Válogatta és szerkesztette

Gál Éva
Kende Péter

Litván György

Maradjunk a tényeknél

történeti-politikai írások

Budapest, 2008
1956-os Intézet

Tartalom

Kende Péter: Előszó ... 9

Litván György önmagáról

Hogyan láttam a 20. századot? (1995) ... 20

Történész a politikában

Vlagyimir Iljics, avagy a sztálinizmus eredete (1990) ... 31
A felszabadulásról – 1990-ben (1990) ... 36
Kitől búcsúzzunk? (1990) ... 42
Mikor lehet esélye a baloldalnak? (1990) ... 47
Maradjunk a tényeknél (1990) ... 50
A történész a politikában (1991) ... 55
Még nem fújnak harci riadót (1991) ... 67
Jeruzsálemből nézve (1991) ... 73
Történelmi tudatváltás? (1992) ... 75
Múltszépítés (1994) ... 80
Múltfirtatás, emlékezés, kutatás (1994) ... 87
Múltfeltárás és rendszerváltás (1996) ... 91
Apák és fiúk (1997) ... 96
Az illúziótlan hit receptje (1998) ... 102
Lássuk, mit tudnak a fiúk! (1998) ... 108
Hazudnak minden hullámhosszon (1998) ... 111
Nyughatatlan évszázadunk (1998) ... 116
Az antifasizmus ünnepe Mauthausenben (2000) ... 119
Az őszirózsás forradalom évfordulóján (2000) ... 121
Hóman Bálint rehabilitációja (2002) ... 125
Két Magyarország (2002) ... 129

A történelem haszna és ártalmai (2002) ... 136
A vereség beismerése (2002) ... 139
Emlékezés vagy botránykeltés? (2002) ... 142
1956 a napi politika martaléka lett (2002) ... 145
„Nem kancsal apostol” (2003) ... 149
Én nem változtam (2004) ... 151
Bibó István barátai és ellenségei (2004) ... 152
Két október tizenötödike (2004) ... 157

Politika a történelemben – A századelőtől 1956-ig

A századelő magyar szellemi életéről (1977) ... 163
A századelő időszerűsége (1983) ... 173
A százéves Huszadik Század (2000) ... 177
Európaiság, magyarság és szociáldemokrácia (2003) ... 180
VILÁG-történelem (1992) ... 186
Őszirózsa (1978) ... 191
A magyar demokrácia és a győztesek (1998) ... 194
Trianon és a magyar demokrácia (2000) ... 203
A fiatal Rákosi (2002) ... 207
A népi–urbánus ellentétről (1990) ... 213
A polgári radikálisok és a köztársaság (2006) ... 218
Alku és pálfordulás (1990) ... 222
Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon 1945–1948 (1993) ... 226
Az 1945–47-es magyar demokrácia végnapjai (1990) ... 237
Hajnal volt vagy alkonyat? (1993) ... 245
A magyar kisember megaláztatásának emlékműve (1988) ... 249
A kéz Ézsaué – de kié a hang? (1987) ... 253
Kik is csinálták az ötvenes éveket? (1984) ... 257

Vita helyett válasz (1985) ... 265
Az emlékezetes 1953 (2003) ... 267

Ezerkilencszázötvenhat

A Nagy Imre csoport (1988) ... 273
Éjféli hírek (1989) ... 285
Feltámadás (1989) ... 288
Kikhez tartozik Nagy Imre? (1989) ... 292
Kié 1956? (1990) ... 296
Kádár János és a megtorlás (1991) ... 302
Az SZDSZ és 1956 (1994) ... 308
Az 1956-os forradalom – negyven év távlatából (1996) ... 310
1957 (Beszélő évek) (1996) ... 319
Forradalom után (1997) ... 339
Várakozások és szorongások 1956. október 23-án (1997) ... 344
Nagy Imre meggyilkolt társai (1997) ... 349
Láthatatlan emléktábláim (1998) ... 356
Az 1956-os forradalom szerepe a magyarságkép változásában (1997) ... 359
Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben
– a rákosista hagyományok dilemmái (2001) ... 367
Bibó István 1956-ban (2001) ... 372
Az elnémult hagyomány (2001) ... 380
A döbbenet napja (2005) ... 386
1956 emlékének továbbélése (2006) ... 390
1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban (2006) ... 393

Válogatott bibliográfia ... 400
Rövidítések ... 402

Kende Péter

Egy politikus honpolgár végakarata

Előszó Litván György posztumusz kötetéhez

A kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, posztumusz munka, de mégsem egészen az, hiszen Litván György itt közölt írásainak legtöbbje valamikor már megjelent – többnyire valamilyen időszaki sajtótermékben –, mostanra azonban már nehezen hozzáférhető. Egybegyűjtésükkel ráadásul ezek a kis művek új összefüggésbe, új megvilágításba kerülnek. Első látásra ezek az írások tematikailag is és terjedelmileg is vegyesek: vannak közöttük egészen rövidek és már-már szaktanulmánynak is beillő terjedelmesebbek, témájuk szerint hol inkább politikaiak, hol jelenkor-történetiek, de elég egy kicsit is közelebbről szemrevételezni őket, hogy a látszólagos vegyesség mögül előtűnjön a könyv tematikai egysége.

A 2006-ban elhunyt Litván Györgyöt a szélesebb olvasóközönség elsősorban mint tudományos szakírót ismeri, ezen belül is, mint a 20. század elején szerepet játszó történelmi személyiségekről (Jászi Oszkárról, Károlyi Mihályról, Szabó Ervinről) készült monográfiák szerzőjét. A közönség egy része, hacsak nem egészen fiatal, azt is tudja, hogy történetírói munkájával párhuzamosan Litván olykor közéleti szerepet is vállalt. De még a közéleti Litván Györgynek is széles körben elismert szakírói munkássága adott súlyt. A jelen kötet révén szerzőjének egy másik arcával ismerkedhet az olvasó. E kötet írásaiban ugyanis – s nyugodtan mondhatjuk, mindegyikben, noha nem egészen egyforma módon – a szaktörténész bensejében munkálkodó *politikus honpolgár* szólal meg. Az a világra tekintő és történeti dimenziókban gondolkodó kortárs, aki ugyan soha nem tört politikai szerepre (a szó szűkebb értelmében), de legfiatalabb éveitől kezdve halála napjáig „a politikában" *is* élt. S mint ahogy az olvasó látni fogja, még a *történész* Litván legtöbb témaválasztása is valamiképpen az „itt és most" politikai létkérdéseivel áll kapcsolatban; így vagy úgy még a múlt kérdéseire adott válaszaiban is tetten érhetők Litván Györgynek a jelen dolgaira vonatkozó vélekedései és ajánlásai.

Mint ahogy megfordítva, a szorosabb értelemben vett politikai írások legtöbbje is valamilyen jelenkortörténeti tanulsághoz kapcsolódik.

A műnek ez az egysége a szerző intellektusából következik. Személyiségében a tudományos kutatás és a politikai cselekvés már csak azért is szervesen kapcsolódott össze, mert mint ember, egy darabból volt faragva. De miközben politikus lelkű történész volt, óvakodott attól, hogy politikai eszmefuttatásaiban a „historizálás" (oly széles körben gyakorolt) magyar bűnébe essen, vagyis hogy a politikai analízist tetszetős, de hamis történeti analógiákkal helyettesítse. Közírói tevékenységében – amihez nagy tehetsége volt, de amit főfoglalkozásként sohasem művelt – Litván a szaktörténésznek azt a becsületbeli kötelezettségét követte, hogy még „publicisztikájában sem szabad (...) torzítania, tényeket vagy forrásokat elhallgatnia".[1] Ezt az elvet nemcsak a maga írásaira vonatkoztatta, más közéleti személyek vagy a politika területére tévedő szakírók megnyilvánulásaiban is feltárta a mulasztásokat, a hamis analógiákat, a ténybeli ferdítéseket, a történelmi hivatkozásokban elkövetett visszaéléseket.

Nem feladata ennek az előszónak, hogy Litván György pályaívét felrajzolja. Az olvasó ezt egyébként mindjárt a kötet elején megtalálja, abban a tömör rádióinterjúban, amelyet 1995 elején a *Hogyan láttam a 20. századot?* című műsorban önmagáról adott. Ismertsége az ötvenes évek közepén kezdődött azzal a nevezetes pártgyűléssel, ahol mint fiatal tanárember a jelenlévő Rákosi szemébe mondta, hogy jobban tenné, ha leköszönne –, s tartott egészen 2006 őszéig, amikor mint haldokló, már mozogni sem tudó súlyos beteg, kötelességének érezte, hogy egy néhány hónappal korábbi felkérésnek eleget téve, a Magyar Tudományos Akadémia jubileumi ülése számára még elküldjön egy előadást 1956 emlékének szerepéről a rendszerváltásban.[2] A két dátum között a sorsdöntő, szerzőnk életét is megfordító esemény természetesen 1956 volt, a másik kiemelkedő dátum pedig 1989–90, a rendszerváltás, amelyért Litván az azt megelőző évtizedekben dolgozott, s amelynek sorsa, jövője, a magyarság jelenkori történetében játszott hatása élete utolsó pillanatáig izgatta őt. Litván, mint már mondottuk, hivatásos politikus sem ekkor, sem később nem volt, ennek ellenére igazuk van azoknak, akik – mint a filozófus Tamás Gáspár Miklós, vagy a kormányfő Gyurcsány Ferenc – úgy vélekedtek, hogy az új Magyar Köztársaság szellemi előkészítője s ennyiben egyik alapítója volt.

[1] Lásd alább, *A történész a politikában* című írását; 55. o.

[2] Ez az előadás kötetünk záró írásaként, a 393. oldalon olvasható.

A jelen kötetben összegyűjtött politikai írások szorosan kapcsolódnak ehhez a pályaívhez, ugyanakkor Litván kutatói irányultságát, szakmai útját is új megvilágításba helyezik. Azt mindenki tudta, hogy a történész Litván fő témája – legalábbis addig, amíg 1956-ról nem lehetett szabadon írni – „a századelő" volt, más szóval a 20. század első évtizedeinek magyar szellemi és politikai fejleményei, egészen az első világháborúig és az azt követő, máig is kiható történelmi megrázkódtatásokig. A jelen kötet írásaiban azonban Litván meg is magyarázza, hogy *miért* volt számára életfontosságú ez a témaválasztás. A kommunista diktatúra viszonyai között egy olyan – baloldali indíttatású – elme számára, mint ő, ennek a korszaknak a kutatása nyújtotta a legtöbb lehetőséget a hivatalos dogmákat megkerülő politikai elmélkedésre, valamint arra a tisztázó munkára, amelyet a szovjet zsákutcával szemben oly életbevágóan fontosnak tartott. Litvánt eredetileg az vonzotta a századelő progresszív nagyságaihoz, elsősorban Jászihoz, hogy rajtuk keresztül alternatívákat mutathasson föl a szocialista rendszer minden épkézláb hagyománytól elrugaszkodó, nemzetietlen és zsarnoki változatával szemben. A kötet írásait olvasva azonban egy érdekes elmozdulást is megfigyelhetünk Litván gondolkodásában. Az eredetileg eszménynek választott századelő egyre több eszmetörténeti kérdőjelet állított eléje. A *hol hibáztuk el?* kérdést szerzőnk eredetileg saját ifjúkori politikai és értékválasztásával kapcsolatban tette föl, amint erről az *Apák és fiúk* című megrendítő őszinteségű írásban[3] olvashatunk. Ez a kérdésfeltevés azonban fokozatosan az egész magyar progresszió megítélésének egyik visszatérő alapkérdésévé szélesedett. Ahogy 1990-ben, egy elvbaráti körben rendezett nyilvános vitán Litván megvallotta, „történészként is leginkább a baloldali gondolat magyarországi útkereséseit, küzdelmeit és tévelygéseit igyekez(ett) felkutatni".[4] Egy másik írásban elárulja, hogy a századelő szellemi élete számára eredetileg „egy ismeretlen földrész felfedezése" volt, s azért vonzotta őt különösen, mert abban a magyarországi előzményekhez képest valami egészen új dolog valósult meg: a modern haladó szellem „autonóm köztársasága".[5] Egy másik, pár évvel később készült írásában[6] Litván egy fontos megállapítást tesz a magyar társadalom és a magyar politikai szerkezet megreformálásáról: „két generációra szabott munka volt ez", amelynek

[3] 96. o.

[4] Lásd alább, a *Mikor lehet esélye a baloldalnak?* című írásban; 47. o.

[5] Lásd *A századelő magyar szellemi életéről* szóló, 1977-ben egy, a hazai olvasóközönség számára eldugott költői almanachban megjelent írást; 163. o.

[6] *A századelő időszerűsége* (1983), 173. o.

elvégzését azonban többször egymás után elsiették, s ennek folytán végzetesen elrontották azok, akik e munkával kísérleteztek. Az oly súlyos következményekkel járó nagy illúzió a politika „tudományos megtervezhetősége" volt, az erre való törekvés azonban már 1918-ban is összeomlott, véglegesen pedig az 1945-öt követő évtizedekben kompromittálódott. „Sok keserves tapasztalat (...) után (...) visszajutottunk a magyar századelő kérdésfeltevéseihez" állapította meg Litván 1983-ban, az éppen megalakult Politikatudományi Társaság konferenciáján.[7] Litván ide vonatkozó fejtegetéseit nem csak az imponáló, színes részletekben gazdag szaktudás teszi élvezetessé, hanem a „személyes töltés" is (Rainer M. János kifejezése). „Hihetetlen intenzitással és tudatossággal élte át saját elődeit", ezért aztán ezek útkeresései a saját legszemélyesebb választásaiba fordulnak át.[8] Helyesen jegyezte meg Tamás Gáspár Miklós, hogy Litván György politikai identitását ez a kutatói irány alapozta meg, s hogy történetírói tevékenysége tulajdonképpen arra irányult, hogy „összeállítsa és így mintegy megteremtse a baloldali nemzetszemlélet múltját és tartós mai formáját".[9]

A pályaív fölvázolásából nem hagyható ki természetesen az az intézmény sem, amelyben Litván György élete utolsó két évtizedében működött, s amelynek megalapításában, majd igazgatásában olyan nagy szerep jutott neki: az 1956-os Intézet, amely a jelen kötet kiadója is. Forma szerint ez az intézmény 1991-ben jött létre, közalapítványként 1994-től működik. Ténylegesen azonban az előzmények már 1989-re nyúlnak vissza, s ami magát Litvánt illeti, arra az 1986-ban, magánlakáson tartott konferenciára, amelyben 1956-tal kapcsolatos kutatásszervezői tevékenysége első ízben nyilvánult meg. Ő nélküle s a vele szorosan együttműködő Hegedűs B. András nélkül ez az intézmény aligha jöhetett volna létre. Mint ahogy az 1956-os Intézetet máig működtető csapat is aligha állhatott volna össze a nélkül az inspiráló, sarkallva kezdeményező és barátian – vagy bosszúsan – bíráló tevékenység nélkül, amelyet Litván személye jelentett. Aki azonban közelről ismerte őt – s e sorok írója bizonyára közéjük tartozik –, az pontosan tudja, hogy még ez a munka sem szakította el őt a századelőre vonatkozó kutatásaitól és töprengéseitől; a két nagy téma párhuzamosan dolgozott benne, aminek jelképes tanúsága, hogy Jászi Oszkárról szóló nagy életrajzi munkája végül is alig három évvel halála előtt jelent meg.

[7] 176. o.

[8] Rainer M. János: Litván György halálára. *Élet és Irodalom*, 2006. november 17. 5. o.

[9] *Népszava*, 2006. november 17. 6. o.

Jelképes értékű, hogy – a halálos kórral küzdve, s minden orvosi prognózist cáfolva – még megérte a forradalom 50. évfordulóját, ugyanakkor tragikus, hogy olyan jubileumot kellett végignéznie, ahol a szabad gondolat és a magyar gondolat összetalálkozásának reménye megint egyszer kudarcot szenvedett. Ahogy egy munkatársa és tanítványa oly találóan írta, Litván György ünnepét „a hatalomért való acsarkodás és a téboly" orozta el tőle.[10]

Ezzel a kötettel az 1956-os Intézet tiszteleg Litván György emléke előtt, s köszönetet mond Litvánné Gál Évának a munka alapjául szolgáló szövegek összegyűjtéséért és gondozásáért. A könyv, amely reményeink szerint 2008 kora tavaszán, Litván születésének 79. évfordulója táján kerül az olvasóközönség kezébe, egy sorozat első darabja. A sorozat második kötetében, amelynek megjelentetését a Noran Könyvkiadó 2008 késő tavaszára vállalta, Litván Györgynek több, mint ötven kortársáról, sorstársáról, elődjéről és mesteréről készült, remekbe faragott rövid portréi olvashatók. A sorozat harmadik kötetének gazdája az az Osiris Könyvkiadó, amely az elmúlt két évtizedben Litván néhány nagysikerű munkáját adta ki, köztük a Jászi-életrajzot (2004) és az *Októberek üzenetét* (1996). Az utóbbi Litván egyik legfontosabb tudományos művét, az 1978-ban készült *Magyar gondolat, szabad gondolat* című nagyesszét tette újból hozzáférhetővé néhány, ehhez csatlakozó, rövidebb történelmi tanulmány kíséretében. Az újabb kiadásban ez kiegészül, még néhány további történelmi esszével, amelyeket a jelen kötetbe terjedelmük miatt nem tudtunk felvenni. Úgy hisszük, hogy az életműsorozatnak ezzel a három kötetével szerzőnknek minden fontosabb, könyvformában eddig meg nem jelent (vagy túlságosan láthatatlanul publikált) írása hozzáférhetővé válik.

A tartalomjegyzékre pillantva az olvasó mindjárt érzékelheti, hogy a jelen kötet *három* témablokkra oszlik, amelyek közül az első *(Történész a politikában)* a politika közelébe jutó történész mesterségbeli és etikai problémáit boncolgatja, a második *(Politika a történelemben)* a jelenbe átnyúló közelmúlt ma is megfontolandó, aktuális tanulságait tárgyalja, végül a harmadik *(Ezerkilencszázötvenhat)* Litvánnak az ötvenhatos forradalom tárgykörében közzétett rövidebb-hosszabb írásait gyűjti össze. Különösen ez utóbbival kapcsolatban kell aláhúznunk, hogy ez a gyűjtemény nem teljes. Egyrészt azért nem, mert a szem előtt lévő nagy szakfolyóiratokban, magyar és idegen nyelvű gyűjteményes munkákban, valamint az 1956-os Intézet évkönyveiben megjelent Litván-írásokat nem tartottuk szükségesnek

[10] Szakolczai Attila, *Magyar Hírlap*, 2006. november 10. 18. o.

ebbe a kötetbe felvenni, sőt, lehetségesnek sem, tekintve, hogy ezeknek terjedelme ezer oldalakban mérhető. Másrészt azért sem, mert nem zárjuk ki, hogy a terveinkben most még nem szereplő, esetleges további Litván-kötetekben ezekből a nem publicisztikai dolgozatokból is készülhet egy válogatás. A harmadik ok végül az, hogy szerzőnknek 1956-ra vonatkozó rövidebb írásaiban vagy alkalmi interjúiban szükségképpen voltak átfedések, s szerkesztői cél volt, hogy ilyenfajta ismétlődésektől megkíméljük az olvasót. Ugyanez a szempont a középső blokk esetében is indokolta egyes írások elhagyását (olykor megrövidítését), de sokkal kisebb mértékben.

A tartalomjegyzék a maga hetven tételével elég világosan tájékoztatja az olvasót a könyvben tárgyalt témákról. Előszóírók néha feladatuknak tekintik, hogy a szerző főbb gondolatait saját szavaikkal vagy a szerzőtől vett idézetek segítségével összegezzék. Az előttünk fekvő könyv tematikai gazdagságára való tekintettel egy ilyen összegezés csak elnagyolt lehetett volna, a könyvben tárgyalt kérdések bármilyen más szempont szerinti csoportosítása pedig erőltetett. Egy-egy alkalomra készült írások már csak azért sem szorulnak arra, hogy „logikai rendbe" szorítsák őket, mert hiszen jellegüknél fogva az alkalomhoz kapcsolódó logika vezeti a szerző tollát.

Nem felesleges ezzel szemben Litván írásainak szellemiségéről és munkamódszeréről néhány szót ejteni. Először is arról, ami a történész Litván talán egyik legeredetibb vonása, nevezetesen hogy a jelenből, vagyis egy-egy tendencia végkifejletéből kiindulva próbálja a múltat jobban megérteni. „Felettébb történelmietlenül", ahogy ezt a népi–urbánus ellentétről szóló 1990-ben készült fejtegetésben[11] ő maga megjegyzi. Ez aztán végül is olyan termékeny megközelítésnek bizonyul, hogy a kilencvenes évek politikai összecsapásaiból a szerzőnek egészen a századelőig visszakanyarodva sikerül régebbi viták és ellentétek eredetére visszakövetkeztetni. Litván szerint „sok tekintetben ugyanarról a vitáról van szó egész magyar XX. századunkban". „Már 1906-ban és 1936-ban is arról volt szó, hogy (Lackó Miklós szavaival élve) ki vezesse az országot, és kinek a nevében."[12]

Litván tárgyalásmódjának egy másik sajátossága, hogy sohasem személyekkel hadakozik, nem „emberek kipellengérezése" a célja, hanem (ahogy ezt a titkosított iratok kapcsán megjegyzi) „az események lényegének, mozgatórugóinak, indítékainak és mechanizmusának megismerése".[13] Litván végtelen tisztességét mutatja, hogy amikor kortárs személyek tévelygéséről beszél, gondosan ügyel arra, hogy saját magát se hagyja ki; az önvizsgálatnak nem is egy példamutató darabjával találkozunk a kötetet lapozgatva. (*Apák és fiúk, Kik is csinálták az ötvenes éveket?, Hajnal volt vagy alkonyat?* stb.)

Litvánt mint történészt, érthetően foglalkoztatja és különösen bosszantja a tényekkel való hamiskártyázás. Természetesen ő sem hiszi, hogy egy adott eseménynek ne lehetne többféle szemlélete. De egy dolog a szemlélet, és megint egy másik, hogy tiszteletben tartjuk-e azt, ami történt és ami ennélfogva megmásíthatatlan tárgyi realitással bír. Továbbá: az elkövetett bűnök párhuzamba vonása, mi több, mérlegre állítása és méricskélő összehasonlítása nem adhat felmentést semmilyen mulasztás vagy gonosztett alól. Litván világosan látja, hogy a kommunista hatalomgyakorlás hosszú időre kompromittálta a magyar történelem haladó hagyományainak előtérbe állítását, pláne a kizárólagosság alapján. Ebből azonban nem következik az, hogy érvénytelenné váltak mindazok az önzések és mulasztások, amelyeket a magyar progresszió nagyjai az 1914-ig – sőt, sok tekintetben 1944-ig – fennálló „régi rend" képviselőinek szemére hánytak. Még kevésbé következik belőle, hogy a kommunizmus bukásával minden „haladó hagyományt" ki kell iktatni a múltból, gyanúsan nemzetietlennek kell nyilvánítani, ennek ürügyén pedig rehabilitálni minden múltbeli korlátoltságot, nemzeti provincializmust és népbutítást. A második világháború idején a nemzet és az emberiesség ellen elkövetett bűnök akkor is bűnök maradnak, ha azokat 1945 után kommunista ihletésű népbíróságok torolták meg. Mint ahogy bűnök maradnak az 1956 utáni esztelen és véres megtorlás cselekményei is, függetlenül attól, hogy az a rendszer, amely ezeket elkövette, a továbbiakban megszelídült, és a magyar társadalom többsége számára többé-kevésbé elfogadhatónak minősült. Ami Litván számára talán a legfontosabb: hogy mindezekről a dolgokról világos beszéd folyjék, s hogy ez a diskurzus tényekre és érvekre alapuljon, ne pedig a tárgyi valóság, a feltételezett szándékok és a sommásan kimondott felelősségek zagyva összemosására. *Nyughatatlan évszázadunkról* szólva Litván készséggel elismeri, hogy a magyar baloldal is sok betegséggel küszködik, mindamellett hajlamos az önvizsgálatra és kész a megújulásra, szemben a magyar jobboldallal, amely sem múltjával nem hajlandó őszintén szembenézni, sem a jelenét fenyegető szélsőségektől érdemben elhatáro-

[11] 213. o.

[12] 214. o.

[13] 93. o.

lódni.[14] Ezt a megállapítást Litván 1998-ban tette, aggódva szemlélve a modernizálás már csaknem egy évszázad óta kialakult „frontjainak" megmerevedését, „tetézve mindazzal a sérelemmel és indulattal, ami a véres erőszak század közepi évtizedeiben felhalmozódott."[15]

S még egy utolsó mondat 1956-ról, mintegy lábjegyzetül az elmúlt évtized hazai fejleményeihez. 1956 forradalma – kell-e mondani? – Litván György számára szentség volt, amit az is példáz, hogy egy fél életen át harcolt annak „ellenforradalommá" való minősítése ellen. Ezért aztán a közelmúlt fejleményei közül szinte semmi sem háborította fel őt erősebben, mint azoknak az igyekezete, akik ötvenhatot az 1945 előtti antibolsevizmussal hozták rokonságba. Úgy találta, hogy ez az összekapcsolás, azon felül, hogy velejéig hamis, a maga torz módján a Kádár-rendszer propagandájának szolgáltat utólagos igazolást. Megrökönyödve és lehangoltan figyelte, hogy az őrjöngve ismételgetett rágalmak és hazugságok miként árasztják el a közbeszédet, s égnek rá szinte kitörölhetetlenül azokra, akik e kis hazában valami ígéretesen újjal merészkedtek előhozakodni.

*

Befejezésül néhány **technikai eligazítás.** A tartalomjegyzékben mindegyik írást zárójelben követi a megírás dátuma. Tudni kell azonban, hogy a megjelenés időpontja nem föltétlenül esik egybe ezekkel. (A megjelenés dátumát és helyét, hacsak nem kiadatlan szövegről volt szó, minden írás címoldalának alján feltüntettük.)

Az írások közlése során az első megjelenés szövegét vettük alapul. Az interjúk többségének, valamint néhány, a konferenciaszervezők által lejegyzett előadásnak lenyomtatásra kerülő szövegét Litván György nem láttamozhatta, ezért aztán a bennük található sajtó és nyelvhelyességi hibákat, valamint a tévesen lejegyzett vagy átírt neveket és hasonló adatokat minden megjegyzés nélkül korrigáltuk. (Amikor csak lehetett támaszkodtunk az eredeti kéziratokra vagy a szerző jegyzeteire.) Az egyes írások címe majdnem minden esetben megegyezik a szerző által jóváhagyottal; kivételt néhány interjúszöveg képez.

A már említett okokból igyekeztünk kiküszöbölni a szövegben előforduló ismétléseket, amennyire az a gondolatmenet megtörése nélkül lehetséges volt. Az így végrehajtott kihagyásokat önálló bekezdésben elhelyezett [...] alkalmazásával jelöltük. Egy 1985-ben megjelent cikk esetében, amelyet csonkítva közöltek, a szöveget a szerző eredeti kézirata alapján kiegészítettük, négy esetben pedig szükségesnek éreztük, hogy a keletkezés körülményeit egy-egy szövegvégi jegyzetben világítsuk meg.

A kötetben található mintegy 70 írás három tematikai részre való felosztása természetesen a szerkesztők műve volt. Egy adott írásnak ide vagy oda sorolása nem mindig volt problémamentes, így például 1956-ról szóló elmélkedést találunk az első és a második részben is; az őszirózsás forradalom témája sem csak a második részben jelenik meg és így tovább. Az egyes részeken belül többnyire a megírás sorrendjét követtük, amitől azonban néha – tematikai okokból vagy az események időrendjére való tekintettel – célszerűnek láttuk eltekinteni.

A kötet végén található rövid bibliográfia természetesen nem tartalmazza Litván György minden munkáját, amely sok száz tételre rúg. De helyet kaptak benne az önálló kötet formájában megjelent művek, valamint a Litván által szerkesztett fontosabb kötetek. Litván György (Pótó János által készített) teljes bibliográfiáját az olvasó megtalálja a *Történelmi Szemle* 2007/1. számában (119–160.)

[14] 116. o.

[15] 118. o.

Litván György önmagáról

Hogyan láttam a 20. századot?

Tóbiás Áron rádióinterjúja Litván Györggyel

Ha a XIX. század stílusában kezdenénk ezt a beszélgetést Litván Györggyel, azt kellene mondani róla: személye egy korszak legendája lett – ő volt az, korunk hőseként, aki 1956 tavaszán egy gyűlésen fölállt, mint ifjú tanár, és szemébe mondta Rákosi Mátyásnak: „A nép nem bízik Önben, mondjon le." Ez a legenda, és azt hiszem, többé-kevésbé ez a valóság is.

Nagyon kedves bevezetés, de azt hiszem, ez már egy régi legenda, talán igaz se volt. Tény, hogy ezzel kezdődött – mondjuk – a politikai szereplésem.

Hogyan került rá sor? Említsük azért már most meg: Litván György életének ez a nem is olyan lényegtelen mozzanata vezetett oda, ha meghosszabbítom a dolgot, hogy – ötvenhat ide, ötvenhat oda – egyenesen a börtönkapu nyílt ki előtte.

Az még egy kicsit később nyílt ki. Persze számos előzménye volt, számos ok vezetett ehhez a lépéshez. Nagyon röviden, csak jelzésszerűen említve: hozzátartozott, hogy én 1947-től kezdve a kommunista párt tagja voltam, elég aktív, amolyan helyi ifjúsági aktivista. Másodszor, hogy 1953 után fokozatosan ráébredtem a valóságra, s ennek következtében nagyon mély lelkiismereti válságon mentem át. Keresni kezdtem a módját, az útját annak, hogy valamiképp jóvátegyem a korábban elkövetett, helyzetemből adódóan szerencsére nem túlságosan súlyos bűnöket. Harmadszor pedig, hogy akkor már évek óta az úgynevezett pártellenzékhez, a Nagy Imre-csoporthoz tartoztam. Nem személyesen Nagy Imréhez, hiszen fiatal gyerek voltam én ehhez, de Vásárhelyi Miklós és néhány idősebb barátom révén ahhoz az eszmeáramlathoz kapcsolódtam, amely akkor már kiformálódott, és kutatta-kereste a cselekvés útját és lehetőségét. Nekem mintegy a véletlen szerencse hozta meg a lehetőséget az említett felszólalásra. 1956 márciusában, a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusa után Magyarországon is sor

---

Társadalmi Szemle, 1997. 8-9. sz. 71-76. o. (Elhangzott 1995. január 9-én, a Magyar Rádió *Hogyan láttam a XX. századot?* című műsorában.)

került arra, hogy az úgynevezett pártaktívát – tehát a párt aktív rétegét – kerületenként, megyénként bizalmasan tájékoztassák ama bizonyos Hruscsov-beszéd tartalmáról, amikor is a pártkongresszus végén, annak lezárásaképpen Hruscsov egy zárt beszédet tartott, és órákon át sorolta Sztálin rémtetteit. Mindebből Magyarországon egy másfél órás kivonatot ismertettek az arra érdemesnek nyilvánítottakkal. Összehívtak tehát pártaktívákat. Én, aki akkor a XIII. kerületben, Angyalföldön tanítottam, ugyancsak meghívást kaptam. Huszonhét éves voltam 1956 tavaszán. Amikor beléptem a terembe – ahová egyébként alig akartak beengedni, mert nem voltam rajta a meghívottak listáján, de végül beengedtek –, láttam, hogy éppen maga Rákosi vonul fel az emelvényre. Akkor nagyon megijedtem, mert tudtam, hogy most – ahogyan a futballban a csatár gólhelyzetbe kerül – nem szabad hibázni, mert itt egy olyan ziccert kaptam, amit kihagyni nem lehet. Mert ez kivételes alkalom volt, annyiban, hogy Rákosi meglepetésszerű jelenlétében külön előkészítés nélkül lehetett beszélni, pusztán jelentkezés alapján.

És akkor a szünet után, amikor már mindenféle előkészített hozzászólások elhangzottak, én is elmondtam a magamét, ami a többiekétől eltérően őszinte beszéd volt, és arról szólt, hogy itt most a kommunista párt vagy mozgalom nagy lehetőséget kapott a megújulásra. De Magyarországon ennek az a fő akadálya, hogy ugyanaz a vezetés akarja állítólag megvalósítani az új politikát, amelyik a bűnöket elkövette, és ebben nem hisz senki. És akkor aztán ehhez toldottam egy előre pontosan átgondolt mondatot: hogy teljes felelősséggel ki kell mondani, hogy sem a magyar nép, sem a párttagság zöme nem bízik többé a jelenlegi pártvezetésben, személy szerint elsősorban Rákosi Mátyásban.

Ez volt az a bizonyos szöveg, amely akkor tényleg bombaként robbant, és néhány nap alatt elterjedt a híre. És az volt a kérdés – ezt is tudtam –, hogy ezek után vagy lecsukat, vagy nem. De akkor neki már mindkét megoldás rossz volt. Másként ugyan, de szinte egyformán rossz volt. És én azt tippeltem, hogy nem fog lecsukatni, mert ehhez már nincs elég ereje, és ebben az esetben a példa ragadós lesz – aminthogy az is lett –, és hozzá fog járulni az ő kibuktatásához. Mert Rákosi eltávolítása volt akkor a továbblépés, a kibontakozás első számú előfeltétele.

Ez történt 1956 tavaszán Budapesten. Így csinált egy ifjú történelemtanár, aki még harmincéves sem volt, történelmet, ha úgy tetszik. Hát hogy lépett Litván György a történelembe? Saját akaratából, ifjúi tanulmányok útján, vagy családi ösztönzése is volt? Hogyan kezdődött?

Igen, ennek komoly családi gyökerei voltak. Apám 1918–19-ben – sőt már valamivel korábban – a Galilei Kör ifjú diáktagjaként bekapcsolódott az akkori

úgynevezett progresszív politikába, és aztán 1918–19 fordulóján valami tájékoztatási vagy ahogy nevezték, agitációs tanfolyamot is vezetett, olyan, nála valamivel fiatalabb hallgatók számára, mint Illyés Gyula, Ignotus Pál, Andics Margit és Andics Erzsébet, és néhány más akkori fiatal fiú és lány, akiknek elsősorban Dosztojevszkijről és etikai problémákról tartott előadássorozatot. Illyés Gyula is megemlékezik erről nagyon szépen a *Beatrice apródjai*ban. Ilyen módon apám révén, – aki a Galilei Kör tagja és a *Huszadik Század*, később a *Századunk* című folyóirat olvasója volt, szoros kapcsolatban Csécsy Imre körével, és azután, 1945-ben Csécsy Imre radikális pártjának is tagja vagy vezetőségi tagja lett – személyes és szellemi, érzelmi közöm volt ehhez az egész körhöz. Bár mindezt megszakította néhány éves, rövid, de sajnos fanatikus kommunista korszakom, utána megint nagyon fontos szerepet játszottak ezek a gyökerek, mert az annak idején apámtól kapott könyvek és az ezzel kapcsolatosan elkezdett stúdiumok útján fedeztem fel például Szabó Ervinben – vele foglalkoztam hosszú éveken át – a reformszocializmus, a nem marxista, vagy legalábbis nem dogmatikus szocialista modell és útkeresés egyik magyarországi ősét, ami a Petőfi Körben is jól felhasználható volt a pártbeli dogmatikusok ostorozására. És aztán Szabó Ervintől a Jászi- és Károlyi-témára tértem át. Nagyjából így alakult ki történészi pályafutásom is, és ezek a század eleji reformeszmék – a liberalizmus és a szocializmus akkori vitája, illetve akkori kettős útkeresése – rendkívül aktuális tanulságokkal szolgáltak a számomra. És azt lehet mondani, hogy Jászi műveinek, leveleinek kiadásával, a Károlyi és Jászi között folyó viták és levelezés publikálásával egész közvetlenül lehetett hozzászólni a hetvenes–nyolcvanas évek alapvető kérdéseihez. Az egyéni szabadságjogok, a szocialista kollektivizmus, a tervgazdaság, a szocializmussal kapcsolatos veszedelmek, a szabadságot fenyegető veszedelmek egész problémakörét lehetett ezzel újra átélni és exponálni is.

Újra-átélésről hallottunk, és akkor a kérdést – Hogyan láttam a XX. századot? – úgy is forgathatjuk, hogy szálaira bontjuk. Tehát hogyan láthatta az apa a XX. századot, és hogyan láthatta a fiú a XX. századot, hiszen ketten együtt átfedik, átélik az évszázadot, a huszadik századot.

Igen. Apám éppen 1900-ban született, pontosan egyidős volt tehát az évszázaddal, és nagyon sok mindent átadott nekem. Természetesen a nemzedéki konfliktus minden erős kötődés ellenére, sőt éppen azért, közöttünk is kirobbant. Éppen amikor a negyvenes években a kommunista mozgalomhoz kezdtem kötődni. Ahhoz, amelyet ő már 1919-ben elhagyott...

És „leírt", gondolom...

És leírt, annál is inkább, mert... Ez egy külön tragikus történet: a nővérét, aki a húszas évek elején az illegális kommunista párt aktív tagja volt, később hamis vádakkal trockistának és árulónak titulálták, kicsalták Moszkvába, és ott kivégezték. Méghozzá az elsők, a viszonylag koraiak között, 1927-ben. Szolzsenyicin *Gulag*-ciklusának első kötetében ő a letartóztatottak első példája, Mendl Irmának hívták, elég fontos szerepet töltött be a magyar kommunista mozgalom egyébként is tragikus és szomorú történetében.

Hogyan látta az édesapa a XX. századot? Hogyan emlékezik rá a fia: változó volt a magatartása, a gondolkodása a század eseményeiről, a világról, a magyar és az európai világról, egyáltalán a körülötte folyó XX. századról?

Apám nagyon optimista volt. Ő még – hiába, más nemzedékhez tartozott – töretlenül tudott hinni a társadalmi fejlődésben, az igazság győzelmében, minden csalódás és minden megszenvedett kiábrándulás ellenére. Pedig hát nem volt könnyű dolga. Igazi *self-made man* volt, aki a húszas–harmincas években az iparban, a gazdasági életben csinált karriert, és vált ugyanakkor a saját erejéből, egyetemi végzettség nélkül is igazán művelt emberré és társadalmi gondolkodóvá. Mint közismert, aktív antifasisztát a németek Magyarország 1944. márciusi megszállása után letartóztatták, és Mauthausenbe hurcolták. De hát testi és lelki energiájával ezt is túlélte, és töretlen erővel folytatta tovább itthoni gazdasági és politikai munkálkodását. Tőle egy olyan megtörhetetlen akaratot, hitet és optimizmust kapott az egész család, ami szuggesztív erővel hatott a fiaira is (mert hárman voltunk fivérek).

Ezt követni a mi későbbi tapasztalatainkkal már nehéz volt. Hiszen én magam is a harmincas években kezdtem eszmélni, és annak ellenére, hogy apám erőfeszítései nyomán az életszínvonalunk éppen akkoriban elég gyorsan emelkedett – tehát mire gimnazista voltam, tűrhetően jómódú családban éltem –, nagyon éreznem kellett, nem lehetett nem érezni a zsidó származásommal járó hátrányokat. Bár az osztálytársaim például kifogástalanul befogadtak és teljes szolidaritásban voltunk, éltünk és tanultunk együtt, ott a Vár aljában, a Werbőczy gimnáziumban nagyon is éreztem a bőrömön a Horthy-Magyarországnak azt a nyomását, amely akkor miránk nehezedett, s azt, hogy ebben az országban felnőttként is csak másodrendű állampolgár lehetek, akármit érek is el szellemileg, anyagilag, társadalmilag vagy egyébként. Ennek elég csattanós példája volt, amikor abból a cserkészcsapatból, ahova kisgimnazista koromban tartoztam, azt hiszem, 1939-ben vagy 1940-ben, tehát már a zsidótörvények idején, udvariasan

bár, de a leghatározottabban eltanácsoltak. Ilyen élményekkel kezdődött – nem a politikai, az emberi és állampolgári pályafutásom.

Akkor már érthető, hogy az 1945-ös fordulatnál, a „fényes szelekkel" és más szelekkel, forradalmi szelekkel Litván György és annyi más nemzedéktársa is a Magyar Kommunista Párt tagja lett.

Igen, mert úgy éreztük, óriási esély adódik arra, hogy mindezeket a társadalmi, vallási és egyéb különbségeket eltörölve, egy vonalat húzva, egy igazságos, emberi és a régitől gyökeresen különböző rend valósuljon meg. Nem rögtön 1945 után ugrottam fejest ebbe a gondolatba és ebbe a pártba, kicsit vártam. 1947-ben történt. Tehát a töprengés és a hezitálás végül ugyanoda vitt, ahova annyi nemzedéktársamat.

Hadd kérdezzem meg, hogy az az optimizmus, ami az apától és nemzedékétől a húszas–harmincas években születettek nemzedékére testálódott, vajon mivé vált, mivé válhatott 1956-ra? 56 előttre és 56 utánra.

Hát ez természetesen hullámzott. 1945 után volt egy nagy, optimista korszak, ami az ötvenes évek elején annál keserűbb töprengésbe és válságokba torkollott. 1956 előtt ismét egy, a mi számunkra legalábbis – tudom, hogy ez korántsem érintett mindenkit a magyar társadalomban vagy akár a magyar értelmiségben –, de számunkra megint egy ilyen fölszárnyaló, majdnem boldog időszak kezdődött, amikor azt hittük, hogy ki tudjuk kényszeríteni a torzulások és hibák kijavítását, a bűnök jóvátételét. És akkor egy emberségesebb, tehát humánusabb, magyarabb, nemzetibb és racionálisabb szocialista rendszert lehet létrehozni, reformok, méghozzá radikális reformok útján.

Tehát ez megint csak az optimizmus korszaka volt, amelyet – mondanom se kell – a forradalom után, 1956 végén, 1957 elején a legmélyebb depresszió, kétségbeesés követett. De hát aki elég ideig élt, és akinek ez a szerencse megadatott, az megélte a nyolcvanas évek közepének-végének újabb optimizmusát és föllendülését is. Mérei Ferenc barátom azt mondta: aki elegendő ideig él, az mindent és mindennek az ellenkezőjét is megélheti Magyarországon.

És a történész mikor szólt bele Litván György életébe? Olyan értelemben, hogy a történész Litván már nemcsak a publikációk sorát adta a nagyközönség számára, az olvasók számára, hanem a maga gondolkodásmódját is objektív, történészi gondolkodásmóddá formálta. Egyáltalán, lehetséges ez?

Talán annyiban, hogy megközelíthetjük ezt az ideált. Természetesen a teljes objektivitás mindig csak cél lehet, amely felé törekszünk, de teljesen elérni valószínűleg reménytelen. Én biztos nem értem el. A temperamentumom és sok minden más nyilvánvalóan távol tartott és távol tart ma is a teljes objektivitás tökélyétől. De nekem az a szerencse adatott, hogy történész mivoltomban tulajdonképpen azzal foglalkozhattam, ami a legjobban érdekelt, és ami a legközelebb állt hozzám. És ezt nem utolsósorban a Történettudományi Intézetnek köszönhetem, ahova 1971-ben, tehát néhány évvel börtönből való szabadulásom után kerültem, és ahol rendkívül liberálisan kezelték, hogy mivel foglalkozik az ember. Tehát történészként az engem emberileg is leginkább foglalkoztató, izgató kérdések szakembere próbáltam lenni, és tulajdonképpen évtizedek óta a magyar történelem olyan korszakaival, problémáival és figuráival foglalkozhattam, akik a ma kérdéseire, a számomra ma fölmerülő problémákra is a leginkább tudnak választ adni. Vagy legalábbis elősegíthetik, hogy megtaláljam a választ.

És ez a mára adandó válasz ezek szerint a tegnapban keresendő: a Huszadik Század *szellemisége, Jászi Oszkárék köre, Károlyi Mihályék köre, szóval az 1918-as őszirózsás forradalomig tartó magyar radikalizmus, magyar polgárosultság.*

Úgy van. Ma már persze sokkal differenciáltabban látom ezt a kört és ennek szereplőit, mint korábban. De alapjában véve Jászi Oszkár szemével tanultam meg nézni a XX. századot, és ezen belül a magyar társadalmat és a magyar történelmi és politikai problémákat. Ez azt jelenti, hogy egyrészt az ő gondolkodásmódja, írásai, levelei, naplói segítettek hozzá, hogy a marxizmussal igazán és ténylegesen le tudjak számolni. New Yorkban az a szerencse ért, hogy megtaláltam Jászinak egy kétszáz oldalas kéziratos Marx-kritikáját, amelyet emigrációja első idejében írt Bécsben, és amely a hagyatékban érintetlenül megmaradt. Azóta Kende Péterrel és Gyurgyák Jánossal két kiadást is sikerült ebből elérni.

Egyrészt tehát a kommunizmus, a marxizmus problematikája. Másrészt a nemzeti problematika – és ehhez tartozóan az egész zsidó asszimiláció, zsidóság és magyarság, és persze a magyarság és az itt élő nemzetiségek viszonyának igazságos, morális, és lehetőleg tárgyilagos szemlélete. Erre is ő adta nekem a példát. És ha javaslatai, programjának sok pontja elavultnak tekinthető is, azt hiszem, az a magas követelményrendszer és igény, amellyel hozzányúlt ezekhez a kérdésekhez, feltétlenül érvényes. És tulajdonképpen jobbat azóta sem tudott senki ezen a téren produkálni. Eddig főleg a kommunizmushoz való viszonyról volt szó, de Jászi mesterem volt más tekintetben is – sajnos, nem ismertem személyesen, pedig 1947-ben talán alkalmam lett volna egyszer Budapesten találkozni vele, de hát akkor engem az ambícióim és érdeklődésem másfelé tereltek.

Amikor ő utoljára Budapesten járt.

1919 után ő csak egyetlenegyszer jöhetett el néhány hétre, 1947-ben, elbúcsúzni az „öreg hazától", ahogy ő nevezte, a régi országtól. De hát ez az egész problematika, ami aztán a népi–urbánus viszályban öltött formát, Amerikában is hallatlanul izgatta őt, és érdekes, hogy polgári radikális és zsidó származású létére akkor határozottan Illyés Gyuláék, a népiek mellett tette le a garast. Írt is néhány ilyen cikket az akkori magyar sajtóba, ahova írhatott, mert nem fogadták az írásait, csak a *Századunk*ban. És később is az egyik legfontosabb lelki problémája volt ez, nemcsak politikai. A nemzeti kérdés a mi nemzedékünk számára is felmerült, már 1956 előtt, aztán különösen a hetvenes–nyolcvanas években, majd 1989 után újra kezdődött a népi–urbánus viaskodás. Engem ez személyesen igen közelről érintett, és nagy keserűséggel töltött el. Pedig már úgy látszott, hogy addigi erőfeszítéseink sikerre vezetnek. Hiszen, hogy mást ne mondjak, 1985-ben, a monori-erdői kempingben egy nagy reményt keltő közös tanácskozást tartottunk: ott volt a demokratikus ellenzék, ott voltak a reformközgazdászok és az úgynevezett népi írók. És mégsem sikerült.

Tehát a későbbi SZDSZ és későbbi MDF vezérkara.

Úgy van. Együtt tanácskoztunk. De szűkebb körben ilyen beszélgetésekre már korábban is sorozatosan sor került, a nemrég elhunyt, nagyon szeretetre méltó Levendel László doktor lakásán, aki az életét tette rá, hogy ezt a két különálló társaságot összehozza, és képviselőiket ott, a saját lakásában vendégül látva, párbeszédre, egészséges vitákra és összefogásra késztesse. Ott Pozsgay Imrétől Kis Jánosig, Csoóri Sándortól Nyers Rezsőig és Eörsi Istvánig és Vásárhelyi Miklósig nagyon különböző emberek találkoztak, és tudtak akkor még valóban civilizáltan társalogni.

Elkeserítő, hogy ennyi közös keserű tapasztalat és tanulság ellenére mindez odáig fajult, ahol ma tartunk. De hadd mondjak még néhány szót az előbbiekhez, mert én azért sajnos ma már nem tudom egyszerűen úgy tekinteni a magyar értelmiségnek ezt a szétválását, mint egy istencsapást, mint ami rejtélyes okok folytán, illetve azonos kétoldali hibák miatt következett be. Tudniillik hibák kétségtelenül mindkét oldalról történtek. De ma határozottan úgy látom, hogy a népi táborban a rendszerváltás körüli időben, azt közvetlenül megelőzően, épp az említett monori találkozó után, a lakiteleki szervezkedés idején egy olyan elhatározás született, hogy itt egy füst alatt két ellenfelet kell elintézni: a kommunistákat és az ő urbánus, liberális vagy posztkommunista ellenzéküket. És a rendszerváltás utáni első választás, amelyik az MDF-et és szövetségeseit juttatta kormányra, úgy látszott, alkalmat ad ennek az elhatározásnak a keresztülvitelére. Ma nem tudok másra gondolni, mint arra, hogy ez az eredetileg vitatkozó népi–urbánus szembenállás sajnos valóságos létharccá torzult, mert itt elhatároztatott, hogy éppen ezt az egykori Jászi-féle vonulatot kell kiradírozni a magyar szellemi és politikai életből. És azt remélem ettől a mostani helyzettől, amelynek sok problémáját és veszedelmét látom magam is, hogy talán ennyiben, a vita szintjén helyre tudja állítani az egyensúlyt, és egy megfelelően békülékeny, hátra és előre egyaránt tekintő politikával végül át tudja hidalni ezt a képtelen ellentétet, és a magyar értelmiség megérti, hogy egyik szárny létének kétségbevonásával sem lehet demokratikus Magyarországot építeni. Ezt emberi és történészi tapasztalatból egyaránt határozottan merem és tudom vallani.

Ezek szerint valahol már megvan az a kard, amelyik ezt a gordiuszi csomót ketté tudja hasítani?

Ketté tudná, és talán tudja is, ha megvan és meglesz hozzá a jó szándék.

Most már summázásképpen azt kérdezném meg, vajon a történelem mellett mi lehet a fontos még egy történész számára? Mert itt már a történelem nagy diszciplínái mellé egy új fogalom rajzolódik elénk, amelyben két dolog ötvöződik: a családi örökség az édesapától, a világnézeti örökség Jászi Oszkártól. Ha egy szóval fejezzük ki: az erkölcs, az etika.

Etika, igazságkeresés. De azért valamiféle realizmus is hozzátartozik ehhez. Nem a szó prakticista értelmében, az soha nem volt erős oldalam, ezért is nem vállaltam és nem is akarok soha direkt politikai szerepet vállalni. Úgy érzem, inkább mint történész és mint alkalmi publicista vagyok a magam helyén, és próbálom kritikai és történeti írásokkal előmozdítani azt, amit az adott pillanatban helyesnek látok. Ami persze általában kapcsolódik – és sokszor mániákusan kapcsolódik – részemről ezekhez a mesterekhez, ezekhez a tanulságokhoz.

Befejezésképp: mi a jelmondata a történész Litván Györgynek?

Egyszer azt a címet adtam egy vitacikknek: „Maradjunk a tényeknél". Azt hiszem, ez a legbiztosabb irányelv egy történész számára.

És emberként megelégszik pusztán a tényekkel, a realitásokkal?

Emberként talán mindenki igyekszik a tények fölé kerekedni – valamilyen költészetet is teremteni az életének.

Történész a politikában

Születésnapra

Vlagyimir Iljics, avagy a sztálinizmus eredete

Százhúsz évvel Lenin születése után, amikor roppant életműve korhadtan, kiüresedve, rogyadozva még éppen hogy áll, nálunk és néhány szomszédos országban már javában folyik szobrainak látványos vagy csendes eltávolítása, s világszerte megkezdődött az általa alapított vagy inspirált kommunista pártok visszavedlése szocialista vagy szociáldemokrata pártokká.

A szobor- és emlékműrombolások békeidőben, szabad és demokratikus viszonyok felé haladva aligha helyeselhetők, alapjában véve azonban e többé-kevésbé spontán, de mindenképpen széles közhangulatot kifejező akciók ugyanolyan szimbolikus jelentőségűek, mint amilyen 1956. október 23-ának felejthetetlen estéjén a budapesti Sztálin-szobor ledöntése volt.

Azt a szobrot a forradalmat letipró neosztálinizmus sem merte visszaállítani, mi több, az egész „szocialista tábor" összes (vagy csaknem összes) Sztálin-szobrát szép csendben eltávolították.

Több mint harminc éven át próbálta a Szovjetunió és az egész kommunista tábor és világmozgalom különválasztani Lenint és Sztálint. Megszabadulni a kegyetlenségével tehertétellé vált Sztálintól, de megtartani a Nagy Alapítót. „Desztalinizálni", az alapelvek feladása nélkül.

Kiderült azonban, hogy ez valamiért nem megy. A sztálinizmust se Keleten, se Nyugaton nem sikerült igazán levakarni a leninizmusról, mert kitűnt, hogy valójában össze vannak nőve. Se a „létező szocializmus" Leninhez megtért pártjai és országai nem tudtak megszabadulni a zsarnokságtól és a nyomortól, se a nyugati kommunista pártok nem voltak képesek betagolódni a demokratikus rendszerekbe. Még Olaszországban sem, ahol a nyugati világ legcivilizáltabb kommunista pártja igyekszik levonni ennek logikus, végső konzekvenciáit.

Sztálin ugyanis nem alaptalanul nevezte és hirdette magát Lenin örökösének és utódának. A közöttük – személyiségük, nézeteik, módszereik között – fenn-

---

Magyar Napló, 1990. április 19. 7. o.

álló minden különbség mellett mégiscsak a hasonlóságok és azonosságok dominálnak.

Lenin nem volt vérszomjas, paranoid zsarnok, öncélú tömeggyilkosságok és genocídiumok elrendelője, amivé – később, az ő művét folytatva és védve – Sztálin lett. Nem mutatott hajlamot önmaga istenítésére sem. Személyére nézve – főként külsőségekben – inkább szerénynek mondhatjuk, ugyanis nem a személyes hatalom, hanem a párthatalom mániákusa volt. Ezért émelyítőek és hazugok a példás szerénységéről és humanizmusáról a szovjet és magyar Lenin-irodalomban buzgón terjesztett „történetek".

Sokkal több és főleg jelentősebb példáját ismerjük ugyanis Lenin kegyetlenségének, esetenkénti embertelenségének, amelynek az eszerektől a cári családig, a grúz szociáldemokratákról az ortodox papokig megszámlálhatatlan áldozata volt. El kell ismerni, hogy Leninből hiányzott Sztálin szadizmusa, beteges gyanakvása, így saját híveit és munkatársait nem, „csupán" ellenségeit és ellenfeleit irtotta. Nem szenvedélyesen, hanem szenvtelenül. Embertelensége sem a sztálini vagy hitleri képletre hasonlít. A többértelmű magyar kifejezés helyett azzal a német szóval lehet legtalálóbban jellemezni, hogy *Unmensch*. Emberi érzelmek nélküli fanatikus.

Az általa eltorzított történelem és a szenvedő utókor számára azonban itt nem az ember érzelemszegénysége s ennek lélektani oka (netán bátyja kivégzése) az érdekes. Sokkal inkább az a vállalt, hirdetett és a kommunista mozgalomban sikerrel meggyökereztetett amoralitás, amelyet Lenin az eleve egyoldalú marxi osztályharcelméletből fejlesztett ki és fejlesztett tovább. Alapelvét és gyakorlatát ismerjük: erkölcsös mindaz, ami „a nemzetközi proletariátus osztályharcát" elősegíti, erkölcstelen, ami ezt hátráltatja. E harc mindenkori érdekeit pedig – természetesen – a munkásosztály helyett gondolkodó, élen járó párt, illetve ennek vezetői hivatottak meghatározni. Aligha kell bizonyítani, hogy Sztálin ezt az „erkölcsfelfogást" nemcsak átvette mesterétől, hanem tökélyre vitte a – még Lenin által életre hívott – CSEKA és utódszervei segítségével. Különbség azért itt is mutatkozott kettejük között: Sztálin ugyanis jó adag hipokrízissel álcázta és fűszerezte ezt a sivár utilitarizmust, Lenin viszont még nyíltan, hipokrízis nélkül merte vállalni.

Igen fontos közös vonásuk volt a nyugati demokráciák, a parlamentáris rendszerek mélységes megvetése is. Sztálinnál ez érthetőbb: külföldön alig járt, nyelveket nem tudott, nem ismerte a nyugati világot. Lenin viszont közel két évtizedet töltött ott emigrációban, mégis teljesen idegen maradt tőle, meg se legyintette. Trockij, a másik nagy tanítvány mondja el önéletrajzában, hogy amikor 1902-ben, Szibériából

megszökve, felkereste Lenint Londonban (ekkor találkoztak először), ez hosszú sétára vitte a városban, beszámoltatta otthoni mozgalmi tapasztalatairól, s közbe-közbe rámutatott egy-egy épületre, mondván: „Ez az ő Westminsterjük" és így tovább. Trockij szerint ez az eltávolító „ők" sohasem maradt el, ha Lenin a nyugati világ intézményeiről, sajtójáról, múzeumairól vagy bármely más tartozékáról beszélt.

Meggyőződése volt, hogy a „burzsoá" demokrácia puszta képmutatás és csalás, valamennyi intézménye szemétre való, az államhatalmi ágazatok szétválasztása csupán a néptömegek megzavarását és kisemmizését szolgálja, s a maga módján biztosra vette, hogy a mindenfajta hatalmat egyesítő szovjet rendszerrel megvalósulhat az „igazi" népuralom, az állami és gazdasági igazgatás hallatlan leegyszerűsítése és popularizálása. Az *Állam és forradalom*ban, 1917-ben ezt minden kétséget lesöpörve megjósolta. Az eredményt túl jól ismerjük.

A közelmúltban gyakran emlegettük a „sztálini struktúra" lebontásának szükségességét, nehézségeit. A „nagy építőmester" valóban megtette a magáét a szörnyállam s az azt minden szinten ellenőrző szörny-párt poliprendszerének minél szélesebb körű megvalósításában. De a struktúra megalapozója, akit évtizedeken át a bürokratizmus fő ellenségeként és ostorozójaként ünnepeltek – nem is csak Keleten és nem is csak a kommunisták –, Lenin volt.

Valóban sokszor emlegette és szidalmazta a forradalmi utáni években a szovjet bürokratizmust, az alsóbb igazgatási szintek bürokratizmusát. De mi volt feljebb?

Néhány éve rábukkantam egy szinte ismeretlen könyvre: Borisz Bazsanovnak, a szovjet Politbüro egykori (1920-as évekbeli) titkárának emlékirataira. Tárgyilagosságban, tényközlő módszerében párját ritkító munka, megérdemelne egy magyar kiadást is. Mint Sztálin egyik legközvetlenebb munkatársa, szemléltetően és lebilincselő részletekkel írja le főnöke szerepét és módszereit az utódlási és hatalmi harcban. Feleleveníti még a forradalom utáni Politbüro ülésrendjét, szokásos napirendjét is, a résztvevők és a vitatkozók stílusát és fojtott gyűlölködéseit. Kiderül belőle: az egész „sztálini" döntéshozatali és vezetési struktúra már Lenin idejében, sőt betegsége előtti, aktív életében is megvolt. Nem csupán a nevezetes Politbüro létezett, hanem 1919-től a személyi és szervezeti kérdésekben illetékes Orgbüro (Szervező Bizottság) is működött már. E pártszervek zárt ülésein vitatták meg a Kreml különféle titkárságain előkészített javaslatokat, s hozták meg a titkos, de minden érintettre kötelező határozatokat. Ugyanaz az ellenőrizhetetlen, merőben antidemokratikus kabinet-politika, amely három évtizeddel később egész térségünkben érvényre jutott – s további négy évtizeden át egyeduralkodó maradt.

A ki- és beteljesítés gyászos munkája csaknem minden területen Sztálinra maradt. Olyanokon is, amelyekre Lenin – legyünk méltányosak – álmában sem gondolt. Trockij még 1904-ben, nem sokkal megismerkedésük után szembekerült Leninnel, s egy keményen bíráló brosúrát jelentetett meg jakobinusnak minősített mentalitása ellen. Trockij – akkor még – észrevette a lenini koncepció valószínűleg legfontosabb és legveszedelmesebb elemét, amelyet ő „behelyettesítésnek" nevezett. Lenin, aki felismerte, hogy a munkásosztály (minden marxi osztályharc-teória ellenére) nem fogja a XX. században véghezvinni a szocialista forradalmat, az osztály helyett tevékenykedő úgynevezett élcsapatnak, a pártnak szánta ezt a történelmi szerepet. Trockij vette észre, hogy Lenin a párton belül is elsősorban a hivatásos forradalmárok rétegére kíván támaszkodni, s a század legelején megjósolta: a következő lépés az lesz, hogy egy szűk testület, a Központi Bizottság fog gondolkozni és cselekedni a párt és az osztály helyett és az ő nevükben, végül pedig egyetlen vezér, egyetlen diktátor tölti be ezt a szerepet.

Húsz évvel később, Lenin halála és Sztálin hatalomra jutása után ez az egykor hihetetlennek tűnő jövendölés beteljesedett – méghozzá a jós szeme láttára és minden erőfeszítése ellenére. Messzire vezetne annak elemezgetése, hogy miért éppen a szörnyetegek közt is a legszörnyűbb, az akkor még szürke, jelentéktelen apparatcsiknak tűnő Sztálin lett a győztes a hatalmi küzdelemben. Nem szokták említeni, holott nyilvánvalónak látszik, hogy Lenin élve és halva (végrendeletével) végeredményben őt támogatta.

A nevezetes lenini végrendelet ugyanis, amelyet Trockijtól Hruscsovig és tovább annyian lobogtattak Lenin antisztálinizmusának dokumentálására, csupán azt bizonyítja, hogy Lenin nem volt vak, s észrevette Sztálin veszedelmes hatalomméhségét és embertelenségét. De semmiféle politikai hibával nem vádolta őt, márpedig tudhatta, hogy a bolsevik vezetők körében és szemében ezek százszor súlyosabbnak számítanak az emberi, modorbeli hibáknál, amelyek a „jó elvtársaknál" – éppen Lenin szellemében – akkor is, később is, mindig „bocsánatos bűnök" maradtak.

Sztálin ezt ki is használta az ellene összefogó „ellenzéki" vezetőkkel szemben. Ezt írta 1927-ben: „Az ellenzék igyekezett Lenin végrendeletét ütőkártyául kijátszani. De csak el kell olvasni ezt a végrendeletet, és meggyőződhetnek róla, hogy az ellenzéknek nincs mit kijátszania. Ellenkezőleg, Lenin végrendelete megsemmisítő csapást mér az ellenzék mostani vezéreire. Hiszen tény és való, hogy Lenin ebben a végrendeletben nem-bolsevikséggal vádolja Trockijt, ami pedig Kamenyev és Zinovjev Október idején elkövetett hibáját illeti, a végrendelet azt mondja, hogy ez a hiba nem véletlenség. Mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy politikailag nem szabad megbízni sem Trockijban, aki nem-bolsevikságban szenved, sem Kamenyevben és Zinovjevben, akiknek a hibái nem véletlenek, megismétlődhetnek, és meg is fognak ismétlődni. Jellemző, hogy a végrendeletben egyetlen szó, egyetlen célzás sincs Sztálin hibáit illetőleg. Ott csak Sztálin durvaságáról van szó. A durvaság azonban nem Sztálin politikai vonalának vagy álláspontjának fogyatékossága, és nem is lehet az." Sztálin „iskolamesteri" érvelését ezúttal meggyőzőnek érzem: ha Leninnek voltak is ellenérzései és aggályai, az általa meghonosított értékrend szerint nem volt elvi alapja, hogy komolyan, teljes súlyával követelje Sztálin elmozdítását.

Túlzás nélkül elmondható – s ezt voltaképp joggal zengték a dicsőítő ünnepi szónokok és vezércikkírók is –, hogy századunkra egyetlen ember sem nyomta rá annyira a maga bélyegét, mint Lenin. Csak éppenséggel nem pozitív értelemben, hanem a legsúlyosabb károkat okozva, a végletes és gyilkos politikai fanatizmusokat ránk szabadítva. Az évszázad fő szörnyetegeinek Sztálint és Hitlert szokták tekinteni. Lenin természetesen nem helyezhető velük egy sorba, mégis ő az ős-ok, mert nélküle azok se lettek volna.

Gondoljuk végig.

A Lenin által kigondolt és kikovácsolt párt és az ő személyes jelenléte, céltudatos fanatizmusa s ugyanakkor cinikus taktikai rugalmassága nélkül az 1917-es bolsevik forradalom nem sikerülhetett volna, a szovjet hatalom pedig – ha mégis létrejön – nélküle nemigen tudott volna tartósan fennmaradni.

Lenin hitette el az orosz társadalom egy részével, s a Nyugat jelentős értelmiségi és munkástömegeivel, hogy a nyugati polgári világ végképp lejárta magát, s hogy a forradalmi hatalom „emeltyűjével" az egész beteg társadalom, gazdaság és kultúra átalakítható, megjavítható. (E „sikerhez" persze az első világháború okozta mély válság, zűrzavar és kétségbeesés is nagyban hozzájárult.)

Ő indította el a század első világnézeti irtóháborúját, amely például szolgált a továbbiaknak. Tőle és általa indult el Sztálin végzetes pályája. Kettőjük, valamint segítőtársaik munkálkodása, a húszas évek Európájának mesterséges forradalmi felzaklatása erőteljesen hozzájárult Hitler hatalomra jutásához is. Bolsevizmus nélkül alighanem fasizmus sincs az ismert végletes formában.

Bár Lenin maga is – főként pedig sikere – a világháborús válság terméke, nélküle a század nem térül el ennyire a demokráciától, vagy legalábbis sokkal hamarabb visszatalál hozzá. Szobraival együtt szellemétől, s egyben mindenfajta türelmetlenségtől meg kell szabadulnunk.

A felszabadulásról – 1990-ben

Daniss Győző interjúja Litván Györggyel

Hogyan következett el Magyarország számára a második világháború végjátéka?

Az minden gondolkodó ember előtt nyilvánvaló volt, hogy ami egy negyedszázadig – éppen a Horthy-rendszer propagandájának hatására – elképzelhetetlennek látszott, 1944 őszén bekövetkezik. A Vörös Hadsereg a határainkhoz érkezett, és csupán fasiszta, nyilas lázálom volt, hogy visszaszoríthatják.

Mit tartott országhatárnak a magyar társadalom? A huszonöt évvel azelőtt meghúzott trianonit vagy azt, amelyik a Kárpátalját, Észak-Erdélyt is magában foglaló, a bécsi döntésekkel szentesített országot vette körül?

Ez utóbbit. Hiszen az már négy-öt éve létezett, a katonák ott készültek védekezésre, oda vezényelték a munkaszolgálatosokat, hogy erődítményt építsenek, sáncot ássanak.

Hogyan élte meg a Vörös Hadsereg föltűntét az ország vezetése és a lakosság?

Augusztus végén Horthy eltávolította a németek bábkormányát, és a maga embereit, Lakatos Gézát és minisztereit állította Sztójayék helyébe. Ennyiben úgy látszott, hogy ügyesen készítik elő a háborúból való kiugrást, illetőleg az átállást.

A háborúból való kilépést vagy az átállást a szövetségesekhez?

Azt hiszem, Horthy ezt képtelen volt eldönteni. Nehezen és csak végső kényszerhelyzetben szánta el magát, hogy szembeforduljon a németekkel. Korábban ő is és Kállay Miklós miniszterelnök is az angolokkal próbált tárgyalni – és igyekezett elfeledkezni a szovjetekről. A kormányzó csak 1944 őszén küldte el a képviselőit

Népszabadság, 1990. április 4. 9. o.

Moszkvába, akkor, amikor az angolok ráébresztették a valóságra. De még akkor is csak vonakodva tette meg. Ráadásul hamarosan kiderült, hogy hiába volt több mint két évtizedig „legfőbb Hadúr", a hadsereg nem volt igazán a kezében. A főtisztek zöme a németekkel rokonszenvezett. Horthynak október 15-én arra sem volt ereje, hogy a budai Várat megvédje a németektől.

Ami a lakosságot illeti: a legtöbben szorongtak. Nem tudták, mi következik a németek előre látható veresége után. Féltek a hadműveletektől. És féltek az orosz katonáktól is, a hadseregtől. Mert az csajkarendszerrel, kommunizmussal fenyegette őket. És féltek – természetszerűleg – az ország újabb megcsonkításától. Ezért a németek veresége iránti vágy sem volt olyan erős, mint a szomszédos országokban. Hiszen azokkal ellentétben Magyarországnak nem ígért előnyöket Hitler megsemmisülése.

Mennyire kötötték össze az emberek – ha egyáltalán összekötötték – a német vereséget a háborús nyomorúság, a bombázás, a nélkülözés megszűnésével? Mennyire reménykedtek egy boldogságot hozó békében?

Erre vonatkozó történeti-szociológiai felmérést nem végeztem. Csupán személyes élményeim vannak. Azok is inkább a szovjet hadsereg háború utáni ittlétének időszakára vonatkoznak. Amikor Budapesten megszűntek a harcok, és feljöhettünk a pincéből, mindenki örült. Az mindenkinek felszabadulás volt. Nekem, az addig bujkálásra kényszerülő zsidónak nyilvánvalóan még inkább. Ehhez az örömhöz képest nem sokat számított, hogy a pincét csak kitört ablakú lakásokkal válthatjuk föl.

De azt sem felejtem el, hogy amikor a testvéreimmel vidéki rokonainkhoz mentünk, az algyői kompon a magyar révész „davaj-davajjal" nógatott bennünket sietésre. Akkor egy idősebb asszony megjegyezte: „Jobb volt tavaly, nem volt davaj!"

Úgy gondolom, akkor vagyunk pontosak, ha azt mondjuk: az emberek különféle módon élték meg a történteket. Nem mindegy, hogy értek-e atrocitások valakit vagy sem. Hogy elraboltak-e tőle valamit vagy sem. Hogy megerőszakolták-e valamelyik családtagját vagy sem. Hogy elhurcolták-e az apját, a házastársát, a gyerekét vagy sem.

Szükségszerű velejárója egy XX. századi háborúnak a temérdek atrocitás? Így volt-e ez a nyugati hadszíntéren is? Ugyanígy viselkedett-e a Vörös Hadsereg a szomszéd országokban?

Atrocitások a nyugati hadszíntéren is akadtak. Főképpen a nőkkel szemben. És magunk tapasztalhattuk, hogy erőszakoskodtak a németek is. A Vörös Hadsereg viselkedése országonként más és más volt. A szovjet tiszti váll-lappal Magyarországra érkező későbbi barátaim, Fazekas György és Mérei Ferenc elmesélték, hogy az egyik parancs így kezdődött: „Holnap átlépjük a baráti Csehszlovákia határát..." A másik pedig így: „Holnap átlépjük a hitleri szövetséges Magyarország határát..."

Mennyire tettek különbséget a közkatonák?

Amiben határozott különbség volt: másképpen viselkedtek a német és másképpen a magyar katonákkal. Olyan parancsot persze nyilván nem kaptak, hogy itt vagy ott raboljanak, erőszakoskodjanak a lakossággal. De azt érezték, hogy itt vagy ott akarják-e vagy nem akarják feletteseik visszafogni őket. Ne feledjük el azt sem: akkor már ötödik éve tartott a háború!

Hogy ment végbe mindez Ausztriában?

Erről sincsenek pontos adataim. De azt hiszem, ott sem történt kevesebb atrocitás, mint nálunk. A különbség másban volt. Abban, hogy a Szovjetunió, miután 1945-ben felszabadította az országot Hitler uralma alól, tíz év múlva önmagától is megszabadította az osztrákokat. Ez azonban már egy másik história.

A közelmúltig többnyire idillikusnak láttuk, láttattuk, láttathattuk 1944 végét és 1945 elejét. Mennyire volt idillikus ez a néhány hónap?

Ahogy említettem, a magyar lakosság különféleképpen élte meg az eseményeket. Az addig üldözöttek, a zsidók, a katonaszökevények (márpedig 16 éven felül minden férfi az lehetett), az öntudatos kommunisták, a szociáldemokraták örültek a szó szoros értelmében az életüket jelentő fordulatnak. Mások inkább a harcok alatti és utáni megpróbáltatásokra emlékeznek. Olykor túlzásokkal. A legtöbben mégsem valamiféle folyamatos és tömény borzalomként élték meg a Vörös Hadsereg ittlétét. A szovjet katonák nemcsak randalíroztak, hanem segítettek is a hídépítésben, a templomok rendbehozatalában, nemegyszer valóban kenyeret adtak a gyerekeknek, az öregeknek. És az sem kétséges: kevés olyan ember akadt, aki visszavárta volna a németeket – még akkor sem, amikor 1945 tavaszán csodafegyverekről szóló híreket hallottak.

Mennyire zavarta a lakosságot a szovjet csapatok ittléte a béketárgyalásokig terjedő másfél-két évben? Milyen szerepe volt abban az időszakban Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyugati képviselőinek?

A többség dolgát nem könnyítette meg – bizonyos értelemben a kommunistákét sem! –, hogy idegen katonák állomásoztak az országban. A SZEB amerikai és angol képviselőinek nem volt túlságosan nagy szerepük. Az atrocitások ellen többnyire tiltakoztak – egyébiránt ezt Rákosiék is megtették olykor –, de nem mindig kaptak érdemi választ. A vétkeseket csak ritkán vonták felelősségre. De mindez nem tette volna lehetetlenné a kibontakozást. Az újjáépítés, a reménykedés évei voltak azok. Ha sok vita, veszekedés közepette is, de működött a koalíció. S ha később nem következik be a „szovjetizálás", ma okvetlenül jobb szívvel emlékeznénk a harcok befejezése utáni évekre.

Az elhangzottak megerősítik azt a nem kevesektől ki is mondott vélekedést, hogy arra a korra nem a „felszabadulás" a legjobb kifejezés. Van-e rá jobb szavunk?

Nem ismerek ennél találóbb egyetlen – hangsúlyozom: egyetlen! – szót. Én magam azonban igyekszem elkerülni, legtöbbször évszámmal helyettesítem. Annak ellenére, hogy nekem – ahogyan már mondtam – valóban felszabadulást hozott a szovjet hadsereg. Az általános gond ezzel a szóval az, hogy később kötelezővé vált, és ezzel nemzedékekre lejáratódott. Főképpen azért, mert az egyeduralomra jutott kommunista politika újabb és újabb atrocitásoknak tette ki az emberek zömét. Pedig megszívlelhette volna Bibó Istvánnak egy 1945 októberében publikált gondolatát. „A magyar demokrácia válsága" című tanulmányból írtam ki valamikor ezt a néhány mondatot: „Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulás legyen. Mert a lakosság túlnyomó többsége a demokrácia és a felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényét összekapcsolja. És könnyen lehet, hogy történelmi emlékezetében tartósan is össze fogja kapcsolni." Ennél pontosabban aligha jellemezhetnénk azt a végzetes kapcsolatot, amely a háború mindennapos megpróbáltatásai, a rablás, elhurcoltatás, erőszak és a nagy pozitív ügy között kialakult.

Volt-e e tekintetben valamiféle reális lehetőség a hosszabb távú kibontakozásra?

A feszültséget csak politikai eszközök oldhatták volna fel. Csak úgy, ha az a hatalom, amelyiknek a hadserege itt volt, egyértelműen demokratikus fejlődéshez segíti az országot. Az első két évben Sztálin még tartotta magát a teheráni és a jaltai tanácskozáson kidolgozott megállapodáshoz, az antifasiszta, demokratikus koalícióhoz. És nemcsak a szovjet hatóságok tevékenykedtek ebben a szellemben! Tudomásul vette ezt a kommunista párt (MKP) is, tiszteletben tartotta a többpártrendszer valóságát. Igaz, megszállta a politikai rendőrséget, és megkaparintott jó néhány más kulcspozíciót. Ez pedig már előrevetíthette a jövőt, azt, hogy a háborúvég megpróbáltatásai összekapcsolódnak a demokrácia felszámolásával. És előrevetítette azt is – bár ezt akkor csak kevesen tették szóvá –, hogy a felszabadulás szó tartalmában nemcsak pozitív elemek összegeződnek majd. A fasizmus megsemmisítésének történelmi tényét persze – noha a fasizmus létrejöttében a kommunizmus nem volt bűntelen – nem érvényteleníthetik az 1947 után történtek.

Mi történik, történhet a Vörös Hadseregnek a fasizmus ellen vívott harcai előtt tisztelgő, Magyarországon emelt szobrokkal, emlékművekkel? Például a gellérthegyi nőalakkal – ráadásul ez utóbbival kapcsolatban köztudomású, hogy az ifjú Horthy Miklós „légcsavaros" emlékművéből alakította át a szobrász Vorosilov marsall kívánságára „pálmaágassá".

Ez az utóbbi mozzanat nem túlságosan lényeges! Fontosabb, hogy ezek az emlékművek a nagyságukkal és a sokaságukkal tulajdonképpen okkal bántják az emberek szemét. Öngólt rúgtak velük azok, akik kívülről ránk kényszerítették őket, és akik itthon szolgalelkűségből szorgalmazták a fölállításukat. Ha szerényebbek lettek volna, a kevesebb és kevésbé hivalkodó szobor ma méltósággal emlékeztethetne a XX. század egyik legnagyobb történeti tettére. Ahogyan – megint egy osztrák példa – a bécsi szovjet emlékmű megteszi ezt. Azt senki sem köpdösi le, annak megadják az illő tiszteletet. Nemcsak az állami protokoll erre hivatottjai, hanem azok a magánemberek is, akik a Vörös Hadseregnek köszönhetik a fasiszta fenyegetettség megszűntét, önmaguk vagy valamelyik családtagjuk életét.

Mi legyen tehát a meglevő emlékműveink sorsa?

Nem a rombolás a megoldás! Türelmesen, kölcsönös megegyezés alapján kellene az illő szintre csökkenteni a számukat. Eközben orvosolhatnánk egy régóta fájó sebet is, emléket állíthatnánk a második világháború magyar áldozatainak. Akár úgy, hogy ugyananannak az oszlopnak az egyik oldala emlékeztessen az első, a második pedig a második világháború halottaira.

Egy szobor, egy emléktábla eltávolítása vagy felállítása, felavatása nem kíván túlságosan hosszú időt. A tudat változásai lassabban mennek végbe. Mikorra kerülhetnek a maguk megérdemelt helyére 1944 utolsó és 1945 első hónapjai?

Nem tudom. De bizonyos, hogy ez az általános demokratizálódási folyamat sebességével függ össze. Csak a demokrácia alkalmas arra, hogy a társadalom felnőtt módra, torzítások nélkül ismerje meg – és hozzáteszem: tanulási szándékkal ismerhesse meg – a maga történelmét.

Kitől búcsúzzunk?

Tagadhatatlan belső izgalommal követtem a *Kritika* baloldaliság-vitáját. Ha némi késéssel és sokszor kissé elvontan is, olyan kérdések körül folyik, amelyek jó három évtizede, a kommunista eszmével és mozgalommal való szakítás óta foglalkoztatják nemzedékem – akárcsak a valamivel idősebbek vagy fiatalabbak – baloldali indulású s többé-kevésbé hasonló életutat járt részét. De míg korábban, úgy négy-öt évvel ezelőttig abban az eszmeileg kényelmes helyzetben voltunk, hogy egy diktatórikus, neosztálinista jellegű kommunizmust opponálva kereshettük a magunk helyét Magyarország és a világ demokratikus hagyományú vagy irányú baloldali erői között, addig mára a helyzet sokkal bonyolultabb lett. Először is, a hagyományos, demokratikus baloldaliság, különösen pedig a demokratikus szocializmus körei és lehetőségei nemzetközileg beszűkültek, erős neokonzervatív árral kell szembeúsznunk. Másodszor, miközben azt kutatjuk, létezik-e még reményteljes, irányt mutató baloldal, olyan helykereső társak bukkannak fel mellettünk, akik még tegnap is a bolsevizmusban látták a hagyományos európai baloldaliság következetes és egyedül lehetséges kiteljesedését. Harmadszor viszont ma minden, a legtágabb értelemben is baloldali gondolkodású emberben többé-kevésbé mély aggodalom él a még ki nem alakult demokráciát immár jobb felől, de nem angol konzervatív, hanem keletiesen nacionalista-rasszista vagy klerikális-fundamentalista oldalról fenyegető veszélyek miatt, s felelőtlenség lenne legalább meg nem vizsgálni, létezik avagy létezhet-e ma valamiféle közös baloldali alap – s ha igen: milyen szélességben, milyen jelleggel –, amelyen összefogva ezzel a veszéllyel szembe lehet szállni.

Efféle ellentmondó érzésekkel olvastam a vitacikkeket, elsősorban persze Tamás Gáspár Miklósét és Eörsi Istvánét, akikhez nemcsak régi barátság, hanem aktuális politikai összetartozás is fűz, s akiknek látványos szembenállása – extrapolált formában –, azt hiszem, elég sokunk ambivalenciáját is kifejezi. Az enyémet mindenesetre.

Kritika, 1990. 4. sz. 19–20. o.

Valahogy úgy állok kettejük álláspontja között, hogy sokkal többet tudok elfogadni ezek negatív, kritikai oldalából, mint pozitív tartalmából. Tamás Gáspár Miklóssal sokban egyetértek a baloldaliság – legalábbis bizonyos fajta baloldaliság – csapdáit és veszedelmeit illetően, de a konzervatív-liberális konzekvencia levonásáig már egyáltalán nem tudom követni. A logikailag következetes, de történelmileg abszurd túllendülés bírálatában nagyjából Eörsivel tartok, miközben régi véleményem, hogy kemény ellenzéki politikai magatartását és makacsul szocialista, sőt forradalmár nézeteit csak személyes bája és temperamentuma tudja egységbe vonni és hitelesíteni.

Tapasztalatom szerint – és ez jóval fontosabb egyéni véleményemnél – elég sokan ácsorgunk így kettejük között. A kérdés az, létezik-e *álláspont* is – képviselhető, érvényesíthető baloldali liberális-demokratikus álláspont – a két szélsőség között? Búcsút kell-e vennünk a baloldaliság egész múltjától és minden formájától, vagy a végiggondolt – akár Tamás Gáspár Miklós, akár például a párizsi Faragó Béla által képviselt – nyugati liberális álláspontról kell eleve lemondanunk?

Még kísérletképpen sem mernék itt e nagy problémák beható elemzésére és kifejtésére vállalkozni. Csupán az élet és a történelmi tapasztalat által diktált kérdéseket igyekszem feltenni, s ideidézni néhány olyan politikai gondolkodót, akik a maguk módján megoldották ezt a dilemmát.

A francia Raymond Aron, századunk egyik legnagyobb politikai gondolkodója (akit az eddigi hazai rendszer érthető módon ellenségének tekintett, de akit, érthetetlen módon szamizdatban sem, s azóta sem igen igyekezett senki a magyar olvasókkal megismertetni) még az ötvenes évek derekán mondott búcsút a „baloldalnak", s ifjúkori barátjának, Jean-Paul Sartre-nak, akkor, amikor Franciaországban különösen, de Nyugat-Európa néhány más táján is ez a gondolkodás szinte uralkodó volt az értelmiség köreiben. *L'opium des intellectuels* című könyvében (1955) kíméletlen elemzésnek vetette alá a „szent szavakat", a *baloldaliság,* a *forradalom,* a *proletariátus* mítoszait, amelyek erős marxista hatásra, akkor még ott is éltek és virultak. A forradalmi hatalom Aron szerint *per definitionem* zsarnoki. Forradalom és demokrácia egymásnak ellentmondó fogalmak. A forradalmakat, hangsúlyozza Bibó Istvánnal egybehangzóan, elvben sem magasztalni, sem elítélni nem érdemes. Néha elkerülhetetlenek és kívánatosak, de az értelmes embernek, kivált a baloldalinak(!) fölébe kéne helyeznie a reformot a forradalomnak, a békét a háborúnak, a demokráciát a despotizmusnak. Franciaország a maga forradalmával nem ért el annyit, mint Anglia vagy az Egyesült Államok a reformista átalakulással.

Az idézett gondolatmenet világosan mutatja, hogy Aron, akit a kommunisták és értelmiségi „útitársaik" természetesen nyomban reakciósnak bélyegeztek, határozott különbséget tesz a „forradalmi" szellemű és a demokratikus „baloldaliság" között. Ez a különbség természetesen nem mindig és nem mindenhol éles, vannak átmenetek és olyan időszakok (például Hitler uralma és a második világháború), amikor egyenesen elmosódik. (Ez Tamás Gáspár Miklóst látszik igazolni.) De azokkal szemben, akik szerint „az ellenség mindig a jobboldalon van", akik a két háború között a Szovjetunió – enyhénszólva nem egyértelmű – antifasizmusa kedvéért vagy már előbb, saját antikapitalista beállítottságuktól vezérelve behunyták szemüket a szovjet rendszer összes szörnyűsége előtt, s erkölcsileg igazolni voltak hajlandók a moszkvai pereket, vagy akik a második világháború után – kissé féloldalas látással vagy hallással – úgy háborogtak a nyugati demokráciák kétségtelen fogyatékosságain, hogy közben nem vettek tudomást a másik oldalon tomboló sztálini terrorról, akik a „fogyasztói társadalommal" szembeni gyűlöletükben a nemzetközi terrorizmus morális vagy gyakorlati támogatásától sem riadtak vissza – mindezekkel a „forradalmár" baloldaliakkal szemben igenis mindig voltak két irányban is tisztán látó, következetes baloldali demokraták.

[...]

Hivatkozhatnék többek között – tetszés szerinti számú idézettel alátámasztva – a vitathatatlanul demokrata Jászi Oszkárra, aki a bolsevizmus első hazai felbukkanásától, 1918-től kezdve haláláig tántoríthatatlan antikommunista maradt, s emiatt vállalta az összekülönbözést legfőbb politikai szövetségesével (s egyik legjobb barátjával), Károlyi Mihállyal, az elszigetelődést a baloldal fiatalabb nemzedékétől, majd 1947-ben, huszonnyolc évi emigráció után, az újabb kiátkoztatást Magyarországról. Röviddel ezután írta barátjának, Csécsy Imrének, hogy közte és a kommunistáknak behódoló egykori polgári radikális hívei között „a fő nézetkülönbség ott van, hogy a kommunizmust a nagy európai szabadságküzdelmek folytatásának tekintjük-e". Nem, válaszolta Jászi, itt megszakad az évszázados láncolat, a kommunizmus nem ezeknek a hagyományos, régóta „baloldalinak" tekintett törekvéseknek és mozgalmaknak örököse és folytatása, vele valami más kezdődik; eszmei rokonságban – ha néhány jelentős különbséggel is – a jobboldali totalitárius mozgalmakkal és rendszerekkel áll.

Vagy talán elég éppen csak megemlíteni Bibó István nevét annak igazolására, hogy közvetlen múltunkban is létezett olyan baloldaliság, amelynek – ha volt is némi liberális-szocialista „beütése" – talán mégsem kell búcsút mondanunk!?

De kitől és mitől kell bizonyosan és teljes határozottsággal elbúcsúznunk, éppen annak érdekében, hogy megőrizhessük az európai szabadságmozgalmak hagyományaira építő demokratikus baloldaliságot, amely Tamás Gáspár Miklós figyelmeztetése ellenére talán mégsem lenne olyan „univerzalisztikus, száraz, racionális külszínű jakobinizmus", hogy emocionálisan – a félelmetes nacionalizmus pótléka nélkül – ne tudná kielégíteni, ha nem is a „tömegeket", de legalább a társadalom egy jelentős és mértékadó részét.

A felsorolás természetesen nem tarthat igényt a teljességre.

Úgy vélem, el kell búcsúznunk mindenekelőtt nem egyszerűen a sztálinizmustól – ahogy a vitacikkek jó részében emlegetik –, hanem Lenintől és egész eszmei hagyatékától, beleértve természetesen a trockizmust, buharinizmust s eszmeileg a reformkommunizmust is, amint ezt éppen most az olasz kommunisták is megkísérlik.

Ebből azután kinek-kinek le kellene vonnia a maga számára szellemileg vagy érzelmileg súlyosabb konzekvenciákat. Aki a demokrácia talaján keresi a maga helyét, annak végképp búcsút kell mondania a kommunizmusban sokat fészkelődő, de azzal leszámolni, saját ifjúkori tévedésével szakítani soha nem képes Lukács Györgynek. Vagy a tüneményes Duczynska Ilonának, az örök és javíthatatlan anarchista forradalmárnak, akit ehhez a táborhoz, minden lázadozása és fegyelemsértése ellenére, eltéphetetlen kötelékek fűztek, miközben szíve minden hevével gyűlölte az amerikai „fasizmust" és magát a piaci kapitalizmust.

Tudomásul kell vennünk, hogy a nyugati baloldalnak olyan tiszteletre méltó alakjai, mint Romain Rolland, G. B. Shaw, Joliot-Curie, Sartre – vagy éppen Károlyi Mihály – életüknek legalábbis egy szakaszában a kommunista politika balekjai és áldozatai voltak, s velük szemben a sokat gyalázott „renegátoknak", André Gide-nek, André Malraux-nak, Arthur Koestlernek, Fejtő Ferencnek volt és lett igazuk.

Búcsút kell venni azoktól a polgári baloldaliaktól, akik pontosan ismerték ugyan a különbséget demokrácia és diktatúra között, de „baloldali" szolidaritásból vagy félelemből – akár a kommunistáktól, akár a „fasiszta néptől" féltek – odaálltak a zsarnokság aktív támogatói, igazolói vagy elleplezői közé.

S itt az ideje végső búcsút inteni azoknak a – többnyire ifjú – nyugati újbalosoknak, akik még az európai „létező szocializmusok" tavalyi összeomlásából sem értették meg, hogy nem csupán a végrehajtásban, hanem az eszmében van a hiba, s nem képesek kiszabadulni a baloldaliság régi-új mítoszaiból és csapdáiból.

Raymond Aron 1955-ben, idézett könyvének előszavában arról írt, hogy a háború utáni Franciaországban a baloldaliság és jobboldaliság fogalmai sokszor viszonylagosak vagy éppen felcserélhetők voltak, de léteztek jól felismerhető „szellemi családok". Ezzel a most befejezett könyvvel, folytatja, „amely arról a családról szól, melyből magam is származom, nem azért szaggattam el összes kötelékeimet, hogy magányosságomban tetszelegjek, hanem hogy azok közül választhassam meg társaimat, akik gyűlölet, fanatizmus nélkül tudnak küzdeni, s akik a Fórum napi harcaiban nem akarják minduntalan az emberiség rendeltetésének titkát megtalálni".

Mikor lehet esélye a baloldalnak?

Azok közé tartozom – sokan vagyunk ilyenek –, akik kora ifjúságuktól fogva, egész életükben a hatékony, célhoz vezető baloldaliságot, baloldali politikát és magatartást igyekeztek megtalálni. Ez vezetett először, apám nyomdokain, a polgári radikalizmushoz, majd – sokakkal együtt – a kommunista pártba, később annak belső, 1956 után pedig külső, illegális ellenzékébe. Történészként is leginkább a baloldali gondolat magyarországi útkereséseit, küzdelmeit és tévelygéseit igyekeztem felkutatni.

Ne tagadjuk, sokat tévelyegtünk, s mára a baloldaliság nálunk is, mint szerte a világon, eléggé nehéz, beszorult helyzetbe jutott.

A baloldal természetesen defenzívában van itt is, másutt is, de mégse essünk aránytévesztésbe. A baloldal alapvető eszméi, igazságai mára az egész civilizált világban elfogadottá váltak. Legalábbis az emberi és az állampolgári szabadságjogokat ma – a fundamentalista szörnyrendszerek kivételével – minden konzervatív irányzat és kormányzat is magáévá teszi; legalábbis elvben. Akárhogy is, ez nagy haladás a század elejéhez és közepéhez képest. A nálunk most kormányzáshoz készülődő keresztény és nemzeti beállítottságú pártokat is bármikor szavukon, azaz demokratikus programjukon lehet fogni.

Ugyanakkor a veszélyek kétségtelenek. A neokonzervatív áramlat ma az egész világon erős, a vallási, nemzeti s általában a tradicionális értékek becse emelkedőben van. Úgy gondolom, ezzel az áramlattal szívósan szembe kell úsznunk, de egyszersmind – elvi engedmények nélkül – együtt kell vele élnünk, ameddig a demokratikus jogokat és alapelveket nem veszélyezteti. Úgy értem: vitát, dialógust kell folytatnunk, kölcsönös toleranciával. Saját elv- és hagyományrendszerünket fel nem adva, tudomásul vehetjük, hogy mások egy attól eltérő, de azzal nem kibékíthetetlen rendszer hívei.

Más a helyzet a most felszabadult Kelet- és Kelet-Közép-Európában fellépő, s helyenként már nálunk is jelentkező, harciasan jobboldali, antikommunista jel-

Magyar Hírlap, 1990. május 19. melléklet 4. o. (Felszólalás az *Új Márciusi Front – Hol van a baloldal mostanában?* címmel rendezett vitaülésén.)

szavakkal tisztogatást követelő, kombattánsan nacionalista, antiszemita vagy klerikális törekvésekkel, egyszóval a fundamentalizmussal vagy a közönséges obskurantizmussal. Ezek ellen életre-halálra harcolnunk kell, s úgy gondolom, hogy az új magyar baloldal éppen ebben a harcban fog kikovácsolódni és összeforrni.

Az itt összegyűltek életútja, mai pártállása, s ennélfogva politikai álláspontja nyilván erősen különböző. De abban alighanem egyetérthetünk, hogy ha terhelnek is bennünket különfajta tévedések, túlzások, netán bűnök, nem azért verekedtünk a régi, úri Magyarország kiváltságai és sötétsége ellen, később a Rákosi-rendszer gyilkos önkénye, még később a Kádár-féle, hazugságokkal terhelt konszolidáció és alku ellen, hogy ma vagy holnap ernyedten, szó nélkül eltűrjük a lelkiismereti és a gondolatszabadság ezúttal más irányból jövő korlátozását vagy megsértését, új, azaz inkább régi-új legendák és hazugságok ráerőltetését a társadalomra, egyszer már kivívott szabadságjogok kétségbevonását vagy veszélyeztetését azon az alapon, hogy azokat a nemzetietlen vagy istentelen kommunisták léptették nálunk érvénybe.

Szembe kell szállnunk az újkori magyar történelem progresszív s különösen munkásmozgalmi (szociáldemokrata) hagyományainak, az internacionalista szolidaritás maradandó érvényű eszméjének lesöprésével (például a májusi vörös zászlók eltüntetésével). Mindez teljesen ellentétben állna a mai Európa szellemével, amely integrálni tudta a maga sokféle, az idők próbáját kiállt történelmi hagyományait. Semmiképpen sem engedhetjük az 1918-as őszirózsás forradalom és az 1945-ös újrakezdés, az 1945–47-es koalíciós időszak, a szociáldemokrácia, a polgári radikalizmus, a modern szellemű irodalom vagy publicisztika kiiktatását a nemzeti hagyományok sorából.

Úgy képzelem, hogy a magyar baloldalnak a közeljövőben legalábbis egyik alapvető funkciója a szabadságjogok teljességének, az előző évtizedek időtálló szellemi vívmányainak megőrzése és megvédése lesz. (Alighanem ugyanez vonatkozik, mutatis mutandis, a szociális, biztonsági vívmányokra is.)

A baloldal e nélkülözhetetlen küzdelme azonban nem lehet hatékony, ha önmaga nem tud megújulni, s nem rendez saját soraiban, eszméiben és hagyományaiban is nagytakarítást.

A demokratikus baloldaliság tisztes fogalmát és múltját, mint mindnyájan tudjuk, súlyosan kompromittálták a XX. század erőszakos, antidemokratikus, messianisztikus, türelmetlen kísérletei, mindmáig élő és ható ideológiai és állami szörnyszüleményei.

Jászi Oszkár jogosan írta Csécsy Imrének, hogy a kommunizmus nem folytatása az évszázados szabadságküzdelmeknek, vele valami új kezdődik. A probléma csak az, hogy a kommunizmus minduntalan ezekre hivatkozott, s ezek számos régi eszméjét (szekuralizáció stb.) e tájon ő valósította meg – úgy ahogy. A következményeket ismerjük.

Ha e vívmányokat meg akarjuk őrizni, a baloldalnak – ebben biztos vagyok – szakítania kell a kommunizmus és vele az egész úgynevezett forradalmi szocializmus, újbaloldaliság, antiamerikanizmus stb. teljes terhes örökségével, Lenintől Buharinig, Lukács Györgytől Herbert Marcuse-ig, és így tovább. Nem könyvégetéssel, nem ízléstelen pálfordulással, nem történelmietlen általánosítással vagy inkvizítori türelmetlenséggel – de önkímélet nélkül. Aki erre az elszakadásra, világos elhatárolódásra nem képes, maradjon a forradalmi nosztalgiánál, és inkább ne terhelje jelenlétével a megújuló demokratikus baloldalt.

Maradjunk a tényeknél

Göncz Árpád köztársasági elnökké választásának emelkedett és ünnepi pillanataiban, amelyek nagyon is ráfértek már napi gondoktól és vitáktól gyötört közéletünkre, többször is szó esett az elődökről. A legtöbb nyilatkozatból és beszámolóból azonban – hogy, hogy nem – kimaradt az 1918–19-es Magyar Köztársaság említése, és történelmünk első köztársasági elnökének, Károlyi Mihálynak a neve (miközben gyakran szerepelt Kossuth Lajosé, aki pedig nem elnöke, hanem kormányzója volt az országnak). Én magam legalábbis csak a Magyar Hírlapban és a *168 órá*ban láttam Károlyi képét az elnökök sorában.

Tény, hogy Károlyi Mihály manapság nem „népszerű" alakja újkori történelmünknek. Publicisták, s néha még történészek is bele-belemarnak – főként a trianoni békével kapcsolatban (pedig amit tett, éppen ennek elkerülésére tette) –, időnként már a Horthy-korszakot idéző hangnemben. Holott 1946-ban az akkor még demokratikus parlament iktatta törvénybe érdemeit (amiről a Nemzetgyűlés akkori elnöke, Varga Béla értesítette az emigráns politikust), s ezt a törvénycikket még Rákosiék sem merték érvényteleníteni az 1949-es szakítás után. Tudtommal ma is érvényben van.

Itt azonban nem Károlyi Mihály történelmi szerepét kívánom védeni vagy vitatni. Ez a szerep természetesen vitatható a történeti kutatás, a korrekt történetírás vagy a komoly történeti publicisztika eszközeivel. Bizonyos vagyok benne, hogy erre, annyi fordulat után, egyszer ismét sor fog majd kerülni.

Pluralista viszonyok között természetes, hogy az álláspontok akkor is – mindig – különbözőek lesznek. De európai viszonyok között annak is természetesnek kell(ene) lennie, hogy ami egyszer megtörtént, egyszóval a történelmi tényt vagy folyamatot, vitatják ugyan, de sem el nem vitatják, sem el nem hallgatják.

Szükségtelen lenne felidézni a közelmúlt ezzel kapcsolatos negatív példáit. Túl jól ismerjük őket valamennyien. De manapság megint túlságosan gyakori kezd lenni az efféle elhallgatás vagy elvitatás. Persze, ezúttal a másik irányban, ezúttal a

---

Magyar Nemzet, 1990. augusztus 27. 7. o.

baloldali múlt irányában. Ez a múlt, egyénileg és kollektíven is, ma általában kényelmetlenné, néha egyenesen terhessé válik. Politikusoknál, politikai pártoknál ez nagyon is érthető célokat szolgál, alig is érdemes leleplezgetni, helyreigazítgatni.

Más a helyzet, ha történész, a szakma jelentős és tekintélyes képviselője ír le olyasmit, ami tényszerűen is vitathatónak látszik. A *Magyar Nemzet* 1990. július 28–31-i számában Györffy György akadémikus kétrészes nagy cikkben bírálta Bibó István és Erdei Ferenc közigazgatási reformtervezetét, s fejtegette a tradicionális megyerendszer előnyeit és felsőbbrendűségét. Érvei nemigen győztek meg, de mivel nem vagyok a kérdés szakértője, vitatásába sem merészkedem. Van azonban az írásnak egy mondata, amely mellett nehéz lenne szótlanul elmenni. „A második világháború közbejötte akadályozta meg – írja Györffy professzor –, hogy a népi írók mozgalma a 40-es évekre olyan reformokat kényszerítsen ki az erre többé-kevésbé felkészült uralkodó rétegből, hogy az forradalom nélkül is lemondjon előjogairól, lehetővé tegye a földreformot, a földtulajdon igazságos rendezését, és a nem kommunista szemléletű népi kollégistákból az értelmiség feltöltődését."

Nem mondanám, hogy ez a merész állítás minden történelmi alapot nélkülöz. Csakugyan léteztek ilyen törekvések, folytak ilyen puhatolózások a népi mozgalom és a kormánypárt jobbszárnyán, azaz jobboldali találkozási pontján, főként Gömbös Gyula, majd Imrédy Béla miniszterelnöksége idején. Paradox történelmi tény ugyanis, hogy az időben inkább az uralkodó és kormányzó körök nácibarát, jobboldali beállítottságú része volt „reformpárti" (bár akadtak a másik oldalon is Bajcsy-Zsilinszkyek vagy Zsindelyek – csakhogy többnyire igazi hatalom nélkül), míg a Bethlen István-féle konzervatív elemek egyszerre voltak németellenesek és reformellenesek.

Mit kifogásolok tehát az idézett tételben? Lényegében két dolgot.

Először is azt, hogy Györffy György a maga szaktekintélyével tényként állít be egy tendenciát, amelynek megvalósíthatóságára aligha van bizonyíték. Az uralkodó osztály zöme ugyanis semmi jelét nem adta annak, hogy önként feladná birtokait és privilégiumait, s még kevésbé tette volna ezt a háború „közbejötte" nélkül. Hiszen az egész jobboldali töltésű reformmozgást a háború közeledése váltotta ki!

Másodszor éppen azt kifogásolom, hogy Györffy professzor, ha már említi, nem utal ezeknek a reformtörekvéseknek – hogy úgy mondjam – ideológiai karakterére, ha csak azzal nem, hogy a „kommunista szemléletű" népi kollégisták ki lettek volna rekesztve az új, immár népi elemekkel is feltöltődő értelmiségből. Ez az egykori reformfront – ez ismét ténykérdés! – egyértelműen polgárellenes, anti-

liberális és antidemokratikus volt. Idézett értékelése pedig nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az úri Magyarországnak népi Magyarországgá való átalakításához (demokratizálásról itt inkább nem beszélnék) semmi szükség nem volt a baloldalra, beleértve a kommunistákon kívül az egész szociáldemokráciát, szakszervezetestül, a polgári demokratákat, sőt a liberálisokat is.

Azt sugallja ez a tétel, hogy a második világháború és a nyomában járó összeurópai baloldali fordulat vagy balratolódás nélkül a magyar társadalom alapvető problémái és feszültségei békésen, simán, mindenféle konvulziók nélkül, sokkal jobban megoldódtak volna. Hol? A Hitler uralma vagy dominanciája alatt élő Európában? Ezen a gondolati úton nem is érdemes továbbmenni – nem jutunk sehova. Ilyen lehetőség se háborúval, se háború nélkül nem létezett.

Természetesen a Sztálin uralma alá hajtott Kelet-Európa „inkubátor-forradalmai" (Jászi Oszkár kifejezése) sem oldottak meg semmit – ellenkezőleg. De ezzel a ténylegesen végbement, szörnyű és védhetetlen folyamattal nem egy minden tekintetben imagináriusat kellene szembeállítani, hanem egy másik valóságosat: a szovjet uralom alá nem került közép-európai országokét. Vagyis azt az alternatívát, amelyre, szerencsésebb esetben, nálunk is sor kerülhetett volna.

Tény, hogy Nyugat-Németország, Ausztria és Finnország demokratizálódtak és derekasan modernizálódtak, levetvén a régi Magyarországéhoz hasonló vonásaikat, s az is tény, hogy ebben a folyamatban a modern szociáldemokrácia – a kereszténydemokráciával együtt – igen nagy szerepet játszott. Merem állítani, hogy nélkülözhetetlen szerepet, ez azonban utólag nem bizonyítható. Maradjunk tehát a ténynél, hogy nagyon is létezik baloldali erők által (is) végrehajtott modernizáció, amely egyáltalán nem torkollik kommunista diktatúrába.

Györffy György persze ezt nem tagadja cikkében, s róla nem is feltételezem, hogy ezt gondolná. Véleményét, mely nyilván régi keletű, s nem szolgál közvetlen politikai érdeket, azért idézem és vitatom, mert alkalmas lehet mai szélsőséges álláspontok tudományos alátámasztására. Csurka István például nemcsak gondolja, hanem ki is mondja azt a véleményét, hogy a „nem nemzeti" liberalizmus közeli rokonságban van a kommunizmussal, s hogy ideje már átrendezni, átalakítani a háború győztesei által a világra oktrojált baloldali színezetű szellemi égboltot.

El kell ismerni, Csurka gondolatmenete és álláspontja logikus. Aki szerint Magyarország igazságos háborút viselt a Szovjetunió (és szövetségesei!) ellen, vagyis aki ma sem ismeri el az antifasiszta koalíció harcának minden egyéb szempontot háttérbe szorító szükségszerűségét, jogosságát, s az egész világ demokratikus irányú

(persze nem egyenes vonalú) haladásában betöltött szerepét, az nem érezhet magáénak egy olyan Európát, ahol szociáldemokraták és szociálliberálisok is gyakran kormányzati szerephez jutnak, ahol Brechtet is játszanak, Picasso-múzeumokat is létesítenek, s ahol esetleg még Lukács György munkáit is kiadják. Az összefüggés nyilvánvaló, és megfordítva is érvényes.

Tartok tőle, hogy itt már megszűnik a vita lehetősége, és csak a szakadás mélysége regisztrálható.

A világháborús magyar szerep körüli vita lényege abban áll, hogy elkerülhető-e, illetve szükséges-e a nemzeti önvizsgálat. Két vélemény ütközik itt össze: az egyik sokallja, a másik kevesli az eddigi önvizsgálatot. Bár meggyőződésem, hogy a választóvonal leginkább az érzelmi alapbeállítottság mentén húzódik, mindkettőnek van reális hivatkozási alapja is.

Az első arra hivatkozik, hogy a térség többi nemzete egyáltalán nem folytatott önvizsgálatot a háború után, csakis bennünket, magyarokat kényszerítettek erre kívülről és belülről, s éppen ezzel, a „bűnös nép" hazug szuggerálásával tudták a kommunisták megbénítani a nemzet ellenálló erejét, s megerőszakolni az országot. Ahhoz tehát, hogy a nemzet végre kiegyenesíthesse gerincét, végképp meg kell szabadulnia a bűnösség hamis és indokolatlan érzetétől.

A másik vélemény szerint – amit magam is osztok – Rákosiék valóban nemtelen módon, pártpolitikai fegyver gyanánt forgatták (és forgatták ki) a nemzeti önvizsgálat jelszavát: zsarolták vele a közvéleményt és riválisaikat, de azután éppen ők akadályozták meg olyanfajta nyílt végigvitelét, mint amilyen például Nyugat-Németországban lezajlott. Ami ezen a téren eddig történt, az a hetvenes évek végén, a nyolcvanas években kezdődött, s korántsem tekinthető befejezettnek. Magyarországnak a dunai térségbe és Európába való szerves, öntudatos betagolódásához elengedhetetlen, hogy a közvélemény szellemileg aktív többsége vagy nagy része – nyílt, kemény vitákból – nagy vonalakban, nemzetközi összehasonlításban is tisztán lássa az ország XX. századi szerepét, történelmének pluszait és mínuszait, tényleges viszonyát a térség és a világ más országaihoz.

Természetesen nem várható, hogy minden kérdésben konszenzus alakuljon ki, az viszont igen, hogy a tények ismertek legyenek, s a közvélemény ne legyen, ne lehessen zagyva tévhitek és naiv önáltatás áldozata. Két-három évvel ezelőtt, amikor a magyar értelmiség különböző osztagai már kezdtek felsorakozni a Kádár-rendszer eltakarítására, erősen reménykedtünk abban, hogy ezekben a nem közvetlenül politikai kérdésekben is alapvető egyetértés fog kialakulni, s a gyökerekben,

hagyományokban, szemléletben rejlő különbségek legalábbis nem növekedni, hanem inkább csökkenni fognak, vagy árnyalatiak maradnak.

Mint tudjuk, nem így történt. A látszólag másodrendű történeti, szemléleti és hagyomány-problémák szinte minden aktuális kérdésnél élesebben osztják meg a közvéleményt és a politikai mezőnyt, s ma ott tartunk, hogy a kormánypártok és az ellenzék tábora, ha másban nem is, az iskolai hitoktatás vagy a Horthy-rendszer és a hadsereg megítélésében már látványosan szemben álló tömböket alkot.

Néhány évvel ezelőtt a világháborús magyar szenvedésekről és veszteségekről szóló szép Sára-filmek (*Pergőtűz* stb.) engedélyeztetéséért, az elesettek emléktábláinak, helyi emlékműveinek felállításáért folyt a közös küzdelem. Ma már egészen másról van szó. Mára, a hosszú elfojtásból felszabaduló régi nézetek inkább elementáris, mint tudatos eszkalációjával, egymásra felelve és licitálva, a magát nemzetinek nevező oldalon már-már együtt van a két háború közti uralkodó szemlélet csaknem minden lényeges eleme: a magyar bűntelenség és üldözöttség mítosza; a „mások" súlyosabb bűneinek számontartása és hangsúlyozása; a szomszédos nacionalizmusok alacsonyabb rendűségének tétele; a történelmi osztályok önzetlen vezető szerepének és nagylelkűségének hirdetése; a katolikus egyház részéről az államnak és az állampolgári nevelésnek nyújtott világnézeti támogatás szükségessége; az egykori demokratikus emigráció tevékenységének kártékonnyá, hazaárulóvá nyilvánítása; s nem utolsósorban egy olyanfajta generalizált és szörnyülködő antikommunizmus, amely mindenre kiterjeszti gyanakvását, ami nem hangsúlyozottan nemzeti és keresztény.

Kiderült tehát, hogy a „külső" nyomás megszűntével a „belső" nyomás néha még olyanokat is megnyer a fanatikusan „nemzeti" álláspontnak, eltérít a nemzeti önkritikától és bizalmatlanná tesz a szomszéd népeknek még a demokratái iránt is, akik egyszer már úton voltak egy Duna-táji, európai vagy univerzalisztikusabb szemlélet felé. Joguk van hozzá, amíg az ország nemzetközi érdekeit nem veszélyeztetik. De ha demokratának tekintik magukat, ők se vitassák el a másik álláspont létjogosultságát. Ha tudósok vagy más képzett értelmiségiek: tartsák tiszteletben a tényeket, s vegyék figyelembe, hogy a nemzeti önvizsgálat kérdésében nem csupán Károlyi Mihállyal és holmi „gyökértelen" szocialistákkal állnak szemben, hanem egy olyan hagyományvonallal, amely Széchenyivel és Eötvössel kezdődik, Adyval és Bartókkal, Jászival és Bibóval folytatódik, s amelyhez sok tekintetben odatartozik még Szabó Dezső és Németh László is. S maradunk néhányan, akik továbbra is kitartunk e hagyomány mellett.

A történész a politikában

Ez az írás egy pályatársról és barátról, egy nemzedékről és egy jelenségről kíván szólni. A jelenség meglehetősen jól ismert szakmánk köreiben, leginkább talán a történészek ama nemzedéke előtt, amely 1947–48 körül kezdte pályáját.

A történetírásnak köztudottan „öröktől" fogva volt bizonyos – sokszor nem is csekély vagy mellékes – politikai funkciója. Elegendő Tacitus *sine ira et studio* megírt, gyilkosan tendenciózus portréira vagy a középkori gesták naiv ájtatosságukban is átlátszó nevelő vagy legitimáló törekvéseire utalni. A politika részéről – tudjuk jól és tapasztaltuk eleget – állandó és természetes az igény, hogy a történettudományt saját szolgálatába hajtsa. Különösen erőteljesen jelentkezik ez hatalom- vagy rendszerváltás idején. A megszilárdult hatalom már többnyire jobban tolerálja a történetírás „öncélú" tárgyilagosságát. A mi számunkra azonban fontosabb és érdekesebb a hatalom érdekeinél és magatartásánál a történész szempontja.

A modern történetírásban alighanem Leopold von Ranke volt az, aki elsőként nézett szembe tudatosan a történész politikai elfogultságának, illetve a maga korához való kötöttségének s azzal szembeni kötelezettségének problémáival. Álláspontja szerint a történetírónak igenis vállalkoznia kell arra, hogy elmondja kortársainak a történelemből leszűrt tanulságokat, de ezt csak a publicisztika műfajában teheti, teljesen különválasztva a jelentől nem befolyásolt tudományos munkásságától.

Nemes, klasszikus elgondolás, ma is irányadó számunkra, akik alkalmilag vagy rendszeresen történeti publicisztikával is foglalkoznunk. A történész jogát a maga történeti-politikai víziójának, felfogásának népszerű és hatásos formában való közlésére valóban nem lehet elvitatni, neki magának azonban tudnia kell különbséget tenni a műfajok között. Ugyanakkor tisztában kell lennie a műfajok összefüggésével. Publicisztikájában sem szabad – főként pedig saját érdekében nem ajánlatos – torzítania, tényeket vagy forrásokat elhallgatnia, de szabad, sőt kell is a lényegre törően egyszerűsítenie, a fontosnak tartott tendenciákat kiemelnie. Ha viszont

In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. MTA Történettudományi Intézet, 7–16. o.

szakmunkán dolgozik, a maximális teljességre és tárgyilagosságra kell törekednie, figyelembe kell vennie minden lényeges tényt, forrást és véleményt, méghozzá a legszigorúbb forráskritikával, mindvégig kételkedve mind a mások, mind a saját eredményeiben. Erre kell törekednünk. A dolog azonban, s ezt is tudjuk mindannyian, mégsem ilyen egyszerű.

Egyrészt a műfajok nem válnak el mindig ilyen tisztán, hanem igen gyakran keverednek. A történész szakmailag kifogástalan eszközökkel is szolgálhat néha politikai célokat. Horváth Mihály *25 év Magyarország történelméből* című műve, Szekfű Gyula *Bethlen Gábor*a vagy *A száműzött Rákóczi*ja, Szabó Ervin 48-as munkája, Jászi Oszkár Monarchia-könyve, Kosáry Domokos *Napóleon és Magyarország*a, Szűcs Jenő két-három nagy tanulmánya elég egyértelműen politikai programokat vagy célokat fejezett ki, miközben e munkák tudományos értéke, ha nem is kikezdhetetlen vagy bírálhatatlan, de vitathatatlan. (Ugyanakkor igazán nagy történészek némely munkáit, így például Szekfű *Három nemzedék*ét csak fenntartásokkal, Mályusz Elemér *Vörös emigráció*ját pedig egyáltalán nem sorolnám tudományos munkáik közé, mert szerzőik itt tudatosan túltették magukat azokon a módszertani követelményeken, amelyekhez szakmai tevékenységükben szigorúan ragaszkodtak.)

De a történésznek néha a legcsekélyebb aktuális utalást vagy következtetést sem kell leírnia ahhoz, hogy művével „politizáljon". Elegendő lehet már maga a témaválasztás is, amellyel egy századokkal korábbi korszak vagy egy rég elporladt történelmi személyiség esetleg nagyon is aktuális „üzenetére" hívja fel a figyelmet. Méghozzá anélkül, hogy az olcsó historizálás vagy visszavetítés bűnébe esne. Ez lehet csupán stílusérzék vagy elegancia kérdése, lehet viszont a cenzúra, a szólásszabadság-hiány következménye is.

És itt érkezünk el a morális tekintetben talán legnehezebben eldönthető problémához: szabad-e a történésznek nyilvánvalóan nemes cél – például a zsarnokság elleni küzdelem, a függetlenségi vagy az antifasiszta harc – érdekében a historizálás „virágnyelvéhez" folyamodnia, tudatosan párhuzamokat, áthallásokat keresnie, s megfeledkeznie a különböző korok eltérő viszonyairól, végső összehasonlíthatatlanságukról?

Nem mernék erre a kérdésre egyértelmű vagy általános érvényű választ megkockáztatni. De nyilvánvalóan vannak esetek, amikor a politikai „tett" ellensúlyozza vagy éppen feledteti a szakmai „bűnt", s akadnak olyanok is, amikor a mű színvonala vagy szimbólum-értéke vitathatatlan és maradandó szellemi nyereséget is

jelent. Évszázadunk, kivált pedig annak középső néhány évtizede oly viharos és fordulatos volt, hogy a történetírás, akárcsak az irodalom vagy a művészet, bajosan vonhatta volna ki magát a kor kényszerei, kihívásai és ösztönzései alól.

Mert ne is tagadjuk: a mindenkori jelen és a politika nemcsak ártalmára volt szakmánknak, hanem időnként kifejezetten serkentő, termékenyítő szerepet játszott annak fejlődésében. A XIX. és XX. század társadalmi és nemzeti mozgalmai, konfliktusai és krízisei merőben új kutatási irányokat és szempontokat nyitottak meg, új szemléletmódokhoz és történelmi „felfedezésekhez" vezettek. Tocqueville-től Braudelig, Szalay Lászlótól Ránki Györgyig számtalan történész nem írta volna meg legjobb műveit saját kora ösztönzései és kihívásai nélkül.

Éppen ilyen hatás érte, méghozzá óriási lökőerővel, az 1947 után színre lépő fiatal történésznemzedéket. A korszakváltás szele egyébként kisebb-nagyobb mértékben még idősebb, kiforrott szemléletű pályatársainkat is megérintette, Makkai Lászlótól Szabó Árpádig. Ha ők úgy érezték, hogy sok mindent újra kell gondolni, mi, fiatalok, a fizikai és szellemi romok feletti újrakezdés lázas állapotában egyenesen azt hittük, hogy a tabula rasa esetével állunk szemben; mindent elölről kezdhetünk, új látásmód, új módszerek – természetesen a történelmi materializmus és a marxista módszer – segítségével. Megragadott bennünket – mint előttünk és még utánunk is sokakat – a marxista történetszemlélet kétségtelen újszerűsége, s elhittük Marxnak, Szabó Ervinnek, de főként Lukács Györgynek és Révai Józsefnek, hogy e csodaszerrel át lehet világítani és értelmezni az egész magyar történelmet; s hogy ezt az új történetírást egyszersmind természetes és harmonikus módon az éppen aktuális „társadalmi és pártharcok" szolgálatába lehet (és kell) állítani.

Egy nézőpontot és módszert, amely a korábban uralkodó és hivatalos, konzervatív-nacionalista szemlélet ellensúlyaként még hasznos és termékeny is lehetett, Révai József, Andics Erzsébet és társaik kíméletlen erőszakossággal tettek kötelezővé mind a történeti kutatás és publicisztika, mind az egész alsó, közép- és felsőfokú oktatás számára. Révai „a napi követelményeket visszavetítő historizálást, amelyet erőszakoltan neveztek »marxista pártosságnak«, tudományos módszerré avatta a rá felnéző, tőle tanuló fiatal nemzedék számára".

E sorokat a fiatal történésznemzedék egyik legtehetségesebb képviselője, Hanák Péter írta egy negyedszázaddal később. Panaszát nyilván közvetett önkritikának is szánta azokért az évekért, amelyeket a 48-as centenáriumi bizottság titkáraként, a *Századok* szerkesztőségi titkáraként, majd felelős szerkesztőjeként, Andics és Révai irányítása alatt a pártos történetírás szolgálatában töltött.

Tegyünk ehhez nyomban hozzá két dolgot. Egyrészt azt, hogy sokan töltöttük azokat az éveket hasonló szolgálatban, abban a gyermeteg és kártékony hitben, hogy ez az út végül is átvezet egy emberibb és egyenlőbb világba, és hogy a fegyelmezett menetelés, a közös cselekvés érdekében fel kell áldozni az önálló, kritikai gondolkodást.

Másrészt viszont épp ilyen tény, hogy korántsem mindenki lépett rá erre az útra. A szélesebb értelemben vett nemzedékből is voltak jó néhányan (ha nem is annyian, mint manapság bizonygatják), akiket másfajta beállítottságuk, vallásos hitük, nemzeti érzésük vagy egyszerűen ízlésük eleve távol tartott az efféle, tudományos köntösben folytatott „politizálástól". Mégpedig vagy azért, mert egészen másfajta, igazi és szabad politikáról álmodtak, s jól látták, hogy ilyesmire belátható ideig nem gondolhatnak (közülük néhányan mostanában léptek sorompóba), vagy mert mindenfajta politikától idegenkedtek. Ez utóbbiak javából kerültek ki szakmánk csendes hősei, akik kemény alap- és részletkutatással oly sok ismeretlen területet hódítottak meg, igyekezvén a lehető legkevésbé zavartatni magukat a fejük és íróasztaluk felett zajló politikai viharoktól, fordulatoktól és csatározásoktól.

Kétségkívül a szakma művelőinek legalább száz év óta ismert két alaptípusáról van szó. A kettő alighanem alkatilag különbözik egymástól, még ha létezik is közöttük átmenet, még ha nem érzéketlenek is egymás fő szenvedélye és alapbeállítottsága iránt. Az egyiket leginkább maga a kutatás érdekli, az adatok gyűjtése, a részletek pontosítása. Ő elsősorban a különbséget érzékeli és élvezi a maga történeti korszaka és saját kora között. A másikat inkább a nagy összefüggések, a fő tendenciák izgatják, ő a korszakok közti hasonlóságra fogékony, s természetesnek érzi, hogy a múlt összefüggéseinek és tanulságainak felderítésével előmozdíthatja a jelen kívánatosnak tartott tendenciáit.

Hanák Péterrel együtt jó néhányan az utóbbi csoportba tartozunk. De valóban „politikus történészek" voltunk-e már az „ötvenes" években? (Ne firtassuk most, mennyire jogos a magamfajta akkori kezdőket történésznek nevezni: Hanák mindenesetre már az volt, s annak is számított.) Azt hiszem, azok az évek életünk legapolitikusabb korszakát jelentették. Soha olyan kevés fogalmunk nem volt a világ és az ország tényleges helyzetéről, mint akkoriban. A szolgálat és az öntudatlan önvédelem egy formája volt ez is.

A tényleges politizálás számunkra tulajdonképpen Sztálin halála után kezdődött, amikor fokozatosan kinyílt a szemünk, s amikor éppen azoknak, akik korábban elkötelezték magukat a „politikának", így vagy úgy, előbb vagy utóbb állást kellett foglalniuk a sztálinizmus és – mint akkoriban neveztük – a dogmatizmus ellen megindult küzdelemben.

Csodálatos átrendeződés kezdődött – többek között – a történész szakma soraiban is. Régi elvtársaink egy részével mind feszültebb, sőt ellenségesebb viszonyba kerültünk, miközben korábban ellenségesnek vagy reakciósnak bélyegzett kollégáinkkal kezdtünk meglepő mértékben szót érteni.

A szakma akkori nagy vízválasztója, a nyílt „szakmai politizálás" kezdete a Petőfi Kör 1956. tavaszi történészvitája lett, ahol a felszólalók többsége megnevezte és megbélyegezte a történetírásban és a történelemoktatásban elkövetett bűnöket, a hamisításokat, torzításokat és elhallgatásokat. A jelen levő több száz, többnyire huszonöt-harminc év körüli történelemtanár, kutató és levéltáros, Andics Erzsébet kétségbeesett óvása ellenére az addig száműzött Kosáry Domokost ünnepelte, s rendre lehurrogta a sztálinistákat. A frontok tehát nagyjából kialakultak, s a későbbi, még élesebb konfliktusokat megelőzve csaptak össze. Elmondható, hogy életutak, életpályák dőltek el vagy módosultak az itteni vitákban. Hanák Péteré is mindenképpen ide sorolható. Az akkor már tekintélyes fiatal professzor itt fordult szembe nyilvánosan a sztálinizmussal, Rákosi személyi kultuszával és szektás politikájával, s személy szerint Andics Erzsébettel is. Kimondta, ami akkor a legfontosabb volt: „a márciusi határozat gyakorlati végrehajtása teljes mértékben balos, szektás irányban tolta el az ország politikáját". Önkritikusan jegyezte meg: „nem segítettük elő a dogmatizmus, a szubjektivizmus teljes leküzdését", s azzal fejezte be hosszú felszólalását: „ma a ténylegesen elkövetett hibáink akármilyen formában való védelme, mentegetése nem segít történettudományunk hitelességének és meggyőző ereje növelésének, hanem csakis ezeknek őszinte feltárása, elismerése és kijavítása állíthatja helyre a marxista történettudomány hitelét".

Akkori döntéséhez és választásához később sem (s azóta sem) lett hűtlen, amit nem is bocsátottak meg neki korábbi elvtársai.

Az 1950-es évtized magyar politikájába csöppent történész pályájának valósággal jelképes, zord fordulópontja a tragikus emlékű „véres csütörtök", 1956. október 25-e. Hanák Péter aznap délelőtt a budapesti Történettudományi Kar egyik küldöttjeként, I. Tóth Zoltán dékán társaságában az Akadémia utcai pártközpontba indult, hogy átadja a vezetésnek a népi követelések elfogadására, a vérontás leállítására irányuló egyetemi követeléseket. Egy éppen kirobbant tűzharcban I. Tóth Zoltán életét vesztette, Hanák a lábán szenvedett komoly sérülést. Ez eleve kikapcsolta őt a forradalom további napjainak, majd a Kádár-féle ellenforradalom első

heteinek lázas közéletéből, s talán fékezőleg hatott politikai hajlamainak, vonzalmainak kiélésére is.

Az 1956 utáni terrorlégkörben a politizáló történészeknek amúgy is csak a másik csoportja, s az is csak egy irányban, a denunciálás és szidalmazás irányában jutott szóhoz. Az egyetemről – az 1919-es vörös terror egykori irányítójának unokaöccse, a később angliai kremlinológussá átvedlett Szamuely Tibor aktív részvételével – tucatjával távolították el éppen a legképzettebb és legtisztességesebb oktatókat, köztük Hanák Pétert is, aki még örülhetett, hogy a Történettudományi Intézetben – épp csak hogy – megmaradhatott.

[...]

A „politikus alkat" azonban nem hagyja magát egykönnyen legyűrni. Néhány év múlva, alighogy a légkör kissé enyhülni kezd, ismét jelentkezik. Méghozzá ezúttal, végre, legsajátabb alakjában. A „politikus történész" ugyanis nem a napi politikában érdekelt. Ha azzal foglalkozik, mint például a mai magyar vagy lengyel politikai elit számos történész tagja teszi, nem történészként politizál (és jobb, ha ezt meg sem kísérli). Az ő sajátos politizálása, mint erről már szó volt, áttételes és eszmei jellegű, hosszabb távra szól, hagyományok védelmére vagy elvetésére, tendenciák kimutatására irányul. Mégis, az elmúlt évtizedekben, az 1960-as évektől kezdve, a pártállami cenzúra kényszerkörülményei, de némileg lazuló viszonyai között, sajátos módon ez lett a politizálás, főként pedig az ellenzéki vagy legalábbis a hivatalossal nem egyező politizálás egyik lehetséges és nélkülözhetetlen formája. A szociológiával, a filozófiával, néha pedig az irodalommal együtt, s ezekkel váltakozva, sokszor – nem véletlenül – a történetírás, a történetfelfogás kérdései kerültek a lefojtott szellemi és politikai élet fókuszába.

Ha itt eltekintünk a Táncsics-kör 1957–58-as balosan „ellenzéki" jellegű, torz és szektariánus történetpolitikai kísérleteitől, alighanem az 1960-ban induló kiegyezés-vitában jelölhetjük meg a történelemmel való többoldalú politizálás kiindulópontját.

A döntő mozzanat itt nem a „kiegyezés" kitételben s az ehhez fűződő asszociációkban, áthallásban rejlik, noha talán e tényezőknek is lehetett járulékos, ki nem mondott szerepük az ügyben. Mindenesetre az eladdig csak szidalmazott, egyoldalú aktusként, csúfos megalkuvásként beállított 1867-nek kétoldalú alkuként, tisztes kompromisszumként való bemutatása nem állt távol egy nem radikálisan ellenzéki, de tisztes politikai megoldásra vágyó értelmiségi réteg aktuális igényeitől és szemléletétől.

A váltásban kétségkívül volt bizonyos szerepe a Rákosi-rendszernél rugalmasabb hatalomnak és ideológiai vezetésnek is, amely felismerte, hogy a nemzeti függetlenség frázisait szajkózó Révai–Andics-féle álkuruckodás 1956 novembere után már nem lehet túlságosan meggyőző. Aki, mint a fiatalabb nemzedékből például Szabad György, a függetlenség szempontjainak továbbra is feltűnő hangsúlyt adott, az talán 1956-ra gondolt. Aminthogy bizonyosan arra gondolt, bár ellenkező előjellel, Molnár Erik is, amikor erőteljes, kifejezetten ideológiai jellegű kampányba kezdett nemcsak a „darutollas marxizmus", hanem a nemzeti irányú történetírás egésze ellen – egy ellentétes dogmatizmus jegyében.

A szemléletváltás azonban ennél szélesebb és általánosabb volt. Az 1956-os földrengés átélése a realizmus – benne a történelmi realizmus – erősödését mozdította elő, többé-kevésbé minden tényezőnél, s alaposan megingatta a dogmatikus, sőt bármiféle ideologikus pozíciókat. Még a hatalom oldalán és a hivatalos intézményeknél is felülkerekedett a tények, a társadalmi és történelmi valóság bizonyos fokú megbecsülése a korábbiakhoz képest. Hanák Péter, Ránki György, Berend T. Iván és néhány társuk ezt a változást kihasználva indult el a maga választotta irányban.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága által 1960 decemberében az 1867. évi kiegyezésről rendezett vitán Hanák, mint a téma referense, szakított a kiegyezés révén állítólag létrejött félgyarmati helyzet dogmájával, elutasította a végkifejletből való visszakövetkeztetés módszerét, a politikai voluntarizmussal párhuzamosan művelt történelmi voluntarizmust, s az egykori tényleges körülményekből kiinduló történelmi realizmus elve mellett állt ki. Egy jó évtizeddel később maga is úgy látta: „Az 1960. évi vita legtermékenyebb hatása a közelítés módszerében, a kérdésfeltevés történetiségének tisztulásában mutatkozott meg. [...] a vitában ütköző, sok kérdésben ellentétes álláspontok egy vonatkozásban megegyeztek: mindegyik a dogmatikus historizálással szemben kereste a valós történeti közelítés útját."

Ránki György, Hanák Péter, Lackó Miklós, Szűcs Jenő és a Történettudományi Intézet egykori java gárdájának komoly érdeme, hogy az ideologikus megközelítéssel és „a dogmatikus szemlélet múltidomító voluntarizmusával" szemben elkezdte visszahelyezni jogaiba a történetiséget, a realizmust, a tényfeltáró gazdaság- és társadalomtörténeti kutatást, s hogy szakított a „magyar glóbusz" szemléletmódjával. Nem véletlen, hogy ezt elsősorban a kiegyezésnél és a dualizmus kori Magyarországnál kezdték. Időben kellően messze volt, s mégis kellően közel. Mint

Hanák már akkor kimondta, ez a kutatás „a polgári átalakulás közép-kelet-európai lehetőségeit kívánta feltérképezni".

Már akkor jó helyen keresték tehát a régió megrekedésének okait és felemelkedésének útját, amikor a hivatalos ideológiában még javában dühöngött a marxista talmudizmus és töretlennek mutatkozott a szocialista-kommunista perspektíva.

A vele párhuzamosan kibontakozó magyar szociológiával, a hazai valóságfeltárással együtt ez a történetírás hosszabb távon nagyban hozzájárult az ideologikus légvárak összeomlasztásához, az ezekre épülő szemléletmód fokozatos ellehetetlenítéséhez. A kétfajta, ellentétes gondolkodásmód egy ideig még létezhetett egymás mellett, de végül is kizárták egymást. Ahogyan 1948–49-ben, az ideológiai boszorkányperek idején a realista szemléletnek és kutatásnak kellett eltűnnie, az 1970-es évektől a marxista–leninista ideológia vált, mind láthatóbban, anakronizmussá.

1973-ban a következő, vallomásszerű mondatban foglalta össze Hanák két évtized szellemi átalakulásának eredményét: „Felfogásom szerint az igazi történetiség – szemben mindenféle historizálással – nem a jelen követelményeihez, programjához vagy vágyaihoz keres a múltban – csaknem mindegy, hogy melyik korszakban, milyen kérdésben – igazolást, hanem a múlt immanens tendenciáinak gondos elemzéséből annak a kornak az eredőjét, záróaktusát vizsgálja, amely azután a következő korszak egyik komponense, kiindulópontja lesz, a részfolyamatok és részeredmények szekvenciájában, amely végül a jelenhez és majd a jövőhöz vezet."

Az ilyen sorok akkor haditettnek számítottak, hiszen létezett még – Nemes Dezső fővédnöksége alatt – a pártos történetírás. De egyszersmind azt a figyelmeztetést és fogadalmat is tartalmazták, hogy a történettudományt ellentétes, ellenzéki politikai célok szolgálatába sem szabad kényszeríteni. Hanákkal együtt ekkoriban már sokan megtanultuk, hogy ez – Szabó Ervinnel szólva – egyformán kárára van a tudománynak és a politikának.

A történetírásnak, a társadalomnak, a nemzeti tudatnak égető szüksége volt arra, hogy a történelemmel való foglalkozás ismét tudománnyá váljék, a saját lábára álljon, s képes legyen elválasztani az ocsút a búzától, szétoszlatni a különböző irányú és előjelű mítoszokat és legendákat.

Hátra volt azonban még egy elmaradhatatlan lépés. A sztálinista dogmatizmussal való szembefordulás után, ami még egy tudományosabb marxizmus jegyében ment végbe, történésznemzedékünknek meg kellett szabadulnia magától a marxizmustól is mint gondolati rendszertől, s el kellett szakadnia az „antidogmatikus marxizmus" hazai fődogmatikusától, Molnár Eriktől, aki minden viszonylagos önállósága, különcsége ellenére a háttérben a rendszer egyik fontos ideológiai támasza volt, függetlenül attól, hogy a másfajta vaskalaposok, a párt és a hadsereg nacionálbolsevikjei oldaláról éles támadások érték. Molnár Erik doktriner antinacionalizmusa ugyanis, ha átmenetileg szolgálta is – ezt el kell ismerni – a szakma tudományos irányú fejlődését, maga is ideológiai töltésű volt, és akadálya lett a marxista gettóból való kitörésnek, a modern nemzeti történetírás kibontakozásának.

Nemzedékünkben és körünkben Hanák Péter az elsők között értette meg a nemzeti szempont mindenkori és megújult jelentőségét, s fogalmazta meg az 1970-es években „az etnikai tudatosság reneszánszának" tételét, amely persze nyomban előhívta az újsütetű nacionalizmus és konjunkturizmus vádját az állampárt balos „internacionalistái" részéről. Holott ezt a problematikát Hanák rögtön a maga teljességében, összetettségében és – elsősorban – Duna-táji konkrétságában fogta fel és vetette fel.

Közismert tény, hogy a nemzeti öntudat, a magyarságtudat, kivált pedig a határokon túli magyarság kérdéskörét nem a történetírás, hanem az irodalom, elsősorban Illyés Gyula hozta vissza, nagy visszhangot keltve, a köztudatba, ugyancsak az 1970-es évek második felében. A történészt ez ráébresztette a maga felelősségére és mulasztásaira, de egyben nem könnyen megoldható kényszerhelyzetbe is hozta. Írnia, beszélnie kellett a nemzeti, kisebbségi, trianoni, világháborús stb. problémákról, de egyrészt a politikai cenzúra által sokkal jobban gúzsba kötve, mint az írók vagy a filmrendezők voltak, másrészt azzal a kötelezettséggel, hogy e súlyos kérdésekhez ne pusztán érzelmi síkon, egy-egy tetszőleges oldalról közelítsen, hanem tárgyilagosan, történeti összefüggéseikben. Ez a különbség egyszerűen a műfajok különbözőségéből ered, s egyáltalán nem kisebbíti az írók és filmesek kezdeményező szerepét és bátorságát, amely kétségkívül serkentő hatással volt a történészszakma képviselőire is (méghozzá nem csupán a modern korral foglalkozókra, hanem például a nagyszerű középkorkutató Szűcs Jenőnek a nemzet historikumával kapcsolatos munkásságára is).

Szűcs Jenő minden tekintetben kimagasló példája annak (és ezt az 1970-es években őt ért heves nacionalista támadás is jól mutatja), hogy történésznemzedékünk derékhada oly módon vált nyitottabbá, fogékonyabbá a nemzeti problematika iránt, hogy nem hódolt be a nacionalista szélsőségeknek, s megőrizte, ami igaz értéket a szocialista és polgári internacionalizmustól, sőt a marxizmustól egykor megtanult. Nemcsak azt értette meg, hogy egy megszállt, szuverenitásától megfosztott országban a nemzeti értékek és érzelmek látszólag előkelő vagy tudományos

lekezelése egész egyszerűen a megszállók és gauleitereik kiszolgálását jelenti, hanem azt is, hogy itt – mint annyiszor – megint nem egy országról, de egy egész régióról van szó. A magyar nemzeti kérdést tehát nem lehet önmagában, nem szabad a szomszédok rovására igénybe veendő nagyhatalmi (például szovjet) segítséggel megoldani próbálni, hanem együtt, történelmi perspektívában kell nézni és kezelni az egész dunai térség nemzeti-etnikai és társadalmi problematikáját.

Hanák Péter ezt így fogalmazta meg egy Szűcs Jenővel és Lőrincze Lajossal folytatott 1978. eleji rádióbeszélgetésben: „Igaza van Lőrincze Lajosnak, sok a túlhajtás, jócskán találunk régi vágású nacionalista elemeket a mai nemzeti mozgalmakban. Olykor tévétornyokat, épületeket robbantanak, dívik az emberrablás, a terrorizmus, az ösztönök és szenvedélyek felszítása, ami megint csak elzárkózásra, konfliktusokra vezet, és veszélybe sodorhatja az együtt élő népek közeledését. Súlyos veszély lenne, ha a józanodó értelem behódolna az irracionális előtt. De legalább ilyen hiba, századunkban nem először megismételt hiba lenne, ha a tudomány, a szociológia, a történetírás egy elvont ráció felsőbbrendűségével nem értené meg az ösztönöst, az emocionálist, ha az egységesülés absztrakt modelljéből kiiktatnánk a helyit, a nemzetit, az egyedit; ha a látszólag irracionális mögött nem keresnénk a nagyon is humánus motivációt: az egyén és a közösség védelmét, az etnikum, a nyelv, a kultúra megőrzése mögött egy teljesebb, emberibb élet vágyát."

A Dunánál – ez volt a címe annak a rádiósorozatnak, amely kerek tíz éven át (1971–81), diszkrét betiltásáig több mint száz beszélgetés és interjú formájában vizsgálta-vitatta a térség különféle történeti, gazdasági, kulturális problémáit, lankadatlanul sugallva, hogy a közös kérdések megoldandók és megoldhatók. Ehhez a munkához vérbeli történész kellett, aki ismeri a történelmi dimenziókat, a közös és az ellentétes hagyományokat, a konfliktus terhelte kényes pontokat, s azokat a jelen szükségleteihez és kihívásaihoz mérten tudja – jó politikai és taktikai érzékkel – felidézni.

Történeti publicisztikával és előadásokkal, nemzetközi kapcsolatok élesztésével és ápolásával is szolgálni igyekezett Hanák a kölcsönös megértést és a közös megoldást. Ennek során törvényszerűen jutott el Jászi Oszkár hagyatékához és szellemi örökségéhez, a dunai patriotizmus és konföderáció, a közép-európai sorsközösség gondolatához, a nemzeti kérdés és a demokrácia elválaszthatatlanságának alapelvéhez.

Itt vagyunk tehát ismét – némi kerülő után – 1956 kettős, de elválaszthatatlan örökségénél.

Ekkorra kiderült, hogy akik a függetlenségi igény elvetésével (más szóval a szovjet függés elfogadásával) képzelték el a rendszer lassú demokratizálását vagy liberalizálását (mint például az Aczél György köré tömörült értelmiségiek, az eurokommunizmus szimpatizánsai), vagy akik a nemzeti szempontokat, a magyar kisebbségek védelmét a rendszer radikális átalakítása nélkül, a hatalom segítségét is igénybe véve kívánták érvényesíteni (mint Illyés Gyula és a népi írók többsége), egyaránt zsákutcába jutottak.

A kiutat a rendszerrel való szakítást és a teljes 1956-os örökséget vállaló demokratikus ellenzék és a népiek ezzel együttműködő csoportja találta meg. A „politikus történészek" szóban forgó köre alapjában az előbbivel volt egyetértésben és tényleges együttműködésben. De a Jászi és Bibó felé fordulás egyben azt is jelentette, hogy az ő szellemükben megértésre és kooperációra kell törekedni a népiek demokratikus és intranzigens elemeivel is. Hosszú éveken át tartott az erőfeszítés az összecsiszolódásra – élőszóban és írásban, tudva, hogy közös múlt nélkül nincs közös jövő. Megkezdődött a hazai baloldal „történelmi" önkritikája, a századelőtől az 1950-es évekig elkövetett hibák, a progresszión belüli szakadásokért viselt felelősség vizsgálata, valamint a teljes szakítás a történészeknek és publicistáknak a nemzeti problematika iránt reménytelenül érzéketlen csoportjával.

Hanák Péter szellemes, ironikus párhuzammal, félreérthetetlen utalással mutatta ki a dualista Monarchia példáján a néptől idegen rendszerek „állampatrióta" értékrendjének gyökértelenségét, erőszakolt állami ünnepeinek és szimbólumainak elfogadhatatlanságát, közvetve a kádári rendszer nemzeti és történeti illegitimitását. Ugyanakkor toleráns, gyakran személyes hangú írások egész sorával, szívósan és türelmesen építgette a megértés és együttműködés hídjának pilléreit a népi-nemzeti oldallal, természetesen anélkül, hogy a maga európai demokratikus hagyományait, eszméit és látásmódját megtagadta volna.

A „túloldalról" viszont mindeddig hiába vártuk az önvizsgálatra való készség bibói szellemének jelentkezését. Hangoztatták ugyan az együttműködés szükségességét – különösen, amíg a pártállam belső bomlasztásához szükség volt baloldali elemekre és hitelesítésre –, de amilyen mértékben gyöngült a közös ellenfél, úgy szaporodtak „odaát", a népi-nemzeti oldalon a teljes önigazolásra s a másfajta hagyományok és értékek kirekesztésére irányuló törekvés jelei: a rendi-nemesi politika és közigazgatás apológiája, a nemzeti kisebbségekkel szemben elkövetett magyar mulasztások és vétkek bagatellizálása, a hazai szocialista vagy liberális-demokrata mozgalmak nemzeti jellegének tagadása, a népi mozgalom és ideológia egyoldalú

eszményesítése, jobb- és baloldali kollaborációs mozzanatainak és engedményeinek agyonhallgatása vagy letagadása, és így tovább.

A történész azonban, ha mégannyira „politikus" is – aki tisztában van az „egzigenciákkal", kivált azzal, amit Jászi már a század legelején megértett: hogy ebben az országban a nemzeti középosztály és értelmiség nélkül nem lehet demokráciát építeni –, nem válhat hűtlenné eredetileg vállalt szakmájának szabályaihoz. Nem tagadhatja meg, amit stúdiumai alapján történelmi igazságként és tanulságként ismert meg, s miután hosszú és nem kockázatmentes erőfeszítéssel már régen elhatárolta magát egyfajta állami-hatalmi követelményrendszertől, nem fogadhat el egy magát nemzetinek kinevező másikat, amely a „közvélemény" erejével ugyancsak a historizálásra, a történelemmel való politikai célzatú manipulálásra akarja őt rábírni és felhasználni.

Így hát, bízva a megismert és megtapasztalt hazai demokratikus és európai föderalisztikus tendenciák további erősödésében, teszi tovább a dolgát. Mint történész, a múlt minél teljesebb feltárásában, mint közéleti ember a maga fórumai – ez esetben a Közép-európai Kulturális Egyesület, a Magyar Történészek Világszövetsége, a Társadalomtudományi Társaság – révén a horizont tágításában, a nézetek szembesítésében, mint publicista a történelmi tanulságok levonásában, a demokratikus hagyományok és intézmények védelmében – mind a balról, mind a jobbról érkező támadásokkal szemben.

Még nem fújnak harci riadót

Bossányi Katalin interjúja Litván Györggyel

Épp kilencven éve, hogy Budapesten megalakult a Társadalomtudományi Társaság. Netán nosztalgiából, avagy egyfajta történelmi folytonosság okán szervezték újjá?

Már két évvel ezelőtt felvetődött a Nyolcak Társasága létrehozása Konrád György, Vásárhelyi Miklós, Csoóri Sándor, Mészöly Miklós, Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és az én részvételemmel. A pártok részéről ez meglehetős ellenszenvet váltott ki. Úgy értelmezték, mintha valamiféle pártok feletti szellemi és erkölcsi ítélőfórumot akarnánk kialakítani. Ezután a legkülönbözőbb értelmiségi csoportokkal beszélgettünk, és fokozatosan kikristályosodott, hogy mégis szükség lenne egy kötetlen vitafórum megszervezésére, amelynek keretében ez a pártokra, táborokra szakadt magyar értelmiség civilizált, európai módon tud eszmét cserélni – nem a napi politikai, taktikai kérdésekről, hanem olyan távlatokról, amelyek befolyásolhatják az ország, de az egész kelet-közép-európai térség felzárkózását, a demokratikus váltás gazdasági, szociális folyamatait. Az elnevezés – tehát hogy ismét Társadalomtudományi Társaságként jelenjünk meg – Kovács András szociológus ötlete volt, s én nagy örömmel vettem, hiszen ez az a szellemi örökség, amely hozzám a legközelebb áll. Úgy gondolom, nemcsak a név mutat rokonságot, hanem a vitafórum célja és működése is. Hiszen a századelő Társadalomtudományi Társasága, miközben tudományos objektivitásához nem fér kétség, otthont tudott adni a különbözőképpen, de alapvetően demokratikusan gondolkozó értelmiségnek. Tavaly tavasszal, amikor elkezdtük szervezni a társaságot, elég széles vita alakult ki a fórum jellege és határai körül. Voltak, akik szűkíteni, voltak, akik tágítani kívánták, ám végül konszenzus jött létre abban, hogy az európai színkép teljes spektruma helyt kaphat itt, kivéve a szélsőségeket. Ezáltal az új–régi

Népszabadság, 1991. május 11. 17. o.

Társadalomtudományi Társaság a széles értelemben vett dialógushoz, a társadalmi problémák tárgyilagos vizsgálatához és minden jóhiszemű vélemény meghallgatásához kíván fórumot teremteni.

Az induláskor mégis mintha szűkebb szellemi körből merítkeztek volna. Hiszen a társaság alapítói között leginkább azokat a neves személyiségeket lehet fellelni, akik korábban a demokratikus ellenzék köré tömörültek. Mindezt azért is jegyzem meg, mert a régi Társadalomtudományi Társaság a polgári radikálisok és a szociáldemokraták hatékony együttműködésére alapozódott!

Azt hiszem, éppen a tradíció okán is természetesnek vehető, hogy inkább a szabadelvű-szociálliberális gondolkodású értelmiségiek gyűjtőhelyeként indultunk; de ez nem jelent semmiféle elzárkózást. Sem a szociáldemokrácia irányában – bár sajnos a megosztottságuk, rivalizálásuk, amit én tragikusnak tartok, nehezíti a tárgyilagos párbeszédet –, sem a Demokrata Fórum, illetve a kereszténydemokraták európai értékeket vállaló, szociális érzékenységű reprezentásaival szemben. Ellenkezőleg! Éppen azt szeretnénk, ha azok az áldatlan viták, amelyek például a népi–urbánus ellentét újraéledésével új törésvonalakat, már-már szakadékokat teremthetnek a felelős értelmiség körében, ily módon is oldhatókká válnának. Ezért is kívánunk olyan szellemi fórumot teremteni, amely senkit sem rekeszt ki, objektíven vizsgálja a társadalmi folyamatokat, de nem szolgálja ki a hatalmat, és következetesen kiáll az európai szabadságértékek vállalása mellett.

Akkor inkább úgy kérdezném: mit jelent ma a polgári radikalizmus Kelet-Közép-Európában és Magyarországon?

A leköszönő elnök helyett most a történész válaszol: a polgári radikalizmus egy neoliberális – ma úgy neveznénk: szociálliberális – irányzat volt a századelőn, amely azért nevezte így magát, hogy megkülönböztessék a Tisza-féle szabadelvűségtől, a Vázsonyi-féle kispolgári alkalmazkodástól, de a szociáldemokráciától is. Már akkor is markánsan megfogalmazódott a gondolkodásukban, hogy a kelet-közép-európai társadalmak problémái nem oldhatók meg pusztán a szabadversenyes kapitalizmussal, bizonyos körben szükség van az állam beavatkozására, tudatos és szervezett szociális, kulturális és nemzetiségi politikára. De rendíthetetlen hívei maradtak az egyéni szabadságjogoknak. Kétségtelen, hogy ehhez ma Magyarországon a legközelebb a szabad demokraták álláspontja áll. Ugyanakkor rendkívül fontos lenne, hogy mint társadalmi megközelítési gyakorlat minél szélesebb körben teret nyerjen. Hiszen úgy kell lebontani egy túlállamosított gazdaságot, hogy közben ne a piac korlátlan hatalma érvényesüljön. Az új Társadalomtudományi Társaság persze azt nem tudja vállalni, hogy a különböző gazdasági teóriák szellemi műhelye legyen, de azt igen, hogy a különféle elméletek képviselői nálunk találkozzanak, vitatkozzanak, s egy szélesebb megközelítési mód révén ütközzenek is.

Mit tapasztalt: vitáik révén sikerült közelebb kerülni egymáshoz – a demokratikusabb Magyarország, a toleránsabb közélet reményében?

Nagyon jó szellemű találkozókat sikerült szervezni, különösen kiemelném azt a vitát, amelyet Sajó András és társai az új alkotmánytervezetről folytattak. A tudomány és politika viszonyáról, a magyar társadalomtudomány mai helyzetéről Lengyel László tartott – még az ősszel – erősen provokatív, már akkor is sok ellentmondást kiváltó előadást, amely most a *2000* című folyóiratban jelent meg, kidolgozottabb és sajnos még kihegyezettebb fogalmazásban. Lengyel sommásan provinciálisnak és a mai problémákkal szemben teljesen felkészületlennek nevezi az egész hazai társadalomtudományt, s erre példaként éppen a nemzetközi megbecsülésnek örvendő Kornai Jánost látja jónak említeni. Holott ő is tudja, hogy miközben a térség kommunista pártjaiban és azok körül működő reformközgazdászok a szocialista tervgazdaságot próbálták a piaccal összeházasítani, addig Kornai kimutatta, hogy a szocialista gazdasági rendszer lényegénél fogva reformálhatatlan. Nem hiszem, hogy ez a végletes, lesöprő vitastílus helyettesítheti az igazi elemzést és a Jásziék által egykor meghonosított éles, de kollegiális kritikát. Abban viszont igazat kell adnom Lengyelnek, hogy a társadalomtudomány szinte minden területén elbizonytalanodás, orientációs zavar mutatkozik. Talán ez az oka – saját szervezési hibáinkon kívül –, hogy a legutóbbi időben mintha kissé csökkent volna az érdeklődés összejöveteleink iránt is.

Vagy tán éppen az a harcias és következetes kiállás – amit leginkább Jászi Oszkár képviselt az úri konzervativizmussal, a feudalisztikus függőségi viszonyokkal szemben –, nos, ez a határozott arcél hiányzik a mai Társadalomtudományi Társaságból?

Rosszul látja: nem hiányzik! Csak azt remélem-reméljük, hogy nem kényszerülünk harci riadót fújni. De ha a ma érzékelhető disszonáns társadalmi tendenciák felerősödnének, akkor nem fogunk késlekedni. Sok régi ellenzéki van köztünk.

Most se fogunk jobban megijedni, mint korábban, ha az emberi és szabadságjogokat kell védeni.

Úgy tapasztalom, hogy ezek a disszonáns jelek egyre inkább szaporodnak. Nem csupán az elszigetelt szélsőjobboldali, fasisztoid, antiszemita megnyilvánulásokra gondolok, hanem arra is, hogy a koalíció két legnagyobb pártjának vezetésében is teret nyernek olyan személyiségek, akiktől indokolt tartani. Nem gondolja, hogy a szociálliberális ellenzék és társadalomtudományi háttere lebecsüli vagy alábecsüli a jobboldali veszélyt? Nem gondolja, hogy – már csak a történelmi analógiák okán is – ez ellen szövetségre kellene lépniük a baloldali és liberális erőknek?

Azt hiszem, a történelmi tapasztalatok valóban figyelmeztetnek arra is: legyünk előrelátóbbak! S bár én azt remélem, hogy a jobboldal térnyerése csak nagyon korlátozott lehet, közíróként már most fellépek ellene. A minap írtam egy cikket Kádárról, mivel módomban volt megismerni az 1956–57-es titkos dokumentumok egy részét, s ennek kapcsán jobban megérteni például Nagy Imre mártíriumát. Írásomat azzal fejeztem be, hogy Nagy Imre 1956 novemberében megtagadta az oroszoktól és Kádártól azt, amit Horthy 1944-ben kétszer is megadott a németeknek és nyilasoknak: a legális hatalomátvételt. Ebből én azt a következtetést vontam le, hogy a horthysta jobboldal Magyarországon történelmileg elveszítette a legitimitását, viszont a Nagy Imre-féle demokratikus baloldal – megőrizte. Jómagam ezt a baloldaliságot mindmáig a magaménak érzem.

Hadd kérdezzem meg: hogyan élte meg a rendszerváltozást az 1956-hoz és a demokratikus ellenzékhez tartozó Litván György, és hogyan a történész Litván György?

Nem tartozom a kesergők közé, s még mindig abban reménykedem, hogy ebben az országban, ebben a térségben visszafordíthatatlanok a demokratikus folyamatok; hogy lassan, de kijutunk az alagútból. Más kérdés, hogy persze nem teljesen ilyen lovat akartam. Mint megrögzött republikánusnak a legtöbb bajom a történelemszemlélettel, a tradíciókkal és a közszellemmel van. Vitát tervezünk arról, hogyan dolgozta fel a magyar társadalom az elmúlt fél évszázadot. Soha többé nem lehet kötelező egyetlen szemlélet. Az én ízlésemmel és szemléletemmel ellentétes a túl sok homályos hivatkozás a Horthy-rendszer intézményeire, értékeire, szimbólumaira. Tessék pontosan megmondani, mit vállalnak, mit nem. Aggaszt mindaz, amit

az állam és egyház viszonyában, a nemzetiségi politikában tapasztalok. Az az úri középosztály, amelyet itt most piedesztálra kívánnak emelni, nem azonos az általam is támogatott és kívánatosnak tartott, széles társadalmi bázisú, polgárosodott középosztállyal. Az a tradíciórendszer, amire én építkezem, nem csupán a századelő progresszióját, az őszirózsás forradalmat tartja megőrzendőnek és továbbviendőnek, hanem az úri Magyarországot sírba tevő 1945-ös fordulatot és azt az 1945 és 1947 közötti koalíciós demokráciát is, amelyre manapság vajmi keveset hivatkoznak. S akkor még nem beszéltünk 1956 tradíciójáról, amely jóval több színű annál, mint ahogy ma az ünnepi szónoklatokban érvényesül.

Ahhoz, hogy 56 a maga valóságában lehessen a magyar progresszió láncolatának szerves eleme, jobban kellene ismernünk a történteket. Ön az egyik kezdeményezője volt az ezzel kapcsolatos kutatások intézményesítésének. Hol tart most az 1956-os Intézet szervezése?

Az intézet megalakult; régebben működik már az Oral History Archívum, és remélhetőleg a külföldön eddig összegyűjtött anyagok is haza fognak kerülni. Most itthon egy igen széles körű vidéki levéltári kutatás folyik, s ez egészül ki a külföldi dokumentumok elemzésével. Ebbe a körbe tartozik annak az anyagnak a feldolgozása, amely eddig Nyugatról és most – Göncz Árpád indiai útja kapcsán – Indiából hazakerült. Folyamatosan próbálunk hozzájutni a jugoszláv, a volt NDK-beli, legfőképpen pedig a szovjet levéltárak dokumentumaihoz. Kutatásaink másik bázisa a Széchényi Könyvtár volt zárolt anyaga, amely szerencsére együtt maradt.

Ezek szerint idejét megosztja az ötvenhat-kutatás, illetve a századelő magyar progressziójának, a Jászi-életútnak, a két háború közötti emigráció tapasztalatainak a feldolgozása között. Ma, amikor Kelet-Közép-Európában ismét fellángoltak a nacionalizmusok, ma, amikor a kormány külpolitikája, kisebbségi politikája sajnálatos módon még erősítheti is a térség nemzetei közötti feszültségeket, mit jelenthet számunkra Jászi Oszkár emberi-politikai ars poeticája?

Amikor a mostani demokratikus rendszerváltás során keressük azokat a tradíciókat, amelyekre biztonsággal építhetjük a jelent és a jövőt, nem véletlenül jutunk el ismét és ismét a századelő progressziójához, a polgári radikalizmushoz. Hiszen Jászi ma időszerűbb, mint valaha. Különösen az emigrációban született írásainak tanúságtételén indokolt elgondolkozni. Ebben az időszakban némileg átértékelte

korábbi „harcos" álláspontját, s miközben a trianoni határok igazságtalan voltára vonatkozó álláspontját fenntartotta, ellene volt a revíziónak, és rendkívül nagy súlyt fektetett a térség népei közötti megbékélésre, a kisebbségekkel szembeni toleranciára. Pontosan tudta, hogy ez a térség történelmileg, kulturálisan, gazdaságilag egymásra utalt népek közössége, ahol az integráció elkerülhetetlen, mert így lehet kapcsolódni a világ fő, vezető áramlataihoz. A dunai konföderáció gondolatát sokáig mint utópiát kezelték. Talán napjaink kényszerei fogják a térség államait ráébreszteni arra, hogy ez a felemelkedés reális útja. Egyébként most dolgozunk annak az emlékülésnek az előkészítésén, amelyet Jászi hamvainak hazaszállítása után, a június 17-re tervezett temetés délutánján rendeznénk, éppen a dunai népek együttműködésének szentelve, fellépve mindenféle nacionalizmussal szemben.

Történelmünk nagy alakjai oly könnyen sajátítódnak ki a legkülönbözőbb eszmék, irányzatok napi szolgálatában. Nem tart attól, hogy a mostanság nagyon is „divatba jött" Jászival is ez történhet?

Én annak csak örülök, ha minél szélesebb körben ismerik meg és ismerik el gondolatait; ez még nem kisajátítás. Nemrég egy külpolitikai társaság vette fel a nevét. Ha Jászi zászlóvá válik, az hasznos nekünk és a környező népeknek is. Csak ne kerüljön kalózlobogóra...

Jeruzsálemből nézve

December közepét, egyetemi meghívásra, Jeruzsálemben tölthettem. Az utolsó napokban a Mount Scopuson épült egyetemi szálló legfelső emeletéről néztem le a nyárias verőfényben fürdő Óvárosra és az Olajfák Hegyére. Nem lehetett betelni a látvánnyal, de ezt a szemlélődést, amint közeledett a hazaindulás pillanata, mindinkább átszőtte a hazagondolás, miközben ennek is új optikát és nagyobb távlatot adott Jeruzsálem látványa és élménye.

Nehéz lenne pontosan eldönteni, mi adta inkább ezt a másfajta, távlatosabb nézőpontot az itthoni dolgokhoz: a város évezredes viharvertsége és mindent túlélő képessége, avagy találkozásaim egy veszélyeztetett létű kis nemzet többnyire derűs és magabiztos, noha eltérő nézetű egyedeivel.

A velük folytatott beszélgetésekben természetesen sok szó esett Közép- és Kelet-Európáról, de sok tekintetben más szemszögből, mint ahogy itthon vagy akár Nyugat-Európában nézzük az itteni fejleményeket. Izraelben egy pillanatra sem lehetett elfeledkezni az egyre tömegesebb szovjet-zsidó bevándorlásról. És más szinten szokás szembenézni a mi térségünkben jelentkező antiszemitizmus problémájával, mint ahogy itthon – vagy például az amerikai sajtóban – szokás méricskélni: van-e és mennyi, milyen adag antiszemitizmus rejtőzik egy-egy politikusi, írói vagy újságírói megnyilatkozásban? Érdemes-e vele komolyan foglalkozni, kell-e rá válaszolni, vagy elég egyet legyinteni.

Meghívóm, a jeruzsálemi Héber Egyetem kiváló politológia professzora, Shlomo Avineri már egy tavalyi konferencián, amely a kelet-közép-európai antiszemitizmus problémájával foglalkozott, összegező előadásában azt a történelmi diagnózist állította fel, hogy a kommunizmus bukásával és a nacionalizmus általános feléledésével az itteni zsidóság helyzetében gyökeres változás állott be. Amíg létezett a kommunizmus – persze nem realitásként, az antiszemitizmus eszközét is gyakran alkalmazó szörnyű rendszerként, hanem vízióként –, addig Közép- és Kelet-Európában is látszott életlehetőség, ha nem is a zsidó közösségek számára, mint a

Magyar Hírlap, 1991. december 24. karácsonyi melléklet 8. o.

demokratikus Nyugaton, de legalább a zsidó egyedek számára. Most viszont, hogy ez az alternatíva megszűnt létezni, visszaérkeztünk a cionizmusnak egykor éppen e térségből kiindult, eredeti, múlt századi prognózisához – állapítja meg, mégpedig nem diadalmaskodva, hanem szomorú rezignációval Avineri professzor.

Azt hiszem, az ezredfordulóig nagyjából el kell dőlnie, hogy ez a tragikus prognózis beigazolódik-e. Tragikusnak merem nevezni nem csupán zsidó szempontból, hanem a térség egésze s benne Magyarország szempontjából is, mert megvalósulása azt jelentené, hogy 1918–19 és 1945 után ismét történelmi vereséget szenvedett a demokrácia ügye, a nemzetek, etnikumok és kultúrák egymást gazdagító koegzisztenciája, s győzött a nacionalizmus, az idegengyűlölet, a pusztító testvérháborúk szelleme.

Jeruzsálemben – nem utolsósorban az ottani arab–zsidó szembenállás, a mindkét oldali fundamentalizmus erősödése láttán – meg kellett értenem, hogy ezzel a lehetőséggel, amely sokunk élete értelmének, sok nemzedék magyar-zsidó tradíciójának összeomlását jelentené, igenis számolnunk kell. S ezek után azt a kérdést is fel kellett tennem magamnak, vajon nagyjából végzetszerűnek, mintegy automatikusan bekövetkezőnek tekintsük-e a térség ilyen vagy olyan irányú fejlődését, vagy helyileg s a magunk eszközeivel is befolyásolhatóknak.

Gyanítom, hogy a végkifejlet nem Magyarországon fog múlni, s ha Magyarország ma egy fokkal európaibb is környezeténél, alapjában megint nem fog tudni más úton járni, mint a térség egésze. Persze különbségek – akárcsak a múltban – azért most is elképzelhetők. De mi következik ebből ránk, zsidó származású liberális vagy baloldali értelmiségiekre nézve? Legyünk minél óvatosabbak és alkalmazkodóbbak, igyekezzünk terepszínűvé válni? Inkább ellenkezőleg. A hazafiaskodó kirekesztőket és uszítókat csak határozott szóval és kiáltással lehet, ha lehet, ismét az őket megillető margóra szorítani. (Ami részben nemzedéki kérdés is, hiszen ezek többsége a jelek szerint inkább az idős, kihaló korosztályokban található – szerencsére.)

Ha pedig mégis ők kerekednek felül, nagyjából úgyis mindegy. Elégszer tapasztaltuk, hogy a szélsőséges irányzatoknak nem szokásuk a finom különbségtevés.

Történelmi tudatváltás?

Csoóri Sándor: Nappali hold

Csoóri Sándor legújabb kötetét lapozgatva, s közben az előzőre is gondolva, amelynek baráti dedikációval ellátott példányát őrzöm, nem tudom elhárítani a sűrűn feltoluló szubjektív kérdést: melyikünk változott meg? S nyomban eszembe jut Orbán Viktor frappáns válasza, amelyet nemrégiben adott ugyanerre a kérdésre, messzire távolodott régi barátaival kapcsolatban: – Egyikünk sem! Nyilván már akkor is különbözőek voltunk, csak nem vettük észre.

Különbözni, persze, barátoknak és szövetségeseknek is lehet, bizonyos fokig kell is. Csoóri Sándor, amióta csak olvasom és ismerem, szemléletben és „színárnyalatban" szinte minden csoportosulástól különbözött, de köztudott volt, hogy minden jó ügyben számítani lehet rá. Különbözősége csak fokozta csatlakozása, támogatása értékét. A reformer, majd demokratikus ellenzéket a maga népi gyökérzetével és környezetével hitelesítette, a népi-nemzeti beállítottságú csoportot pedig plebejus-baloldali múltjával és nimbuszával védte-erősítette. Személye fontos közvetítő kapocs volt a magyar értelmiség két, jövőbe néző tábora között, mert mindkettőnek értette a „nyelvét", ismerte a gondolkodásmódját. És sokadmagammal tanú vagyok arra is, hogy Csoóri hosszú éveken át, sőt több évtizeden át, legalábbis a monori tanácskozásig (1985) tudatosan és módszeresen építgette és ápolta – Levendel Lászlóval és más barátaival együtt – a kapcsolatokat és az összefogást.

Új könyvének – számomra – egyik legrokonszenvesebb vonása, hogy a múlt átalakításának és átírásának mai divatja idén nyíltan és elfogulatlanul beszél ifjúkori látásmódjáról és naivitásáról, ötvenes évekbeli feleszmélésről (dokumentálható, hogy 1953-as verseivel az első ébresztők között volt), Donáth Ferenchez fűződő barátságáról vagy a demokratikus ellenzékkel való nyílt és konspiratív együttműködéséről – akárcsak a hivatalos kultúrpolitikusokkal folytatott kényszerű diplomatizálásáról.

Kritika, 1992. 7. sz. 14–15. o.

Őszinte könyv ez – és mélyen pesszimista könyv, ami mindenesetre meglepő egy magát sikeresnek és magabiztosnak érző kormányzat és párt költő-prófétájától, éppen a történelmi váltás közben s az azt követő első években.

Hosszan lehetne idézni Csoórinak azokat a sóhajos mondatait, amelyek a magyar nemzeti tudat szinte jóvátehetetlen roncsolódását konstatálják vagy elemzik. Még 1989-ben is úgy látja: „negyvenötben mi már nem »egyszerű vesztesei« voltunk a háborúnak, hanem országcsonkítási komplexusokkal megterhelt nép, amelynek már arra se volt ereje, hogy a győztesek igazságával szemben a vesztesek igazságát is kiharcolja magának."(199. p.). Ezzel kapcsolatban súlyos „tudatkisiklásról", emlékezetvesztésről, sőt a magyar nemzeti öntudat hagyományos hiányáról (!) beszél.

Pesszimizmusának igazi gyökere azonban alighanem abban az érzésben vagy megfigyelésben rejlik, hogy valamikor a második világháború után megszakadt nálunk a történelmi és tudati folytonosság. Még ennek eleven cáfolatában, 1956-ban is a maga sötét borúlátásának igazolását látja: „Utolsó kísérletünk, 1956, már csak főpróba-forradalom lehetett. Sejtjeiben, mozgásában kísértetiesen megmutatkozott a múlt hajdani kirobbanásainak genetikus öröksége, de gyors lezárásába már a történelem kritikája is beleszervült: kész, vége, láttuk magunkat együtt tömegként, nemzetként, látott bennünket a világ, de a további előadások elmaradnak." A levert forradalom után, a „börtönök és halálosítélet-osztások" nyomán pedig a magyar értelmiség túlnyomó része, mint írja, elárulta saját magát és hivatását. „Nem a kezdeményező, a terepfelverő előőrsök szerepét vállalta, hanem az udvari kritikusét." Így aztán, fogalmazódik meg a kötet egyik legkétségbeesettebb mondata, az utolsó harminc évben „a nemzet teremtő gondolatok nélkül maradt".

Így volt-e? Hiányosnak, egyoldalúnak érzem e korszak cenzúrázott, megnyomorított, mégis izgalmas és változatos szellemi életének, s benne nem utolsósorban éppen Csoóri és társai szerepének ábrázolását. Nem ekkor kezdődött-e a nemzeti és a szociális problematika összefüggésének, nemzet és haladás viszonyának, a nemzet „historikumának", a kelet-közép-európai nemzeti tudatok kialakulásának, konfliktusainak, s ezek megoldási lehetőségeinek vizsgálata? A határokon túli magyar kisebbségek újrafelfedezése s a térség demokratikus, ellenzéki erőivel való szolidarizálás és közös tervezgetés egy szabad jövőre? Magyarország e századi európai szerepének – és háborús szerepének – reálisabb értékelése, a zsidókérdéssel, a magyar holokauszttal való szembenézés? Ha korlátok között is, de többnyire becsületes gondolati erőfeszítéssel. S nem utolsósorban a kétfajta – népi és urbánus – gondolati hagyomány közelítésével és együttes alkalmazásával.

Jól emlékszem, hogy annak idején is voltak szemléleti különbségek köztünk, „urbánus" radikálisok és „népiek" között, ezek azonban egyrészt csökkenőben látszottak lenni, másrészt többnyire ösztönzően hatottak mindkét félre, mert továbbgondolkodásra kényszerítettek bennünket. Csoóri mostani kötetének egyik fő üzenete, hogy megtagadja akkori, nézetem szerint sokkal kiegyensúlyozottabb, nyitottabb gondolkodását, s egyszerűen elfelejteni látszik azt, amit egyszer már tudott. Számomra a kötet „Szögesdrót a tudatban" című 1989-es írása reprezentálja a legvilágosabban ezt a tudatváltást.

Kiindulópontja az 1945-ös felszabadulási élmény, amelynek hevét és átéltségét ezúttal sem igyekszik utólag kisebbíteni. „Vége, vége – aki az egy órán át tartó harangozásban el tudta képzelni, hogy a harcok befejezésével maga a háború is befejeződött, együgyűségében igazán boldog lehetett. Szinte a legutolsó időkig így gondolkodtam én is: elhittem, hogy 1945. május 9-ével pontot tett a történelem a szörnyűségek mögé."

Az idő-meghatározással persze saját kárára túloz, hiszen, mint versei tanúsítják, már az ötvenes évek derekán is észlelte az új szörnyűségek jelenlétét. De akkoriban, sőt „a legutolsó időkig" egész újraeszmélő nemzedékünk pontosan tudta, hogy századunk középső évtizedeiben kétféle szörnyűség tombolt, sőt éppen azt tanultuk meg, hogy az egyik nem igazolhatja a másikat. Hitler tombolása nem igazolja a harmincas évek nyugati baloldali értelmiségének Sztálinhoz való menekülését. És a moszkvai perek vagy általában a bolsevizmus rémségei nem igazolják sem Hitler, sem Horthy 1941-es támadását a Szovjetunió ellen, mint ahogy ezt manapság idős tábornokok, középkorú politikusok és ifjú hadtörténészek beállítani igyekeznek.

Az idézett cikkben, amely megrendítően eleveníti fel a magyar hadifoglyokkal történt szörnyűségeket és a róluk való hosszú és bűnös hallgatást, egyetlen utalást sem találtam arra, hogy azért nem a Szovjetunió támadta meg Magyarországot. Az Auschwitzcal való összehasonlítás felmerül ugyan, de a mérleg inkább a megtervezett náci halálgyár javára billen! („Auschwitz csak annyival volt irtóztatóbb ezeknél a táboroknál, hogy ott zsenge életeket: kisfiúkat és kislányokat is megöltek. Más tekintetben ezekben a táborokban több emberéletet morzsolt le a halál, mint Hitler lágereiben.") S amikor a cikk végén leírja azt a teljesen jogos, és 1989-ben különösen időszerű mondatot „mindenestől el kell szakítani magunkat attól a világtól, attól az ázsiai paranoiától, amely a táborokat megálmodta és működtette", ismét érzem az európai paranoiákról való féloldalas megfeledkezést.

Az írásban – és a könyvben – talán ennél is kiábrándítóbb, hogy az örök életében plebejus népfi, az Ady-rajongó Csoóri Sándor Magyarország második világháborús vereségét egyszerűen katonai vereségként, s nem egyben egy zsákutcás, önámító, bel- és külpolitikájában egyaránt torz s a szomszédai helyett a nagyrablókkal összefogó úri Magyarország csődjeként fogja fel. Az általa emlegetett 45-ös zavarodottság, amelyre a kommunista párt valóban sikeresen tudott „építeni", talán mégiscsak erre vezethető leginkább vissza. Ebből a „zavarodottságból", amelytől a fiatal plebejus Csoóri mindig ment volt, ma szemünk láttára próbál kilábolni – népi-plebejus segítséggel – az annak idején megtépázott, politikailag megbukott, s ennek eddig jórészt tudatában lévő úri osztály.

Napjaink egyik elkeserítő jelensége, hogy azt kell éreznünk: megint körben forgunk! Minduntalan elölről kell kezdeni az egyszer már megértett és százszorosan bizonyított tények és igazságok bizonyítását, ahelyett, hogy a meglévő alapokon a még tisztázatlan, új problémák megértése és megoldása felé haladnánk.

Sajnos, ez a visszalépés Csoóri írásaiban is követhető. 1985-ben még ilyen reálisan látta a magyar–román-viszonyt: „A magyarok azt nem értették meg, hogy Trianonban mi volt, ami történelmi szükségszerűség, a románok pedig azt, hogy mi volt benne a meggyalázás és nyers erőszak" (40. „Eltemetetlen gondok a Duna-tájon").

Néhány évvel későbbi írásaiban már egyre erősebb a magyar önsajnálat hangja, s számomra szomorúan emlékezetes marad az az előadása a Jurta Színházban, ahol élesen szembeállította az elfogadható „európai" és a barbár „ázsiai" típusú nacionalizmusokat.

Csoóri egy olyan nemzeti tudat és szolidaritás délibábját kergeti, amely önmagában véve, az egészséges civil társadalom kialakulásától függetlenül, nem létezik. Megszállottságát még az irigyelt – állítólagos – ellenpéldák is inspirálják, néha még arra is, hogy ijesztően leszálljon magas szellemi-erkölcsi színvonaláról.

„Három évvel ezelőtt – írja 1989-ben – Izraelben jártam. Jeruzsálem utcáin kószálgatva, kísérőm megállított egy tekintélyes épület előtt. »Jól jegyezd meg ezt a házat« – szorította meg a karomat. »Ez az a központ, ahol minden, a világon élő zsidót számon tartanak. De nemcsak kartoték szerint, hanem egzisztenciálisan is. Ha bárkinek bármilyen különleges baja esik a földön, másnap, harmadnap azt itt tudják.« Elképzelhető ez a mi esetünkben is? Ilyen eszményi fokon talán soha." (118.)

Talán mondani sem kell, hogy ilyen ház és ilyen nyilvántartás nem létezik, legfeljebb a „zsidó világösszeesküvés" legendáriumában. Csoórinak nyilván a Jad Vasem emlékmúzeumot mutatták, ahol a holokauszt régóta porladó vagy elporlasztott áldozatait tartják nyilván.

Nem tudom mással magyarázni, mint ezzel a nemzeti önsajnálattal és rossz irányú magyarságféltéssel, hogy az antiszemitizmustól és bármiféle jobboldaliságtól világéletében távol álló Csoóri leírta azt a bizonyos „néhány mondatot" a *Nappali hold*ban, amely – mivel tőle ered – teljesen érthető döbbenetet és visszhangot váltott ki. De itt, ahol inkább történeti, mint erkölcsi és politikai szemszögből próbálom írásait és gondolatait mérlegre tenni, azt kell mondanom, hogy a zsidók által végrehajtott vagy szándékolt „fordított asszimiláció" tételével Csoóri voltaképpen a magyar modernizáció körülbelül egy évszázados folyamatát igyekszik megkérdőjelezni. Éppen azt, amiben Ady olyan pozitív szerepet tulajdonított a megmagyarosodott zsidóságnak, s amelyben – az új, európai gondolkodású nemzedékeknek köszönhetően – ma már viszonylag kisebb szerepük van.

Csoóri tényleg szereti és követni akarja Adyt, de koráról és az akkori magyar–zsidó viszonyról, jegyzetei tanúsága szerint, nagyon hézagos ismeretei vannak. Nem lenne szabad, mint ezt egy helyen maga is megjegyzi, ebben a lényegében felelőtlen, a harmincas évek publicisztikájától rosszul eltanult műfajban ilyen súlyos kérdésekről nyilatkoznia.

A *Nappali hold* későbbi folytatásaiban olvasható magyarázkodása arra mutat, hogy szándéka szerint nem akarja vállalni az új „Csoóri-képet", azét, aki a plebejus népiségtől átment a jobboldalra. A Nappali hold elég riasztóan mutatja egy ilyen fordulat jeleit, de reménykedjünk abban, hogy Csoóri Sándornak lesz elég ereje és ideje bebizonyítani, hogy ez csak rövid kitérő volt egy tiszteletre és becsülésre méltó életpályán.

Múltszépítés

A legújabb kori magyar történelem új felfogásának kialakulása (1989–1993)

A jelenség, amelyről szó lesz, olyannyira közismert, s különösen a Horthy-temetés előkészületei és lezajlása idején olyannyira előtérbe került, hogy bevezető magyarázatokra aligha van szükség. Néhány előzetes, körülhatároló megjegyzés mégis idekívánkozik.

E sorokban nem vitatkozni kívánok a magyar közelmúltat megszépítő, nacionalista nézetekkel (ezt megtettem már 1990–92-ben a *Magyar Nemzet* több vitacikkében, legutóbb pedig a *Világosság* 1993. 8–9. számában). Csupán arra vállalkozom, hogy nagy vonalakban nyomon kövessem a többé-kevésbé „hivatalosnak" tekinthető történetfelfogás változásait az elmúlt négy évben.

Itt azonnal felmerül a kérdés: mi tekinthető ma hivatalosnak? Ha felfedezhetők is bizonyos hasonlóságok a mai kormányzat és az előző, pártállami között, a régi értelemben ma – ha lenne is rá netán igény – egyszerűen nincs mód egyetlen meghatározó álláspontnak érvényt szerezni.

Mindemellett több mint nyilvánvaló, hogy a miniszterelnök és környezete minden fontos kérdésben – s a történelem vagy a hagyományok ügye igazán ide tartozik – hallatja és érvényesíti a maga véleményét. Tágabb értelemben éppen ezért a „hivataloshoz" sorolhatók a kormánypárt(ok) mértékadó személyiségeinek megnyilatkozásai is, függetlenül attól, hogy betöltenek-e kormányzati tisztséget.

Itt természetesen nem lehet szó minden ilyen típusú megnyilatkozás felsorolásáról, még kevésbé elemzéséről. Tudatosan mellőztem a közismerten szélsőséges (jobboldali) publicistákat és lapokat, mert ezeknek sem színvonala, sem olvasottsága és befolyása nem indokolná, hogy komolyan vegyük őket. Viszont a legkevésbé sem tartom mellőzhető forrásnak a pillanatnyilag fél-ellenzékben levő Csurka Istvánt és körét, hiszen befolyásuk a kormánypolitikára s még inkább a „hivatalos" ideológiára – minden elhatárolódó nyilatkozat ellenére – letagadhatatlan.

Mozgó Világ, 1994. 1. sz. 50–54. o.

Az alábbiakban részben éppen erről az összefonódásról és hatásról lesz szó.

A „hivatalosság" fenti kategóriájába sorolható nagyobb történeti szakmunkák e négy év alatt nemigen születtek. Ami az eddig megjelent, általam ismert tankönyveket illeti, ezek egyikében sem figyelhető meg a kormánypárti publicisztikában jelentkező szemléletváltás markáns érvényesülése. (Ami vagy a kulturális kormányzat nagyvonalúságával, vagy tehetetlenségével magyarázható, de mindenképpen örvendetes tény.)

Ily módon elsősorban a *Hitel,* az *Új Magyarország* és a *Magyar Fórum* megfelelő számaiból igyekeztem rekonstruálni a változást.

Nos, a hangváltás egészen szembeötlő e négy–öt év alatt.

1989-et kiindulási pontnak véve, ha eltekintünk egy-két meglepő, de inkább kivételes megnyilatkozástól, amilyen Für Lajos egyik előadása volt a magyar nemesi demokrácia példaszerűségéről, vagy Csoóri Sándoré a jó (európai) és a rossz (keleti) nacionalizmusok közötti elvi különbségről, megállapítható, hogy a „népnemzeti" tábor vezetőinek akkori felfogása századunk magyar történelméről inkább csak árnyalatokban vagy még inkább hangsúlyokban különbözött az úgynevezett demokratikus ellenzékétől.

S ha voltak is nézetkülönbségek, az ellenzék egyik csoportja sem vonta kétségbe a történész „szakma" által a hetvenes és nyolcvanas években kialakított összkép alapjaiban helytálló vagy a valóságot megközelítő voltát.

A *Hitel* 1988-ban megjelent első száma – bizonyára nem az egyet nem értés jeleként – közölte Benda Kálmán rendkívül kiegyensúlyozott cikkét („Nemzeti öntudat és történetírás"), amely már bevezető mondataiban egyszerre utasítja el a két előző korszak ellentétes, de egyaránt hamis és meghaladott történetírását. (Az első a nemzetet a nemességgel azonosította, a második a jogos kritika és helyreigazítás helyett a teljes tagadás álláspontjára helyezkedett.)

Benda hangsúlyozta, hogy „történetírásunk az utóbbi két évtizedben jelentősen megújult, tudományos alaposságban és szemléletben is. Célja csak az lehet, hogy a múlt valóságát ábrázolja, ha kell, illúziókat rombolva, de a nemzeti közösség érdekeit tartva szem előtt. Ne akarjon hízelegni a nemzeti öntudatnak, de azt se tartsa feladatának, hogy sárba tapossa a múlt értékeit."

A *Hitel*ben még 1989–90-ben is a Benda által képviselt felfogás volt az uralkodó. Gergely András Tisza István mítoszának oszlatása kapcsán arról írt, hogy Ti-

sza, halálával, „magára vállalta a régi világ bűneit". Salamon Konrád szerint (1989. 5. sz.) „az őszirózsás forradalomban megszületett demokrácia elbukásával Magyarország ismét zsákutcába jutott". M. Kiss Sándor érdekes elemzéseket közölt 1956 különböző felfogásairól és az ötvenhatos nemzeti egység problémáiról.

De maga a szerkesztő, Bíró Zoltán is jónak látta ekkoriban (1989. 2. sz.), hogy Püski Sándor másutt publikált, kissé merész elméletét – Magyarország a nyolcszázezer zsidó miatt volt kénytelen belépni a háborúba, s miattuk nem tudott 1942–43-ban kiugrani, nehogy a német megszállást provokálja – mint komolytalan véleményt rokonszenvező sajnálattal elutasítsa.

Igaz, a határozott jobboldali fordulat kezdettől következetes szorgalmazója és hajtómotorja, Csurka István már 1989-ben (1989. 22. sz.) kiadta a jelszót: elég volt! „Elég volt a veszteség megalázó tudatából, a bűnös nép gerinctörő képletéből!"

De ekkor – figyeljünk! – még ő sem glorifikálta a múlt dicstelen pontjait, sőt elismerte a „hibát", „hogy hibáztunk, hogy rossz oldalra sodródtunk a második világháborúban, az kétségtelen, de abban is több volt a kényszerűség – ma már látjuk –, mint az előre elhatározott rosszakarat".

Néhány hónap múlva viszont a *Magyar Fórum*ban Csurka már merészen és nagyvonalúan továbblép, s gyökeresen revideálja a második világháború eredményeit. Kimondja, amit mások ekkor még végiggondolni sem nagyon mernek (a tudatos nácikon kívül): hogy a háború bolsevista és velük szövetséges liberális győztesei 1945-ben egy baloldali színezetű szellemi égboltot kényszerítettek rá közösen a világra, amit most már éppen ideje áttörni, eltávolítani. Ez – némileg modernizált formában – visszatérést jelentene Horthy, Piłsudski és Mannerheim Kelet-Közép-Európájához.

A baloldalinak nevezett történeti hagyomány és történetfelfogás uralma ellen 1990–91-ben a már két történész is támadást indított a *Hitel* hasábjain.

Tőkéczki László az úgynevezett haladó hagyományok gyártása és kultusza ellen emelt szót (1990. 5. sz.) – önmagában teljesen jogosan, de mindjárt védelmébe is vette a magyar nacionalizmust, amely nem más, mint „nemzeti önérvényesítés", s ennek szellemében elítélte a nemzeti önvizsgálat és önbírálat káros, mert túlzott követelményét. „Mi, magyarok már régen bevallottuk legfőbb bűnünket – alkalmanként mazochista internacionalizmussal és a valóságnál is többet."

Perjés Géza a ludovikásokról írt cikksorozatában (1991. 6–7. sz.) bizonyos mértékig elismerte a velük kapcsolatban hangoztatott „baloldali" vádakat (úri gőg, kasztszellem, szalon-antiszemitizmus), hogy aztán áttérjen a sokkal súlyosabb baloldali tévedésekre (azonosulás a kommunizmussal, a Spanyol Köztársaság támogatása, Jalta elfogadása stb.). Ma pedig szerinte „újra kísért a baloldaliak hagyományos érzéketlensége a magyar szempontok és érdekek iránt".

A radikális jobboldal által szorgalmazott áttörésre is éppen ekkoriban, 1991 tavaszán – nem véletlenül: a magyar hadba lépés ötvenedik évfordulóján s a jelenlegi polarizálódás egyik csúcspontján – került sor. Az évforduló tehát siettette, s „éppen idejében" provokálta a szakítást az addig közös antifasiszta szemlélettel a legfontosabb ponton: az ország második világháborús szerepének és felelősségének kérdésében. Hiszen a múlt utólagos megszépítése nem lehetett sikeres, amíg a hitleri szövetséget és a totális vereséget, a vele járó szörnyű emberveszteséget nem sikerült legalább erkölcsi győzelemmé átváltoztatni!

Az idős Kéri Kálmán tábornok, az egyszer már szemléletet váltott Perjés Géza és egy-két ifjabb hadtörténész jelentette ki először, hogy Magyarország 1941 és 1944 között igazságos, az új határokat védő háborút folytatott a bolsevizmus ellen. A Szovjetunió nyugati demokratikus szövetségeseiről, akiknek az ország ugyancsak hadat üzent (s akiket a magyar háborús sajtó és propaganda is együtt gyalázott a „bolsevistákkal"), nem esett szó. A Hitlerrel és a náci Németországgal kötött katonai és eszmei szövetségről csupán annyiban, hogy annak túlereje Magyarországot kényszerpályára terelte. Ellensúlyként viszont bőven esett szó a menekült lengyel tisztekkel és a francia hadifoglyokkal szembeni valóban segítőkész és nemes magyar bánásmódról. 1992 elején azután maga a miniszterelnök emelte legalábbis félhivatalos rangra ezt a felfogást. Magasabb diplomáciai és politikai okokból természetesen óvatosabban kellett fogalmaznia, mint környezete tagjainak, de a Hadtörténeti Intézetben elhangzott beszéde (*Magyar Fórum,* 1992. június 23.) – a sajtóban megjelent, majd vitatott mondatok pontos formuláitól függetlenül – arról szólt, hogy helyre kell állítani a doni csaták hőseinek becsületét, s általában a magyar katonai becsület folytonosságát.

A beszéd „zenéje" egyértelmű volt, maga a követelés pedig alig egy évvel később jogi szentesítést is nyert a Legfelsőbb Bíróság döntésében, amely kimondta, hogy a megsemmisült második magyar hadsereg egykori parancsnokát, Jány Gusztáv tábornokot annak idején törvénysértő módon ítélték el és végezték ki, lévén, hogy csak katonai esküjéhez hűen cselekedett. Ez természetesen utat nyithatott a háborús bűnösök ügyének általános revideálása felé.

Ezzel az a folyamat, amely a nyolcvanas években az évtizedekig méltatlanul elfelejtett áldozatok emlékének és sorsának felidézésével, illetve az ő rehabilitálá-

sukkal kezdődött (lásd Nemeskürty István könyvét, Sára Sándor filmjeit), eljutott a tettesek vagy tettestársak rehabilitációjáig. A kettő közötti szemléleti különbség több mint nyilvánvaló.

Antall József természetesen nem akar eljutni a háborús főbűnösök és a nácizmus rehabilitációjáig. Bizonyára még a Horthy-rendszerrel való teljes azonosulásig sem, hiszen jól tudja, hogy abban – Bethlen István, Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc és id. Antall József mellett – számára vállalhatatlan, fasisztoid politikusok és náci ügynökök is szerepet játszottak. (A kétfajta elem konfliktusos együttese a rendszer lényegéhez tartozott!)

A Horthy-temetés és a várbeli kormányzati negyed anakronisztikus terve kapcsán mégis végérvényessé vált, hogy Antall csakis ebben, azaz egy kissé megszépített Horthy-korszakban látja saját „rendszere" egyedül lehetséges előképét.

„Horthynak nem volt alternatívája. A Horthy-rendszer egyfajta alkotmányos monarchia volt" – állította 1993 nyarán a miniszterelnök. Ez persze éppoly távol áll az igazságtól, mint annak „elfelejtése" vagy elhallgatása, hogy a Horthy-rendszer nem csupán katonai vereséget szenvedett, hanem politikailag, társadalmilag és erkölcsileg is összeomlott, maga a kormányzó pedig – október 15–16-i dicstelen végjelenetével – örökre eljátszotta bármiféle politikai feltámadás lehetőségét. (Ezt fejezte ki 1993 szeptemberében az a nyílt ellenérzésnél és ellenakcióknál jóval szélesebb körű közöny, amellyel a magyar társadalom a Horthy-temetést, ezt a jelképes politikai aktussá emelt magáneseményt fogadta.)

Itt jutunk el 1945 megítéléséig, pontosabban elhallgatásához. A „hivatalos" történetfelfogás számára ez a dátum azon túl, hogy egy új megszállás kezdete, éppúgy nem létezik, mint 1918, hiszen mindkettő az úri Magyarországgal való szakítás és a demokratikus újrakezdés (elveszett) lehetőségének jelképe.

Más okokból, de bizonytalanság és hallgatás uralkodik az 1945–47-es koalíciós időszak és az 1953–56-os „reformperiódus" körül is. De magáról 56-ról is – ünnepi frázisokon kívül – ritkán hallunk vagy olvasunk érdemleges véleményt vagy elemzést a mérsékelt jobboldalon.

A *Magyar Napló* 1992-es számainak vitacikkeiben Tőkéczki László és Taxner-Tóth Ernő elsősorban a szocialista elem domináns szerepét vitatták a forradalom küzdelmeiben és célkitűzéseiben. A függetlenség mellett szerintük a polgári törekvéseken volt a hangsúly. Antall József is ilyen értelemben szokta korlátozni emlékbeszédeiben mind Nagy Imre, mind a fegyveres felkelők szerepét.

A hazai és nemzetközi történetírás által többé-kevésbé már kialakított és elfogadott képtől gyökeresen eltérő, „saját koncepciója" az 1945 utáni magyar történelemről és 1956-ról inkább csak a radikális jobboldalnak van. Ezt a felfogást alkalmi cikkeken és szónoklatokon kívül többé-kevésbé összefüggően – több előadásban és felszólalásban – „hivatalos" személyiségek jelenlétében az 1991-es úgynevezett gólyavári konferencián fejtették ki a különböző radikális jobboldali ötvenhatos szervezetek vezető képviselői (lásd a *Hódoltságban* című kiadványt, Bp., 1992).

Szerintük a magyar nép 1945 után is folytatta antibolsevista nemzeti küzdelmét, s az egész időszakban az aktív és passzív ellenállás minden eszközével harcolt a megszállók és az általuk rákényszerített rendszer ellen. A „fehér partizánok", a hegyekben és a városokban rejtőző szabadságharcosok, az üzemekben működő hazafias szabotőrök tevékenységének bizonyítéka a sok tízezer politikai per, internálás és egyéb eljárás. Ez a küzdelem vezetett el az 56-os szabadságharchoz, amelyet tehát nem a reform-mozgalmak készítettek elő. Ellenkezőleg, a „reformkommunisták" mint a rendszer válságának termékei csupán rákapaszkodtak erre a szabadságküzdelemre, s azt a maguk hatalmi érdekeinek megfelelően igyekeztek fékezni és kihasználni.

Hivatalos vagy félhivatalos „szentesítést" ez a teória – legalábbis ebben a primitív és tarthatatlan formában – nem kapott. De bizonyos elemei, sőt funkcionális, lényegi tartalma elég gyakran felbukkannak mértékadó kormányzati tényezőknél is. Kónya Imre például a Pető Ivánnal folytatott emlékezetes vitában nagyon tudatosan helyettesítette a múlttal való igazi szembenézést a maroknyi bűnös és az ártatlan, tiszta nép szembeállításával.

De időrendben és éles fogalmazásban persze ebben is Csurka jár elöl. Ő már 1990-ben kereken kimondta, hogy a kun szemvágású alföldi falusi párttitkár csak áldozat, a reformista párt- és egyéb ideológusok azonban bűnösöknek tekinthetők.

Mindenképpen közös tendencia az egész kormányzati és jobboldalon, hogy a meggyötört, alkalmazkodásra és igen sokszor engedelmes szolgálatra, néha pedig még gaztettekre is kényszerített és nevelt lakosságot az „új hivatalosság" eleve és kollektíve felmentse minden felelősség alól – természetesen a viszonttámogatás és elismerés fejében. A múltért való felelősség pedig azoké legyen, akik kívül maradnak vagy rekednek ezen az érdekszövetségen.

Mindeközben rendkívül sajátos és jellemző a magyar jobboldal eredetileg szemben álló két ágának találkozása a régi-új történetszemléletben. Antallék az egykor antifasiszta úri konzervativizmust, Csurkáék az egykor élesen Horthy-elle-

nes népi radikalizmust képviselik, de most – egyik oldalon az antifasizmust, a másikon az antihorthyzmust félretéve – találkoznak Kenderesen, Horthy koporsójánál.

Összefoglalóan: talán le lehet vonni azt a következtetést, hogy a kormányzati tényezőket és a hozzájuk közel álló elemeket eredetileg nem korábban meggyökerezett belső meggyőződés, hanem külső tényezők, elsősorban közvetlen politikai egzigenciák – valódi vagy vélt kényszerűségek – késztették az utóbbi három évben történeti (és egyéb) szemléletük fokozatos megváltoztatására. Olyan „előrelépésre", amely lényegében visszatérést jelent egy korábban már általuk is, de legalábbis legtöbbjük által meghaladott és megtagadott konzervatív-nacionalista állásponthoz.

Közülük természetesen sokakban – főként az idősebb korosztályokban – már korábbról megvoltak az elemei e régi-új szemléletnek. Ezek azonban többnyire afféle szunnyadó állapotban létezhettek az előző időszakban, s még a rendszerváltás pillanatában sem éledtek fel egészen. Hatott még az előző évtizedek ellenkező irányú nyomása, s bizonyára hatottak e nyomás, majd az enyhülés és olvadás idején elsajátított, az összes elégedetlenek, a rendszer különféle ellenzéki csoportjai által közösen kialakított és elfogadott demokratikus-szabadelvű, republikánus, plebejus, Duna-konföderációs eszmék.

Kinek jutott volna eszébe a mai kormánypárti vagy radikális jobboldalon, hogy koronás címerre, Horthy-rehabilitációra, Trianon-revízióra áhítozzon?

Nemcsak mi, ők is úgy gondolták, hogy ez a világ s ez a szemlélet soha nem térhet vissza. De a tudatváltás tudatvesztéssel is jár. Úgy látszik, el lehet – mert bizonyos helyzetekben el kell – felejteni, amit korábban már tudtunk.

Így jártunk mi a háború után a moszkvai perekről s egyebekről már megszerzett ismereteinkkel, amikor feladtuk a demokratikus alapelveket. Nem árt felidézni, pár év múltán milyen helyzetbe hozott s mennyi szégyenkezést okozott nekünk ez a tudatvesztéses tudatváltás!

A túloldalon bizonyosan nem felejtették el, gyakran és szívesen szoktak rá bennünket emlékeztetni. Most ők járhatnak így, ha tovább haladnak a megkezdett úton, kiszámíthatatlan politikai szükségletek nyomása alatt.

Múltfirtatás, emlékezés és kutatás

A *Népszabadság* 1994. július 20-i számának két szomszédos lapján – feltehetően szándéktalanul – két homlokegyenest ellentétes felszólítás jelent meg a közelmúlttal kapcsolatban.

Jánosi György, az MSZP alelnöke, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium politikai államtitkára nyilatkozatában kijelenti: „itt van végre az ideje, hogy lezárjuk a múlt firtatását, értékelgetését". Fodor Gábor művelődési miniszter viszont a Holocaust-kiállítást megnyitó beszédének már a címében is arra figyelmeztet: „Jövőnk az emlékezésen alapszik."

Korántsem mindegy, melyik szemlélet fog felülkerekedni egyazon minisztériumon és egyazon kormányon belül. Ne legyen félreértés: nem kívánok éket verni a kormánykoalíció pártjai közé. Ellenkezőleg, azt szeretném, ha mindjárt kezdetben felismernénk és eltávolítanánk az útból a kölcsönös bizalmat veszélyeztető aknákat.

A magam részéről nemcsak elfogadom, de helyeslem is az SZDSZ „Tiszta lap" című nyilatkozatát. Sőt azt hiszem, alapjában egyetértek Jánosi Györggyel is abban, amit idézett mondatával feltehetően ki akart fejezni.

Valóban: elsősorban előre kell nézni, előre kell „menekülni". Valóban: egyszer s mindenkorra fel kell hagyni az Antall-típusú, fölényeskedő, lejárató célzatú múlthánytorgatással, amelynek bajnokai úgy igyekeztek „bűnös időszakként" megbélyegezni és zárójelbe tenni az 1945 utáni csaknem egész magyar történelmet, mintha ők maguk nem is itt éltek volna, és semmi közük nem lett volna a történtekhez.

És valóban: nem a politika és főként nem a kormány dolga, hogy – amint Jánosi György mondja – továbbra is visszafelé tekintgessen, ítélkezzen, s folyvást a múltban keresse az azonosulási és elhatárolódási pontokat.

De vonatkozik-e ez a felszólítás a történetírásra és a publicisztikára is? Azok is hagyják abba az értékelgetést?

Népszabadság, 1994. augusztus 1. 14. o.

Komolyan gondolja-e Jánosi György, hogy egy közhellyel, amely szerint a párttagság döntő többségén „nem lehet számon kérni a torzulásokat", megoldotta mind e „döntő többség" közvetett és morális felelősségének, mind a maradék kisebbség személyes és sok esetben súlyos felelősségének kérdését?

Az elmúlt években, amikor az „utódpártot" és a „kommunistákat" sok támadás és nemegy igaztalan vád is érte, viszonylag érthető volt a vonakodás az önkritikától, a múlttal való szembenézéstől. Meg kell mondanom, eddig a közelmúlttal foglalkozó történészeknek sem igen volt kedvük élesen fogalmazni, és néven nevezni a korszak leginkább elmarasztalható szereplőit. Nem lehetett kiszámítani, meddig megy és milyen hatásos lesz a szélsőséges uszítás, és a múltat firtató ember nem szereti, ha írásának netán rendőri, bírói vagy még rosszabb következményei lehetnek.

Most azonban változott a helyzet. Kormányzati pozícióban az MSZP mértékadó vezetőinek előbb-utóbb rá kell szánniuk magukat, hogy tisztázzák pártjuk mibenlétét és a múlthoz való viszonyát – ha párttagságuk egy bizonyos részében ez nem teszi is népszerűvé őket. Éppen azért, mert ma nincsenek közvetlen kényszerhelyzetben, mert ma nem tud rájuk senki nyomást gyakorolni.

Mert elég ijesztő ez a tisztázatlanság, ha még a szocialista párt közismerten reformhajlandóságú alelnöke is „torzulásokról", „hibákról", politikai „visszaélésekről" beszél a „negyven évvel" kapcsolatban. Nemcsak a politikatudomány, hanem a tapasztalat és a nemzetközi közmegegyezés is rég tisztázta, és 1989 óta ezt az MSZP illetékesei sem vonták kétségbe, hogy az a rendszer éppen alapjaiban volt elhibázott, s a „torzulások" – Lenintől kezdve – csak a szükségszerűen diktatórikus lényegtől az eszelős túlzások (Sztálin) vagy az önfeladó engedmények (Gorbacsov) irányában való eltéréseket jelentik. Igen, a relatív szociális biztonságon kívül a legtöbb jót ez a rendszer éppen saját alapelvei felfüggesztésével tette.

Ezért értelmetlen a 800 ezer párttag ártatlanságát hangsúlyozni. Aki felnőtt, épeszű ember az MDP-be vagy az MSZMP-be valamikor belépett, annak tudnia kellett, hogy olyan párt tagja lesz, amely elvileg tagadja a szabadságjogokat, s csak felülről engedélyezett és visszavonható jogokat ismer el, akár a vállalkozás, akár az utazás vagy a szellemi, művészeti élet, azaz a gondolatnyilvánítás terén.

Persze, különösen 1956 után, okkal lehetett abban a meggyőződésben élni, hogy ez a rendszer, Moszkva akaratából, „az idők végezetéig" fennmarad, ezen belül kell tehát elviselhetőbb megoldásokra törekedni. Tudom, hogy sokan, akik 1989 után ezzel indokolták egykori párttagságukat, nemcsak utólag hivatkoztak erre. Tapasztalhattuk, hogy valóban sokan voltak az ilyen beállítottságú párttagok. Mint ahogy sok volt az olyan pártonkívüli is, aki tagkönyv nélkül is készségesen, mindenben kiszolgálta a rendszert, kirúgott, bemártott vagy bajban hagyott másokat, netán „csak" készségesen teljesítette a „központi elvárásokat". Abban tehát egyetértek Jánosi Györggyel, hogy képtelenség az egykori MSZMP-tagságon – kollektíve és csak őrajta – számon kérni a múltat. De éppen e „döntő többség" hosszabb távú érdeke kívánná meg, hogy az előző évek célzatos és rossz emlékű „múltfirtatása" helyett a fő dolgokban megtörténjen vagy legalább megkezdődjön az igazi tisztázás.

Mire gondolok?

1. Az MSZP jövőbe tekintő vezetőinek be kellene látniuk, hogy kétségkívül jó politikusi képességekkel rendelkező, sikeres pártvezérüknek a történelmi és morális kérdésekkel szembeni közönye, az ilyen kérdésekben megnyilvánuló prakticizmusa nem okvetlenül követendő és nem is lesz sokáig tartható. Az MSZP vezetői nem bízhatják a jövő történészeire – még saját mai történészeikre sem –, hogy lényegi ítéletet alkossanak a Kádár-rendszerről, amelyben politikai iskolájukat járták. Ez *par excellence* az ő feladatuk, politikai feladat, amely sokáig nem halasztható.

2. Ugyanígy állást kellene foglalniuk a hazai kommunistaellenes megmozdulások és mozgalmak, elsősorban az 1956-os népfelkelés vagy forradalom és szabadságharc ügyében. A megbékélés folyamata nem tekinthető lezártnak és megoldottnak azzal a sokakat (sokunkat!) nem igazán kielégítő protokolláris gesztussal, hogy Horn Gyula és Nagy Erzsébet együtt koszorúzták meg a kivégzett miniszterelnök sírját. 1956-nak nemcsak mártírjai voltak, hanem eszményei, harcosai és hóhérai is. És nézetem szerint nagyon üdvös lenne, ha a szocialisták saját ötvenhatos mártírjaik mellett vállalnák és „felfedeznék" az 1956 előtti reformmozgalmak és a forradalom baloldali hagyományait, az 56-os munkástanácsokat, s az úgynevezett Nagy Imre-csoport mellett a Lukács György, Mező Imre, Köböl József, Gyenes Antal féle következetes antisztálinistákat. S végül ne feledkezzünk meg a nyolcvanas évek második felének MSZMP-s reformköreiről sem, amelyeknek máig sem eléggé tisztázott és méltányolt szerepük volt a békés átmenetben.

3. Van végül egy harmadik terület, amely az előző kettővel szemben nem néhány politikai gesztus vagy nyilatkozat kérdése, de nem is tartozik egy politikai párt feladatkörébe. Horn Gyula is leszögezte nemrég, hogy a múlt részletes tisztázását át kell engedni a történeti kutatásnak. Ezzel mint történész, s különösen mint egy jelenkor-történettel foglalkozó kutatóintézet vezetője, csak egyetérthetek. A kor-

mányzat, a mögötte álló koalíciós pártok (s nem utolsósorban, kettős minőségében, maga Jánosi György is) segíthetik is, de gátolhatják is ezt a munkát. A segítség a munkafeltételek további biztosításán kívül elsősorban abban állna, hogy az elmúlt négy év kiábrándító tendenciáját megfordítva, tegyék lehetővé végre a mélyre ható kutatómunkát, a még mindig, sőt újra elzárt levéltári és egyéb dokumentumok megismerését.

Kádárék és Antallék egyaránt nem szerették, ha a kutatók, mint Kádár János mondotta volt, szabadon „turkálhatnak" a dokumentumokban. Közös szakmabeli kiszolgálóiknak köszönhetően a helyzet mára katasztrofálissá lett. Adatvédelmi és úgynevezett személyiségvédelmi törvények és belső rendszabályok segítségével elérték, hogy – mondjuk – az 1944-es deportálások felelőseinek tisztázásához a néhai Endre László leszármazottaitól, az ÁVH tevékenységének felderítéséhez Péter Gábor családjától, az 1956 utáni megtorlások politikai hátterének megismeréséhez Biszku Bélától, Hollós Ervintől, Szalma Józseftől vagy a külföldre menekült Rajnai Sándortól kellene engedélyt kérni (ha egyáltalán kideríthető, hogy a megfelelő iratok léteznek!).

Vagy említsem legújabb bosszúságunkat? Bibó István életrajzi kötetének zárófejezetéhez ismerni és közölni szerettük volna a Bibó-temetésről készült belügyminisztériumi jelentés(eke)t. De még a kérésig sem juthattunk el, mivel az emlékezetes esemény óta, melyen jól láthatóan hemzsegtek a titkosrendőrök, még csupán tizenöt, s nem a törvényes harminc év telt el.

Emlékezzünk csak vissza: 1945-ben az új, demokratikus kormányzat természetesnek vette, hogy a rendszerváltás az „államtitkok" és a dokumentumok terén is diszkontinuitással jár, s magától értetődően felszabadította a Horthy- és Szálasi-korszak levéltári iratanyagát, amelyre azután Rákosiék 1948-tól persze rátették a kezüket.

Az Antall–Boross-kormány – ki tudja, miért – a másfajta szólamok és propaganda ellenére sok-sok „személyi" kérdés mellett az „államtitok" őrzésében is kontinuitást vállalt az ezerszer megtagadott és elátkozott „negyven évvel".

Az új koalíció azzal kezdhet tényleg tiszta lapot, ha többek között e tekintetben is leszámol mind a „negyven év", mind a „négy év" rossz hagyományaival, s úgy szakít a múlttal, hogy lehetővé teszi annak valódi, tárgyilagos feltárását.

Múltfeltárás és rendszerváltás

Az úgynevezett ügynöktörvény módosítása körüli legutóbbi viták és izgalmak csupán újabb fejezetét jelentik annak az immár sokéves küzdelemnek, amely a pártállami közelmúlt dokumentumainak és történetének feltárásáért – illetve végleges elsüllyesztéséért folyik.

Az érdekelt szakmákon (jogászok, történészek, levéltárosok) kívüli közvélemény nagy részét a jelek szerint már kissé untatja ez a téma. Az elszámoltatást a legtöbben ellenzik, a személyes vádaskodástól viszolyognak, egyéb célját és értelmét a múlt firtatásának nemigen ismerik, ráadásul az ellenérdekeltek az elmúlt hetek vitáiban mindent megtettek, hogy összekuszálják és bagatellizálják a kérdést. Ezért bevezetőül elkerülhetetlen az alapvető tények rögzítése.

A készülő törvénynek három funkciója lenne: 1. a legfőbb közéleti tisztségviselők körének megtisztítása az esetleges egykori állambiztonsági ügynököktől; 2. az úgynevezett információs önrendelkezési jog biztosítása minden állampolgár számára; és 3. a történeti kutatás normális feltételeinek megteremtése a közelmúlt vonatkozásában. E három különböző funkció közös elvi alapja az a felfogás, hogy az 1990 előtti Magyarország nem volt jogállam. Kül- és belpolitikáját titkos döntésekkel irányították nem alkotmányos és nem választott testületek, állampolgárait jogellenes módon megfigyelték, megfélemlítették, és ugyancsak jogellenes tevékenységre kényszerítették, a rájuk vonatkozó jelentéseket s a róluk jogellenes úton beszerzett és összegyűjtött adatokat titkosan kezelték. Hangsúlyozni kell, hogy mindez az úgynevezett puha diktatúra idején is, a rendszer fennállásának utolsó napjáig érvényben volt.

E közismertnek mondható tényeket azért szükséges itt újból leszögezni, mert ezt a kiindulópontot sem a szóban forgó törvényjavaslat, sem az érintett területekkel kapcsolatos államigazgatási, iratkezelési és levéltári gyakorlat, noha nyíltan nem tagadja, nem veszi igazán és következetesen figyelembe. Az 1989-es rendszerváltás tényével szemben határozott és fokozódó feledékenység mutatkozik.

Beszélő, 1996. 1. sz. 62–64. o.

Ez fedezhető fel a kérdéses törvényjavaslatnak abban a pontjában, amelyik oly szűkre szabja az átvilágítandó tisztségviselők körét, hogy még a bírák és ügyészek is kimaradnának belőle – holott ezek megbízhatósága és kézben tarthatósága annak idején köztudottan fontos szempont volt – , s abban is, hogy az egykori titkosszolgálatok iratai közül csakis a belső elhárítás (az úgynevezett III/III) iratai szolgálhatnának mind az átvilágítási, mind a történeti kutatási tevékenység, mind pedig a személyes információszerzés alapjául.

Utóbbi korlátozásra az a magyarázat – vagy inkább ürügy –, hogy nem szabad veszélyeztetni a jelenlegi titkosszolgálatok működését. Valójában ez annak beismerését jelenti, hogy e szolgálatok a maguk elődeit nem kívánják se megtagadni, se kiszolgáltatni, annál is kevésbé, mert bizonyára belső és külső személyi állományukon is csak a legszükségesebb változtatásokat hajtották végre.

A gyakorlatban ez a korlátozás – például – annyit jelent, hogy Méray Tibor nem pillanthat bele a párizsi *Irodalmi Ujság*ról készített BM-jelentésekbe, Kende Péter nem láthatja a párizsi *Magyar Füzetek*ről készített beszámolókat vagy Borbándi Gyula a Szabad Európa Rádióval kapcsolatos titkosszolgálati dokumentumokat. Ugyanez mondható el a Varga Béla elnöklete alatt működött New York-i Magyar Nemzeti Bizottmányról, számtalan egyéb emigráns szervezetről és személyről, de természetesen mindazokról a hazai magyarokról is, akiknek hosszabb-rövidebb külföldi tartózkodása (vagy katonai szolgálatban eltöltött ideje) valamely okból felkeltette a hatóságok érdeklődését. És továbbra is kizárná az új törvény a tudományos kutatókat ebből a forrásanyagból, amely egyszerűen nélkülözhetetlen az 1990 előtti évtizedek megismeréséhez. Mit tudhatunk meg Rákosi és Kádár kormányzatainak valódi külkapcsolatairól, a harmadik világ úgynevezett forradalmi mozgalmainak nyújtott különféle támogatásokról, a német, olasz, arab és egyéb terrorszervezetekkel fenntartott kapcsolatokról, az 1968-as Csehszlovákia vagy az 1980-as Lengyelország irányában, a térség országainak ellenzéki mozgalmai közötti kapcsolatok felderítésére folytatott tevékenységről, ha ez a forrás zárva marad?

Ha pedig a kutató abban reménykedne, hogy ennek az iratanyagnak másolatait vagy változatait mégis megtalálhatja a BM Történeti Irattárában, az úgynevezett belső elhárítás vagy más, jogutód nélkül megszüntetett osztályok anyagában, megint csak csalódni fog. Gyakorlatilag ezek az iratok is titkosak és megközelíthetetlenek maradnak, éspedig két jogcímen: vagy államtitkot, vagy személyi adatokat – vagy mindkettőt – tartalmaznak, s így megismerésük az úgynevezett titokvédelmi törvénybe és a személyiségi jogokba ütközne.

A helyzet annál is különösebb, mert az országgyűlés több mint fél esztendővel ezelőtt elfogadta az új levéltári törvényt, amely – különleges esetektől eltekintve – az 1990 előtti iratanyag vonatkozásában a szokásos harmincról tizenöt évre csökkentette a zárolási időszakot, s ezzel – ma és elvben – 1981-ig szabaddá tette a kutatást, az iratok általános hozzáférhetőségét, egyúttal elismerve azt is, hogy azok az iratok nem tartoznak a jogállami tevékenység körébe. Ezt azonban számos intézmény, illetve levél- és irattár önmagára csak részben vagy egyáltalán nem tekinti érvényesnek, így például a már említett Nemzetbiztonsági Hivatalon kívül – részben az egyházak kívánságára! – teljesen zárva maradtak a volt Egyházügyi Hivatal iratai, nagy részben a belügyéi, kis részben a külügyéi. (Azt lehet mondani, hogy viszonylag még a volt pártiratok tekintetében a legjobb a helyzet.)

Titokszakértők munkálkodnak azon, hogy a „megbízhatatlan" kutatók szeme elé még véletlenül se kerülhessen olyan irat, amelyen valamilyen név (!) szerepel, legyen az gyanúsított vagy feljelentő, tanú vagy vizsgálótiszt neve. A személyiségi jogot ugyanis, amely – igen helyesen – elsősorban a magánjellegű (a családi eredetre és körülményekre, az egészségi állapotra, vagyoni helyzetre és hasonlókra vonatkozó) adatokat hivatott védeni, önkényesen kiterjesztik a közszereplők hivatali működésére is. Neves jogászok és tapasztalt levéltárosok őrködnek az egykori tettesek (elhárító és vizsgálótisztek, beépített szt-tisztek és hálózati ügynökök, feljelentők és hasonlók) személyiségi jogain, miközben az áldozatoknak, akik nemegyszer egész életükben viselik meghurcoltatásuk következményeit, egyelőre még ahhoz sincs joguk, hogy – akár anonimizálva – megismerhessék a róluk szóló iratokat.

A Nyilvánosság Klub legutóbbi vitaülésén Eörsi István úgy vélte, nem lehet egyszerre védeni besúgók és besúgottak, tettesek és áldozatok személyiségi jogait – választani kell közöttük. A magam részéről, szerényebben, azt gondolom, legalább egyensúlyba kellene hozni a kettőt, például az iratmásolatok anonimizált kiadásával. Ugyanezen a vitaülésen indokoltnak láttam a titokvédő illetékeseket arra emlékeztetni, hogy jóllehet az elmúlt öt-hat évben – talán a hivatott titokőrzők figyelmetlensége vagy kezdeti (azóta elpárolgott) beijedtsége következtében – elég sok kompromittáló tény is jutott a kutatók tudomására, egyetlen esetről sem tudok, amikor ezzel visszaéltek volna, s akár egyetlen (egyébként nem ártatlan) ember is károkat vagy bántalmakat szenvedett volna a múltfeltárás következtében. Már rég nincs szó büntetőjogi felelősségre vonásról, de nem is egyes emberek kipellengérezése a cél, hanem az események lényegének, mozgatórugóinak, indítékainak és mechanizmusának megismerése.

Ez persze nem megy a történelmi szereplők nevének említése nélkül, amint hogy negatív társadalmi jelenségek, magatartások elemzése nélkül sem lehetséges. De mindez természetes tartozéka a múlttal való őszinte szembenézésnek. Ám éppen ezzel szemben mutatkozik ma egyre erősebb és egyre szélesebb ellenállás. És nem is csak a „bukott rendszer örököseinél", hogy Mindszenty 1956-os kifejezését idézzük.

Sajátos konzervatív szent szövetség kialakulását figyelhetjük meg ebben az ügyben. Soraiban szép egyetértésben működnek együtt a döntési felelősségtől vonakodó idős levéltárosok és szőrszálhasogató ifjú jogászok, de újabban – balról és jobbról – a különböző politikai pártok képviselői is. Egy ifjú szocialista képviselőnő csak néhány napja közölt indulatos cikket a múlt felesleges firtatása ellen. A másik oldalon az MDF volt országgyűlési képviselője, egyben a Levéltári Tanács elnöke bejelentette, hogy az Alkotmánybírósághoz fordult a múlt évi – szerinte túlságosan liberális – levéltári törvény néhány rendelkezésének – elsősorban éppen a tizenöt évre csökkentett zárlati időnek – megsemmisítése érdekében. Itt tehát egyenesen a már elért könnyítések visszavételéről lenne szó!

De az ügynöktörvény parlamenti vitájában is megfigyelhető volt, hogy az ellenzéki pártok gyakorlatilag az MSZP konzervatívjait támogatják. Felszólalóik a legkevésbé sem törekedtek nyitásra, azaz a volt hírszerző és külföldi elhárító szolgálatok iratainak az SZDSZ által javasolt bevonására, a pártállam szerveitől és tevékenységétől való további elhatárolódásra. Ehelyett inkább propagandabeszédeket tartottak, visszamenőleges vádaskodással, és az átvilágítandók körének a privát szférára is kiterjedő, abszurd kibővítésével foglalkoztak. Ismét bebizonyosodott – amit egyébként már legalább négy-öt éve tapasztalunk –, hogy az úgynevezett konzervatív pártok kifejezetten nem kívánják a múlt valóságos feltárását. A liberálisok tehát rájuk sem számíthatnak.

A múlt feltárásának és a vele való szembenézésnek ügye egyébként szorosan összefügg a rendszerváltás egész folyamatának alakulásával, sőt éppen ebben az összefüggésben válik igazán érdekessé.

1991–92-ben a térség más országaihoz hasonlóan a radikális jobboldal nálunk is kiadta a „második forradalom" jelszavát, ami annyit jelentett, hogy le kell térni a békés átalakulás törvényekkel szabályozott, jogállami útjáról, és radikális eszközökhöz kell nyúlni az „igazi rendszerváltás" megvalósítása érdekében. Annak idején Adam Michnik leplezte le elsőnek, hogy e „forradalmi" jelszó és a mögötte meghúzódó terv a jogállam és a szabadság megfojtására irányul. Akkor ez jelentette a legfőbb veszélyt az új demokráciákra.

Ma ez a veszély nem fenyeget (bár még visszatérhet), de nagyon is fennáll az ellenkezője. Mielőtt a rendszerváltozás kiteljesedett és minden területen befejeződött volna, a társadalom jelentős részének csalódottsága és ijedtsége miatt erősödni kezdtek a kommunista múlthoz való visszahajlás, a vele való kontinuitás elemei. Jelentkezett a több biztonságot nyújtó múlt iránti nosztalgia, ismét felértékelődtek a szocialista értékek, szitokszóvá lett a pár éve még csaknem minden pártban vállalt liberalizmus. Ezt az antikapitalista hangulatot tükrözi és éleszti az egyik oldalon a Baloldali Tömörülés, a másikon a radikalizálódó jobboldal mindinkább konvergáló ideológiája és „programja".

A pártállami múlthoz való viszony szempontjából ez annyit jelent, hogy a legélesebb diszkontinuitás, az elszámoltatás és a radikális leszámolás hangoztatása helyett a kontinuitás erősítése vagy csendes tudomásulvétele, a rendszerváltás relativizálása, elmosása következett. Abban, hogy mindkettő elfogadhatatlan, mert egy egészséges Magyarországnak a múltjával való higgadt szembenézésre van szüksége, azt hiszem, egybeesik a szilárd demokraták és a szakmájukat komolyan vevő történészek véleménye.

Apák és fiúk

A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza

A címnek és a mögötte rejlő témaválasztásnak kettős személyes indítéka van: apáink barátsága és a mi barátságunk, továbbá életutunk párhuzamossága. Apám és Kende Zsigmond az 1910-es évektől, a Galilei Körből ismerték egymást, jóllehet a korkülönbség és az eltérő szerep miatt (Kende Zsigmond a kör egyik alapítója és vezetője volt, apám pedig még középiskolás diák) barátságuk igazában a két háború között kezdődött, majd az 1945 utáni Magyar Radikális Pártban folytatódott.

Mi ketten, az erős egyéniségű és szemünkben is nagy tekintélyű polgári radikális apák fiai, 1945 után a kommunista párthoz csatlakoztunk, ami nem kevés otthoni vitával, családi konfliktussal járt, ha nem is azonos élességgel a két családban, Kendéék ugyanis példásan toleráns emberek voltak. Nyilvános szembefordulásra szerencsére itt se, ott se került sor, lényegében mégis ugyanarról a folyamatról van szó, mint az idézendő nyilvános dokumentumokban, történelmi szereplők körében.

A történet 1947-re nyúlik vissza, a kommunista hatalomátvétel évére, amikor is a polgári értelmiségi mellékszíntéren – még a demokratikus fejlődés reményének jegyében – Csécsy Imre újra megjelentette a Huszadik Századot, amelynek első számához az egykori alapító szerkesztő, Jászi Oszkár írt beköszöntő cikket „Huszadik Század – egykor és most" címmel, s egyértelműen leszámolt benne a folyóiratra hajdan jellemző pozitivista szemlélettel. A cikkre, talán mivel Jászi éppen hazakészült Amerikából egy végső búcsúlátogatásra, négy haragos marxista is reagált: Káldor György és Rubin Péter a „Tovább"-ban, Lakatos Imre a Fórumban, Gimes Miklós pedig – a legélesebben, „Az elárult Huszadik Század" címmel – a *Szabad Nép*ben. A támadásokra, Jászi és a lap védelmében, Csécsy válaszolt, s alighanem ő írta azt a névtelen „olvasói levelet" is, amely a folyóirat második számában jelent meg, éppen „Apák és fiúk" címmel.

Elhangzott a Kende Péter hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett konferencián (1997. december 6.). *Világosság,* 1998. 2. sz. 13–17. o.

A levél annak megállapításával kezdődik, hogy a magyar demokrácia szellemi előkészítőjét a kommunista párt táborából két olyan ifjú újságíró támadta meg, akiknek szülei hajdan éppen Jászi táborához tartoztak. „Nem azt csodáljuk – írja ezek után a szerző –, hogy a fiak, a második nemzedék, elhagyták atyáik táborát, hiszen ez nem árulás volt, csak továbbhaladás egy lépéssel: ők egy nemzedékváltás alatt igyekeztek egyénileg megtenni azt az utat, amelyet a társadalom, a nagyobb testű, lassabban mozgó élőlény a francia polgári forradalomtól a szocialista munkásmozgalmakig s a nagy orosz forradalomig másfél évszázad alatt tett meg. Tehát éppen azzal árulták volna el atyáik haladó, mindig az élen járó, forradalmi magatartását s az atyáik diktálta tempót, ha most, fiatalságuk ellenére, megrekednek a tiszteletre méltó emlékű, de túlhaladott tizennyolcas polgári radikalizmusban, s nem mernek továbblépni a demokráciának teljesebb, korszerűbb, ígéretesebb értelmezése felé, amit legjobb meggyőződésük szerint a kommunista pártban találtak meg."

Nem érti azonban a levélíró, „miért kellett ehhez az egyenes vonalú, világos továbbfejlődéshez megtagadni azt az alapot, amelyről elindultak". Hiszen számtalan jelet lát arra, hogy Gimesék nem a párt álláspontját képviselik. A két „ifjú titkán" támadására nem lát tehát más magyarázatot, mint „a janicsárszellemet, a renegátok szánalmas erőlködését, hogy származásuk »szégyenfoltját« kirívó vakbuzgalmukkal eltakarják". „Mert hogy pártjuk volna az, amely – mint Antonius átállott vitézeit Octavianus – az első vonalba küldi őket harcolni a saját vérük ellen, ezt éppen a Kommunista Párt nagy távlatú, bölcs politikáját ismerve, nem tudjuk elképzelni" – fejeződik be az írás. Kétségtelen morális igazsága mellett azonban a naivitása is szembeötlő.

Ez a naivitás elsősorban a „magánszorgalmú kutyák" ismert motívumában nyilvánul meg. (Illyés Gyula ilyen című verse fejezte ki azt a tipikusan „pártonkívüli" hiedelmet, hogy a legtöbb bajt nem a vezetők, hanem a túlbuzgó alsó funkcionáriusok túlkapásai okozzák. De Rákosi vagy Révai, illetve Kádár vagy Aczél majd jól oldalba rúgják a veszett ebeket!) Az adott vonatkozásban azonban fontosabb a naivitás másik megnyilvánulása, a progresszió kontinuitásában való hit. Csécsy Imre ezt többször is megfogalmazta, a legpregnánsabban „Régi és mai radikalizmus" című 1948-as cikkében:

„A polgárság többször is elszalasztotta azt az esélyt, hogy a maga politikai életformáját ebben az országban is megvalósítsa. Előre láttuk, hogy az új világpolitikai helyzetben, a Szovjetunió elementáris vonzóereje következtében, Magyarország

feltarthatatlanul a szocializmus felé fog haladni. Ennek egyik legfőbb bizonyítéka az, hogy az újjáalakult párt nevéből kihagytuk a »polgári« jelzőt. [...] Hölgyeim és uraim, ne kerteljünk és ne szépítsünk, vegyük tudomásul, hogy Kelet-Európában a polgárság hajója süllyedőben van... Vihar van, süllyed a hajó. Forradalom van. De mi forradalom közben is menteni akarjuk a humanitás elvét [...], és fenn akarjuk tartani a szerves fejlődés gondolatát."

Mestere a legkevésbé sem értett egyet ezzel a gondolatmenettel. 1949. január 23-i levelében Jászi a következőket írta: „Szép, tiszta és bátor írás, ahogyan a múltat felméred. Csak a jelenre vonatkozólag térünk el. Véleményem szerint a kommunizmus nem folytatója azoknak a küzdelmeknek, melyek elsősorban a szabadságjogokért folytak. Ellenkezőleg, itt megszakadt a sok évszázados küzdelem. Minden ellentét közöttünk erre a pontra vezethető vissza."

Jászinak ez a kemény és tiszta antikommunista álláspontja elég kivételesnek mondható az akkori polgári baloldalon (amelyet ő persze sok tekintetben már maga mögött hagyott). Csécsy ekkori gondolkodása viszont tükre és tünete a „korszellemnek", s annak az igen erős sodrásnak is, amely az erre fogékonyakat a kommunista párt felé hajtotta.

„Találkozás egy fiatalemberrel" című, Karinthy-ihletésű „szilveszteri meséjében" Kende Péter is azt feleli fiatal alteregójának arra a kérdésére, hogy végül is hol kellett volna bekapcsolódni a „dolgokba": a szocdemeknél, netán Kende Zsigmond és Csécsy Imre radikális pártjában vagy a kisgazdáknál? – „Egyikben sem volt érdemes. Csak az MKP hozott igazán újat, csak őkörülötte sejlett fel valami biztató jövő, csak az ő soraiban lehetett valami érdemlegeset tenni."

Látható tehát, hogy a jóhiszemű radikális apák (amilyen például Csécsy volt) jóváhagyták a fiak útválasztását és útirányát, csupán a hangnemet, a módszert, a törést kifogásolták. Az igazi kérdés azonban az: hihették-e, s valójában hitték-e a fiak, hogy útválasztásukkal valóban folytatói s nem megtagadói az apák és a maguk korábbi értékrendjének?

A kérdésre egyértelmű nemmel válaszolhatunk. Választott új környezetükben, az MKP-ban vagy a NÉKOSZ-ban a fiúk csak abszolút polgárellenességgel, a tudatosan gerjesztett osztálygyűlölettel találkozhattak, s ha elolvasták – márpedig elolvasták – legfőbb hazai bálványuk, Révai József *Marxizmus, népiesség, magyarság* című kötetét, s benne az Adyról vagy Szabó Ervinről szóló tanulmányokat, megismerhették a legautentikusabb marxista mélységesen, sőt undorodóan lebecsülő véleményét a hazai polgári progresszióról vagy radikalizmusról. És Lenin mellett Révaitól tanulhatták az osztályharcos antihumanizmus nyílt hitvallását: „A mi morálunk, a mi humanizmusunk: ne sajnáld meg az ellenséget, hanem gyűlöld és semmisítsd meg!"

A fiak nem áltathatták magukat azzal sem, hogy „megszüntetve megőrzik" a régi eszményeket és értékeket. Ellenkezőleg: lépésükkel vállalták a szakítást az apák racionális, liberális és kritikus szellemű világával, vállalták az új – szellemi és magatartásbeli – vasfegyelmet, a lemondást a „nem pártszerű" kritikai gondolkodásról, helyette a tekintélyelv és a felsőbb vélemény elfogadását, végeredményben tehát a szellemi és erkölcsi harakirit, az apai környezetben kialakult egész gondolkodásmódjuk és ízlésük átalakítását. Mindez nem kevesebbet jelentett, mint teljes önfeladást, a szellemi AIDS-nek is nevezett, mert az intellektuális immunrendszert nélkülöző állapotot, amelynél – ezt alig kell hangsúlyozni – ebben a racionalista és intellektuális hagyományokkal büszkélkedő körben nem képzelhető súlyosabb bűn – vagy betegség. Ennek a kiszolgáltatott állapotnak a morális – vagy inkább immorális – következményei pedig – sok-sok példából tudjuk – inkább kinek-kinek a szerencséjétől, mint elhatározásától függtek.

A sacrificium intellectus e szörnyűséges és tömeges jelensége sokat foglalkoztatta az értelemnek és a tudásnak, a tiszta gondolkodásnak olyan kiváló ismerőjét és vizsgálóját is, amilyen Polányi Mihály volt. Két tanulmányában *(Túl a nihilizmuson, A magyar forradalom üzenete)* idézi Gimes Miklós forradalom előtti vallomását, amely a *Béke és Szabadság* 1956. október 3-i számában jelent meg: „Lassanként elhittük, legalábbis tudatunk nagyobb uralkodó felével elhittük, hogy kétféle igazság létezik, hogy a párt és a nép igazsága esetleg más lehet, fontosabb lehet, mint a tárgyi igazság, és hogy az igazság és a pillanatnyi politikai hasznosság tulajdonképpen azonos fogalmak. Rettenetes gondolat, mégis szembe kell néznünk azzal, hogy mit jelent. Ha van a tárgyi igazságnál magasabb rendű igazság, ha az igazság kritériuma a pillanatnyi politikai hasznosság, akkor »igaz« lehet a hazugság is, hiszen a hazugság is lehet pillanatnyilag hasznos. [...] S egyszerre ott vagyunk annál a szemléletnél, amely nemcsak a politikai perek kiagyalóit fertőzte meg, de sokszor az áldozatokra is hatott, amely megmérgezte egész közéletünk levegőjét, behatolt gondolkodásunk legrejtettebb zugaiba, elhomályosította látásunkat, megbénította kritikai képességünket, s végül a valóság egyszerű észlelésére is alkalmatlanná tett sokunkat. Így volt, nem érdemes tagadni."

Kétségtelen, hogy az 1945-ben vagy utána színre lépő, addig oly sokféle hatásnak és nyomásnak kitett fiatal értelmiségi nemzedék számára nagy vonzóerőt képvi-

selt a marxizmus impozáns és koherens gondolati rendszere, amelynek segítségével mindenre, a társadalom és a gazdaság, a művészet és az élet bármely kérdésére választ lehetett találni. Mégis, a tapasztalat inkább azt igazolja, hogy a fentebb leírt szégyenletes folyamat legfőbb indítékai a legtöbb esetben nem intellektuálisak. A folyamat többnyire nem úgy kezdődött, még egy Lukács Györgynél sem, hogy lenyűgözött bennünket a marxizmus–leninizmus minden más teóriát és világszemléletet elhomályosító igazsága. A fő vonzó- illetve lökőerő inkább más természetű motívumokból állt össze. Ezek közül – a teljesség igénye nélkül – az alábbi négy látszik a legfontosabbnak:

- A régi rend társadalmi igazságtalanságai elleni lázadás, kiegészülve a polgári „osztálybűntudattal".
- A közösséghez tartozás vágya az alapjában magányos értelmiségi létben.
- A valódi cselekvés lehetősége az addig puszta szemlélődésre vagy befogadásra ítéltek számára.
- Végül, de nem utolsósorban a hatalomvágy, pontosabban a hatalmon levőkhöz tartozás vágya és lehetősége olyanok számára, akik társadalmi helyzetüknél, zsidó származásuknál vagy mindkettőnél fogva kitaszított vagy – éppen a legközelebbi múltban, 1944-ben – még annál is rosszabb helyzetben voltak.

Ezek a motívumok magyarázatul szolgálhatnak a csatlakozásra, a mentális, majd ízlésbeli azonosulásra, de arra már nem, miért nem ébredtek a valóra még a legkiáltóbb gaztettek és hazugságok láttán sem az egykor gondolkodásra szoktatott kommunista értelmiségiek? Az őket ekkor is benntartó, vakhitükben megtartó erő nyilvánvalóan a félelem, a rettegés volt, az ő félelmük azonban erősen különbözött a nem kommunisták ekkori, teljesen racionális félelemérzésétől, hiszen ők egy általuk is támogatott, sőt istenített párt hatalmától – s egyben saját elfojtott gondolataiktól és érzéseiktől rettegtek. Amíg létezett a monolit sztálinizmus, addig a kommunisták számára a valóság felismerése és az ebből adódó konzekvenciák levonása egyet jelentett a semmibe ugrással, az erkölcsi és fizikai megsemmisüléssel. Többnyire Sztálin birodalmának fizikai határán túl is.

A fordulatot kiváltó legfontosabb tényező pedig éppen abban keresendő, hogy Sztálin halála után kiderült: létezik, létezhet alternatíva a kommunizmuson belül (vagy látszólag azon belül), s miután a hazugság és erőszak falából egy-két tégla kihullott, az egész fal omlani kezdett. Polányi Mihály írja idézett tanulmányában: „A Sztálin halálát követő események nyilvánvaló tették, hogy az a rendszer, mely az erkölcs teljes inverziójára épül, belsőleg instabil. Sztálin utódainak első dolga volt, hogy szabadon bocsátották a Kreml tizenhárom orvosát, akiket nem sokkal azelőtt saját vallomásaik alapján Sztálin és más kormánytagok elleni gyilkossági kísérlet vádjával ítéltek halálra. Ez a gesztus megrázkódtatta a pártot. Egy magyar fiatalember, aki az idő tájt lelkes sztálinista volt, elmesélte nekem, mit érzett, amikor a hírt meghallotta a rádióban. Olyan volt, mintha politikai fejlődésének egész filmje egyszer csak visszafelé kezdett volna forogni. Ha most a pártigazságot megcáfolta a puszta burzsoá objektivizmus, akkor egyszersmind Sztálin egész fiktív világa össze fog omlani, vagyis az e fikciót tápláló lojalitás – melyet éppen ez a fikció tartott életben – szintén el fog enyészni."

A Polányi által idézett magyar fiatalember Kende Péter volt, aki az átlagnál jóval gyorsabb felfogó- és tájékozódó képességének s erősebb felelősségtudatának köszönhetően az elsők között indult el a visszaúton. 1954 őszén egyik fő szervezője volt a Szabad Nép szerkesztőségében lezajlott nevezetes lázadásnak, amikor is Méray Tiborral, Lőcsei Pállal, Kornai Jánossal és másokkal együtt kérték számon a hazugságokat a pártvezetésen és a szerkesztőbizottság vezetőin.

Ezen a visszaúton a morális lökőerő az a megrázkódtatás volt, amelyet a rehabilitációk megindulása, a bűnök feltárulásának és a tettesek (Rákosiék) elvetemültségének élménye idézett elő a hívő lelkekben, a politikai hajtóerőt pedig a Nagy Imre teremtette alternatíva jelentette.

A radikális apák fiai azonban ehhez a visszaúthoz személyes segítséget is kaptak. Sokakkal szemben ugyanis nekik megvolt az az óriási előnyük, hogy volt hova visszatérniük, mert volt egy szilárd szellemi és morális háttér: az apai örökség.

Tapasztalati tény, hogy a Sztálin halála utáni feleszmélés vagy kijózanodás folyamata azok számára bizonyult a legnehezebbnek vagy éppen megoldhatatlannak, akik egész szellemi és morális egzisztenciájukat a nagybetűs Párttól kapták. Az utat nagyon megkönnyítette és meggyorsította, ha volt hová visszavonulni. Főleg két nagyobb csoport volt ebben a helyzetben: a népi ideológia egykori neveltjei, akik igen gyorsan visszataláltak Németh Lászlóhoz vagy Veres Péterhez, és a polgári radikálisok vagy liberálisok szellemi vagy valóságos gyermekei, akik ugyancsak visszanyúlhattak az egykor általuk is tiszteletben tartott értékhagyományhoz. Természetesen nem a régi, a század eleji polgári radikalizmushoz, de mindenképpen a szabadságjogok, a demokrácia és a társadalmi szolidaritás apáik által hirdetett és őrzött eszméihez. Ez volt az apák segítsége a megtérő tékozló fiaknak.

Az illúziótlan hit receptje

A Károlyi-centenárium

A Kádár-kori Károlyi-reneszánsz folyamatában 1975 tavasza, a századik születésnap hozta meg a csúcspontot. Március 3-án a Kossuth Lajos téren, a lebontott Tisza István-emlékmű helyén, kettőjük egykori parlamenti csatározásai színhelyének szomszédságában felavatták Varga Imre másfélszeres életnagyságú Károlyi-szobrát, amely azonban nem az első Magyar Népköztársaság negyvenöt éves elnökét, hanem az öreg emigráns Károlyi Mihályt ábrázolja, a hit megrepedt gótikus boltíve alatt állva, roggyantan is tartásosan. Beszédek és megemlékezések hangzottak el a Kerepesi temetőben lévő mauzóleumnál is, és természetesen minden jelentősebb sajtótermék aznapi vagy a heti száma ünnepi cikket vagy visszaemlékezést közölt a húsz éve halott politikusról.

Március 4-én a Tudományos Akadémia II. Osztálya és a Történelmi Társulat tudományos emlékülést rendezett az Akadémia várbeli dísztermében. Berend T. Iván, Hajdu Tibor, Jemnitz János, Pölöskei Ferenc, Haraszti Éva, Győrffy Sándor és az én előadásom előtt a párt és a kormány képviseletében Kállai Gyula mondott megnyitó beszédet Károlyi Mihály politikai öröksége címmel.

Ő avatta fel a szobrot is, aminthogy ő beszélt 1962-ben, tizenhárom évvel korábban, Károlyi ünnepélyes hazai újratemetésén. De ő volt az is, aki 1949 őszén, amikor Károlyi Mihály Párizsban nyilvánosan leleplezte a Rajk-per hazugságát, a Rajk László után átvett külügyi tárca birtokosaként bizalmas köriratban figyelmeztette a magyar diplomáciai testület tagjait, hogy Károlyi szakított a hazai rendszerrel, és átállt az ellenség oldalára. Az MSZMP-ben meghonosodott morál és szokások szerint ez a körülmény egyenesen kvalifikálta a „politikai örökös" és méltató szerepére. Arról azonban, hogy akár őt, akár pártját milyen felelősség terheli a most már a hűség mintaképének kikiáltott Károlyi Mihály elüldözésében és rágalmazásában, jellemző módon egy szót sem ejtett.

Beszélő, 1998. 6. sz. 71–74. o.

Ellenkezőleg, Kállai azzal büszkélkedett: „Az elmúlt két évtizedben, Károlyi Mihály halála óta is sokat tettünk azért, hogy szellemi hagyatéka közkinccsé váljék. Az írásművek egész sora jelent meg tőle és róla. Lehetőség nyílt arra, hogy életpályájával, életművével ne csak a tudósok, a kutatók, hanem a történelmi kérdések iránt fogékony olvasók is megismerkedhessenek, hogy népünk történelmi tudatában elfoglalja az őt megillető helyet." Érdemes közelebbről megvizsgálni e néhány mondat igazságtartalmát.

A dolog ott kezdődik, hogy 1955 áprilisában, éppen Nagy Imre leváltása és megbélyegzése idején a magyar sajtóban egymondatos hír tudatta a közvéleménnyel Károlyi Mihálynak a dél-franciaországi Vence-ban bekövetkezett halálát. Politikailag a következő években is hallgatás övezte, de egy-két elismerőbb cikk (például Rónai Mihály Andrásé) is íródott már róla és frissen megjelent angol nyelvű memoárjáról. 1959-ben, még közel a forradalomhoz, a Tanácsköztársaság negyvenedik évfordulója Kun Béla és a balos internacionalista forradalmi hagyomány élesztésére adott alkalmat. Károlyi neve csak a hatvanas évek elején – a kádári liberalizálással párhuzamosan – kezdett felbukkanni. Az ekkor készülő (1964-ben megjelent) kétkötetes Magyarország története már nem szidalmazza, de még elég lefitymálóan kezeli. A hamvak 1962-es hazaszállításának és újratemetésének történetét Hajdu Tibor már igen jól leírta e hasábokon (*Beszélő,* 1997. április), azzal együtt, hogy a kezdeményező nem a magyar kormányzat, hanem Károlyiné volt, s ő harcolta ki a következő években férje írásainak – és saját önéletrajzának – megjelentetését is. 1964-ben valóban kiadták Károlyi válogatott emigrációs írásainak két kötetét Kiss György és Kiss Szilvia szerkesztésében, 1965-ben – itthon első ízben! – az *Egy egész világ ellen* című, 1923-as híres memoárt, 1968-ban pedig, az őszirózsás forradalom ötvenedik évfordulójára, ugyancsak Károlyiné felkérésére, én állítottam össze egy kötetet Károlyi 1918 előtti parlamenti beszédeiből és cikkeiből, valamint a memoár addig kiadatlan részeiből (*Az új Magyarországért,* Magvető, 1968).

Károlyiné Andrássy Katinka tehát kezdettől nagyon tudatosan építette fel a hamvak hazahozatala után férje politikai és szellemi hazahozatalát. Fokozatosan elhozta vence-i házukból Károlyi hatalmas irat- és levélhagyatékát, s feltételül szabva az anyag feldolgozását és kiadását, az egészet a Párttörténeti Intézet Archívumában helyezte el.

Károlyiné tehát tudta, mit akar: minél teljesebben megismertetni itthon férje egész életpályáját, tevékenységét és gondolkodását. Cenzurális kikötései lényegé-

ben nem voltak, legalábbis közéleti vonatkozásban nem (a magánéleti, házassági válságaikat érintő leveleket pedig, ha voltak, vagy megtartotta, vagy megsemmisítette). De mit akartak, mit vártak Károlyi hazahozatalától és hangos rehabilitálásától a másik oldalon, az MSZMP vezetésében?

A fennmaradt pártdokumentumok (PB- és titkársági jegyzőkönyvek) csupán a határozatok kurta szövegét tartalmazzák 1962. februártól 1975. februárig. 1974. április 9-én született politikai bizottsági döntés a centenáriumi megemlékezésről, amelybe – Kornidesz Mihály előterjesztése szerint – egy tévé-dokumentumfilm és emlékbélyeg is beletartozott volna. A határozatból ez ugyanúgy kimaradt, mint az érdemi indoklás. Így meg kell maradnom a kézenfekvő okok feltételezésénél. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelmondattal induló új kádári politikához valamelyes nyitás tartozott nemcsak a jelen, hanem a múlt tekintetében is. A Horthy-korszak nyilván nem jöhetett számításba, de az 1945–47-es rövid koalíciós időszakra sem gondolhattak veszélyes következmények nélkül, hiszen Nagy Ferenc, Kovács Imre, Kéthly Anna és emigránstársaik még éltek, sőt többé-kevésbé aktívak és főleg megvásárolhatatlanok voltak a kommunista rezsim számára. Egyedüli múlt-nyitási lehetőség gyanánt maradt az úgynevezett század eleji progresszió, pontosabban annak a kommunizmus felé mutató s attól el nem határolódó része: a Galilei Kör, a Vasárnapi Társaság, részben a régi szociáldemokrácia – és az 1918-as „magyar Kerenszkijből" ismét a kommunisták útitársává, igaz szocialista forradalmárrá előléptetett Károlyi. Az ő személyisége és nagy ívű, következetesen balra tartó, romantikus elemekkel tarkított életpályája történelmi legitimációt jelentett, és sokkal felmutathatóbb volt, mint a magyar kommunista mozgalom bármely vezetői alakjáé, Kun Bélával az élen (akinek egyetlen tisztességesen megírt életrajzát Kádár személyesen vonatta be megjelenése után!).

Annak példájaként, hogy az MSZMP-s értelmiségnek legalábbis egy része milyen lelkesedéssel – és túlzással – tette magáévá és első számú történelmi ősévé-hősévé Károlyit, álljon itt néhány mondat Mesterházi Lajos 1969-es *Népszabadság*-beli cikkéből: „Valóban félelmetes tragédia! A XX. századnak, de talán az egész magyar történelemnek egyik legnagyobb forradalmár alakja, Károlyi Mihály, nem tud találkozni a forradalmi osztállyal.[...] Károlyinak nem azért kellett végigjárnia a szenvedés útját, hogy kommunista legyen, hanem hogy a kommunisták elhiggyék neki."

Kádár, Kállai, Aczél szemében Károlyi önértékét és propagandisztikus értékét csak növelte, hogy mindvégig rossz viszonyban volt a kommunista párt sztálinista vezéreivel (Kun, Rákosi, Gerő); kifejezetten segítette Kádárék elhatárolódását a Rákosi-féle vezetéstől, hogy befogadták annak a halott szocialista politikusnak a hamvait és örökségét, akit Rákosiék kényszerítettek másodszor emigrációba, s aki a maga szocialista hitét és forradalmi hűségét mindennek ellenére megőrizte. Ez a jelszónak is beillő könyvcím-találat – *Faith without Illusion,* azaz *Hit, illúziók nélkül* (inkább Károlyiné és angol barátai, mint Károlyi leleménye) – a lehető legpompásabban szolgálta egy Moszkva és a nemzeti közvélemény között lavírozó pártvezetés és az 1956 után hitében megtört párttagság szükségleteit. Erre a magasztos példára az egész keserű múlttal szemben, és minden újabb csalódás és illúzióvesztés után is lehetett hivatkozni.

Érdekes volna tudni, felmerült-e a pártvezetésben a Károlyi-centenárium méreteinek és programjának engedélyezése során, hogy Károlyi neve a magyar társadalom idősebb korosztályainak egy része számára ellenszenves, sőt gyűlöletes, az ő felmagasztalása tehát legalább akkora veszteséget okozhat a párthatalom társadalmi bázisában, mint amekkora nyereséget. Ha – talán! – fontolóra vették is ezt a politikai szempontot, biztos, hogy gyorsan elvetették, mert az előző évek értelmiségi megnyilvánulásai, publikációi arról győzhették meg az illetékes pártvezetőket, hogy Károlyi és az egész század eleji Atlantisz felmerülése a feledésből, számos régi neves emigráns (Polányi Károly, Duczynska Ilona, Lesznai Anna, Sinkó Ervinék, Hauser Arnold, Menczer Béla, Hajós Edit) hazalátogatása, sőt még Károlyiné itthon gyorsan kialakuló baráti és szellemi köre is színesíti a sajtót és a közéletet, s inkább javítja, mint rontja a párt körüli értelmiségi hangulatot. A „nemzeti" érzékenységű közvélemény tekintetében pedig megnyugtatást jelenthetett Illyés Gyula 1969. augusztusi emlékidézése és benne Károlyiról szóló szép méltatása a *Népszabadság*ban.

A központi pártlap – a maga módján – ebben az irányban még tovább is ment a fentről előírtnál. 1975. február közepe táján azt a meglepő felkérést kaptam a szerkesztőségtől, hogy írjak cikket Jászi Oszkár születésének századik évfordulójára. Jászi ugyanis mindössze két nap különbséggel Károlyi Mihály előtt született (március 2. és 4.), s Pándi Pál vagy Rényi Péter rájöhetett, hogy a századelő nagy divatja idején az úgynevezett progresszió Ady mellett legfőbb vezéregyéniségének centenáriumáról nem megemlékezni durva hiba lenne. Elfogadtam a felkérést, s úgy írtam meg a cikket, hogy igyekeztem tekintettel lenni az olvasókra, akik vajmi keveset tudhattak arról az emberről, akiről lényegében – elhanyagolható kivételekkel – 1919 óta nem jelent meg tárgyilagos írás Magyarországon. Másrészt te-

kintetbe kellett vennem a pártlap ideológiai teherbíró képességét is, ha ténylegélni akartam az alkalommal. Ezért Jászi hazai és emigrációs életét és munkásságát összefoglalva csak leszögeztem, de nem éleztem ki a marxizmussal és a kommunizmussal való következetes szembenállását. Amikor bevittem a cikket, meglepetésemre a szerkesztőség felsőbb, láthatatlan régióiból az a kérés érkezett, hogy fogalmazzam meg élesebben ezt a szembenállást. Ennek, alig kell mondanom, készséggel tettem eleget, s utólag, a folyosón elmenőben, megkaptam a kérés magyarázatát is az arra sétáló Rényi Péter helyettes főszerkesztőtől: Nézze, mondta, nem szeretnénk, hogy Andicsék (értsd: a párt öreg balosai) megtámadjanak a cikk miatt.

A Jásziról való centenáriumi megemlékezést sikerült azért ennél magasabb szinten is – bár kisebb publicitással – megoldani. Ránki György hozzájárult, hogy az általa szerkesztett *Történelmi Szemle* 1975. 2–3. száma egy nagyobb blokkban Károlyival (és Jászival) foglalkozzon. Egy kis kötetre való, addig ismeretlen forrásokból merítő írás jött össze Hajdu Tibor, Jemnitz János, Varga F. János, Ardai Lajos, H. Haraszti Éva, Rónai Mihály András Károlyi-tanulmányaiból, amelyhez Károlyinak az ifjabb Andrássy Gyuláról szóló, publikálatlan portréját csatoltuk, én pedig a Károlyi–Jászi-barátság, együttműködés, vita és szakítás drámai történetét írtam meg, szerencsésen fennmaradt három évtizedes levelezésük tükrében. (Károlyi leveleit nagyrészt Vezér Erzsébet hozta haza Amerikából, a Jászi-leveleket pedig Károlyiné Franciaországból.) A forrásanyag kivételes értéke és érdekessége, továbbá Ránki nagyvonalúsága kellett hozzá, hogy a kommunizmusról és a szovjet rendszerről folytatott ilyen éles, szókimondó és folyamatos vita az akkori Magyarországon nyomdafestékhez juthasson.

A folytatás természetesen már nem volt ilyen sima és idillikus. Két-három év múlva, a Károlyi-levelezés első kötetének szerkesztésébe már alaposan beleszólt a párthatalom. A Párttörténeti Intézet akkori igazgatója mintegy negyvenoldalas szuper-lektori véleményben követelte egy sor túlontúl kommunistázó Jászi- és Szende Pál-levél kihagyását, „Ez nem Jászi-gyűjtemény!" felkiáltással. Egy részét sikerült megvédeni, de volt, amit csak a rendszerváltás utáni kötetekben lehetett függelékben közölni. Igazi bajba azután az 1930-as éveknél kerültek a cenzorok, amikor már nemcsak a levelezőpartnerek, hanem maga Károlyi is egyre többet bírálta a szovjet politikát, Kun Béláékról nem is beszélve. De ezt is „megoldották" valahogy. Kardos György, a Magvető nevezetes és nagy hatalmú igazgatója szépen kicenzúrázta Károlyi öregkori emlékirataiból a kommunistákra és a Szovjetunióra vonatkozó élesebb kitételeket. Károlyiné tombolt a haragtól, a párizsi *Irodalmi Újságban* pedig Kende Péter barátom „A megcsonkított üzenet" címmel közzétette a kihagyott mondatok és szavak fordítását. De a *Hit illúziók nélkül* így is igazi könyvsiker lett, fiatal olvasók tömegével ismertette és szerettette meg Károlyi Mihályt, s az „üzenet" értelmét sem sikerült a cenzornak kicsorbítania.

Itt már megmutatkoztak Károlyi és környezete „hazatérésének" a rendszer szempontjából nem kívánatos következményei. A velük való foglalkozás lehetővé, sőt elkerülhetetlenné tette a kor addig érinthetetlen szereplőivel (Tisza István, Apponyi Albert, Andrássy Gyula, Jászi Oszkár, Vázsonyi Vilmos stb.) és problémáival (Trianon előzményei, kommunizmus, 1919-es hatalomátadás, kommunista frakcióharcok, sztálini perek, Ribbentrop–Molotov-paktum) való foglalkozást is. Ez pedig mindinkább felgyorsította a sok más tényező által is táplált folyamatot: a hivatalos ideológia és történetszemlélet széttörését és teljes felbomlását.

A Károlyi-kultusz végül is inkább bumerángnak bizonyult a pártállam számára, mert a Károlyi-történetből nem az illúziók szétfoszlása után is élő szocialista hit receptje, hanem a demokratikus politizálás légköre és az elvek melletti kitartás szép példája ragadta meg a fiatalabb nemzedéket.

Lássuk, mit tudnak a fiúk!

Bár a kormányalakítás folyamata még sok meglepetést tartogathat, a választási eredmény sokkszerű élményén már nagyjából túljutottunk. Naponta fogjuk a változás jeleit, érzékeljük ellentmondásos élményeit. Kis öröm, de mégiscsak öröm, hogy sok ellenszenves figura – mindkét oldalról, s remélhetőleg egyszer s mindenkorra – letűnik a politikai színről, lehangoló látvány viszont sok jobb sorsra érdemes törekvés és szereplő kudarca. A győztesek első lépései és nyilatkozatai – legalábbis tegnapig – többnyire ügyesek, néha egyenesen biztatóak, egy-két esetben viszont fülsértők, kivált a köztársasági elnökkel folytatott vitában.

Ezeket a jelenségeket azonban bőségesen elemzi a napisajtó és publicisztika. Jobban vonz az a feladat, hogy megkíséreljem nagyobb történelmi távlatba helyezni azt a rendkívül érdekes és újszerű helyzetet, hogy egy igen fiatal, összeforrott, célratörő csapat, amelynek magja egykor a Bibó Istvánról elnevezett jogász szakkollégiumban alakult ki, a begyökerezett és az úgynevezett történelmi pártokat is legyőzve megszerezte a kormányalakítás lehetőségét. A fordulatos magyar történelemben egyszer került sor valami hasonlóra – igaz, nem demokratikus választás útján –, éspedig 1919 tavaszán, amikor a magyar kommunisták frissen alakult, ugyancsak összeforrott, igencsak célratörő, s éppen ilyen fiatal csapata (Kun Béla harminchárom éves volt, Lukács György harmincnégy, társaik is hasonló korúak) a szociáldemokraták segítségével, hirtelen puccsal hatalomra került. Azóta, ha volt is fiatal miniszterelnöke az országnak (például az 1955-ben szintén harminchárom éves Hegedüs András), kormány-csapatban ilyesmi nem fordult elő.

De nemcsak életkor tekintetében különleges a most felállni készülő kormány helyzete, hanem a feltehetően egyirányú és koncentrált erőfeszítésre való képesség dolgában is. Amit persze befolyásolhat, fékezhet vagy éppenséggel meghiúsíthat a két másik párttal is fennálló koalíciós kényszer.

A kényszerből vagy önként vállalt koalíciók már eddig is sok bajt okoztak a rendszerváltozás óta. 1990-ben – mondhatjuk – három, jórészt fiatal értelmiségiekből álló csapat állt készen, hogy a maga képére formálja az új magyar demokráciát. Ebből kettő, amelyik eddig négy-négy éven át a hatalom közelében vagy birtokában volt, a maga szempontjából is legfeljebb fél sikert tudott elérni, s csalódottan, kudarcélménnyel kellett visszavonulnia.

Az MDF-csapat, amely részben „úrifiúkból", részben a népi értelmiség ifjabb generációjához tartozókból állt, Antall Józseffel együtt azt hitte, hogy az előző négy évtized társadalmi és mentalitásbeli változásait egyszerűen meg nem történtté teheti, s visszatérhet a régi Magyarország valamiféle – pontosan soha meg nem jelölt – történelmi kontinuitásához. A sokszoros tisztázatlanság – viszonyuk saját előéletükhöz, egymáshoz, az 1945 előtti rendszerhez, s nem utolsósorban a szabadságjogokhoz – súlyosan megbosszulta magát, s már a választási vereség előtt többszörös szakadáshoz vezetett.

A másik, az SZDSZ-ben és körülötte elhelyezkedő liberális csapat – mint sok elődje a történelem során már annyiszor – alighanem a saját racionalizmusának csapdájába esett. Elhitte, hogy a rendszerváltással, majd az 1994-es választással a múlt minden szakasza lezárult, minden kísértete végképp eltűnt. Emlékszem, négy éve ilyenkor azt mondtuk: most bukott meg végképpen, népszavazással, a Horthy-rendszer. A liberális csapat a maga ellenzéki múltjából fakadó hamis öntudattal azt hitte, hogy ezentúl már csak a modernizáció, az átalakuló gazdaság és az európai integráció problémáival kell foglalkozni, s ebben – múltjuktól függetlenül – jó partnerek a győztes szocialisták is. Az utolsó két évben azután a liberálisok meglepve tapasztalták, hogy az 1994-es sokkot követő bénultság után a „régi Magyarország" a maga felelőtlen nacionalizmusával és mohó klerikalizmusával kezd ismét feléledni és ellentámadásba lendülni. A pártállami erőszak annak idején átmenetileg elhallgattatta ezeket az erőket, a baloldal racionális politizálása és kormányzása viszont új tápot adott a nemzeti frazeológiának (noha persze merő kitalálás és rágalom az a „professzori" állítás, mely szerint a „nemzet" kifejezés az elmúlt négy évben kormányzati részről soha el nem hangzott).

A harmadik, egyben legfiatalabb csapat, a Fideszé, 1990-ben még nem rendelkezhetett a kormányzáshoz szükséges tekintéllyel, 1994-ben pedig túl élesen szegült szembe a szocialisták felé forduló közhangulattal. Az alakulása óta eltelt pontosan tíz évben – ezt maga Orbán Viktor is elismeri – ez a csapat sokat változott. Egykori ismereteim alapján mégsem hiszem, hogy teljesen megváltozott volna, s bár megértem az igazi jobboldaliak mostani lelkesedését, a helyükben nem adnám fel teljesen korábbi bizalmatlanságukat a nemzeti-konzervatív szel-

Élet és Irodalom, 1998. június 5. 3. o.

lemiségnek nem igazán megfelelő plebejus társasággal szemben. Nem célom viszályt szítani, s azt sem hiszem, hogy Orbánék tudatosan álcáznák valódi lényegüket, hogy ezzel hatalmi szövetségeseket szerezzenek. Vitte őket a politikai küzdelem és a saját tudatos – „polgári" – pártépítkezésük logikája, s ha külső kritika vagy belső lelkiismereti hang arra hívta fel a figyelmüket, hogy talán túl éles és veszélyes fordulatot vettek, bizonyára olyasmivel nyugtatták meg magukat és egymást, hogy csakis ezen a kerülő úton juthatnak el eredeti céljukhoz.

A Bibó István Szakkollégium egykori tanárai és diákjai nyilván jól ismerik Bibó Istvánnak azt a finom megállapítását, hogy a túlságosan éles és kemény társadalom- vagy rendszerkritika lepattan tárgyáról, az viszont, amely túlzottan beleéli magát tárgya helyzetébe, nem érheti el célját. A Fidesz-csapat nyilván úgy látta, hogy „kívülről" bírálva és közeledve nem lehet az országot modernizálni, európaizálni, tehát belülre kell kerülni a „nemzeten". Ebből adódtak a kevéssé épületes „bekerülési" gesztusok és az olyan nehezen felejthető durvaságok, mint az „idegenszerű" szociálliberális koalíció vagy Nagy Imre, mint „jobbik fajta börtönőr". De az igazi kérdés mégiscsak az, hogy meddig megy a belső azonosulásnak ez a folyamata, illetve ki kit használ fel. Mert a haldokló Antall Józsefnek még elhiszem, hogy talán Orbánban és pártjában látta a jövő zálogát (legalábbis jobb híján), de Boross Péterről nehezen tudom elképzelni, hogy nem átmeneti eszközt lát bennük.

Az ő esetükre és jövendő viszonyukra tehát nem alkalmaznám Orbán egykori hírhedett kijelentését, miszerint összenő, ami összetartozik. Inkább azt hiszem, hogy a koalíciós összezártság és kényszerű együttműködés a kölcsönös idegenséget és összeférhetetlenséget fogja kihozni és bizonyítani, s Orbánéknak az eddiginél nehezebb harcukat éppen a mostani ünneplőkkel és tapsolókkal kell megvívniuk. Nem annyira eszmei elkötelezettségük okán, hanem saját jól felfogott érdekeik ösztönös vagy tudatos védelmében. De ezzel, ha tényleg végigviszik, minden eddiginél véglegesebben húzhatják ki a talajt a magyar provincializmus alól. Lássuk tehát, mit tudnak!

Hazudnak minden hullámhosszon

A magát mérsékeltnek nevező jobboldal újabban nekilátott az ideológiai tisztogatásnak és – nincs rá jó magyar szó – gleichschaltolásnak, egyszínűsítésnek is. Az első lépések egyikeként éppen a rendszerváltozás kevés számú jellegadó intézményeinek egyikét, az 1956-os kutatóintézetet akarják megfojtani oly módon, hogy gyakorlatilag megszüntetik költségvetési támogatását. Komoly, közölhető indokaik erre nincsenek, de nehezen is lehetnének egy olyan intézet esetében, amely nyolcéves fennállása alatt félszáznál több munkát – monográfiát, biográfiát, naplót, visszaemlékezést, tanulmány- és dokumentumgyűjteményt stb. – publikált, számos hazai és nemzetközi tudományos konferenciát szervezett, folyamatosan végez ismeretterjesztő, közszolgálati tevékenységet, és működésével elismertséget szerzett itthoni és külföldi tudományos körökben egyaránt.

Az általam (is) alapított intézet ellen irányuló akció feltételezhető – egyébként nyilvánvaló – okaira még visszatérek. Előbb azonban nézzük egyenként azokat a vádakat, amelyeket elsősorban az erre kijelölt pártharcos, az országgyűlés kulturális bizottságának fideszes elnöke, Sasvári Szilárd a rádió és a televízió szinte valamennyi hullámhosszán, illetve csatornáján az utóbbi két hétben váltogat és ismételget.

1. Kezdődött a pénzügyi, gazdálkodási „rendellenességek", majd „herdálás" emlegetésével, amelyek később már „visszaélésekké", „már-már hűtlen kezelésse" eszkalálódtak. Homályos példálózásokon kívül semmiféle adatot vagy bizonyítékot nem hozott fel. Forrás gyanánt egy három év előtti állami számvevőszéki vizsgálatra hivatkozott (amely mindent rendben talált), és a Kormányzati Ellenőrzési Iroda (KEI) egy frissiben megejtett (!) vizsgálatára, amelynek hivatalos jelentése még el sem készült. De Sasvári úr (ugyan, honnan szerzett róla tudomást?!) saját állítása szerint már részinformációkat kapott belőle. (Mi is kaptunk egy előzetes „munkaanyagot", amelyben kizárólag adminisztrációs, formai hibákat tettek szóvá.) Sepsey Tamás államtitkár úr, a KEI elnöke, kérdésünkre kategorikusan ta-

Népszabadság, 1998. december 9. 12. o.

gadta, hogy a vizsgálat előzetes eredményeit bárkinek is kiadták volna. Sasvári úr azonban olyan mozzanatokat emlegetett (felnagyítva és eltorzítva), amelyekre a „titkos" munkaanyagban valóban utalnak. Akkor hát ki mond igazat? Sasvári úr az utóbbi napokban mindenesetre óvatosabb lett, és a pénzügyekről átslisszolt az intézet szakmai, kutatási, szemléleti profiljának területére.

2. Az 1956-os kutatási irányokban és a forradalom ábrázolási irányzataiban, ha lehet, még tudatlanabb és óvatlanabb, mint a pénzügyi dolgokban. Ő, aki pártbeli feletteseitől feladatul kapta az ellenünk indítandó rágalmazó hadjárat lefolytatását, azt a fáradságot sem vette, hogy akár egyetlen kiadványunkat is átlapozza. Ehelyett elhitte és átvette néhány sértődött ötvenhatos veterán (a TIB '56-os tagozata, Pongrátz Gergely és mások) évek óta hajtogatott ostobaságát, miszerint az 1956-os Intézet az egész 56-ból kizárólag az úgynevezett reformkommunizmus szerepével és tevékenységével foglalkozik, nem tud a nép spontán forradalmáról, a vidék forradalmi mozgalmairól és így tovább. Pedig elég lett volna átfutni az előző napokban két napilapban is közölt publikációs listánkat, amelyet saját „hozzászólásunknak" szántunk a költségvetési vitához. A legkülönbözőbb irányultságú ötvenhatos események dokumentálásán, feldolgozásán, elemzésén túl – a teljesség igénye nélkül – megemlítem a nemzetközi vonatkozású vagy az 1956 előtti és utáni témákat, például az 1947-es kisgazdapárti „összeesküvési" perrel kapcsolatos munkákat. A vidék ötvenhatjáról pedig a megyei levéltárosokkal együttműködve készül egy minden megyét bemutató összegzés és dokumentáció.

Hasonlít ez a rólunk „festett" képhez? E beállítás magyarázatául vagy egyenesen bizonyítékául azt szokták emlegetni, hogy az intézet alapítói „reformkommunisták". Többen valóban a Nagy Imre vezette pártellenzék tagjai voltunk, úgynevezett revizionisták, amit ma sincs okunk szégyellni, és a Nagy Imre-csoport szerepét és tevékenységét kutatási és publikációs témáinkból sem kívántuk száműzni. De az alapító „öregeken" kívül az intézet munkatársai harminc-negyven évesek, s aligha sorolhatók ebbe a kategóriába. Sasvári úr a reformkommunista gyanúsítást a negyvenéves Rainer M. Jánosra, Nagy Imre nagyszerű biográfusára is megpróbálta kiterjeszteni egy kölcsönkapott idézettel, amely a reformkommunisták erjesztő szerepéről szól. Pompás duplafenekű hazugság, amely egyrészt azt sugallja, hogy már a fiatal Rainert is megrontottuk, másrészt egy teljesen korrekt részmegállapítást valami képtelen állításnak akar bemutatni. Tényleg azt hiszi Sasvári Szilárd, hogy egy szaktörténészek és szociológusok által képviselt kutatóintézetről ilyen információs és tudásszinten lehet – felelős politikusnak – ítélkezni és nyilatkozni?

3. Sasvári úr intézetünkkel kapcsolatban fontos, „megmentendő" iratokról is beszél, amelyeknek szerinte az Országos Levéltárba kellene kerülniük. Mert állítólag „előfordult", hogy külső kutatók nem juthattak a kért forrásokhoz. Ez is jellemzi tájékozottságának fokát. Az 1956-os Intézet nem tárol levéltári iratokat. 1990-ben a megyei és fővárosi levéltárosok bevonásával elkezdtük és éveken át folytattuk a helyi bírósági, közigazgatási iratok feltárását és másolását, a másolatokat az Országos Széchényi Könyvtár 56-os fondjában helyeztük el, hogy minden kutató számára rendelkezésre álljanak.

4. Az MTV *Aktuális* című vitaműsorában Sasvári Szilárd hatékony segítséget kapott a műsorvezetőtől, aki már a vitaindítóban volt szíves a nézők tudtára adni, hogy amint a szintén támadott Politikatörténeti Intézet az MSZP-hez tartozik, az 1956-os Intézet ugyebár az SZDSZ-hez „áll közel". Ez közönséges valótlanság. Az SZDSZ-nek tudtommal csak én magam vagyok az intézetben tagja (a munkatársak pártbeli hovatartozását sohasem tudakoltuk). Az SZDSZ sohasem foglalkozott az intézet ügyeivel, munkájával (sajnos ötvenhattal sem eleget), nem támogatta, bár feltehetően rokonszenvezik vele. A két intézet pártokhoz való kapcsolása és ügyük mostani összekapcsolása egyébként önmagát minősítő politikai manőver, hiszen e két intézet egész múltja és jellege gyökerében különbözik egymástól, ha témáik néhol érintkeznek is, ellenkező oldalról. (A Politikatörténeti Intézet – helyesen és hasznosan – az 1956 körüli pártiratok, titkosülés-jegyzőkönyvek és -dokumentumok szakszerű kiadását tekintette feladatának.) De együtt emlegetni tevékenységüket, pénzügyeiket, gazdálkodásukat persze arra is jó volt, hogy Sasvári úr homályos célozgatásai még megfoghatatlanabbá váljanak, hiszen sohasem tisztázta, éppen melyik intézetről van szó a kettő közül.

A mostani „áldatlan" helyzet felszámolásának, a költségvetési támogatás megvonásának „indokolásában" többször szerepelt az is, hogy meg kell szüntetni a „monopolhelyzetet", és „több műhely" között kell elosztani a közelmúlt kutatására szolgáló keretet. Ez helyes, demokratikus elv. Mi olyannyira nem félünk a versenyhelyzettől, hogy eddig is pompásan kooperáltunk más, meglévő műhelyekkel (MTA Történettudományi Intézete, a budapesti és vidéki egyetemek – különösen az ELTE és a KLTE – történeti tanszékei, Történeti Hivatal), annál is inkább, mert az utóbbi időben már átalakulóban voltunk modern jelenkorkutató intézetté, amely az 1945-tel kezdődő egész korszakkal foglalkozik. Természetesen létrejöhetnek új műhelyek is, de parancsszóra, egyik napról a másikra, még ha a két kipécézett intézet minden pénzét (plusz egy rejtélyes 50 milliós költségvetési

tételt) megkapják is. A műhelyépítés ugyanis – ezt immár tapasztalatból mondhatom – szerves és hosszadalmas folyamat.

Mi kell a műhelyépítéshez? Elsősorban szaktudás. Ki kell végre mondani, hogy a történetírás vagy a társadalomtudományi kutatás éppolyan szakma, mint más, amelynek szabályait, a forráskezelést és közlést, statisztikai táblázatok készítését, sok egyébbel együtt, meg kell tanulni, és alkalmazni kell tudni. Az 1848–49-es szabadságharc történetét sem az egykori hős honvédek írták meg, hanem szaktörténészek. A résztvevők dolga elsősorban az, hogy minél pontosabb, hívebb visszaemlékezéseket adjanak szóban vagy írásban. De a történeti hitelesség fokmérője nem pusztán az, hogy ki mennyire szidalmazza a kommunistákat vagy az oroszokat, nem is az, hogy fantasztikus összeesküvés-történeteket próbáljunk ráerőltetni a szövevényes és többnyire mégis egyszerű történelmi valóságra.

Egy ilyesfajta jelenkor-történeti műhelynél azonban – ilyen zegzugos és viharos közelmúlt után! – az sem árt, ha a szakmai hozzáértés mellett erkölcsi háttere és hitele is van. Ha például munkatársai nem az ellenkezőjét írják annak, amit néhány évvel korábban írtak. Nem szoktuk hangoztatni, de amikor éppen afféle államilag dédelgetett, káros monopolhelyzetet élvező intézménynek tüntetnek fel bennünket, most mégis időszerű emlékeztetni rá, hogy ennek a műhelynek az előkészítése és formálása mélyen a Kádár-időkbe nyúlik vissza, és hogy erre a tevékenységre annak idején nem kértünk állami engedélyt vagy támogatást. Nem kértünk engedélyt a nyolcvanas évek legelején, amikor Kozák Gyula kezdeményezésére elkezdtük az interjúk készítését a forradalom szereplőivel, sem 1986-ban, amikor az első – illegális – történeti konferenciát rendeztük történészek, írók, ötvenhatos munkástanácsi vezetők és fiatal ellenzéki értelmiségiek részvételével.

Hegedűs B. András minden hivatalos támogatás nélkül őrizte és mentette át a kádári évtizedeken a Petőfi Kör jegyzőkönyveit, Rainer M. János pedig nemcsak az állásával, hanem a szabadságával is játszott, amikor a Fővárosi Levéltár szigorúan titkos raktárában felkutatta, majd Mécs Imre és a Katalizátor Iroda segítségével a *Beszélőben* (álnéven) közzétette a kivégzett szabadságharcosok első hiteles névsorát. Mint ahogyan Kende Péter sem a párizsi magyar nagykövetség felkérésére és támogatásával szerkesztette és juttatta haza éveken át a *Magyar Füzetek* nevezetes számait. Ugyan ki vagy mi akadályozott más történészeket, levéltárosokat, hazai és emigráns ötvenhatosokat hasonló tevékenységben?

Az 1956-os Intézet e két nélkülözhetetlen előfeltétel mellett még két karakterjeggyel hitelesítette magát és tevékenységét. Egyrészt megkapta a szakma nagy

öregjeinek, Kosáry Domokosnak, Benda Kálmánnak, Juhász Gyulának, továbbá az emigráns Molnár Miklósnak, Gosztonyi Péternek és másoknak az elismerését és támogatását. (Az alakuláskor még messze voltunk a közalapítványi státustól és minden biztonságos pénzügyi alaptól. Eleinte csak az Akadémiára és a Soros Alapítványra, majd a mindenkori pénzügyminiszterek megértő jóindulatára számíthattunk.) A másik „fegyvertény" pedig abban állt, hogy sikerült útnak indítani a fiatal kutatóknak azt a tehetséges és lelkes csapatát, amely személyes élmények nélkül is teljesen magáévá tette 56 ügyét és szellemét, és úgy tud azonosulni számára régmúlt eseményekkel és személyekkel, hogy közben nem adja fel tudósi tárgyilagosságát és kritikai szellemét. Ebben különbözik mind a marxista fogantatású műhelyek közismert „relativizáló" tendenciájától, mind pedig az antikommunizmus zászlaját lobogtató „tudományos" és politikai inkvizítoroktól.

Az intézet elleni hajsza és támadás – amelyet egyre több és jelentősebb szívmelengető szolidaritási gesztus és nyilatkozat igyekszik ellensúlyozni és kivédeni – éppen ezt a pompás fiatal gárdát sújtja, és éppen akkor, amikor önállóvá válva átveszi az intézmény vezetését. De az akció igazi célja alighanem éppen az, hogy hosszú távon is megsemmisítsék a közelmúlt kritikus feltárását, a kíméletlenül igazmondó, a nagy összefüggéseket feltáró jelenkortörténet-írást. Ez azonban, bárhogy végződjék is a mostani forduló, nem fog sikerülni.

Nyughatatlan évszázadunk

A történészt rendszerint jobban izgatják a múlt, mint a jövő rejtelmei. Engem, talán életkorom miatt is, a hamarosan beköszöntő új évszázad és évezred kiszámíthatatlan hozadékánál mindenesetre erősebben foglalkoztat a most elmúló század mérlege. 1900-ban született apámmal, akinek élményeit és emlékeit szinte sajátjaimként vettem át, ketten végigéltük, sőt végigcsináltuk a XX. századot. Nagyobb részét, 1988-ig, két világháborúval és két emigrációval, közte egyévi Gestapo-fogsággal apám maga is átélte, én viszont mesterségem részeként kutatgattam az előző századforduló politikai és eszmetörténetét.

Éppen száz évvel ezelőtt, 1898 szilveszterén a tizenegy éves Karinthy Frigyes ezt írta naplójába: „Most törülik az 1898. évet, ¼ óra múlva elmúlt – s sohse jön vissza. Úgy lesz. Bizony 1898-ban nem volt boldog a magyar... nem voltam boldog én se." Egy évvel később viszont örömteli izgalommal várta az új évszázadot: „Várom, várom... 12 percz múlva itt lesz a nagy idő... Boldog új századot kívánok!"

A tudomány, a ráció és a szociális igazság korszakának beköszöntét várták az új évszázadtól a kor haladni vágyó emberei. Az 1900 januárjában meginduló társadalomtudományi folyóirat, a *Huszadik Század* első számának „Tudományos publicisztika" című beköszöntő cikkében nagy optimizmussal írta Jászi Oszkár: „Jöjjön tehát az eszmék harca, küzdjenek az ellenkező irányok s felfogások! [...] Vajha a mi munkánk is részét képezhetné a jövő Magyarország és az emberiség haladását mozgató erőknek."

Ez a nemzedék ekkor még szilárdan hitt a gondolat, a felvilágosító eszme világformáló erejében, s a század első évei igazolni látszottak várakozásait. A társadalmi és gazdasági reform, a politikai és kulturális modernizáció, a Nyugat felé fordulás úgynevezett progresszív eszméi viharos gyorsasággal hódították az értelmiség és a középosztály soraiban. Mikor és miért tört meg ez a folyamat, mi idézte elő a magyar közvélemény éles megoszlását, amely átmeneti szünetek után mind súlyosabb formát öltött?

Magyar Hírlap, 1998. december 24. 10. o.

Az első törés már 1905-ben bekövetkezett, amikor az úgynevezett darabont-kormány alkotmányellenes kinevezése miatt kirobbant közjogi és politikai válságban szembekerültek egymással a nemzeti és a demokratikus követelések (a magyar vezényszó a hadseregben, illetve az általános választójog) hívei. Ez a szakadás, noha igazi tartalma sohasem volt, a hazai zsidókérdés már akkor is érezhető súlya és az antiszemitizmus eleinte lappangó növekedése miatt valós társadalmi és indulati hátteret kapott. Mégis volt egy pillanat – 1918 őszén –, amikor a nemzet a demokratikus baloldaltól, a szociáldemokratáktól, a polgári radikálisoktól s főként Károlyi Mihálytól és az ő antantbarát függetlenségi pártjától várta megmentését. Az ország könyörtelen feldarabolása azonban oda vezetett, hogy a közvélemény nagy része tartósan elfordult mind a nyugati demokráciáktól, mind a hazai baloldaltól.

Az évszázad igazi rákfenéje természetesen a két szörnyű totalitárius rendszer, a bolsevizmus és a fasizmus volt, s a kis Magyarország már geopolitikai helyzete miatt sem vonhatta ki magát ezek eszmei és politikai hatása alól. Mégis, tartós bajnak az bizonyult, hogy a náci és a szovjet befolyás része lett a belső politikai és szellemi megoszlásnak, a második világháború alatti országgyarapítások, illetve az antifasiszta mozgalmak kapcsán bizonyos fokig összefonódott (bár egyik oldalon sem azonosult) vele, s ez elmélyítette a kölcsönös bizalmatlanságot az úgynevezett népiek és urbánusok között. Voltak reményt keltő pillanatai az összefogásnak – elsősorban 1956 körül, majd a nyolcvanas években ismét, de a rendszerváltás óta, valljuk be, egyre kilátástalanabb a helyzet, mert most már nem képletes szellemi vezető szerepről és befolyásról, hanem valóságos politikai és gazdasági hatalomról van szó.

A mai, sajátos stílusú kormánypolitikától és elkeseredett parlamenti szembenállástól vagy a jövendő választási esélyektől függetlenül alig lehet remélni, hogy a magyar baloldal és jobboldal immár évszázados küzdelme a belátható jövőben európaias, civilizált vetélkedésnek és normális politikai váltógazdaságnak adja át a helyét. Két okból. Az egyik abban foglalható össze, hogy szemben a sok betegséggel és tehetetlenséggel is küszködő, de többnyire önvizsgálatra és megújulásra kész baloldallal, a magyarországi jobboldal nem képes és nem hajlandó szembenézni múltjával, érdemben elhatárolódni a szélsőségektől és az antidemokratikus tendenciáktól. 1919 után itt csak antidemokratikus és élesen antiliberális jobboldal létezett. 1945 után viszont Barankovics István és Pfeiffer Zoltán demokratikus ellenzéki pártjait Rákosiék kegyetlenül szétzúzták. 1989 után tanúi lehettünk

annak, miként ítélte kudarcra saját pártja Antall József kísérletét egy adenaueri típusú demokratikus konzervativizmus kialakítására. Az utóbbi évek története pedig végképp arról győzött meg, hogy Szabó Iván elszigetelt kis pártját leszámítva, megbízhatóan demokratikus szellemű jobboldal egyszerűen nem létezik nálunk, s egyelőre kialakulása sem várható.

A másik, legalább ilyen aggasztó tapasztalat arról szól, hogy nem várhatunk nagyon sokat attól sem, hogy a korábbi belharcoktól, zaklatásoktól, csábításoktól megnyomorított idősebb nemzedékek helyét átveszik a régi elfogultságoktól és indulatoktól mentes fiatalok. A mi keserű, de tanulságos tapasztalataink hiánya, úgy látszik, nem javukra vált – inkább ellenkezőleg. Ma tehát ismét megmerevednek a modernizálódás század eleji frontjai, tetézve mindazzal a sérelemmel és indulattal, ami a véres erőszak századközépi évtizedeiben felhalmozódott. Így aztán eredendően optimista természetem ellenére sem hiszem, hogy az előttünk álló század- és ezredforduló – legalábbis nálunk – a végre megtalált harmónia és a megbékélés jegyében tud majd lezajlani.

Az antifasizmus ünnepe Mauthausenben

A múlt vasárnap sok ezredmagunkkal ott álltunk az egykori mauthauseni koncentrációs tábor főterén, a hírhedt Appellplatzon, ahol egykor az SS-legények sorakoztatták fel és állatták sokszor órákig, néha fél napig a fagyban a hiányosan táplált, támolygó foglyokat. Most, a láger felszabadításának ötvenötödik évfordulóján, a májusi napsütésben, a még élő egykori foglyok – vagy hozzátartozóik, barátaik, sorstársaik – és országaik hivatalos képviselői – vonultak fel végeláthatatlan menetben, nemzeti zászlaikkal – az olaszok több tucat címeres városi lobogó alatt, polgármestereikkel az élen. Az amerikai delegációban ott volt, s óriási ünneplésben részesült az a veterán katona, aki annak idején elsőnek hatolt be tankjával a Duna feletti dombon 1938-ban épült várszerű tábor területére. Az osztrák kormányt a rendezőség távol tartotta a demonstrációtól, felvonultak viszont az osztrák közélet ismert személyiségei, továbbá – nem is csendesen, Widerstand! kiáltással ellenállásra híva – a különféle osztrák baloldali, antifasiszta ifjúsági szervezetek. Este a tábor alatti kőbányában, a hírhedt „halállépcső" tövében, amelynek 185 fokán a foglyok, köztük apám is, vállukon cipelték fel egykor a kőtömböket, a Bécsi Filharmonikusok Beethoven Kilencedik szimfóniáját adták elő. A megrendítő előadást a bécsi Stephansdom terén elhelyezett kivetítőn legalább ezredmagunkkal nézhettük és hallgathattuk végig, élő közvetítésben.

Felemelő, nagy élmény volt a magunkfajta túlélők számára, hogy Európában létezik, él és hat a harcos antifasizmus, amely nem csupán elfelejteni, hanem eltorzítani, kifordítani sem engedi e vészes korszak történetét és tanulságait. Ugyanakkor keserű és lesújtó tapasztalat volt a magyar részvétel gyengesége. Tudni kell, hogy a Mauthausen KZ (koncentrációs tábor) valóban nemzetközi (és többségében nem is zsidó) fogolytömegében az oroszok utáni második legnépesebb, mintegy húszezer fős csoportot a magyarok alkották. 1944 tavaszán oda szállították a lefogott politikai és gazdasági vezetők (Peyer Károlyt és a szociáldemokrata vezérkart, gróf Sigray Antalt és néhány más legitimista politikust, Andorka Rudolf

Népszabadság, 2000. május 18. 12. o.

tábornokot, Rassay Károlyt és liberális társait, Parragi Györgyöt és néhány más németellenes publicistát, Goldberger Leót és több más nagytőkést), majd 1945 elején a visszavonuló keleti frontról oda hajtottak gyalogmenetben munkaszolgálatos századokat is. (Egy Berlinből átszállított háromezer fős fogolycsoportból, miután a téli éjszakában vízzel locsolták őket az Appellplatzon, reggelre háromszáz ember maradt élve.)

Nos, a hatalmas francia, olasz, spanyol delegációk és a kisebb létszámú, de erőteljes és ugyancsak lelkes fogadtatást kiváltó lengyel, orosz, ukrán, cseh, szlovák és más nemzetbeli csoportok felvonulása után az alig húszfőnyi és minden karaktert és hitelességet nélkülöző magyar delegáció megjelenése teljesen észrevétlen maradt. Ezúttal nem vádolnám az állami szerveket, mert a zászló mellett ott volt a bécsi magyar nagykövet asszony és még néhány hivatalos személy. Annál inkább hiányoztak – egy-két tisztes kivétellel – a nem hivatalosak. Nincsenek ismereteim az előkészületekről és a felelősökről, nem is személyeket vagy szervezeteket kívánok kipécézni, de a jelenség oka amúgy sem szervezési kérdés, hanem mélyebben fekszik. A lényeg az, hogy Magyarországon nincs számottevő antifasiszta tradíció. Ami volt, nagyrészt kiveszett, s ami maradt, az kommunista kézen kompromittálódott. Pedig egyre nagyobb szükség volna rá. Persze tudjuk jól, e tradíció hiányának mélyen fekvő történelmi okai vannak, hiszen ugyanezért nem tudott kibontakozni igazi antifasiszta ellenállás sem a háború alatt. De a magyar munkásság, az értelmiség, sőt a polgárság egy nem jelentéktelen részében élt az antifasiszta beállítottság, s a háború után éppen erre tudtak alapozni az újjászerveződő demokratikus pártok (nemcsak az MKP és az SZDP, hanem részben még a kisgazdapárt is!). A kommunista diktatúra azután négy évtizeden át folyamatosan és alávalóan visszaélt ezzel az érzelmi tartalékkal, az utóbbi tíz évben pedig a magára talált jobboldal mindent megtett, hogy az antifasizmust azonosítsa a bolsevizmussal. S bár nem tagadható, hogy a szovjet és a nemzetközi kommunizmus fél évszázadon át rendszeresen manipulálta az antifasiszta mozgalmakat és szervezeteket, azt se merje senki tagadni, hogy létezett és létezik demokratikus antifasizmus is, amely egybeesik a demokratikus antikommunizmussal. Legfőbb ideje e kettős tradíciót újjáéleszteni!

Az őszirózsás forradalom 82. évfordulóján

Demokratikus köztársaságunk fennállásának immár második évtizedében elvárható lenne, hogy a XX. század első nemzeti-demokratikus forradalmának évfordulójáról a demokratikus pártok és erők közösen, valamiféle nemzeti konszenzus jegyében emlékezzenek meg. Ehelyett mi történik? Mára virradóra – a megbélyegzés szándékával – vörös festékkel öntötték le Károlyi Mihály szobrát, legszebb köztéri emlékműveink egyikét, majd délelőtt, számos kormánytag jelenlétében, a miniszterelnök Debrecenben Tisza István szobrát avatta fel, mi pedig a Károlyi Mihály Társaság és a Civil Fórum meghívására itt, a meggyalázott szobornál emlékezünk. Kétségtelen, hogy ebben a történelmi szellemidézésben a több mint nyolc évtized előtti események gyökeresen eltérő megítélése, sőt egész XX. századi történelmünk merőben ellentétes értelmezése rejlik.

Tíz-tizenkét évvel ezelőtt még azt reméltük, hogy ezeket a régi történelmi és ideológiai vitákat, akárcsak például az úgynevezett népi–urbánus szembenállást, a tilalmaktól, tabuktól és kényszerektől megszabadult demokratikus közéletben majd végképp „békévé oldja az emlékezés". Leginkább éppen a Fidesz hangoztatta, hogy már csak a fiatal korosztály érintetlensége miatt is természetes módon fölébe tud emelkedni ezeknek az anakronisztikus vitáknak, s meg tudja teremteni köztük a szintézist. Ma ennek éppen az ellenkezője történik. A Fidesz-kormány egyértelműen és egyoldalúan a legkonzervatívabb jobboldali történeti ideológia alapjára helyezkedett, s ma Orbán Viktor Debrecenben nem pusztán a Tisza Istvánt kétségkívül megillető történelmi megbecsülést igyekezett helyreállítani, hanem lényegében azt a beállítást is, amelynek emlékműve valamikor itt állt ezen a helyen: a destrukció kígyója által fojtogatott büszke oroszlán ábrázolását. Orbán szerint Tisza politikai reformokra törekedett, s az utolsó percig ellenezte a háborúba való belépést, igaztalanul tették tehát bűnbakká.

Nem hiszem, hogy a Bibó István Szakkollégiumban Orbán így tanulta volna a magyar történelmet. Ezt minden bizonnyal utólag, talán legújabban alakította

Szabad Demokrata Hírlap, 2000. 7. sz., 6. o. (Beszéd a Károlyi-szobornál tartott október 31-i megemlékezésen.)

át vagy alakították ki a fejében. Tisza kétségkívül jelentős, tragikus történelmi alak és nagy magyar hazafi, aki megérdemli, hogy szobra legyen az országban, de tény, hogy két évtizedes politikai tevékenységének központi elemei vitathatók. Az egyik: meggyőződéses antidemokratizmusa, a választójogi reform s különösen az általános választójog merev és konok elutasítása. A másik: következetes Habsburg- és németbarátsága, amely meghatározta a háborúhoz való viszonyát is. Ha előző-leg voltak is aggályai, ezeket végül félretolta, s a háború végsőkig való folytatásának legfőbb szorgalmazója volt az utolsó előtti percig. 1918. október 17-én, két héttel a forradalom előtt ugyanis felállt a képviselőházban, s kijelentette: „Elismerem, hogy Károlyi Mihálynak igaza volt, a háborút elvesztettük."

Amikor 1946-ban Károlyi végre hazatérhetett emigrációjából – ha csak rövid évekre is –, ő is felidézte a Parlamentben ezt a jelenetet, hozzátéve, hogy utólag is kalapot emel Tisza morális bátorsága előtt. Aminthogy annak idején, 82 év előtt is részvétét nyilvánította a családnak, és mélyen fájlalta Tisza meggyilkolását. A gyilkosság ugyan kifejezte a nép végső elkeseredését, de egyben vérfoltot is ejtett az egyébként vértelen forradalmon, amelynek a béke, a föld, a szabadság és a függetlenség voltak jelszavai és követelései.

Ebben a mára elfeledett és megtagadott forradalomban, a Nemzeti Tanácsban és a Károlyi-kormányban együtt voltak az akkori Magyarország összes demokratikus erői: Lovászy Mártonnal, Hock János plébánossal, a debreceni kálvinista Juhász Nagy Sándorral a 48-as Függetlenségi Párt, Garami Ernővel és Kunfi Zsigmonddal a Szociáldemokrata Párt, Jászi Oszkárral és Szende Pállal a Polgári Radikális Párt, s Nagyatádi Szabó Istvánnal a kisgazdapárt. „Gyönyörű forradalom volt, eszményi szépségű, méltóságos és tökéletes forradalom – írta akkor a 48-as párthoz tartozó Buza Barna, aki a kormány földművelésügyi minisztere lett. – Szinte a fél kezével, szinte a leheletével döntötte meg a világ egyik leghatalmasabb uralkodóházának rettentő uralmát. Sötét a jövő, de bevilágít a sötétségbe a nemrég múlt napnak ez a nagyszerű fényessége." Mintha csak 1956. október 23-áról lenne szó.

Ez a forradalom és kormánya először valósította meg Magyarországon a politikai és polgári jogok teljességét, beleértve az általános választójogot, a korlátozás nélküli sajtószabadságot és a nemzeti kisebbségek jogait, először teremtette meg a demokratikus köztársaság rendszerét, s alkotott földtörvényt a birtoktalan parasztság felemelése érdekében. Ennek végrehajtására, tudjuk, már nem jutott idő, mert a győztes nagyhatalmak egyszerűen cserbenhagyták a bennük bízó fiatal magyar

demokráciát, s az általuk támogatott szomszéd államok mohó területéhsége olyan helyzetet teremtett, amely békés eszközökkel megoldhatatlannak bizonyult. Így, igenis a magyar területek megvédése érdekében került sor a hírhedt „hatalomátadásra" a szocialisták javára, akik azután a kommunistákkal együtt kikiáltották a proletárdiktatúrát. Fél évszázadon át zúdultak a rágalmak – jobbról és balról – a demokratikus forradalomra, amelyet mindkét oldal a kommün előszobájának igyekezett feltüntetni, holott ezek egymás ellentétei voltak. A Tanácsköztársaság a diktatúrára épült, az őszirózsás forradalom a szabadságra, amely messze felülmúlta mindazt, amit előtte és (1990-ig) utána élvezhetett a magyar társadalom.

Puritán, demokratikus kormányzati stílust honosított meg az új rendszer. Károlyi emlékirataiban elmondja, hogy a fogadásokon, amelyeket az antant idesereglő missziói tiszteletére adtak, a szegény és éhező országhoz illően csupán teát és fekete kenyeres szendvicseket szolgáltak fel. Bezzeg a későbbi fehér kurzus vezetői tejben-vajban fürösztötték az antant tisztjeit és diplomatáit. Jellemző a Károlyi-kormány rokonszenves ügyefogyottságára: Ady Endre temetésére úgy szavazták meg a rendkívüli kiadást, hogy a miniszterek személyes garanciát vállaltak az összegre. A helyzet élesedésével a kormány tagjai többször cserélődtek, sokan lemondtak tárcájukról. Hatalomvágy és hatalmaskodás nélkül végezték munkájukat. Nem bizonyult túl hatékony kormányzatnak, de tisztességes kormányzat volt.

Ugyan mi indokolhatja, hogy lemondjunk erről az értékes demokratikus hagyományról? Olyan gazdagok lennénk e tekintetben? Tisza István mai felmagasztalása azt jelzi, hogy a tudatos kormányzati történelemhamisítás folyamata, amely – időben visszafelé haladva – már eddig is kisajátította 1956-ot, letagadta az 1945–47-es demokratikus kísérletet, igyekezett fehérre mosni a Horthy-rendszert és Magyarország második világháborús szerepét, most már kiterjedt a századelőre, Ady és Bartók fellépésére, a *Nyugat* és a *Huszadik Század* korára is. Ez a történelemhamisítás semmiben nem marad el a kommunistákétól, csupán ellentétes irányú, s abból a primitív elgondolásból indul ki, hogy egyszerűen visszájára kell fordítani mindent, amit a kommunista történeti ideológia tanított és hirdetett.

Éppen azért a legfontosabbnak, minden rövid távú politikai akciónál fontosabbnak tartom, hogy szembeszálljunk ezzel a hamisító, szellemromboló folyamattal, s ébren tartsuk azt a századelőtől létező demokratikus és republikánus szellemiséget, politikai gondolkodásmódot és irodalmi-művészeti irányt, amely nem szűnt meg alkotni és hatni a két világháború között és a második után sem.

Ady Endre és Bartók Béla, József Attila és Bibó István – bízvást állíthatjuk – velünk vannak, s bennünket erősítenek, nem pedig azokat, akik Tisza István és Horthy szellemét akarják feltámasztani.

Hóman Bálint rehabilitációja

Németországban nemrég bocsánatot kértek a száz éve született Marlene Dietrich emlékétől, amiért a háború alatti náciellenes tevékenysége miatt a háború után sértések és inzultusok érték. Magyarországon nemrég dísztemetést rendeztek Hóman Bálint egykori kultuszminiszternek, akit a népbíróság 1946-ban háborús bűnösként életfogytiglani fegyházra ítélt. Ezt az ítéletet, noha voltak rá kísérletek, azóta sem semmisítették meg, de Hóman akadémiai tagságának helyreállítása körül idestova egy év óta elég széles körű szakmai és sajtóvita zajlik, többek között az *Élet és Irodalom* hasábjain. Nyilatkozott a Magyar Tudományos Akadémia sajtótitkársága is, legutóbb pedig Ladányi Andor a kérdés alapos ismeretében, tárgyilagos és adatgazdag összefoglalását adta Hóman tudományos és politikai tevékenységének és a vele történteknek. Végkövetkeztetése azonban némileg ellentétben áll írása fő tartalmával. Ladányi ugyanis, miután megállapította, hogy Hóman jogi rehabilitációjának – akár felülvizsgálat, perújrafelvétel, akár államfői kegyelmi aktus útján – nincs jogi alapja, a következő mondatban mégis járható útnak tartja, hogy az Akadémia „méltányosságból – precedens teremtése nélkül – Hóman Bálint tagságát 1918. évi megválasztásától haláláig folyamatosnak nyilvánítsa".

Ez természetesen megkerülése, sőt nyílt megsértése volna az MTA törvénybe foglalt alapszabályának, amely kizárja, hogy tagjai között jogerősen elítélt személy lehessen. És azonnal precedenst teremtene – például Orsós Ferenc hasonló rehabilitálásához. De miféle „méltányosság" diktálná ezt a gesztust? Ha Hóman vitathatatlan tudományos érdemeiről van szó, ezek nem szorulnak akadémiai tagsággal való megerősítésre. Műveinek kiadása – igen helyesen – tudtommal folyamatban van, az Akadémián magas színvonalú szakmai ülésen foglalkoztak munkásságának különböző ágaival. Ez a jövőben is folytatható, s Hóman bizonyára része marad a hazai tudományos örökségnek, akit idézni, felhasználni vagy meghaladni lehet. Akárcsak például Szerb Antalt, Halász Gábort vagy Honti

Élet és Irodalom, 2002. január 4. 18. o.

Jánost, a kiváló etnológust, akik „faji okokból" nem lehettek az Akadémia tagjai, s akiket a nemzetből kitaszított munkaszolgálatosként pusztítottak el 1944-ben, amikor Hóman még mindig politikai szerepet vállalt. Miért nem merült fel, hogy *post mortem* – késői jóvátétel gyanánt – fel kellene venni őket a tagok közé? Én ugyan nem helyeselném, mert felesleges ilyen lavinát megindítani, s nem is ez a jóvátétel igaz módja, de jellemzőnek tartom, hogy nálunk nem Hontiról, hanem Hómanról folyik a vita.

Dávid Ibolya igazságügy-miniszter, aki természetesen nem mulaszthatta el, hogy szerepet vállaljon az exhumálásban, s részt vegyen Hóman ünnepélyes újratemetésén, az egyszerűség kedvéért hatásvadászó módon őt is „a kommunista diktatúra áldozatai" közé sorolta. Nos, Kosáry Domokos – akinek jelenléte, mint egykori tanítványé és kollégáé, teljesen indokolt volt – egy érdekes rádióinterjújában elmondta, hogy egy tudománypolitikai vitájuk során, a negyvenes évek elején ő az eljövendő új demokráciát említette, mire Hóman felcsattant: miféle demokráciáról beszél? Én abban ülni fogok. – Tehát önmaga is tisztában volt önként vállalt politikai szerepének várható következményeivel. Aminthogy egykori barátja és szerzőtársa, Szekfű Gyula is felhívta erre a figyelmét abban az 1943. májusi szakító levelében, amelyet az *Élet és Irodalom* 2001. november 9-i száma is közölt. A „kommunizmus áldozataként" beállítani persze nagyon olcsó és hangzatos elintézési módja a kérdésnek. Valójában, mint Ladányi szépen leírja, először az MTA akkori elnöke, a rendkívül konzervatív Kornis Gyula vetette fel az 1945. májusi közgyűlésen a Hóman–Orsós-problémát, majd a II. Osztály ülésén egy háromtagú bizottság – Moór Gyula, Váczy Péter és Ortutay Gyula – javasolta Hóman kizárását, amit meg is szavaztak. Tudni kell, hogy Moór Gyula egyike volt a demokrácia legbátrabb védelmezőinek, aki a Pfeiffer-féle Magyar Függetlenségi Párt képviselőjeként még 1947-ben is szembeszállt a parlamentben a kommunista hatalmi törekvésekkel. Váczy Pétert is nehéz lenne a kommunisták eszközének beállítani. Az akadémiai tagság helyreállítása az ő szerepüket, emléküket is méltatlan megvilágításba helyezné. Ők jól tudták s helyesen ítélték meg, hogy Hóman – éppen tudományos tekintélyével élve és visszaélve – olyan politikai szerepet vállalt, amit a háború utáni MTA és a tudományos közélet nem vállalhat.

Divat mostanság – és nem csupán neonáci részről – a felszabadulás utáni népbíróságok szerepét, ítélkezésük jogszerűségét is kétségbe vonni, s mindenestül a későbbi kommunista diktatúra részének beállítani. A mai fiatalabb korosztályoknak még a műveltebb, tájékozottabb része sem érzékeli a borzalmas, pusztító világháború utáni légkört – Franciaországban és néhány más országban tömeges népítéletekre is sor került –, az idősebbek jó része pedig, úgy látszik, igyekszik most elfelejteni, amit átélt és tudott. A magyar háborús bűnösök feletti ítélkezésben kétségkívül kimutatható számos formai hiba és elnagyoltság, ami a korból és körülményeiből is következett, később pedig, a valódi diktatúra idején elsődett kisebb ügyekben bizonyosan volt önkényeskedés és durva törvénytelenség. De az 1945–47-ben tárgyalt „nagy" ügyekben, úgy gondolom, nincs helye érdemi revíziónak, sőt a mai veszedelmes törekvésekkel szemben a komoly szakembereknek és a tisztességes demokratáknak egyaránt fontos feladatuk kimutatni az akkori ítéletek megalapozottságát. Mint ahogy Varga László tette az egyetlen bíróilag revideált ügyben, Jány Gusztáv, az elpusztult második magyar hadsereg egykori parancsnoka ügyében, kimutatva, hogy a felülvizsgálat manipulált volt, éppen a koronatanú vallomását hagyta figyelmen kívül. (*Élet és Irodalom*, 2001. szeptember 28.) Az elítélt háborús bűnösök bizony háborús bűnösök voltak.

Hóman Bálint esetében talán jogos lehet felvetni az ítélet súlyosságát. Jobb lett volna, ha kisebb büntetést kap, s élve szabadul, mint Antal István egykori propagandaminiszter, akit Déry Tibor társaságában láttam még a sétákon a márianosztrai börtönudvaron. De Hóman nem véletlenül és nem ártatlanul került a vádlottak padjára. A késői Horthy-rendszer politikusai alapjában két csoportba voltak sorolhatók: a németbarátokra, akik, mint Imrédy Béla, Bárdossy László vagy Sztójay Döme, feltétel nélkül támogatták Hitler háborúját s itthon is alkalmazni igyekeztek politikáját, és azokra, akik, mint Teleki Pál vagy Kállay Miklós, tőlük telhetően korlátozni próbálták a német befolyást, igyekeztek a lehetőség szerint kívül maradni a háborún, illetve – Sztálingrád és a doni vereség után – megtalálni a kiugrás útját. A népbíráskodás 1945–47-ben következetes volt abban, hogy csakis az első csoporttal foglalkozott. Hóman is ebbe tartozott, minthogy – a visszacsatolt területek megtartásának reményében – tekintélyével egyértelműen támogatta a háborúba való belépést, eszmeileg alátámasztotta a bennmaradást, valamint a németek iránti szövetségi hűséget, s bírálta, támadta a Kállay-féle kiugrási politikát. Ez a lényeg, s ehhez képest másodrendű az, hogy az utolsó percben – mivel kétségkívül nem volt elembertelenedett szörnyeteg, s szerette volna megnyugtatni bizonyára háborgó lelkiismeretét – megpróbálta megmenteni a magyar kultúra néhány kimagasló zsidó származású értékét. A népbíróság ezt csak enyhítő körülményként vehette (volna) figyelembe, akárcsak Kosáry Domokos és mások Hóman mellett tett, dicséretes szándékú tanúvallomását.

Hóman Bálint vagy akár Bárdossy László sorsa tragikus sors, amit ma is átérezhetünk, de a jogi rehabilitációjukra és politikai felélesztésükre irányuló újabb törekvésekről csak a vak nem látja, hogy nem őróluk, hanem a XX. századi magyar történelem megítéléséről, Magyarország második világháborús szerepének gyökeres revíziójáról van szó. Ha nem vigyázunk, hamarosan oda juthatunk, hogy már nem lesz szükség a háborús bűnösök rehabilitálására sem, mert mindezek a bűnök érdemmé, dicsőséggé változnak, s elnyerik jutalmukat.

Két Magyarország

Rádai Eszter interjúja Litván Györggyel

A választás második fordulóját követő nap reggelén, a hivatalos végeredmény kihirdetése előtt, mit gondol, ki és mi aratott győzelmet a negyedik szabad választáson?

Első megközelítésben azt mondhatjuk, a kormányváltó baloldali erők kétségkívül szoros, de kétségbevonhatatlan győzelmet arattak, amit Orbán Viktor el is ismert, amikor azt mondta, a választók kis többséggel ugyan, de mégis „a szocialista világhoz való csatlakozás" mellett döntöttek a polgári Magyarország ellenében.

Egyetért a távozó miniszterelnök minősítéseivel? Valóban két világ között választottunk? És valóban a szocialista világ és a polgári erők harcáról volt szó?

Kuncze Gábor a választás éjszakáján azt mondta, nem történt más, mint egyszerű kormányváltás. Egy jó és az ország sorsáért igazi felelősséget érző politikus nem is beszélhet másként, hiszen neki meg kell nyugtatnia a választókat, nem valami kataklizma felé kormányozni az ország hajóját. Ám ebben egészen kivételesen inkább Orbánnal értek egyet, hozzá hasonlóan én is azt gondolom – persze én nem vagyok politológus, ezért a jelenre is csak a történész perspektívájából tudok tekinteni –, hogy valóban két világ között választottunk. No, nem a szocialista világ mellett döntöttünk, hiszen az inkább a Fidesz részéről fenyegetett, ők voltak azok, akik visszaállamosítottak, központosítottak, beavatkoztak. A következő kormány ezzel szemben remélhetőleg éppen liberális irányba fog elindulni, tehát szó sincs itt semmiféle szocialista restaurációról. Az a rendkívül szoros eredmény azonban, amely ezen a hihetetlenül izgalmas és nekem óriási élményt jelentő éjszakán feltárult előttünk, nagyon pontosan fejezi ki a magyar társadalom

Élet és Irodalom, 2002. április 26. 7. o.

kettéosztottságát, a két Magyarország létét. És egyszerre az is nyilvánvaló lett, hogy az eddigi választások is állomásai voltak az ide vezető útnak. Az 1990-es választás volt az első kísérlet, amikor a két rendszerváltó párt elég közeles eredményt ért el. 1994-ben a társadalom – éppen a rendszerváltás megrázkódtatásai miatt – visszahőkölt kissé a Kádár-rendszer felé, anélkül, hogy azt akarta volna visszaállítani. Kilencvennyolcban ismét korrigálni próbált, és én azt hiszem, a Fidesz akkori győzelmében jelentős baloldali erők is közreműködtek, hiszen rengeteg ember ismerte el mostanában, hogy a Fideszre szavazott, aztán mekkorát csalódott. Most azonban tisztázódtak a frontok, és világosan kirajzolódott a magyar társadalomnak az a jelenlegi lelki és eszmeállapota, amely tulajdonképpen az utolsó száz év terméke.

Azt gondolja, a két forduló közötti negatív kampány az igazsághoz vitt közelebb, a társadalmi önismeret segítője volt? Szóval nem torzította, inkább reálissá tette a képet?

A Fidesz kampánya nagyon hatásos volt, hallatlan dinamizmussal tudtak visszahozni valamit korábbi veszteségükből. Az így kialakult kép azonban szerintem reális, figyelmeztető, egyben reményt adó mutatója annak, hogy a magyar társadalom többsége fontosnak tartja a demokráciát és a jogállamot, és meg tudja akadályozni a túlzott jobbratolódást, egy autoriter rendszer kialakulását, sőt kicsiny többséggel ugyan, de győzelemhez tudja juttatni azokat az erőket, amelyek a demokrácia fennmaradását garantálják.

Azt mondja ezzel, hogy a pillanatnyi kisebbségnek, amely alig kisebb, mint a többség, nem igazán fontosak a demokratikus értékek? Vagy akár úgy is kérdezhetném, a vidék számára kevésbé fontosak, mint Budapestnek?

Ez nem lenne igaz, csak tisztességes közszolgálati média hiányában könnyebb volt félrevezetni – és nagyon csúnya játék volt a vidéket és a fővárost úgy szembeállítani, ahogyan a Fidesz politikusai és Orbán Viktor tették. De kétségtelen, hogy a főváros sokkal határozottabban utasította el a Fidesz politikáját, azt a politikát, amelytől néhány hete, még inkább néhány napja még komoly okunk volt a demokráciát, annak lényegi és valódi működését és intézményeit félteni. És a választásokat megelőző és kísérő izgalom, a fantasztikus feszültség szerintem éppen ezzel magyarázható: mindkét oldal érezte a tét nagyságát. A Fidesz-oldalon (nem nevezem polgárinak, mert tagadom, hogy éppen az volna a polgári oldal) érezték, hogy elveszíthetik a hatalmat, ez a magyarázata mindennek, ami történt az utolsó hónapokban és különösen az utóbbi hetekben, a másik oldalon pedig éreztük a győzelem lehetőségét, de azt is, hogy mi mindent vesztünk el, ha nem sikerül győznünk.

Vagyis ön szerint a választás eredményében nem az a fontos, hogy létrejött az uralkodó európai politikai modell szinte ideáltipikus változata, hogy egy erős szociáldemokrata típusú párttal egy erős jobboldali párt áll szemben, kettőjük között pedig egy helyzeténél fogva erős, bár kicsi liberális párt foglal helyet, amely a mérleg nyelvének szerepét töltheti be, hanem az, hogy a demokrácia barátai megállították a demokrácia ellenfeleit?

Nem mondom, hogy a politikai modell nem fontos, mert formailag valóban ez a helyzet, és tartalmában is közeledhet az ország ehhez a helyzethez. Remélem is, hogy közeledni fog, mert a jobboldal ebből a leckéből talán megtanulja, hogy Magyarországon nincs igazi talaja a szélsőséges politizálásnak.

Bizonyos ebben? Akkor miért tudott a Fidesz, helyesebben Orbán a választás két fordulója között használt hazug és szélsőséges demagógiával ilyen nagy hatást, ilyen váratlan fordulatot elérni?

Mert – ahogy Orbán is és Pokorni is hangsúlyozták választás utáni első beszédükben, amikor azt mondták, itt visszavonhatatlanul megszületett a polgári Magyarország, olyasmi, amit többé nem lehet figyelmen kívül hagyni – én ezt úgy mondanám, hogy megszületett egy radikális jobboldal, amely sokkal erősebb és ilyen értelemben életképesebb is, mint a MIÉP, és amelyik bizonyos értelemben most a MIÉP helyére lép. Amelyik sokkal nagyobb tömegeket tud mozgósítani, láttuk a Kossuth téren, és amelyik most kialakított egy vezér-jelenséget, egy Führer-elvet. Szemben a kampány elején mutatott, emelkedett, pártokon felül álló, államférfiúi, mérséklő arcával Orbán Viktor hirtelen duceként, vezérként lépett föl, ilyen minőségében éltették és imádták őt, skandálták a nevét olyan fiatal tömegek, amelyek korábban teljes közönyt mutattak a politika iránt. Most egyszer csak megérezték a politikai mozgalom ízét, és szenvedélyesen, megrészegülve vetették bele magukat.

Bizonyos benne, hogy a távozó miniszterelnökkel kapcsolatban helyénvalók ezek a szavak? Nem ugyanúgy foglalt kifejezések ezek, mint az Orbán által használt „élettér"?

Ezzel azt akarom mondani, hogy ő nem egyszerűen miniszterelnökként lépett fel, hanem olyan karizmatikus vezérként, aki képes lángra gyújtani, mozgósítani a tömeget, akire hallgatnak, amikor azt mondja, hogy most tegyétek föl a kokárdát, most pedig vegyétek le, akinek ütemesen skandálják a nevét, akinek a szavai hallatán sírnak és nevetnek, és még akkor is azt ordítják, hogy „győztünk!", amikor pedig már rég tudja mindenki, hogy vesztettek. Ez már valami politikán kívüli, valami vallásos, irracionális, valami hitbuzgalmi megmozdulás.

Mit gondol az Orbán Viktor által meghirdetett akaratkultuszról? Hol vannak ennek a történelmi gyökerei?

Részben a német filozófiában, Schopenhauernél, Nietzschénél, amit aztán a náci mozgalom – nem filozófiai, hanem gyakorlati síkon – tudatosan kiaknázott a vezér és környezete akaratának mitizálásával. Most jelent meg magyarul Erich Fromm *Menekülés a szabadság elől* című alapvető munkája, amelyet még a második világháború idején írt arról, hogyan áll oda még az értelmiség egy része is – a szabadság értékeit föláldozva, elvakultan, fanatikusan – a totalitárius mozgalmak mellé, a vezéri akarat szolgálatába.

Nem gondolja, hogy a távozó miniszterelnök azok közül is szerezhetett új híveket, akik saját szemükkel tapasztalhatták, hogy az akarat – ha hegyeket nem is – választók tömegeit képes megmozgatni?

Kétségtelen, hogy sok mindent elért ezzel, csak azt nem, ami a szándéka volt: megfordítani a választások eredményét nem tudta. Imponáló, hogy az utolsó napokban mire volt képes, és ez tényleg csak egyedül az ő érdeme. De ha már a történelmi párhuzamoknál tartunk: szeretném felhívni a figyelmét arra, hogy Orbán beszédében a választás éjszakáján elhangzott egy rendkívül sokatmondó és fenyegető mondat: a magyar jövő nem egy tízmilliós ország, hanem a tizenötmilliós nemzet. Ezzel ő egy majd százéves tradíciót folytat, hiszen ez a megosztottság – ahogy akkor nevezték, a régi és az új Magyarország szembenállása – a XX. század elejére vezethető vissza, 1905-re. Akkor került ugyanis szembe egymással – persze nem előzmények nélkül – másfél éves, rendkívül heves általános politikai válság során, drasztikus jelenetek közepette „haza és haladás", illetve egyfelől a nacionalista és klerikális pártokat tömörítő Nemzeti Koalíció, másfelől, a baloldalon az akkoriban színre lépő, de mindjárt nagy tömegeket mozgató Magyar Szociáldemokrata Párt, valamint a polgári radikálisok. Ennek a látszólagos, akkor mégis kibékíthetetlennek tűnő ellentétnek a feloldására egyébként a két tábor legjobbjai többször tettek kísérletet, például Ady, aki a „nemzetellenes, nemzetáruló" oldalnak volt zászlóvivője, és Jászi Oszkár, a nemzeti és nemzetiségi ügyek szakértője. 1918-ban úgy látszott, hogy ez végre sikerrel jár, hiszen a „nemzeti oldal", vagyis a Függetlenségi Párt és a szociáldemokrata párt, a polgári radikálisok együtt alakították meg a nemzeti kormányt, bukásában pedig már külső okok játszották a főszerepet, a győztes nagyhatalmak kegyetlen és kíméletlen bánásmódja és Trianon. És ezt a szembenállást élezi ma tovább tudatosan és szándékosan a Fidesz és Orbán Viktor, pedig kezdetben ők ezeket az álellentéteket, valamint a később fellángolt népi–urbánus vitát éppen meghaladni kívánták, és ez nagyon biztató fejlemény volt. Később azonban, 1993 után tudatosan választották és vállalták fel a jobboldali pozíciót, a nacionalista hagyományt, a Trianon utáni revíziós tradíciót. Ehhez nyúltak vissza ideológiájukban, amelyet jól ismert agresszivitásukkal igyekeztek rákényszeríteni a társadalomra, a kultúrára, a művészetekre, a történettudományra, és ebben az irányban fűtik a kedélyeket, létesítenek kapcsolatokat a határon túli magyarsággal, és nem hagyják elaludni az indulatokat.

Ez vonzaná a fiatalokat, középiskolásokat és egyetemistákat a Fidesz táborába?

Egy részüket ez, hiszen a nacionalizmuson kívül üres a programjuk, a modernizáció már eltűnt belőle. De még inkább vonzza őket a vezérelvű mozgalmi politizálás, ezért itt a hívők, a vezér által harcba hívott és harcba vitt ifjú tömegek rajongásának lehetünk tanúi, és ez egy új modell a magyar politikai életben. Veszélyes játék, amit most a politika, az egyházak és a pedagógusok egy része űz a fiatalokkal. És tiszteletemet fejezem ki azok iránt, akik erre nem hajlandók. Az egyik unokám iskolájában például összehívták az iskolagyűlést, ahol három gimnazista – kettő kokárdával, egy pedig SZDSZ jelvénnyel – kiállt, és azt mondta, hogy nem hagyja magát összeveszíteni a barátaival, és mindhárman levették a jelvényeiket, és utánuk mindenki levette az iskolában.

Visszatérve a Fideszre, azt gondolja, hogy most már mindörökre olyan marad, amilyennek az elmúlt években vagy az elmúlt hetekben megismertük? Vagy posztmodern, populista pártként még bármiféle fordulatra képes lehet?

Talán igen, elég okosak és rugalmasak a vezetői, hogy jó irányba, Európa irányába forduljanak. Ez egy cinikus társaság, mondjuk ki. Orbánék nem nacionalisták, nem vallásosak, nem antiszemiták, ezeket az eszközöket mégis alkalomadtán bevetik. A baj csak az, hogy mára nagyon összenőttek a szélsőséggel.

A cinizmusuk ad okot a reménykedésre?

Pontosan, hiszen tisztában vannak a jelenlegi európai helyzettel. És bár törekedtek rá, hogy az osztrák, az olasz és a bajor kormány közreműködésével létrehozzák azt a tengelyt, amelynek segítségével egyszer talán majd fel tudják borítani azt a centrista-balközép politikai status quót, amely egyébként Franciaországban most éppen billegni látszik, de ha látni fogják, hogy ilyen módon nem érnek célt, akkor majd más módon próbálkoznak. Most éppen arra céloztak, hogy ha a kormányzással járó hatalmat elvesztették is, másféle hatalmi eszközökkel – nyilván a tömegek mozgósításának eszközével – azért élni fognak.

Erre komoly esélyt lát? Abba lehet-e hagyni, be lehet-e fejezni egy ilyen kampány után az utcai politizálást, különösen, ha ennyire kicsi a kormányoldal többsége?

Én nem szeretek jósolni, az végképp nem mesterségem, de biztos, hogy meg fogják keseríteni a következő kormány életét, és nehezíteni fogják a munkáját. Az azonban szent meggyőződésem, hogy a következő kormánynak megnyugtatóan, empatikusan kell működnie, de a megveszekedett nacionalizmus ellen – amely már annyiszor vitte katasztrófába az országot, és amely mára tökéletesen értelmetlenné vált – küzdenie kell, a leghatározottabban fel kell lépnie. Az elvtelen engedmények visszaütnek. Gondolja el, nemsokára belépünk az Európai Unióba, és ezzel a határok gyakorlatilag megszűnnek. Vagyis éppen most kínálkozik lehetőség a trianoni katasztrófa feloldására, és most tennék tönkre az egészet azzal, hogy összeveszejtik Magyarországot valamennyi szomszédjával!

De vajon a balközép politikai erők képesek-e hitelesen cáfolni ellenfeleik évszázados vádját állítólagos „botfülűségükről" a nemzeti érzelmek és értékek iránt?

Boross Péter egykori miniszterelnök, akit én a magyar reakció fővezérének, legtudatosabb képviselőjének tartok – ennyiben Orbánéknak is ő a legfőbb tanítómesterük –, 2002 januárjában írt egy kétrészes cikket a *Magyar Nemzet*be „Miért nem szavazhatunk baloldali pártokra?" címmel, és ebben ő a mai baloldalt vezeti vissza Jászi Oszkárék XX. század eleji modernizációs, nyugatos, reformer tevékenységére, a *Huszadik Század* körére, a Galilei Körre és a Polgári Radikális Pártra, amelyek szerinte tudatosan és szándékosan nemzetellenes, nemzetrontó, ördögi irányt honosítottak meg a magyar politikában és ideológiában. Persze arról szót sem ejt, hogy nekik köszönhetjük a Nyugat folyóiratot, Ady költészetét és publicisztikáját, Bartók és Kodály zenéjét, a modern magyar festészet indulását és számos értéket a magyar szellemi és politikai életben, nem kevesebbet, mint a magyar demokrácia értékrendszerét. A magyar demokráciának tehát a XX. században igenis vannak olyan értékes hagyományai, amelyekre hivatkozni és építeni lehet, s amelyeket életben kellene tartani.

A történelem haszna és ártalmai

Az augusztus 20-i ünnepen, amely nemzeti ünnepeinkhez hasonlóan a magyar történelem egy sorsdöntő mozzanatához, az államalapításhoz kapcsolódik, a történésznek el kell gondolkodnia szakmánk mai rendkívüli mértékű, de roppant ellentmondásos társadalmi értéknövekedésén. Kétes értékűnek is nevezhetjük, mert amilyen mértékben nő a történelemmel való foglalkozás és érvelés kelendősége és népszerűsége szinte ugyanúgy növekszik az iránta táplált bizalmatlanság is. Egyfelől itt voltak a millenáris ünnepségek, zászlóavatások, a sorban állás a Terror Háza és a Sándor-palota előtt, itt van a helyi és országos hagyományápolás, a régi és újabb történelmi munkák, történelmi regények és filmek iránti növekvő érdeklődés, s nem utolsósorban a közelmúlt titkosszolgálati ügyeivel kapcsolatos vitatott mértékű, de kétségtelenül létező közizgalom. Az elmúlt hetekben tíz- vagy százezrek ismerték meg a pártállami rendszer államvédelmi apparátusának egykori felépítését s a működésével kapcsolatos fogalmakat. Ha a politikai küzdelmek és divatok által befolyásolt módon is, de tény, hogy növekszik a történelem iránti érdeklődés, gyarapodnak a történeti ismeretek.

Másfelől viszont, amikor a millennium, a Kossuth-bicentenárium, a Trianon-évforduló, a második világháborús és 1956-os megemlékezések körül újra meg újra összecsapnak a politikai szenvedélyek, nem meglepő, hogy sokan vagy talán egyre többen kezdenek kételkedni a történelmi események értékelhetőségében, sőt megismerhetőségében. Mit várjon a laikus olvasó vagy tévénéző, ha egy eseményt vagy személyt homlokegyenest ellenkező módon mutatnak be itt és ott, ha az egyik oldalon lepocskondiázzák azt, akit a másikon felmagasztalnak? Ennyire bizonytalan lenne a történettudomány ítélete? Ennyire hiányoznának a nagyjából objektív mércék?

A közvélemény e részének bizonytalanságát és bizalmatlanságát csak fokozzák az olyan felelőtlen politikusi nyilatkozatok, amelyek szerint a történelem amúgy sem más, mint politika, ezért tehát vállalni lehet és kell a történelemábrázolás „átpolitizálását". Az eredményt láttuk az elmúlt években: bombasztikus önpropaganda a nemzeti jelképek és nagy történelmi alakok felhasználásával, a legfőbb nemzeti értékek és a nagy történelmi események (1956, 1989) gátlástalan kisajátítása és tetszőleges „átformálása". Ennek eredményeként a rendszerváltást megelőző közelmúltról ma két ellentétes, egyaránt hamis kép van forgalomban, s a kettő egymást táplálja. Az egyik az 1990 előtti négy évtized differenciálatlan egybemosása és feketére festése, szereplőinek olyan diabolizálása, démonizálása (lásd Terror Háza), amely alkalmasnak látszik a mai politikai ellenfél diszkreditálására. A másik, ellenkezőleg, a Kádár-korszak három évtizedének olyan beállítása, mint ami tudatosan és sikeresen haladt – a szovjet éberséget is kijátszva – a demokratikus jogállamiság és Európa felé. (Aminek következtében nem is volt szükség éles rendszerváltásra, s végképp nincs szükség a múlt firtatására – nézzünk csak előre.)

A közvetlenül politikafüggő történetfelfogás és -elbeszélés természetesen nem szorítkozik az 1945 utáni időszakra. Kiterjed a Horthy-korszakra is, amelyet a mai jobboldal a jelek szerint nem nélkülözhet a maga hagyományai közül (akárcsak Tisza Istvánt), s amennyire lehet, rehabilitálni igyekszik, míg előzményeit, köztük az 1918-as demokratikus forradalmat is a legszívesebben kidobná a történelmünkből.

Mindez persze elsősorban a propaganda, a média és a publicisztika síkján zajlott és zajlik. A mai magyar történetírás, a történész szakma – ha nem maradt is tökéletesen érintetlen a hatalmi elvárásoktól – ebben a szörnyű folyamatban nem vett részt, egyik oldalon sem vált a politika szolgálóleányává. (Komolyabb része már jóval a rendszerváltás előtt tudott a saját fejével gondolkodni.) De az is tény, hogy nem volt képes mindezt erőteljesen visszaverni, hatásosan hitelteleníteni, s a történettudomány becsületét, hitelét megszilárdítani, főként pedig viharos XX. századi történelmünknek egy olyan tárgyilagos, „középvonalas" értelmezését elfogadtatni, amilyet például Romsics Ignác munkája képvisel, amely szakít mind a horthysta-nacionalista, mind pedig a marxista–leninista kontinuitással.

A szakszerű történetírás tekintélyének és nemzetnevelő szerepének megőrzését nem csupán a politika gátolta, hanem akadt „szakmán" belüli akadály is, amit „posztmodern" szemléletnek és iránynak szoktak nevezni. Anélkül, hogy ennek a sokat vitatott és nehezen definiálható divatnak és szemléletmódnak a jellemzésébe is belemennénk, ismerjük el, van egy helyes alapgondolata: az, hogy a történelem sohasem deríthető fel tökéletesen, nincs célja és üzenete, s nincs egyetlen abszolút értelmezése. Az importált divat azonban odáig ment, hogy sokakkal el-

Magyar Hírlap, 2002. augusztus 17. 10. o.

hitette: minden történeti eseménynek, jelenségnek, folyamatnak tetszés szerinti értelmezése lehetséges, aszerint, hogy milyen „diskurzus", azaz „beszédmód" keretében közelítjük meg s ezek lényegében egyenértékűek, hiszen a rendelkezésre álló források is többnyire csak önmagukat minősítik, nincs bizonyító erejük. Holott a legtöbb jelentős történelmi eseménynek és jelenségnek igenis van valamilyen fő tartalma vagy tendenciája, ha mégoly ellentmondásos is. Az 1848-as szabadságharcot lehet Habsburg-szemmel is ábrázolni, az 1956-os forradalmat lehetett – sok igazságmorzsa felhasználásával – ellenforradalomnak beállítani, de ez nem dönti meg a m. már mindkét eseményről elfogadott, mondjuk így, „történelmileg megszilárdult" álláspontot. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne lennének indokoltak az újabb megközelítések és az olyan viták, amilyenek például a nagy francia forradalom körül zajlottak mintegy két évtizeddel ezelőtt.) Tegnapra azonban már ott tartottunk, hogy történeti és katonai „szakértők" lépten-nyomon utólag próbálták megnyerni a második világháborút, s nemzeti hőssé kezdték átfesteni a háborús bűnösöket. Bízzunk benne, hogy ma nem kezdődik hasonló történelem-átalakítás a másik oldalon.

Érthető, hogy ez a bizonytalanság bizalmatlanságot szül. Addig is, amíg a komoly szakmai viták megteremtenek valamilyen korszerű és európai szintű konszenzust vagy egyensúlyt, a történészek azzal tehetnék a legtöbbet egy józanabb és megalapozottabb történeti köztudat kialakításáért, ha elméletek helyett minél több tényismeretet és emberszabású történetábrázolást nyújtanának olvasóiknak. A mára megnövekedett történelmi érdeklődés kötelez: szerzőknek, kiadóknak és folyóiratoknak szélesebb körben is fogyasztható, az elektronikus média által is felhasználható szellemi táplálékot kell nyújtaniuk a közönségnek.

A vereség beismerése

Az 1994-es választás után, amikor a liberális tábort – és nem is csak az SZDSZ tagságát – élesen megosztotta a szocialistákkal kötendő koalíció kérdése, maga az SZDSZ pedig egy kisebbfajta pártszakadás viharzónájába került, Kis János, mint a párt egykori elnöke és szellemének legfőbb megtestesítője, meggyőző érveléssel fejtette ki, hogy mi a különbség egy liberális vitaklub és egy politikai párt között, s hogy az SZDSZ nem térhet ki a kormányzati felelősség vállalása elől, amikor választói erre kötelezték. Tölgyessy és néhány társa kivételével úgy láttuk akkor, s úgy gondolom ma is, hogy teljesen igaza volt. Ma viszont, amikor a nyolc év előtti Horn-kormánynál minden tekintetben sokkal jobb kormány alakulhatott, amikor az akkori bő kormánytöbbség helyett nagyon szoros ez a többség egy revánsra szomjas ellenzékkel szemben, Kis János visszatért a politikai vitaklub követelményeihez és stílusához.

A véletlen úgy hozta, hogy Medgyessy Péter *Magyar Nemzet*-beli „leleplezésének" és parlamenti – bizony elég rosszul viselt – „meghentergetésének" délutánján egy liberális klubesten módom volt végighallgatni Kis János friss helyzetértékelését, amely már egyértelműen a miniszterelnök távozását jelölte meg egyedüli (demokratikus) megoldási lehetőségként. Nem tagadom, ha nem is aggálytalanul, nagyjából egyetértettem vele, mint ahogy ezen a keddi délután, mint tudjuk, hasonlóan reagált az SZDSZ parlamenti frakciójának többsége is. (De már ott, a mi klubdélutánunkon érzékelhető volt a párttal rokonszenvezők riadt aggodalma is.) Másnap reggel megjelent cikkének (Medgyessynek mennie kell!) még talán elhihettük, hogy ez a távozás – így vagy úgy – csupán rövid idő kérdése lehet, második cikke megjelenésekor viszont már ismert volt mind a megszilárdult parlamenti helyzet, benne az SZDSZ kiérlelt többségi véleménye, mind a közvélemény erős megnyilvánulása a kormány változatlan továbbműködése mellett. Amikor pedig Kis János jónak látta, hogy beváltsa „ígéretét", és kivonuljon az általa is alapított pártból, élete nagy politikai alkotásából, már kiderült, hogy a

Beszélő, 2002. 9–10. sz. 17–18. o.

koalíciós kormány, ha nem is hibátlanul, de igen sikeresen startolt, s visszamenőleg egyszerűen képtelennek tűntek mind a miniszterelnök lemondásáról, mind a „konstruktív bizalmatlansági indítvány" alkalmazásáról, mind az MSZP-kormány külső SZDSZ-es támogatásáról szőtt elképzelések. Ő azonban nem látta be ezek irrealitását és politikai veszélyeit, hanem visszamenőleges ábrándokat szőtt arról, hogy a húsztagú SZDSZ-frakció legalább néhány napig kemény ellenállást tanúsíthatott volna a Medgyessy mögé egységesen felsorakozott MSZP-vel szemben. (Vajon milyen eredménnyel?)

Azt hiszem, nem alaptalan a feltételezés, hogy Kis János valójában javaslatainak és álláspontjának látványos kudarca elől menekült a látványos kilépésbe. A Medgyessy-ügyben elszenvedett veresége mögött azonban egy sokkal mélyebb és hosszabb, mintegy évtizedes kudarcsorozat húzódik. Mióta Kis János 1991-ben – elhamarkodottan – lemondott az SZDSZ elnökségéről, kiszolgáltatva a pártot Tölgyessy konzervatív-liberális irányzatának, továbbra is folyamatosan azon volt, hogy részben írásai útján, főként azonban hívei közvetítésével befolyásolja az SZDSZ tevékenységét és arculatformálását. Szeme előtt mindvégig egy olyan elvszerűbb, a kifejezetten népszerűtlen liberális elvek és célkitűzések mellett is habozás nélkül kiálló, a kellemetlen konfliktusokat is vállaló párt képe lebegett, amilyenné az SZDSZ sohasem tudott válni, sem ellenzékben, sem kormányzati pozíciójában. Kis János és hívei ezért a párt mindenkori vezetőit hibáztatják, ami részben jogos is lehet, nem hajlandók azonban tudomásul venni, hogy ez egyben a párttagság és a szélesebb társadalmi közeg hol tudatos, hol ösztönös ellenállásába is ütközik. Természetesen nehezen eldönthető, hogy az SZDSZ befolyásának stagnálása vagy zsugorodása egy „elvszerűbb" vagy éppen egy „népszerűbb" politikával lett volna inkább elkerülhető. A tavaszi választásokon azonban nyilvánvaló lett, hogy az e körüli viták és kölcsönös vádaskodások elég feleslegesek voltak: a választókat, a szimpatizánsokat nem ez befolyásolta, s nem hiszem, hogy az SZDSZ akár egyetlen szavazatot is veszített volna a drog vagy a homoszexualitás ügyében tanúsított nem eléggé elvszerű kiállása miatt. A valós politikai erőtérben másról volt szó, és a választási kampány sikerességét, valamint a koalíciókötés szükségességét Kis János sem vonta kétségbe. Eszerint a választások után zajlott néhány hetes tavaszi parlamenti ciklus, avagy az azóta eltelt két hónap közéleti eseményei (bűnei) lennének olyan súlyúak, hogy Kis János már egy pár hétig (az önkormányzati választásokig) sem halaszthatta kilépését egykor szeretett pártjából? Igen, saját nyílt levelében is azt írja: „elhatározásom a választások utáni napokban kezdett érlelődni".

Ha az ember rászánja magát, hogy nyilvánosan kitagadja saját gyermekét, illő, hogy legalább komolyan megindokolja elhatározását. Az SZDSZ ennyit bizonyosan megérdemelt volna a maga alapító filozófus-elnökétől, a liberalizmus legnagyobb felkészültségű magyar gondolkodójától. Ő azonban először csak „megüzente" (az MTI útján) megdöbbent tisztelőinek és elvbarátainak, hogy elhagyta őket, majd egy hozzá és a lépés súlyához méltatlan színvonalú nyílt levelet tett közzé. Emlékeztetnék rá, hogy még az SZDSZ-től akkor már régen eltávolodott Tölgyessy Péter is megtisztelte pártját azzal, hogy az Országos Tanács ülésén jelentette be és indokolta meg kilépését. Kis János utal ugyan rá levelében, hogy elidegenedése már régi keletű, de a hangsúlyt a friss vádakra helyezi, amelyek viszont sokak szerint – szerintem is – részben túlzóak, részben pedig egyszerűen alaptalanok. A sokszorta nagyobb MSZP-vel folytatott koalíciós tárgyalások eredményeiből erőtlenségre, a négy megszerzett miniszteri tárcából koncepciótlanságra, a kormányprogram hiányzó pontjaiból az SZDSZ teljes „kiüresedésére" következtetni végletes doktrinerség, a „több mint kormányváltást" kierőszakoló Fidesz-pártkatonák és -kiszolgálók leváltását sokallani pedig még ennél is rosszabb. Az ő ismeretanyagával és elemző készségével ennél sokkal mélyebb anamnézist vagy meggyőzőbb vádiratot is készíthetett volna.

Kilépése tehát politikailag nincs kellően megindokolva, hiszen az SZDSZ politikájában, ha időnként mutatkoztak is a fáradás vagy a „sodródás" tünetei, nem ment végbe tartalmi torzulás, elvfeladás, még kevésbé árulás. Természetesen így is érezheti magát valaki csalódottnak, ez esetben vagy felveszi a küzdelmet, vagy félrevonul, és végképp felhagy a párt befolyásolásával. Ha a nagyon tudatos Kis János nem ezt tette, úgy ezzel valami célja volt. Tudhatta, hogy az ő kilépése egészen más horderejű, mint az elmúlt években távozott néhány neves értelmiségié vagy akár a sajátos okokból most kilépett Hack Péteré. Azt is jól tudhatta, hogy lépése az SZDSZ felrázására nem, legfeljebb megrázására alkalmas. Tehát vagy a jelenlegi pártvezetésre akart csapást mérni, vagy saját korábbi és mostani magatartását – hallgatásával jelzett elégedetlenségét – visszamenőleg igazolni. Távozásának módja tehát véleményem szerint morálisan sem védhető, mert nem tisztulást eredményezett, hanem kárt okozott vele, hiszen az SZDSZ-re nem csupán a liberális eszmék követőinek, de a nehezen formálódó magyar demokráciának is szüksége van.

Emlékezés vagy botránykeltés?

Tíz nappal október 23-a előtt úgy tűnik, az idei hivatalos megemlékezés minden eddiginél több és nagyobb botrányelemmel fog szolgálni. Ehhez a szomorú rekordhoz, ha nem is egyformán, már minden fél hozzátette a magáét. A kormány és az MSZP, érthető módon, nem kívánva újra arcát odanyújtani a nyilvános rendezvényekre menetrendszerűen kivonuló hivatásos köpködőknek, már jó előre elhatározta, hogy a védettséget nyújtó Parlamentben rendezi meg az ünnepi emléküléstt. Elmulasztotta azonban, hogy ennek az ülésnek a méltó programját időben átgondolja és előkészítse, hiteles és támadhatatlan szónokokat kérjen fel, lehetőleg az ellenzéki pártokkal is egyeztetve. Miután a Fidesz az ülésen való részvételét ahhoz kötötte, hogy ott egy általa jelölt 56-os veterán is felszólalhasson, aminek célja és célzata több mint nyilvánvaló volt, a kormányoldal a köztársasági elnök felléptetésével próbálta megmenteni a helyzetet. Mádl Ferenc azonban a jelek szerint nem teszi meg ezt a szívességet, a szívére hallgat, és nem beszél, legfeljebb megjelenik. Az utca pedig megint a radikális és szélsőjobboldalé lesz, amely várhatóan egész napos tombolással fogja ismét kisajátítani demokratikus forradalmunk és nemzeti szabadságharcunk örökségét.

Az önkormányzati választások finisében pontosan ez volt Orbánék célja. Önmagukat, mint a nemzeti ügy egyedüli örököseit és képviselőit feltüntetni, a baloldalt pedig látványosan kirekeszteni ebből a közös örökségből. Ez a produkció, amelyet legalább hat esztendeje évről évre, lehetőleg évente többször is előadnak, történetileg azon a hazugságon alapul, hogy 1956 egyértelműen „polgári", azaz nemcsak antikommunista, hanem antiszocialista forradalom volt. Orbán, Pokorni és társaik ezt hajtogatták már kormányra jutásuk előtt és azóta is minden évfordulón. A valóságban ez a megmozdulás csak a szabadság és a demokrácia kiküzdésére irányuló akaratban lehetett egységes, egyébként igen sokszínű volt, amire az események minden tanúja emlékszik (ha akar), s amiben minden komoly egykorú és mai elemző egyetért. A sok szín között bizonyosan a „polgári" volt a leghalványabb, s egy harmadikutas szocializmusé a legerősebb. Ebben a tudatos „revizionistákon" kívül jelen voltak a munkástanácsok, a területi és vállalati forradalmi bizottságok MDP-tag és párton kívüli tagjai, hiszen az ÁVH és a hivatásos pártfunkcionárius réteg kivételével gyakorlatilag az egész társadalom a forradalom mellé állt. Valótlan tehát az is, amit a „barikád másik oldaláról" beszélnek: azon az oldalon a szovjet páncélosok, a KGB és – az első napokban, majd november 4-e után ismét – az ÁVH fegyveresei álltak, nem általában „a kommunisták".

A „kommunisták" – Nagy Imre, Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Lukács György és társaik – október végén új pártot alapítottak: a később Kádárék által elfoglalt és kompromittált MSZMP-t. A szovjet katonai intervenció és Nagy Imréék elrablása után pedig a „kommunisták" nem csekély része – Gimes Miklós, Angyal István, Szirmai Ottó, Molnár Miklós, Kende Péter, Fekete Sándor, Eörsi István és sok társuk – az eltökélt ellenállást választotta a Kádár-kormánnyal és hátvédjével szemben. A megtorlás együtt sújtott bennünket a forradalom és az ellenállás más előéletű résztvevőivel. A kádári „konszolidáció" éveiben mi, mint a III/III által „összejárók" néven emlegetett csoport, Göncz Árpáddal, Mécs Imrével, Mérei Ferenccel, Rácz Sándorral és más barátokkal együtt igyekeztünk ébren tartani 1956 elfojtott szellemét, amíg az 1980-as években el nem érkezett újra a cselekvés ideje. A mai nagyhangúak és füttyöngetők akkoriban nem állták utunkat a 301-es parcella bozótrengetegében és sírgödrei között. Ki tudja, hol lapultak?

Az illegális *Beszélő, Hírmondó* és más szamizdat kiadványok szerkesztői viszont, csakúgy, mint a Bibó-kollégisták, megértették 56 jelentőségét a demokratikus jövő szempontjából. Érdekes fejlemény, hogy az egykori kollégisták nagyra nőtt és átlényegült pártja most már nem csupán politikai, hanem útszéli módszerekkel is gátolja a méltóságteljes októberi megemlékezést. Gátolja azt is – miközben lármásan követeli –, hogy a mai MSZP tisztázza viszonyát a múlthoz és 1956-hoz. E téren csakugyan lenne még tennivaló, de nehéz hozzákezdeni, amikor maguk a Fidesz-politikusok és az általuk mozgatott ötvenhatos veteránok gátlás nélkül, folyamatosan hazaárulózzák őket, akkor is, amikor a szocialisták – jelképesnek szánt gesztussal – éppen Nagy Imre szobrától indulnak az új országgyűlés alakuló ülésére. Azt hiszem, akkor indultak el a helyes úton, amikor ezt a nyitást és Nagy Imre nevét választották, defenzíva helyett. Nem igaz, amit az ellenzék egyik hangadója mondott a minap, hogy ezen a

Heti Világgazdaság, 2002. október 18. 50. o.

napon az MSZP-nek hallgatnia „illik". Ellenkezőleg, beszélnie kellene, emlékeztetve például Nagy Attila színészre, egykori váci rabtársunkra, aki az első ciklusban, haláláig, frakciójuk egyik erőssége volt, ugyanakkor az eddiginél nyíltabban és egyértelműbben elhatárolódva a múlttól és annak kísérteteitől, s egyidejűleg fiatalítva a vezetés sorait.

1956 a napi politika martaléka lett

Gündisch Mónika interjúja Litván Györggyel

Tanár úr, kérem! Olvassák önöket a mai politikai retorika művelői? Az 1956-os Intézet kutatói s „külkapcsolataik" jóvoltából igencsak bőséges dokumentumanyag és elemzés áll rendelkezésre. Ha e forrásokat forgatják, akkor meg miért gondolják azt, hogy mások nem olvasnak?

Rátapintott. Többnyire nem olvasnak, s nem zavartatják magukat a tényektől. Sajnálatos, hogy a napi politika martalékává lett 1956 is, ugyanarra a sorsra jutott, mint 1848 és 1918–19. Ünnepeinket – meglehetősen gátlástalanul – saját napi propagandisztikus céljaikra akarják felhasználni immár tizenkettedik éve a politikai pártok. Több oldalról is kisajátítják őket, de elsősorban 56-ot, jobbról. Egysíkúnak, jobboldalinak, sőt „polgárinak" minősítik; s mindenki más emlékezőt, résztvevőt – elsősorban magát Nagy Imrét, akit szépen eltemettek 1989 nyarán – kilöknének ebből az örökségből. De skatulyájukba a munkástanácsok, a szociáldemokrácia, Bibó István sem „férnek bele". Nagyon sokféle irányzat volt, de éppen a polgári vonal volt talán a leggyengébb vonulat. Nyilván, ha tovább tart a forradalom, jobban kibontakozott volna a pártosodás, a polgári követelések sora is, de 56 alapjában véve harmadik utas szocialista megmozdulás volt.

Az „utolsó szocialista forradalom" – ahogy Bill Lomax jellemzi?

A baloldali angol szociológus-történész is túloz. Egyoldalú. Leegyszerűsít. Ő csak a munkástanácsokat látta meg – s a mi ötvenhatunkat kinevezte a világtörténelem egyetlen autentikus szocialista forradalmának. Ez sem igaz. Az újabb ferdítések közé sorolhatók azok a szocialista – mondjuk, MSZP-s – beállítások, amelyek meg csak Nagy Imrét s az akkori kiábrándult, nemzeti célok szolgálatába állt kommunistákat látják. Ez sem igaz. 1956 nagyon rövid ideig tartott – ez a

Vasárnapi Hírek, 2002. október 20. 7. o.

nyitja a dolognak. Nem tudtak az irányzatok igazán kibontakozni. Mindenesetre négy irányzat tapintható ki: a szocialista, a Bibó István neve által fémjelzett nemzeti demokratikus, Mindszenty bíboros keresztény-konzervatív irányzata és a szélsőjobbos; ez utóbbi minden kommunista vagy legalábbis kommunistagyanús személyt eliminálni akart volna a politikai palettáról. S nemcsak onnan. Ez az üzemi forradalmi bizottsági választásoknál s néhány tragikus lincselésnél érzékelhető volt. A „bal" és a „jobb" a „meddig menjünk vissza?" alapon különült el. Nagy Imre és Bibó közt lényegében nem volt különbség: az 1945–47-es koalíciós időszak, a demokratikus működés állt előttük példaként. De voltak, akik számára nem ez volt hiteles újrakezdés, a „régi" Magyarországot, lényegében a királytalan királyságot kívánták volna vissza. Bár leszögezem: a földosztást ők sem vonták kétségbe.

Mindszenty a Nagy Imre-kormányt, s önöket, a Petőfi Körben önmagukra talált baloldali ifjakat, akik éles kritikával illették a szovjet típusú egypártrendszert, a „bukott rezsim örököseinek" tartotta... Egy – szintén leegyszerűsített – kérdés: végül is mi volt 56?

Én demokratikus forradalomnak nevezem, de nemzeti szabadságharc is volt. Újfajta, társadalmi, gazdasági, politikai értelemben minőségileg más rendet, vegyes gazdaságot akart. A „mi lett volna, ha?" nincs a történelemben. Rettenetes sokk volt; amikor bejöttek az oroszok: százötvenezres páncélos hadsereg zúdult ránk. Tudtuk, nem azért jöttek be, hogy kimenjenek. Volt, aki a „külső csodában" bízott – de a Nyugat tájékozatlan s egyszersmind érzéketlen volt. Ott volt a szuezi válság is. Amerikai dokumentumok jelzik: Eisenhower elnök Bibó István november 4-i levelére így reagált: „a magyarok azt fogják érezni évtizedekig, hogy a közel-keleti konfliktus ütötte ki kezükből a már majdnem megszerzett szabadságot". Előtte – ezt orosz titkos iratokból tudjuk, hisz Jelcin elnök 1992-ben egykori harcostársunknak, Göncz Árpád államfőnek hatalmas paksamétát adott át – Moszkvában is belső viták dúltak. Haboztak: beavatkozzanak-e. Dulles amerikai külügyminiszter üzente meg nekik: ne aggódjanak, nem tekintik Magyarországot politikai-katonai szövetségesüknek. Ezt a szovjetek „szabad vásárként" fogták fel.

Az emberek „belső csodákban" is hittek... Legendákban...

Igen, hogy Maléter a Bükkben gyűjti a csapatokat. Meg hát a munkástanácsok is működtek még. De katonailag ekkor már eldőlt 56. Mi abban bíztunk, hogy a történtek után politikailag meg lehet bénítani őket. Magyarán: megakadályozni, hogy a szovjet érdekszféra még egyszer (egy)pártot szervezzen maga alá, a bábkormány szolgálatára. Ez volt a mi hitünk – tévhitünk! Illegális tevékenységbe kezdtünk, szellemi ellenállásba, ekkor született meg az *Október Huszonharmadika* című lap. Csoportunk – Fekete Sándor, Kende Péter, Mérei Ferenc, Hegedűs B. András – illúzió nélkül látta a helyzetet, de nem tartotta eleve reménytelennek küzdelmünket. [...]

S jöttek a megtorlások. Halál, életfogytiglan, sok-sok év.

Párthatározat volt rá. A párt felügyelte a pereket is. Mi viszonylag „szerencsések" voltunk. Mérei Ferencet és társait – ebben a perben voltam harmadrendű vádlott – szervezkedésért ítélték el. Az 1956-os Intézet Oral History részlege életútinterjúk sorozata útján dolgozza fel többek között a „bent" és „kint" történteket. Mi néhányan Márianosztrán voltunk a cipész- és a kötélfonó műhelyben, majd Vácott a többiekkel együtt téglát, szenet hordtunk, aztán a nevezetes fordítóirodára kerültünk. Beindult az analfabéta-oktatás: történelem és magyar kivételével mindent taníthattunk, két Kossuth-díjasunk volt a „tantestületben": Kardos László és Mérei. „Sitiprincek" lettünk, ekkor már mi is „spájzolhattunk": cigarettát, édességet a börtönkeresményből. Megalakítottuk az „élvezd a börtönt, ahol éred!" mozgalmat, mert a humor segít. Mérei „papa" mondta: „kiváló hely a börtön az alkotásra, egyetlen hibája, hogy nem koedukált". Velünk volt Annus István – ma Békéssámson polgármestere. Jobboldali. A kevesek egyike, aki már az ötvenes évek legelején szervezkedett. Hiteles ember.

Lám, újra a „bal–jobbnál" tartunk... Mit szól a Medgyessy-kormány által alapított Nagy Imre-díjhoz? Mi van, ha „jobbos" is kap?

Nem tudom, ki fog kapni, módom volt nekem is néhány javaslatot tenni. Ha hiteles ember valaki, kapjon. A díjat tisztességes, őszinte kezdeményezésnek tartom. Természetes, hogy Nagy Imre hagyományaihoz térnek vissza. Végül is mindhalálig baloldalinak, sőt kommunistának vallotta magát, s mint ilyen vállalta a demokratikus forradalom eszméit, a nemzeti szabadságharcot. Az MSZP az ország legnagyobb pártja, Kádárhoz nem nyúlhat vissza, Rákosihoz még kevésbé – csak természetes, hogy Nagy Imrében keresi az őst. Tehetné ügyesebben, határozottabban is! Mert fel kell emelniük a fejüket, vállalva a múltat, egyúttal végleg elhatárolódva tőle. Igaztalan az a vád, hogy október 23-án az MSZP-nek

„hallgatnia illene". Örülök, hogy Medgyessy Péter – aki 1956-ban még általános iskolás volt – felvette a kapcsolatot a nagyon is sokféle irányzatot képviselő ötvenhatosokkal.

Tavaly Mécs Imrét, az 56-os halálraítéltet, előtte az ország Árpád bácsiját, az egykori váci rab Göncz Árpádot fütyülték ki e nemzeti ünnepen.

Nem baj! Nem kellene törődni vele. Az emlékezést kár „bedugni" a Parlamentbe. Akik ma – ellenzéki párttámogatással a hátuk mögött – fütyülnek, köpködnek, hazaárulóznak, sehol nem voltak akkor, amikor még nem díszparcella, nemzeti emlékhely volt a 301-es, hanem alig-alig megközelíthető gyomtenger. Amikor még a rendőr bennünket kérdezett, mit keresünk ott; s a III/III-asok gyűjtögették nevetségesen lapos kis adataikat rólunk, az akkor is emlékezőkről. Csak azt sajnálom, hogy az egykori Bibó-kollégisták – akik most nem vesznek részt a parlamenti ünnepségen – mozgatják a fújolókat. Amikor a kollégium ünnepi aktusban Bibó István nevét felvette, ott voltam, előadást tartottam, többedmagammal. De 1999-ben, a tizedik évfordulóra már nem hívtak meg azok, akik ma elfeledik és elfedik a mi közös ötvenhatunkat, akik valamikor a mi tanítványainknak vallották magukat...

„Nem kancsal apostol"

Néhány éve véletlenül belehallgattam egy ismert – azóta nagyon is elismert – építésszel folytatott rádióbeszélgetésbe. Azt fejtegette, hogy az „organikus építészet" mai adekvát építési formája a kör alakú jurta, amelynek alakját spontán módon kijelöljük, amikor saját tengelyünk körül megpördülve két karunkkal szabályos kört rajzolunk. A derékszög uralmának vége, jelentette ki.

Nocsak, mondtam magamban, ez nem más, mint szakítás Európával, amelynek legigazibb jelképe a nagyon is derékszögű athéni Parthenon, s amelynek építészete – néhány évezreden és sok stílusváltáson át – végeredményben mégiscsak a derékszögön és a benne kifejeződő racionalitáson alapult. Azóta persze „haladtunk", s ma már alig lepődünk meg az elektronikus és nyomtatott médiából ránk zúduló sumerológia, rovásíráskultusz, negyvenezer éves magyar történelem, hazug történelmi mítoszok és összeesküvés-elméletek, sámánizmus és egyéb zagyvaságok növekvő áradatán (amelyet a riporterek és műsorvezetők jó része a szenzációnak kizáró buzgalommal és odaadással szokott beharangozni).

Ünneprontó módon ez jut eszembe, amikor a szerkesztőség felkérő levelében azt kérdezi, „szinkronban van-e a magyar társadalom értékrendje Európáéval". Természetesen soha nem volt teljesen szinkronban. A XX. században a magyar társadalom többször is nekilendült, hogy szinkronba hozza: 1918-ban, 1945-ben, 1956-ban s legutóbb 1989-ben. Az első három esetben kívülről gátolták meg ebben, a negyedikben – egyelőre – saját maga. Benyomásom szerint a Kádár-korszak vége felé a magyar társadalom belső, a hivatalossal szembeszegülő értékrendje talán közelebb állt az európaihoz, mint a mai, amelyben elburjánoztak a politikai indulatok és a holtukból feltámasztott régi ideológiák, az újra elszabadult előítéletek és babonák indái.

Nem csupán a tolerancia, a humanizmus és a szolidaritás közismerten gyenge színvonaláról van szó. Ezek egyetemes emberi követelmények. De léteznek – talán még ma is – jellegzetesen európai értékek, amelyek földrészünk szellemét

Magyar Hírlap, 2003. december 24. 23. o.

mindig megkülönböztették más, misztikusabb vagy naivabb tájakétól. Marcus Aureliusnak a római Capitoliumon álló bronz lovas szobra az 1930-as években Kosztolányi Dezsőt az európai racionalizmus himnuszának megírására ihlette:

Nem kancsal apostol,
nem zagyva keletnek elmebetegje,
fönséges írótárs, együtt a szív és fő...
Semmi, ami barbár nem kell
soha nékem, semmi, ami bárgyú.
Nem kellenek ők se, kik titkon
az éggel rádión beszélnek, a jósok
a boncok...
Csak a bátor, büszke
az kell nekem, ő kell,
őt szeretem, ki érzi a földet
... az értelem égő lámpája kezében
... s szól: „ez van", „ez nincsen", „ez itt
az igazság", „ez itt a hamisság"...

Ijesztően messze vagyunk ettől az eszménytől és ettől az európai szellemiségtől. „Posztmodern" korunkban, az ízléstelen és anakronisztikus építmények, a mindent megkérdőjelező vagy relativizáló elméletek nyomasztó hatása alatt nem ide kellene valamennyire visszakapaszkodnunk?

Ehelyett inkább azt látjuk, hogy még a racionális, európai gondolkodásra képes fiatalok is rezignáltan, önfeladó engedékenységgel veszik tudomásul az obskurantizmus, az antimodernizmus vagy éppen az antidemokratizmus változatos formáinak elburjánzását. Pedig nem lenne nehéz ezeket erélyes fellépéssel peremre szorítani, marginalizálni.

De a fiatal európai liberálisok azt hiszik, hogy a demokráciának nincs szüksége önvédelemre, fenntartja önmagát. Nem tudják, hogy a legbestiálisabb diktatúrák némelyike demokratikus úton jutott uralomra. Nem veszik észre, hogy a jobboldal – az európai csatlakozás hazai ellenzőivel együttműködve – még a csatlakozást is a nacionalizmus felszítására igyekszik felhasználni.

A „tolerancia" nevében Európába is magukkal akarják cipelni az Európa-ellenes nézeteket és indulatokat. Megbocsátja-e nekünk az utókor, ha visszaengedjük uralmába a megosztottságot, a gyűlölködést és a középkort?

Én nem változtam

Tamás Gáspár Miklós hosszú és megtisztelően részletes véleményt írt Jászi Oszkár-életrajzomról, sok finom megjegyzéssel, jólestő elismeréssel és meggondolkoztató kritikával („Elkésett, mégis időszerű", *Népszabadság,* Hétvége melléklet, április 3.).

Nem ezekre, csupán arra kívánok reagálni, ahogy Tamás Gáspár Miklós a könyv bemutatásába belekeveri, sőt szinte előtérbe állítja az én saját és az övétől kétségkívül eltérő szellemi-politikai fejlődésrajzomat. A tájékozatlanabb olvasó még elhiheti, amit erről ír. TGM másfél évtizeddel ezelőtt megírta „Búcsú a baloldaltól" című emlékezetes cikkét (*Kritika,* 1989. 12.). Sokakkal együtt én is válaszoltam rá („Kitől búcsúzzunk?", *Kritika,* 1990. 4.), írásom éppen arról szólt, hogy a magyar baloldaliságnak a marxista-kommunista szocialista hagyománya mellett van egy demokratikus hagyománya is, amely többek között éppen Jászi nevéhez és művéhez kapcsolódik, s amelytől nem kéne elbúcsúzni, ellenkezőleg, fel kellene eleveníteni. TGM később visszavonta búcsúját, s a liberalizmustól visszatért a baloldali-forradalmi álláspontra. Szíve joga. De miért állítja vagy feltételezi, hogy én viszont, mire megírtam ezt a könyvet, az ő korábbi konzervatív-liberális álláspontjára jutottam, s ebből a „kor szellemét követő" pozícióból ábrázolom és bírálom az immár „meghaladott" Jászit?

Könyvem előszava – remélem – mindenki számára világossá teszi, hogy a legkevésbé sem ábrándultam ki Jásziból, ma is Ady szemével nézem, s kettőjük hangját hiányolom leginkább a mai magyar közéletből. De nem az ideológus, hanem a történész módszerével és eszközeivel, folyamatos ítélkezés nélkül és a kötelező távolságtartással igyekeztem bemutatni küzdelmes és izgalmas életét. Az ítélkezés – Jásziról és a könyvről – már az olvasó dolga.

Népszabadság, 2004. április 14. 14. o. (Litván György *Kitől búcsúzzunk?* című cikkét lásd e kötet 42. oldalán – a szerkesztők.)

Bibó István barátai és ellenségei

A véletlen úgy hozta, hogy Bibó születési és halálozási évfordulói idején a megemlékezésektől függetlenül is sokat olvashattam róla. Elsősorban persze az újra felfedezett Sárközi Márta kapcsán. A fia által közreadott tüneményes zugligeti levelekből és a Széchenyi Ágnes által szerkesztett pompás emlékkönyvből egyaránt kiderült, hogy Márta sok tucat vagy netán több száz emberre kiterjedő gondoskodásában a legelső hely Bibó Istvánt illette meg: börtönévei alatt róla gyűjtötte a híreket, családját gyámolította, kiszabadítására szőtt terveket. Amikor 1962 őszén, röviddel szabadulásom után összetalálkoztam vele, kabátomnál fogva berántott a legközelebbi eszpresszóba, s rám parancsolt: most üljön le, és meséljen Bibóról! Elmondtam neki a megkülönböztetetten komisz bánásmódot, amelyben két éven át, az 1960-as váci éhségsztrájk óta része volt.

Márta állandóan ösztökélte tekintélyes íróbarátait, Illyés Gyulát és Németh Lászlót is, hogy tegyenek lépéseket Bibó szabadulása érdekében. Feltehető, hogy így született meg Németh László 1961. március 1-jei levele Kádár Jánoshoz, akitől az író – az előző évi amnesztia kedvező visszhangjára hivatkozva – támogatást kért a súlyosan beteg Bibó szabadon bocsátásához. Erre a levélre is most bukkantam rá nyári olvasmányaim között, a Huszár Tibor által szerkesztett *Kedves jó Kádár elvtárs!* című hatalmas kötetben, amely Kádár levelezésének javát tartalmazza. Kádár a válaszadás előtt a belügyminiszter véleményét kérte. Biszku Béla március 28-án kelt jelentéséről elmondható, hogy egyetlen szava sem igaz. Közli, hogy Bibó az előző évi váci éhségsztrájk „egyik szellemi irányítója volt", holott mindannyian, akik vele egy munkahelyen (a fordítóirodán) és egy zárkafolyosón voltunk, pontosan tudtuk, hogy Göncz Árpáddal, Mérei Ferenccel, Széll Jenővel, Marián Istvánnal és sokunkkal együtt csak a második napon, a Doberdónak nevezett pincezárkába vetett kezdeményezők iránti szolidaritásból kapcsolódott be az éhségsztrájkba. Biszku a roppant tartásos, de krisztusi szelídségű, halk beszédű Bibót habzó szájú ellenforradalmárnak és gyűlölködő antikommunistának állítja be, aki „Moszkva bérenceiről" beszél, szidalmazza a Szovjetuniót és „rágalmazza Hruscsov elvtársat". Egyébként teljesen egészséges, de megtagadta a munkát, és már több ízben volt fenyítve a börtönszabályok megszegése miatt. Nyomatékul hozzáteszi, hogy „egyes értelmiségi, ellenséges csoportok Bibó István kiszabadításáért az országon belül is akciókat akarnak kezdeményezni". Ahány állítás, annyi hazugság, de Kádárnak ez elég volt ahhoz, hogy a fentiek finomabb átfogalmazásával udvarias levélben elutasítsa Németh László kérését.

Eddig is tudtam, s többször leírtam, hogy a kádári vezetés Bibót az első számú közellenségnek tekintette, s ekként kezelte, de ezekből a levelekből azt látom, hogy Bibó személye, 1956-os magatartása, csendes intranzigenciája, hazai és nemzetközi tekintélye különleges indulatokat váltott ki a vezetés tagjaiból, s vele szemben visszazökkentette őket korábbi rákosista mentalitásukba. Miközben már javában barátkoztak Bibó író-barátaival (ez is kiderül a Kádár-levelezésből), s miközben a börtönbeli körülmények is érezhetően javultak (a fordítóiroda mellett felső tagozatos általános iskolai oktatás kiépítése stb.), Bibót a hírhedt márianosztrai osztályidegen börtönbe szállítják, ott gumibottal megverik, s amikor végre „visszahozzák" közénk a Gyűjtőbe, ott továbbra is zömmel magánzárkán tartják, nem engedik dolgozni, ami egyrészt elszigeteltséget jelentett, másrészt a kereseti és „spájzolási", azaz élelem-kiegészítési lehetőség elvesztését. Vérnyomása ez időben gyakran volt 200 fölött. Akkor is biztosra vettük, ma már tudjuk, hogy a helyi börtönhatóságok és „operások" [úgynevezett operatív tisztek] mindezt felső utasítás és jóváhagyás nélkül nem merték volna megtenni.

A különleges gyűlöletet persze a Bibó-per nemzetközi visszhangja is táplálta. Göncz Árpádtól, de külföldi diplomáciai forrásokból is tudjuk, hogy a halálosnak szánt ítéletet az utolsó pillanatban változtatták életfogytiglani büntetésre, elsősorban az indiai intervenció hatására. Nehezen bocsátották meg maguknak – s főleg Bibónak –, hogy a Nagy Imre-per után nem mertek még egy csoportos kivégzést az imperialisták és a hazai közvélemény arcába vágni. Ezért aztán Déry Tibor kiengedése után Kádár egyetlen esetben sem tett engedményt külföldről jövő nyomásnak a politikai elítéltek ügyében. Erre most új bizonyíték került elő – váratlan oldalról. Károlyi Mihály még szerkesztés alatt álló levelezési köteteinek előkészítése során előkerült a Külügyminisztérium nemrég megnyitott Károlyi-gyűjteményében – sok egyéb között – lappangó két, Bibóval kapcsolatos dokumentum. Mindkettő 1962 márciusából származik, amikor Károlyi Mihályné hosszú idő után először jött ismét Magyarországra, hogy előkészítse férje ünnepé-

Élet és Irodalom, 2004. szeptember 3. 9. o.

lyes hazai újratemetését, amit ekkor a kormányzat is erősen szorgalmazott. Szilágyi Béla londoni magyar nagykövet 1962. március 17-i jelentésében részletesen beszámol a Budapestre készülő Károlyinéval folytatott beszélgetéséről. A temetéssel összefüggő ügyek megbeszélése után Károlyiné „megkérdezte – írja a követ –, hogy olvastam-e azt a levelet, amelyet maga [Bertrand] Russel is aláírt Bibóval kapcsolatban. Kijelentettem, az a tapasztalatom, hogy az emberek látatlanban mindent aláírnak, anélkül, hogy tudnák, miről is van tulajdonképpen szó. Meggyőződésem, hogy Russel nem is tud semmit sem Bibó kilétéről. Megkérdeztem, hogy ő maga hallott-e már Bibó irodalmi tevékenységéről valaha is. Kijelentette, hogy nem, de nem hiszi, hogy Bibó nagyon veszélyes lenne, és emellett beteg is. Közöltem, hogy meggyőződésem szerint valamennyi bebörtönzöttet ki fogjuk majd idővel engedni. Ez azonban semmi esetre sem külföldi nyomásra történik majd. Bibót nem irodalmi, hanem ellenséges politikai tevékenysége miatt zárták el, és nem hiszem azt sem, hogy általános amnesztiáról volna szó. Az azonban bizonyos, hogy már csak nagyon kevesen vannak bezárva, és ezek kizárólag olyanok, akik valóban a fennálló törvényeket megsértették [!]. Károlyiné ismételten kijelentette, hogy nagyon boldog lenne, amennyiben a temetés alkalmával vagy pedig április 4-re szabadon engednék Bibót. Reményeit igyekeztem lehűteni."

Az ügy aktualitását az az elterjedt – de téves – hiedelem adta, hogy 1962 áprilisára újabb amnesztia készül. (Erre azonban csak egy évvel később került sor, miután az Egyesült Államokkal megállapodás történt a „magyar kérdésnek" az ENSZ napirendjéről való egyidejű levételéről.) Károlyiné kitartó érvelése Bibó mellett annál is érdekesebb, mert vejével, Szabó Zoltánnal, aki az angliai magyar emigrációban Bibó ügyének, hírének és szabadulásának fő képviselője volt (például *Harmadik út* címmel kiadta írásainak gyűjteményét), már sok év óta nem érintkezett, így tehát mások, bizonyára baloldali angol barátai, talán maga Russel beszéltek neki Bibóról, s kötötték lelkére ügyének szorgalmazását. Ezt London után Budapesten is híven teljesítette. Kellner György, a Külügyminisztérium munkatársa (egyébként a háború idején Károlyi londoni szervezetének tagja, régi ismerős) március 13-i jelentésében beszámol Károlyiné hazatérés előtti főbb kívánságairól: „[...] nagyon szeretné, ha Kádár elvtárs fogadná. Két dolgot szeretne előadni neki: az egyik, hogy szívesen venné, ha a temetésen megjelenne, a másik, hogy Kádár elvtárs figyelmét felhívja az angliai intellektuális körökre, ahol bizonyos aláírásakció folyik Bibó érdekében. Károlyiné Russel véleményét szeretné tolmácsolni, hogy jó hatással lenne, ha Bibó a közeljövőben amnesztiában részesülne."

Kádár azonban nem fogadta Károlyi Mihálynét – feltehetően éppen a Bibóval kapcsolatos kérése miatt. A fogoly Bibó helyzete és nemzetközi híre nem érdekelte – ott van jó helyen, ahol van –, de a kiszabadult Bibó gondolkodása és szándékai már érdekelték. Kállai Gyula tehát az ő utasítására három héttel az amnesztia után elküldte Bibóékhoz Ortutay Gyulát, a kormányzat egyik kedvenc értelmiségi közvetítőjét, hogy szimatolja ki Bibó hangulatát és terveit. Ortutay jelentése (szerencsére ez is olvasható a *Kedves jó Kádár elvtárs!*-ban) megnyugtathatta Kádárékat. Bibó betegnek érzi magát, nem óhajt többé politizálni, nem ad nyilatkozatokat a külföldi sajtónak, jövőjét egy kis könyvtárban képzeli el. Szóvá tette azonban, miért nem szabadult vele együtt két vádlott-társa, Göncz Árpád és Regéczy-Nagy László (ez ügyben már írt a Legfelsőbb Bíróságnak is), másrészt azt is, hogy őt teljesen alaptalanul vádolták a váci éhségsztrájk megszervezésével, s fenyegették emiatt újabb perrel és halálbüntetéssel.

Az MSZMP Politikai Bizottsága április végén jóváhagyta, hogy Bibó a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárába kerüljön, ahol nyugdíjazásáig, 1971-ig dolgozott. A kádári vezetés ebben az időben nem foglalkozott vele (más kérdés a BM és ügynökei által bizonyára folytatott megfigyelés, amelynek iratait nem ismerem). Kádár Bibónak arra a hosszú levelére sem válaszolt, amelyet 1969 februárjában intézett hozzá a még mindig börtönben lévő ötvenhatosok szabadulása érdekében, amelyet egy évvel később megismételt. Ezúttal formális választ is kapott a KB Iroda vezetőjétől, s Huszár Tibor jegyzetéből megtudjuk, hogy Kádár továbbította a levelet az illetékes minisztereknek. 1970-ben az utolsó visszatartott elítélt is szabadult.

Bibóval akkor kellett ismét foglalkoznia a vezetésnek, amikor 1974-ben meghívást kapott egykori genfi alma materétől, a Felsőfokú Nemzetközi Tanulmányok Intézetétől az őszi-téli félév egy részére, három hónapos időtartamra, s e célból útlevélkérelmet nyújtott be. A nemzetközi kapcsolatok bénultságáról szóló új könyvéhez akart kint anyagot gyűjteni, s persze boldog volt, hogy viszontláthatja ifjúkora egyik kedvenc színterét. Ez időben többnyire már a börtönviselteknek is megadták a nyugati útlevelet. Tőle azonban – hosszas időhúzás és többszöri halasztás után – szeptemberben megtagadták, mivel „kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság biztonságát". Hiába fellebbezett, az Aczél Györgynél közbenjárók sem értek el semmit. Utolsó alkalma lett volna kijutni az országból és szűkös életkereteiből, amelyek betegségét is gyors ütemben súlyosbították. Már öt éve sem volt hátra. 1979-ben bekövetkezett haláláról egyedül a *Magyar Nemzet* mert

egymondatos kishírt közölni. Temetésének időpontját csak a család tudatta, a hivatalosság csupán titkos ügynökökkel és sok fotóssal képviseltette magát.

A váratlan, méreteiben és megrendültségében is kivételes temetésről szóló tudósítások megjelenéséről természetesen szó sem lehetett. Négy hónap múlva, 1979 szeptemberében azonban mégis megszólalt Bibó ügyében a „hivatalosság". Az egyik legfőbb ideológiai folyóiratban, a Pándi Pál szerkesztette *Kritiká*ban E. Fehér Pál váratlanul felfedezte a „Bibó-problémát", s Bibó István nézeteinek és politikai szerepének valami olyan vegyes és ellentmondásos értékelésével próbálkozott, amely talán már megfelelhetett volna a „haladottabb" Kádár-rendszer szellemiségének és követelményeinek is. Bibó életének tanúi számára azonban az volt igazán elképesztő, hogy a cikk szerint Bibó maga is felelős volt helyzete „rendezetlenségéért", mert nem kereste „az együttdolgozás, majd az együttműködés" adott lehetőségeit.

Ezen felindulva, a szerkesztőhöz intézett levélben fejtettem ki azt a véleményemet, hogy Bibó esetében nem csupán ötvenhatos szerepének aránytalan megtorlásáról van szó, hiszen életének egész utolsó három évtizedét (1949–79) tönkretették, személyét diszkriminálták, alkotómunkáját akadályozták. „Nem vall tehát különösen jó ízlésre, felajánlkozó gesztust kérni számon attól, akit évtizedeken át így kezeltek. Ha már életében nem, csak halála után törték meg a körülötte kialakult hallgatást, ezt, úgy érzem, éppen a történtek feletti sajnálkozás hangjával kellett volna kezdeni. S csak azután nyúlni a mélyebb, elvi kérdésekhez [...] Bibó esetében a lényeges és elgondolkoztató az, hogy egy ilyen kiváló képességű és moralitású demokratával, akinek hazai »ritkaságértékét« E. Fehér Pál is elismerte, a rendszer teljes 30 éven át nem tudott mit kezdeni, s hagyta ezt az értéket a maga számára veszendőbe menni" – írtam végül. Rövid válaszlevelében Pándi Pál azzal tagadta meg az írás közlését, hogy „egy kiéleződő Bibó-vita esetleg hosszabb időre háttérbe szoríthatná Bibó valós értékeit is". De Bibó István szellemi feltámadását – ami a következő Bibó-felejtésig tartott – már nem tudták megakadályozni.

Ennek a cikknek a története huszonöt évvel a megjelenés előtt, 1979 őszén kezdődött. Litván György ekkor írta azt a levelet a *Kritika* szerkesztőségének, amelyből feljebb egy rövid részletet idézett. Litván ezt a történetet már 1991-ben megírta, de akkor valamilyen okból nem publikálta, és csak Bibó halálának huszonötödik évfordulóján, 2004-ben tette közzé. *(a szerkesztők)*

Két október tizenötödike

Egy tekintetben hálás vagyok az eszement ifjú újnyilasoknak: hat évtized múltán ismét reflektorfénybe helyezték távozóban lévő nemzedékünk életének egyik legemlékezetesebb napját, amelyre mostanság a sok egyéb történelmi évforduló közepette csekély figyelem irányult. S ha beszéltek vagy írtak róla, csak mint a történelmi mélypont: a félig elmebeteg Szálasi és nyilas söpredéke – Hitler utolsó magyar tartaléka – hatalomra kerülésének napját, a végső szégyen kezdetét emlegették. Pedig ez a nap sokkal több volt ennél. Amit még a miénkhez hasonlóan „gazdag" tapasztalatokkal rendelkező, hideget és meleget bőven megismerő nemzedékek sem nagyon élhettek át: október 15-e a végletek napja volt: előbb az eksztatikus örömé, csak azután a csalódásé, a kétségbeesésé és a halálfélelemé. Az évfordulóra készülve előkotortam hatvan év előtti „naplómat" (pár oldalas feljegyzés, amilyent egyébként csakis akkor, két napig írtam), s nagyon jellemző módon két címet találtam benne. Az egyik „A felszabadulás napja!!" kezdetű örömkitörés, amely Horthy Miklós fegyverszünetet bejelentő rádióbeszédét követte, a másik egy „Búcsúlevél", amely viszont az esti hírek és éjszakai lövöldözések hatására, a lehető legrosszabb fordulat előérzetében keletkezett. (Maga Szálasi egyébként csak másnap reggel jelent meg a színen mint nemzetvezető, így mai híveinek inkább október 16-át kellene ünnepelniük.)

Horthy rádiószózata számunkra nem csupán a fegyverszünetkérés bejelentését és – a román király sikeres augusztus 23-i akciójához hasonlóan – a háborúból való kimenekülés reményét jelentette, hanem egy bizonyosságot és nagy lelki elégtételt is: a negyedszázados rendszer önbeismerését és bukását. Emlékezetes mondatával – immár minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló, hogy a Német Birodalom ezt a háborút elvesztette – a kormányzó a német–magyar szövetség és a német fegyverek évtizedes dicsőítésének ürességét, a végső győzelemről szóló harsány hazugságok és egész politikája kudarcát ismerte be. (Akárcsak Tisza István az első világháború végén, vagy Rákosi Mátyás, illetve

---

Magyar Hírlap, 2004. október 15. 15. o.

Kádár János a maguk diktatúrájának végén.) S hogy Horthy esetében mekkora ez a kudarc és bukás, néhány óra múltán derült ki igazán az ő számára is. A tisztikar és a hadsereg zöme nem a Legfőbb Hadurat követte, akire felesküdött, hanem a németeknek engedelmeskedett, és nyilas karszalagot öltött. Horthy dilettáns kiugrási kísérlete mögött – huszonöt évi kormányzás után! – nem állt erő, még jellemerő sem, hiszen szégyenletes módon aláírásával hitelesítette a hatalomváltást. Október 15-e tehát mindenekelőtt Horthyról, az ő szánalmas és felelőtlen szerepéről szól, s vele a Horthy-rendszerben felnevelkedett szélsőjobboldali, németbarát tisztikarról és az ilyen politikai mozgalmakról, köztük a nyilasokról, akik azután betetőzték a negyedszázados eszmei pusztítást, és fizikailag is romba döntötték az országot.

Azt hiszem, éppen ebben rejlik a hatvan év előtti események legfőbb mai tanulsága is. 1944 nyilasai és hungaristái, jóllehet az 1939-es országos választáson aggasztóan sikeresen szerepeltek, október 15-e előtt az uralkodó elit által komolyan nem vett, sőt megvetett, kormányképtelen söpredéknek számítottak (függetlenül attól, hogy a németek második vagy harmadik vasként őket is ott tartották a tűzben). De a Horthy-rendszer konzervatív-liberális úriemberei is, miközben az angolokkal szerettek barátkozni, és lengyel menekülteket segítettek, nem tettek semmit a fiatalság félnáci-militarista nevelése ellen. „Jobbra csitít – balra üt" volt az 1944 előtti háborús kormányzatokat jellemző alapelv. Október 16-án azután – német segítséggel – megkapták Szálasit, akinek rémuralma fél évszázadra kompromittálta a magyar jobboldaliságot. A közép- és szélsőjobb között ugyanis – minden jelentős különbség ellenére – fontos összekötő kapcsok is léteztek: a nacionalizmus (a revízió, mint fő célkitűzés), az antiliberalizmus és az antiszemitizmus. Ezek a kapcsok, részben latens formában, a mai jobb- és szélsőjobb között is léteznek, s mint az elmúlt napokban már sokan megírták, éppen ebben és nem az újnyilas ágálásokban van a komoly veszély – az egész ország, de külön a mérsékelt jobboldal számára is.

Számukra ez lehetne az egykori és a mostani október 15-e közös tanulsága. Nagyon tévednek, ha azt hiszik, hogy az erre a napra való méltó megemlékezés kizárólag vagy elsősorban a baloldal, netán a zsidók ügye. Szó sincs róla! Most hatvan éve természetesen a budapesti zsidók sorsa is vészesebbre fordult (a vidékieket már kora nyáron deportálták), megépült a gettó, és elindultak a szörnyű gyalogmenetek a nyugati határ felé, de nyomban letartóztatták például Bibó Istvánt is; Bajcsy-Zsilinszky Endrét számos katonatiszttel és más hazafival együtt

kivégezték, Budapestet romhalmazzá tették, számtalan lakójának is halálát okozva. Miképpen a mai szélsőjobboldal sem csupán a zsidókat, hanem magának a demokráciának a létét is fenyegeti. Október 15-e alapjában véve a háborúból, a megszállásból és a diktatúrából való kiemelkedés vagy a mélybe zuhanás közti döntés napja volt a nemzet számára. Ez akkor, sok tényező hatására, tragikusan rosszul sikerült, de ennek a napnak – éppen ezért – örök mementóvá kellene válnia az egész nemzet számára.

Politika a történelemben

-- A századelőtől 1956-ig –

A századelő magyar szellemi életéről

1908-ban, a *Nyugat* megindulásának évében Ignotus, a folyóirat főszerkesztője így vázolta egy amerikai magyar lapban a *magyar* szellemi élet átalakulását: „Nem tudom, átlátszik-e a tengerentúlra, testvéreinkhez, kik visszafájó szeretettel nézik hatalmas új hazájukból elhagyott kis fészküket: átlátszik-e a megújulás, mely, csodálatosképpen, a magyar művészet és irodalom történetében teszi majd nevezetessé a mi mostani napjainkat? [...] újságokból, a könyvekből az amerikai magyar olvasó is ismerheti, legalább részben, azt az újfajta irodalmat, mely körül a veszekedés támadt. De a sajtó nem adhat képet arról, milyen új színjátszás folyik egy idő óta a magyar színházakban [...]. Amerikai kiállításba aligha jutnak el a festmények, melyekkel egy új festőnemzedék messze túlemelte a magyar képírást az egy Munkácsy Mihályon [...]. Hogy nemcsak Budapesten, hanem Aradon, Váradon és Szegeden is mily finom megértésű közönsége van a legmagasabb rendű s a legmaibb fejlődésű muzsikának, azt éppúgy nem lehet újságokból meglátni, mint ahogy a figyelmesebb olvasó előtt is elsiklik a Dohnányi, a Buttykay, a Bartók s a Weiner neve, amely nevek pedig a komoly magyar műzene megkezdődését jelentik [...]. Nem mondom, hogy soha akkora tehetségek ne lettek volna a magyar művészek és költők között, mint ma vannak [...]. De az egész különb annál, mint ami bármely időkben azoknak a napoknak irodalma, művészete, és tegyük hozzá, tudománya volt. A *levegő* művészibb, irodalmibb, tudományosabb – intellektuálisabb, mint bármikor ezelőtt [...]. Az ok, hogy menten megnevezzem, Magyarország indusztrializálódása."

Az új irodalom és művészet – némi tétován keresgélő előzmények nyomán – szinte robbanásszerűen jelentkezett az 1905 utáni években. 1906 tavaszán jelent meg Ady kihívóan *Új versek*nek címzett első igazi kötete, 1907-ben Bartók és Kodály első népdalfeldolgozás-gyűjteménye, ugyanez évben alakult a MIÉNK (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre), amelyből hamarosan kivált a Nyolcak radikálisabban modern festőcsoportja, 1908-ban pedig, több hamvába

---

Arion 10. Nemzetközi költői almanach. Szerk. Somlyó György. Bp. 1977. Corvina, 15–21. o.

holt folyóirat-alapítási kísérlet után, úgy indult harmincöt éves útjára a *Nyugat*, hogy egy csapásra a modern irodalom elismert központja lett.

E gyors térhódítás egymagában is jelzi, hogy a társadalmi és szellemi talaj teljesen érett volt a hagyományokkal szakító, merőben új életérzést, ízlést és szemléletet hordozó művészet kitermelésére és befogadására.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után nekilendült gazdasági, ipari fejlődés a századfordulóra átalakította a magyar társadalom képét. Új rétegek és osztályok léptek színre, a régi gazdasági, politikai és szellemi erőviszonyok megbomlottak. Kulturális arculatát és eszményeit tekintve Magyarország addig „vidéki" ország volt. A politikailag és ideológiailag hangadó arisztokrácia és dzsentri gyökerei a földbirtokba, a vidéki életbe kapaszkodtak, jórészt még azután is, hogy az utóbbi elveszítette birtokait, s állami, megyei vagy katonai szolgálatba kényszerült. A vezető rétegek politikai liberalizmusát mind hangsúlyozottabb szellemi konzervativizmus korlátozta és ellensúlyozta. A gyorsan gazdagodó parvenü polgárság zöme is jó ideig ehhez a modellhez igazodott, mégis, egyes köreiben, csakúgy, mint az új értelmiség és a szervezett munkásság soraiban, önálló kulturális szükségletek és törekvések kezdtek jelentkezni. Mindez azonban egymagában még nem magyarázza meg az új művészet és irodalom gyors sikerét s az általa kiváltott országos izgalmat.

Ha az ország minden részéből a hirtelen nőtt „világváros", Budapest felé törekvő s ott nyomorgó, esetleg újságíróskodó, felfedezésre váró fiatal tehetségek – Ady és Móricz Zsigmond kivételével csaknem mindegyikük az 1880-as években született – természetesen sokat és joggal panaszkodtak is értetlenségre, mellőztetésre, ma már inkább úgy tűnik, hogy ilyen kihívóan új művészetnek ritkán, Magyarországon pedig talán sohasem volt szerencsésebb, kedvezőbb fogadtatása.

Kedvező mindenekelőtt a szó közvetlen értelmében, hiszen az erejére eszmélő, saját ízlésvilágát kialakító polgárság körében szinte azonnal *viszonylag* széles olvasótáborra, lelkes közönségre s néhány bőkezű mecénásra talált.

De térhódításához – közvetve – legalább ennyire hozzájárult az a felhördülés, amely hivatalos részről s a szellemi befolyásukat féltő vezető rétegek oldaláról e „destruktív", „értelmetlen", „erkölcstelen" és – főként – „hazafiatlan" divatot fogadta. A botrány persze mindig jó reklám, s különösen az, ha a támadás egy érezhetően hanyatló, defenzívába szorult hatalmi körtől indul ki. Itt azonban az ilyen szokásos kezdeti berzenkedésnél sokkal többről van szó. Az új magyar művészetre és irodalomra nemcsak az Akadémia szellemi aggastyánjai acsarkodtak és féltékenykedtek, hanem maga a hatalmi rend és annak legfőbb reprezentánsa, Tisza

István is átkot dörgött, sőt az ellene folytatandó küzdelemre külön folyóiratot alapított, ami már akkor, a kortársak számára is nyilvánvalóvá tette, hogy ezúttal nem stílus- vagy ízlésvita, hanem igazi harc folyik, annak eldöntésére: kik és merre vezessék a jövőben az országot.

„Magyarországon, az irodalom és a művészet pártolásának hagyományos hazájában – írja idézett cikke végén Ignotus – ma már kezdik nem pártolni az irodalmat s a művészetet. Sőt egy idő óta valósággal kultúraellenes hangulat kezd elterjedni a konzervatívabb társadalmi rétegekben, melyek, helyes ösztönnel, igen megkerülgetettnek kezdik magukat érezni hatalmi érdekeikben [...]. Magyarország fejlődésének legbiztosabb jele az a kemény védekezés, amellyel a régi hatalmak felvonulnak minden ellen, ami új [...]. Ez azt mutatja, hogy van már Magyarországon tudomány és művészet, s olyan bizonyosan megmarad, mint amilyen bizonyosan diadalmaskodnak a jobb és kiadóbb termelőmódok a régebbieken és meddőbbeken."

Nem csoda, ha e körülöttük dúló csatározás a fontosság mámorító és termékenyítő érzését keltette az ifjú „modernekben". Megadatott nekik, még az elvontabbaknak, az „apolitikusabbaknak" is, hogy úgy érezzék: az, amit csinálnak, több rímjátéknál, merész színek és formák, szokatlan disszonanciák alkalmazásánál. Nemcsak új stílust, hanem új világot teremtenek. Többnyire éppen a legirodalmibb írók, a leginkább befelé forduló művészek hitték legerősebben, hogy ők teremtik ezt a világot, s okozzák a társadalmi polarizációt.

Aki viszont a legtöbbet és a legtudatosabban tette a társadalmi átalakulás érdekében, Ady Endre már 1909-ben leírta: „Ez az új irodalom, ha messziről s feudális vagy polgári szemekben nem is tetszik szocialistának (valószínűleg nem is az), a szocializmus által, a szocializmus révén: van. [...] ez az irodalmi háború gyermeke a szociális háborúnak – hiszen éppen ezért félnek úgy (olyan sokan és olyan meghatóan, de művelőinek és e szomorú országnak szépet és nagyot ígérően) tőle."

Ezt a félelmet – a másik oldalon pedig az örömöt, egyszóval a fogadtatás polarizáltságát – még fokozta, hogy az új irodalom nem az egyetlen, és nem is elsőszülött szellemi gyermeke volt a „szociális háborúnak". A hazai hagyományoktól eltérően a szellemi átalakulás ezúttal nem az irodalomban és művészetben kezdődött. „Ady versein keresztül – írta Hatvany Lajos – javarészt az ő környezetében elhangzott vitáknak, avult folyóiratokban és újságokban porosodó cikkeknek múló tanításai viharzanak bele örök mementóul a magyar jövendőbe."

A „viták" kifejezés itt nem egyszerű társasági vagy kávéházi eszmecserét jelent, bár a századforduló polgári szalonjai és kávéházi törzsasztalai természetesen

pótolhatatlan szerepet játszottak egy újfajta gondolkodás kibontakozásában, az eszmék cseréjében, a fiatal értelmiségiek egymásra találásában és nemzedékké szerveződésében. E szellemi forrongás első lecsapódása, a megújulás *tudatos* kezdeményezője és úttörője egy nálunk frissen felfedezett tudományág, a szociológia lett. Pontosabban az, amit egy lelkes, művelt, jövőbe néző értelmiségi csoportosulás a századforduló Magyarországán annak nevezett el.

„Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új, népboldogító hitelpolitikát, a benthami igazságosság szellemében. Ez volt a célunk és Herbert Spencer az ideálunk" – így foglalta össze később a *Huszadik Század* szerkesztője, Jászi Oszkár az 1900 januárjában megindított társadalomtudományi folyóirat gárdájának célkitűzéseit.

Huszonöt év körüli fiatalemberek, zömmel frissen végzett jogászok, vidéki értelmiségi vagy kispolgári családok sarjai voltak azok, akik az új évszázad hajnalán ifjúi hévvel és önbizalommal arra vállalkoztak, hogy felébresztik tetszhalálából a magyar társadalmi gondolkodást, ablakot nyitnak a kor európai szociológiai áramlatai előtt, s megteremtik a modern hazai társadalomtudományt.

Szemük előtt játszódott le a magyar társadalom minden addiginál mélyebb átalakulása, amiről a hivatalos tudomány, politika és irodalom egyszerűen nem vett tudomást. Csupán néhány professzoruk és tanítómesterük – Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Kőrösy József – korszerűbb jogbölcseleti és statisztikai kutatásai nyújtottak számukra kiindulópontot, s a kormányzat liberális elemei némi kezdeti támogatást. Ismerkedni kezdtek Spencer, Darwin, Marx munkáival, s nagy erővel ragadta meg őket a *társadalmi fejlődés* gondolata, amelynél jobban semmitől sem idegenkedett a hazai tudomány. E fejlődés törvényeit, előrehajtó és gátló tényezőit, irányát és következményeit kezdték kutatni, elsősorban ennek szentelték belső vitáikat, s ezzel vonták magukra mindjárt kezdetben a konzervatív és klerikális erők figyelmét, majd haragját.

1901-ben alapították meg a szociológia magyar művelői a Társadalomtudományi Társaságot, s még abban az évben Pikler Gyula egyetemi előadásai, 1903-ban pedig a Társaságban a társadalmi fejlődés kérdéseiről felolvasó Somló Bódog ellen hangzott el – tüntetések, dühödt újságcikkek, majd parlamenti interpelláció formájában – ugyanaz a vád: tanításaikkal Isten, király és haza ellen lázítják az ifjúságot, a fejlődés és változás törvényszerűségét hirdetve kétségbe vonják a nemzet, az egyház és az állami intézmények örökkévalóságát és sérthetetlenségét. Bár a liberális kormányzat akkor még megvédte a támadott professzorok katedráját, látszott már, hogy a progresszió és a reakció párhuzamosan növekedő erői között fog lefolyni és eldőlni a küzdelem, melynek tétje: a tudomány és általában a gondolat szabadsága vagy gúzsbakötése – közvetve pedig a magyar közgondolkodás és azon túl a társadalmi berendezkedés fejlődési iránya. A régimódi liberalizmus „arany középútja" már járhatatlan volt. 1905-ben végképp beomlott.

Ady Endrére, az akkor még ismeretlen nagyváradi publicistára éppen a Somló-ügyben írt kemény, harcias cikkei hívták fel az országos közvélemény s nem utolsósorban a *Budapesti Napló* főszerkesztője, Vészi József figyelmét. Ady később személyes, baráti kapcsolatba került a *Huszadik Század* körével, elsősorban Jászi Oszkárral, akit – nemes túlzással – „politikai vezérének" fogadott, s bizonyára nem ok nélkül írta a *Nyugat* előtti éveiről, hogy akkor „éppen a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság embereitől várhattam mindent, ami megértésben kapható, s nekem okvetlenül, halálosan kellett". De az eszmei vonzalom jócskán megelőzte a személyeset. Nagyváradi éveinek egyik közeli tanúja írta meg később, milyen sorsdöntő hatással voltak Ady gondolkodására – éppen az érlelődés éveiben – a *Huszadik Század* zöld füzetei, amelyeket többnyire a szerkesztőség papírkosarából kotort elő.

E tanúvallomás egyben azt is elárulja, milyen szűk körben hatott eleinte az új társadalomkritikai gondolkodás. Tény, hogy az első évben a *Huszadik Század*nak mindössze 148 előfizetője volt, s azon felül csak néhány tucat példányt lehetett eladni belőle. Később felvitte példányszámát mintegy háromezerre. Szellemi jelenléte és növekvő befolyása azonban nem a példányszámon, hanem azon alapult, hogy teljesen új hangot ütött meg, s a magyar szellemi élet állóvizébe sorra vetette bele a magyar élet igazi problémáit, amelyekről – a perifériára szorított szocialistákon kívül – senki nem beszélt: a földkérdést, a munkáskérdést, a nemzetiségi és a zsidókérdést, a közigazgatási és a tanügyi reform problémáit, a nemzeti függetlenség és az osztályharc, a demokrácia és a szocializmus összefüggéseit stb. Ily módon, igazi, erős és valóban demokratikus parlamenti ellenzék híján itt, a szociológia első magyar műhelye körül kristályosodott ki egy radikálisan ellenzéki, valódi alternatívát kínáló pólus. A szociológia lett az első eszmei feszítővas, amely rést ütött az *establishment* elöregedett építményének látszólag ép homlokzatán. Maga a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság az 1903 és 1906 közötti években – sorozatos belső válságok, leszakadások, majd egy nagyobb, tisztító vihar után – többségében tudatosan is magára vállalta ezt a nem szociológusokra szabott szerepet, s egyértelműen balra, az egyre többféleképpen és meglehetősen szabadon értelmezett szocializmus felé orientálódott, a gyenge és félénk

polgárság helyett pedig a szocialista munkásságra támaszkodott. Munkástanfolyamokat szervezett, majd megindította a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját, ahol munkások és diákok százai szerezhették meg a korszerű műveltség alapjait. A Társaságban a radikálisan reformista Jászi mellett a hazai szocializmus legbaloldalibb teoretikusa, a forradalmi szindikalista Szabó Ervin jutott vezető szerephez.

A magyar szociológia tehát csaknem születése pillanatában társadalmi és politikai küldetést vállalt. Más országok társadalomtudományától eltérően nem érte be a társadalom egyetemes mozgástörvényeinek kutatásával és a társadalmi jelenségek rendszerező leírásával, hanem eszköznek, fegyvernek tekintette magát a modern Magyarországért és a boldogabb emberiségért vívott küzdelemben. Ez a félig önként, félig kényszerűen vállalt szerep természetesen elterelte a szociológiát – mint Bolgár Elek írta – „az előre kitűzött célok nélküli, tiszta tudományosság útjáról a társadalompolitikai követelésekért vívott küzdelem porondjára". Így Budapest, amely a századforduló éveiben a szociológia legkeletibb állomása, sőt – sok tekintetben Bécset is megelőzve – valóságos kelet-európai központja volt, végül mégsem teremtett nemzetközi kisugárzású, nagy szociológiai iskolát. Ami kialakult, azt mai szóval inkább politológiának neveznénk. Belső erjesztő hatása azonban óriási volt, s nem is csupán politikai téren.

A *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság eleven kapcsolatot létesített a korabeli Európa szellemi életével. Rendszeresen foglalkozott az új tudományos eredményekkel és eszmei áramlatokkal, élőszóban és nyomtatásban fórumot adott jelentős külföldi tudósoknak és gondolkodóknak, kritikusan mérlegelte és alkalmazta módszereiket, s ezzel hatalmasan kitágította a magyar értelmiség szemhatárát. Méghozzá sok irányban, s később éppen ez bizonyult a leggyümölcsözőbbnek. Mint sokáig az egyedüli jelentős modern folyóirat és műhely, a *Huszadik Század* és köre természetes feladatának tekintette, hogy felkarolja a szociológia társtudományait, illetve azoknak hivatalos részről tudomásul nem vett új hajtásait is. Az ország kezdetleges tudományos munkamegosztását a folyóirat gárdája kitűnő belső munkamegosztással pótolta. Madzsar József elsősorban a darwinizmussal és ennek társadalmi vonatkozásaival foglalkozott, Somló Bódog a modern jogbölcseleti rendszereket, Vámbéry Rusztem és Rónai Zoltán a kriminológiai iskolákat tanulmányozta, Ferenczi Zoltán a freudizmust, Dienes Valéria Bergsont, Wildner Ödön Nietzschét „importálta", Braun Róbert és Pikler J. Gyula a Henry George-féle földjáradék-elméletet propagálta, Varga Jenő módszeres figyelemmel kísérte a nemzetközi közgazdasági irodalmat, Jászi Oszkár, majd Lukács György itt kísérelték meg először a művészet szférájának szociológiai megközelítését, Szabó Ervin révén pedig már 1903-ban megjelent és polgárjogot nyert a marxizmus a magyar tudományos gondolkodásban. A Társadalomtudományi Könyvtár általuk írt vagy fordított kék kötetei vagy Szabó Ervin első magyar Marx–Engels-válogatása még ma is ott láthatók nem egy értelmiségi család otthonában. Mindez megtermékenyítően hatott a hazai filozófiára, a szocializmusra és közvetve az irodalomra, művészetekre is. (Ez a hatás igazában néha csak „késleltetve" jelentkezett. Lukács György, a közgazdász Varga Jenő, a szociológus Mannheim Károly és Hauser Arnold, a művészettörténész Tolnay Károly például valamennyien ebből a szellemi talajból nőttek ki, de csak később, más környezetben váltak nagy hatású, nemzetközi jelentőségű gondolkodókká; mint ahogy az a matematikus- és fizikusgárda is – Neumann János, a Nobel-díjas Wigner Jenő, Szilárd Leó, Gábor Dénes és Hevesy György József –, amelynek jelentős szerepe lett a modern természettudományos világkép kialakításában.)

Bizonyos fáziskésés természetesen szinte elkerülhetetlenül adódott a hazai viszonyokból. A magyar szociológusok, akiknek mintegy fél évszázados szellemi elmaradást kellett egyetlen ugrással behozniuk, elsősorban a XIX. század végi, immár „bevett" nyugati eredményekre építettek. Mivel pedig – az addigi egyoldalú osztrák–német orientációval dacolva – inkább a távolabbi Nyugatra, főként Franciaországra, Angliára és az Egyesült Államokra vetették „vigyázó szemüket", jórészt elkerülték figyelmüket a közvetlen szomszédságukban jelentkező *kortársi* áramlatok: a bécsi kör filozófiája és Max Weber modern szociológiai iskolája. Ezek már egy valamivel fiatalabb magyar értelmiségi nemzedékre hatottak, elsősorban Lukács György, Zalai Béla, Popper Leó, Mannheim Károly és Fülep Lajos körére, mely az 1910-es évek elején *Szellem* címen adott ki folyóiratot, s fordult szembe mind tudatosabban a pozitivista evolucionizmus meghaladottnak és terméketlennek ítélt szemléletével.

Tény, hogy a *Huszadik Század* végig nem tudott egészen megszabadulni ettől a szemlélettől, s kitartott politikai vetülete, a klasszikus demokrácia eszménye mellett is, amelynek elégtelensége minden jelentős XX. századi gondolkodónak – Adynak is – éppen a központi problémát jelentette. Magyarországon azonban a demokrácia *megteremtése* volt napirenden, s a tízes években a maga már kissé avíttas hitével csak annál erőteljesebben tudott *ehhez* hozzájárulni a *Huszadik Század* köre. Ezt a jelenséget is Ady fogalmazta meg a legszebben „Két meggyőződésű emberek" című cikkében: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választásjog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbb járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban

minden gusztusunkat [...]. Filozófiánk ha nem is a kissé komédiás Bergsoné, de hevesen kapálózva szeretne egy kis metafizikával ölelkezni, Istent szagolunk mindenütt, s becsületesen kénytelenek vagyunk itthon – s kötelességünk is – szabadgondolkodó társaságokat szervezni [...]. Büszkén s bátran vallom magamat e két meggyőződésű emberek közé e szerencsétlen országban, ahol [...] a két meggyőződés: magyarság, emberség, tisztesség."

De megújította ez a kör a magyar tudományosság szellemét annyiban is, hogy a tekintélyérvekkel szemben helyreállította az érvek tekintélyét, s meghonosította Magyarországon az eltérő, sőt ellentétes nézetek elvszerű, tiszta, ugyanakkor baráti összecsapását. A kör belső élete mintegy előképe lett az általa kívánt demokratikus berendezkedésnek és közéletnek. A szabad vitának, a szenvedélyes igazságkeresésnek ezt a szellemét adta tovább az általa életre segített progresszív diákszervezetnek, a Galilei Körnek is.

Súlyos problémája maradt azonban e radikális értelmiségi csoportosulásnak – növekvő, sőt sokak által egyenesen rettegett tekintélye ellenére – a társadalmi elszigeteltség. Az egyik oldalon a nacionalista reakció – kihasználva a Társaság jelentős részének zsidó származását – könnyedén és nem is hatástalanul, noha igaztalanul ütötte rá egész működésére a nemzetietlenség bélyegét. A másikon – az alapjában jó együttműködés ellenére – sok féltékenységbe és bizalmatlanságba ütközött a szektarianizmus betegségével küzdő szociáldemokrácia részéről is. Nem csoda hát, ha Jászi, akiben a legerősebben élt a törekvés a „gettóból" való kitörésre, 1906 tavaszán ujjongó levélben üdvözölte Ady már említett kötete, az *Új versek* megjelenését: „Boldog voltam, nagyon boldog, hogy magyarul ilyen dolgokat lehet olvasni. És hogy Öntől kapjuk ezt, a fajmagyartól. Mert az esztétikai gyönyörűség mellett vigaszt is éreztem [...]. Hogy mégiscsak virrad már nálunk is."

De túl a vigasz és az igazolódás érzésén, a szociológia és a politika radikálisainak természetes érdekük is volt, hogy szövetségesre találjanak a tudományénál sokkal nagyobb hatósugarú irodalomban. Érthető tehát, hogy az Ady fellépését és a *Nyugat* megindulását követő vitákban teljes súlyukkal foglaltak állást az új irodalom mellett – Lukács György volt a szerzője a *Huszadik Század* ezzel foglalkozó tanulmányának –, az írói szabadság védelmében. „A szabadságharcok így egybeestek egymással – mondta Ignotus a Társadalomtudományi Társaság 1912-es irodalmi vitájában –, s a politikai radikalizmus diadalmasan lobogtatta meg az írói szabadság zászlaját. Az írók ezt a diadalt s ezt a szabadságot komolyan vették. Úgy írtak, ahogy nekik tetszett – s ezt annál is könnyebben tehették, mert az író nem is tud másképp írni, mint ahogy neki tetszik [...]. Kába rímjátékokba fogtak bele, s a radikalizmus tyúkja, mely oly hősi bátorsággal kotkodácsolta volt el fejük fölül a héját, elképedve látta meg, hogy akiket ő csibéinek hitt, leendő harci kakasainak és tojós tyúkjainak, voltaképp állhatatlan gácsérférfiak, akik néha maguk kelletésével úszkálnak a *l'art pour l'art* vizein."

De ugyanitt emezek nevében Babits Mihály már a jövendő költőfejedelem felelősségtudatával fogalmazta meg a művészet társadalmi szerepét: „Lehet tőle félteni egy politikai irány népszerűségét; nem lehet tőle félteni magát a haladást [...]. A művészettől félni annyi, mint a jövendőtől félni [...]. Én hiszem, hogy a költők, akik látszólag oly félénken vagy közömbösen vonulnak el a politikai forradalom zavaraiból, voltaképp talán tudtukon kívül is olyanok, mint a hegyeken csüggő felhők, melyek a jövendő villámát hordozzák magukban."

Az új irodalom tehát szakítani akart – szakított is – azzal a régi magyar hagyománnyal, amely politikai vagy nemzeti – kormánypárti vagy ellenzéki – törekvések közvetlen szolgálatában látta a mindenkori irodalom társadalmi létjogosultságát. A radikális reformereknek pedig egyik első komoly próbatétele lett ez a vita: elismerik-e az irodalom függetlenségét, még a progresszív politikával szemben is? Elismerték, s tudomásul vették a későbbiekben is, hogy a *Nyugat*-nemzedék jelentős alakjai közül csupán Ady, a képzőművészek közül csak Kernstok Károly azonosította magát kérlelhetetlen ellenzékiségükkel és eszméikkel. A legtöbben – Babits, Móricz, Szabó Dezső, Bartók Béla, Krúdy és mások – megmaradtak valami fenntartásos rokonszenvnél, és csak időnként vagy egy-egy meghatározott ponton közeledtek vagy csapódtak hozzájuk. Maga a *Nyugat* pedig, mint egész – valószínűleg helyesen – nem váltotta be a hozzá fűződő reményeket és aggodalmakat, nem lett a politikai radikalizmus irodalmi meghosszabbítása, s minden haladó volta mellett sem vállalt politikai elkötelezettséget. Ennek köszönhető nemcsak az, hogy a forradalmak bukása után – ha nem is engedmények nélkül – részben tovább tudta vinni, s az egész ellenforradalmi korszakban életben tudta tartani a közös szellemi hagyományt, hanem az is, hogy nemzeti irodalommá tudott válni, amely a társadalmi és politikai színezettől függetlenül minden igazi értéket magába olvasztott.

Tágabb értelemben azonban mégis megvalósult a politikai radikalizmus és a modern művészet és irodalom egymásra találása. A mindkettőt támadó közös ellenség, az ókonzervatív hivatalosság és az újkonzervatív türelmetlenség, általában a régi világ szellemi impotenciája olyan helyzetet teremtett, amelyben a „modernek" csakis egymásra figyeltek, egymásnak írtak, hivatalos elismerésre nem vágyva, s az onnan jövő szidalmakat kitüntetésnek véve valamiféle autonómiában éltek. A

jelen, mintha máris múlttá lett volna, nemigen számított. A jövő viszont, amely oly bizonyosnak és közelinek látszott, hogy törvényeit és érintkezési formáit *egymás* között már életbe is léptették, nem valósult meg.

Amit tehát ma a századelő virágzó magyar kultúrájának nevezünk, az a maga idejében teljes, komplett ellenkultúra volt, s talán még több is annál: a világháború előtti öt-hat évben (s 1917–18-ban ismét) Magyarországon szellemi értelemben létrejött egy autonóm, demokratikus „köztársaság" a maga külön, belső, demokratikus törvényeivel, külön intézményeivel (amelyek, szemben az Akadémiával, egyedül adhattak igazi „rangot"), saját vezetőivel és tekintélyeivel, különféle irányzataival, sőt belső ellenzékével (például Lukács György, Mannheim Károly és a Vasárnapi Társaság, majd Kassák Lajos avantgárd köre a *MA* folyóirat körül), amelyek azonban, miközben egymással heves belső vitákat folytattak, egységesek voltak a fennálló rend elutasításában. Ha akadtak is helyenként érintkezési pontok a „hivatalos világgal", ha voltak is határesetek vagy „árulások", a frontok lényegében mindvégig merevek maradtak. Egyebek közt ezzel magyarázható, hogy 1918 őszén a régi rend kártyavárként, órák alatt omlott össze, s a modern értelmiség egésze a forradalom mellé állt.

Az 1918-ban teremtett demokratikus köztársaság, majd a helyébe lépő Tanácsköztársaság csak hónapokig élhetett. Ha mégis vannak e századi demokratikus hagyományaink, ha az értékek és érvek tisztelete – sokszor csak lappangva, búvópatakként – a legnehezebb években is fennmaradt, talán leginkább e század eleji „autonóm köztársaság" sokszor elfelejtett vagy megtagadott, de kitörölhetetlen létének és működésének köszönhető.

A századelő időszerűsége

Nem könnyű a századelő haladó politikai gondolkodásáról hozzáértő hallgatóság előtt egy néhány perces felszólalás keretében újat mondani. A legutóbbi másfél-két évtizedben elég sokat és elég változatos hangsúlyokkal írtunk és beszéltünk erről a témáról, többek között épp a jelenlegi előadók is. Így hát minden tartalmi részletezés és értékelés nélkül, egészen röviden arra vonatkozóan teszek fel néhány kérdést, nem helyezi-e némileg új megvilágításba egykori szerepüket, éppen nyolcvan éve kezdett úttörésüket a mi válságos századvégünk? Nyolcvan évet mondok, mert éppen 1903 elején történt meg az első őrségváltás a *Huszadik Század* szerkesztőségében, amikor Gratz Gusztáv helyett ténylegesen Jászi Oszkár, Szabó Ervin és Wildner Ödön vették át a szerkesztést, és ennek az évnek az elején, 1903 februárjában volt az első két nagy horderejű vita: az egyik a revolúcióról, amellyel kapcsolatban később Ady cikke nyomán országos botrány támadt, a másik a történelmi materializmusról, azaz a materialista történelemfelfogásról, ahol Szabó Ervin először lépett föl ebben a körben, ebben a társaságban.

Talán megkockáztatható az állítás, hogy Magyarországon a századfordulóé volt az utolsó olyan politizáló és értelmiségi nemzedék – itt most az egész nemzedékre gondolok, nemcsak az úgynevezett progresszív szárnyra –, amely látszólag még nem közvetlen kényszerhelyzetben kereste a járható utakat, amely társadalmi és nemzeti szempontból még „birtokon belül volt", s így mintegy kezében érezhette önmaga és az ország sorsát. Az érzékenyebb idegzetű és lelkiismeretű, mélyebben gondolkodó kisebbség viszont azt is megsejtette, hogy ez a nyugalmi időszak, ez a birtokon belüliség a végéhez közeledik. Talán éppen ez a két érzés, a viszonylagos magabiztosság és a nyugtalanság találkozása adta az ösztönzést és a lendületet ahhoz a nem mindennapi munkához, amelyet ez a „második reformnemzedék" többnyire húsz- és negyvenéves kora között nagyjából másfél évtized alatt végzett el – a „ma még lehet, de holnap már talán késő" érzésének sietségével.

In: *Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.* Szerk. Szoboszlai György. Bp. 1983. Magyar Politikatudományi Társaság, 116–118. o. (Elhangzott a Magyar Politikatudományi Társaság vitaülésén, 1983. március 24.)

Valójában – az ország fejlődésének megkésettsége miatt – nem is egy, hanem két generációra szabott munka volt ez, kétféle munka, s a kettő sem a fejlettebb, sem a fejletlenebb országokban nem eshetett és nem is esett időben egybe; néha egy évszázad is elválasztotta őket. Nálunk sem árt, a tisztánlátás kedvéért, megkülönböztetni őket.

Az első, amelyet a reformnemzedék igen nagy határozottsággal, valóban radikális következetességgel végzett el, a modern demokrácia követelményrendszerének, Magyarországra alkalmazott normarendszerének kidolgozása, s ezzel párhuzamosan a „Magyar Ugar" bátor, megsemmisítő bírálata volt. Jászi Oszkár, e küzdelem legaktívabb és legtudatosabb alakja joggal írta később: „[...] először történt meg a 48-as átalakulások óta, hogy a magyar ideológoknak egy nagyobb és szervezett csoportja nyíltan szakított a hivatalos nemesi állambölcselet és publicisztika összes hagyományaival, és azokkal szemben a szigorú kritika álláspontjára lépett az elnyomott néposztályok érdekében, a modern szociológia tudományos fegyvertárának felhasználásával."

Elegendő lesz címszavakban jelezni, hogy itt a liberalizmus addigi vívmányainak, a meglévő szabadságjogoknak a védelméről s egyben ezek továbbfejlesztéséről, kiszélesítéséről volt szó: a néptömegekre is kiterjesztett általános választójog bevezetéséről, tehát valódi népképviseleti rendszerről, a dzsentri kezében lévő, gyakorlatilag alkotmányos ellenőrzés nélküli végrehajtó hatalom visszaszorításáról, az egyház és az állam szétválasztásáról, a nemzetiségi egyenjogúsításról, egészséges közéleti és sajtómorál megteremtéséről és más hasonló kérdésekről – de egyben ezek gazdasági és kulturális feltételeiről is: a „morbus latifundii" leküzdéséről, agrárreformról, a népoktatás és népművelés reformjáról.

Aligha szükséges bizonygatni, hogy ez az egyszerre kritikus és konstruktív tevékenység maradandó értéke a magyar politikai gondolkodásnak, annál is inkább, mert teljesen és tartósan realizálódni ez a demokratikus követelményrendszer sohasem tudott Magyarországon, több vonatkozásban ma is csak a szavak és az óhajok szférájában létezik. De odáig legalább eljutottunk, hogy a reformnemzedéknek ezt a tisztán demokratikus irányú tevékenységét ma már – legalábbis a múltra vonatkozóan – nagyra becsüljük.

Annál több a probléma tevékenységük másik ágával, a jövő útjának keresésével, amelyet az előbbinél sokkal kevesebb határozottsággal és egyetértéssel, inkább valami lázas tapogatózással, szenvedélyes olvasással, gondolkodással és egymás közötti vitákkal folytattak, méghozzá leginkább a század első évtizedében, a *Sturm und Drang* ifjúi éveiben. Jól tudjuk, hogy hol a spencerizmusban, hol a

marxizmusban, hol a szociáldarwinizmusban, george-izmusban és más teóriákban, hol pedig ezek különféle összeházasításában keresték a mindent megmagyarázó és megoldó törvényszerűséget, üdvtant vagy receptet, hiszen a polgári demokráciát csupán átmeneti állomásnak tekintették valamennyien.

Később azonban, ahogy mélyebbre hatoltak a modern szociológiában s, ahogy kezdték „felfedezni" Magyarországot és a valóságos társadalmat, legtöbbjüknél csökkent az üdvtanok vonzereje, és megingott az ifjúi hit a politika tudományos megtervezhetőségében. 1910-ben már maga Szabó Ervin is erősen szkeptikus választ ad saját kérdésére – „Lehetséges-e tudományos politika?" –, és csak a távolabbi jövőben, a világgazdaság, a szocializmus nyújtotta szabadság és az intellektualizmus térhódításától várja a társadalmi cselekvés fokozatos, lassú racionalizálódását. Jászinál pedig ugyanakkor érik be egy olyan demokratikus reformkoncepció, amely utópiák és dogmák helyett a tényleges társadalmi szükségletekből indul ki, szakít a nemzetellenes pózzal és a vallásellenes szélmalomharccal (de nem a sovinizmus és klerikalizmus elleni küzdelemmel, amellyel soha nem szakított), nem eltüntetni, hanem erősíteni akarja a birtokos parasztságot és a középrétegeket, s a történelmi és kulturális *tabula rasa* helyett építeni akar az életképes, értékes tradíciókra. Egy újfajta baloldaliság kezdett itt alakot ölteni, amely azonban gyökeret ereszteni és kibontakozni számos objektív és szubjektív tényező miatt már nem tudott. Pedig, hogy szükséglet volt rá, azt a népi mozgalom is igazolta sokkal később – és sokkal bizonytalanabb elvi alapokon.

E tendencia még Jászinál is csak utólag, a harmincas években vált teljesen tudatossá – akkori levelezése mutat erre –, amikor már szemrehányást tesz magának a polgári radikális párt megalakításáért, amit élete legnagyobb politikai baklövésének tekint; de mai szemmel nézve aligha kétséges, hogy valami ilyen irányban haladva lehetett volna megszüntetni a magyar progresszív politika végzetes elszigeteltségét. Ehelyett Jászit és számos társát jórészt éppen e törekvéseik miatt szoktuk elmarasztalni – régebben vádak, ma inkább mentegetés formájában. Mert nem szemléleti, csupán stílusbeli különbséget jelent, hogy az eklekticizmust, a harmadikutasságot, a reformizmust vagy az ingadozó forradalmiságot vádként vagy menthető, a körülményekből magyarázható fogyatékosságként emlegetjük.

Nem tudom, valójában jogunk van-e vádolni vagy mentegetni Jásziékat, s hogy egyáltalán ők szorulnak-e mentegetésre, amikor éppen a szemünk láttára folyik az általa egykor megkérdőjelezett elvek szerint emelt épület kényszerű elméleti és gyakorlati rekonstrukciója? Van-e jogunk eklekticizmusról beszélni akkor, amikor ma világszerte a marxista iskolákon belül megy végbe a marxizmus hasonló

„kiegészítése", amivel ifjúkorukban ők próbálkoztak, ők, akik legalább komolyan vették az eszmék, az egyes elméletek tisztaságát? Van-e értelme harmadikutasságról beszélni, amikor éppen a piacgazdaság és a vállalkozói szellem újjáélesztésével vagyunk elfoglalva? Emlegethetünk-e reformizmust és osztály-együttműködést, amikor ma egész Nyugat-Európában (és sok más helyen is) ez van napirenden? Leszólhatjuk-e a „Keleti Svájc" álmát, amikor keservesen tapasztaljuk, hogy a nemzeti ellentétek, a nemzeti kisebbségek problémáját a szocialista tábor országai sem tudják megnyugtatóan megoldani?

Egy vonatkozásban azonban el kell ismernünk a szigorú kritikusok igazát: Jásziék csakugyan sokat ingadoztak, vívódtak, tépelődtek. Sokat, mert olyan nehezen összeférő ellentétpárokat szerettek volna összeegyeztetni, amelyeknek a régi liberalizmus, illetve a régi (és nemcsak a régi) dogmatizmus csakis az egyik oldalát ismerte el.

Az individualizmust, az egyén szabadságát próbálták összeegyeztetni valamiféle szocialista kollektivizmussal. A virágzó, jól működő gazdasági életet szociális intézkedésekkel és népjóléttel. A nemzeti érdekvédelmet a nemzetközi szolidaritással és testvériesüléssel. A realitásokkal és hagyományokkal számoló reformizmust a forradalmisággal, vagyis szerették volna eltalálni a változtatásnak azt a szükséges mértékét, amely tényleg változást hoz, de közben nem sebzi fel szükségtelenül széles tömegek érzékenységét, s nem vezet társadalmi robbanáshoz. Ez volt az útkeresés értelme.

Az eltelt hetven-nyolcvan év alatt megtanultuk, hogy ezek az ellentétpárok nagyon is összetartoznak. Csakis együtt teszik elviselhetővé az életet. A világ népeit, ha valami, ma az kapcsolja egybe, hogy más-más módon bár, de éppen ezek összeegyeztetésével próbálkoznak. Az egész világ tulajdonképpen ezzel az összeegyeztetéssel van elfoglalva. Sok keserves tapasztalat, sokféle recept megkérdőjelezése után mi is visszajutottunk a magyar századelő kérdésfeltevéseihez. Az egykori reformnemzedék válaszai természetesen sokszor lehetnek elavultak, de kérdéseik, szempontjaik, úgy látszik, időszerűek.

A százéves Huszadik Század

Éppen egy évszázada, 1900 januárjában indult útjára az a társadalomtudományi folyóirat, amely merészen a század nevét írta címlapjára, s amely húszéves fennállása alatt, nem kis harcok árán, annyi új eszmét és olyan új szemléletet hozott a magyar szellemi életbe, hogy szerepe és hatása körül mindmáig nem csitultak el a viták.

A lap programja így szólt: „A Huszadik Század az egyetlen magyar tudományos folyóirat, mely a szociológia, az erkölcstan, a művészet kérdéseit éppúgy, mint korunk jellegzetes áramlatait, főleg a munka és a tőke, a vallási dogmatizmus és a tudomány harcát föltétlenül progresszív szellemben ismerteti és bírálja. Politikai és tudományos klikkektől távol, a H. Sz. a természettudományi és szociális világnézet minden fenntartás és megalkuvás nélküli képviselője. A tudományos kutatás tisztaságát nem engedi kompromisszumokkal megzavarni, s erkölcsi meggyőződését nem engedi osztályérdekek által korlátozni. [...] A szerkesztőség ezen programja mellett azonban módot nyújt arra is, hogy a felfogásával bár ellenkező, de tudományosan megokolt vélemények és irányok is szóhoz jussanak."

Az alapítók és szerkesztők – Berinkey Dénes, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Kolosváry Bálint, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem és társaik – huszonöt év körüli fiatalemberek voltak, zömükben jogászok és mindannyian szabadelvűek, akik új, európai és tudományos megközelítést kerestek a múlt századforduló sűrűsödő társadalmi, nemzeti és kulturális problémáihoz. „Irtóztunk a jogdogmatika kietlen paragrafusmagyarázataitól, a törvényszerűség gondolata nélkül kuriózumokat, genealógiákat s csatákat csépelő történetírástól, az egyre növekedő vallásos-nacionalista ideológiától s a haldokló »liberalizmusnak« tehetetlen és gyáva politikai vergődésétől" – írta a tizedik évfordulón Jászi Oszkár, aki kezdettől legdinamikusabb tagja volt a folyóirat gárdájának, majd Gratz Gusztáv és Somló Bódog után mindvégig szerkesztője és igazi gazdája a lapnak, és emigránsként is vezéregyénisége a hozzá kapcsolódó körnek és eszmevilágnak. „Fiatalok és utópisták voltunk –

Élet és Irodalom, 2000. január 14. 17. o.

írta 1910-ben –, akik hittünk az eszmék hatalmában, a fejlődési tan bizonytalan optimizmusában, az igazság erejében, a züllött, elmaradt, régi világ gyöngeségében, s mindenekfelett abban, hogy a fő dolog a mi szép, egyszerű és tiszta igazságainkra megtanítani az embereket. [...] Ezzel a húszesztendős hittel és bizodalommal támadtuk meg a Széll-korszakbeli Magyarországot."

A „természettudományos világnézet" és a Törvény keresése természetesen utópiának bizonyult. 1947-ben, amikor a háború utáni nagy újrakezdés jegyében Csécsy Imre – Jászi aggodalmas beleegyezésével – ismét megindította a folyóiratot, s az első szám élére az idős amerikai emigránstól kért beköszöntő cikket, Jászi „A Huszadik Század – akkor és most" címmel nem a régi út folytatását indítványozta. (Ő maga ezzel már 1919-ben leszámolt.) „Régi alapvető tájékozódásunk revízióra szorul – írta. – Ez a pusztán kauzális világnézet mind a gazdasági, mind a természettudományi determinizmus formájában alkalmatlan mai feladataink megvalósítására. [...] Nincs az a gazdasági vagy politikai túlerő, amelyet át ne törhetne szabad és lelkiismeretüket követő emberek elhatározása, munkája és küzdelme. Ezeknek a lelki erőknek a felismerése, a determinizmus és a szabadság kiegyenlítése az utolsó évtizedek legkiválóbb elméit foglalkoztatta."

Miért volt mégis, a naiv és gyorsan meghaladott pozitivizmus ellenére történelmi tett a *Huszadik Század* megindítása? Mindenekelőtt azért, mert kilépett az adott konzervatív–szabadelvű keretekből, s valami igazi változást hozott. A szellemi függetlenség, a gondolatszabadság attitűdjét, a tekintélyekre és intézményekre fütyülő éles társadalomkritika hangját. Aminek Ady adott később minden másnál erőteljesebb költői kifejezést: *Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek, / Vagy marad régiben a bús, magyar élet.* S ebben, ne feledjük, kezdetben még a pozitivista determinizmusnak is fontos szerep jutott. Mert mit szegezhetett szembe ez a gárda az ezeréves, történelmileg megszentelt úrisággal, az örökösnek látszó állapotokkal? A saját ifjúi ellenvéleményén túl a történelmi szükségszerűség ítéletét: a társadalmi fejlődés parancsa, hogy mennetek kell. S a század első két évtizede igazolni látszott ezt a „tudományos" jóslatot.

Ne felejtsük el: Ady, a *Nyugat*, a bartóki zene, a Nyolcak művészcsoportja, egyszóval az „új Magyarország" irodalma, művészete és tudománya csak évekkel később, 1906–08-ban bontakozott ki. Ami mindezt megalapozta, az egész „ellenkultúrát" életre hívta, az – a szocialista munkásmozgalom mellett – a *Huszadik Század* egyetemességre törekvő, Európára tekintő, lényegénél fogva demokratikus társadalomszemlélete volt. Igen, a modern magyar demokrácia normarendszerét, ezt nem lehet eleget hangsúlyozni, ebben a folyóiratban dolgozták és fejtették ki.

Azóta is ezeket a normákat próbáljuk alkalmazni, vagy kérjük számon változó rendszereken és kormányokon – és szegjük meg a társadalmi együttélés, a politikai vitakultúra, a nemzetiségi és kisebbségi jogok, a nőkérdés, az oktatásügy stb. területén.

A társadalombírálatnak és -jobbításnak ezt a radikális reformáramlatát a diktatórikus rendszerek 1919-től kezdve újra meg újra megpróbálták megfojtani, kényelmetlen jelenlétét végleg kikapcsolni a szellemi és politikai életből. Mindmáig azzal vádolják, hogy „destruktív" kritikájával aláássa a nemzet önbizalmát és életerejét. De a diktatúrákkal szemben, a szabadság kivívásához, kiteljesítéséhez vagy megvédéséhez mindig újra vissza kellett nyúlni ahhoz a szellemhez, amely a *Huszadik Század* zöld füzeteiben egykor a fiatal nagyváradi újságírót, Ady Endrét is megejtette. Más forrásokból is táplálkozhat ma már a hazai demokratikus gondolkodás, de a *Huszadik Század* megtagadása, kirekesztése a nemzeti hagyományból mindig csalhatatlan jele a demokráciaellenességnek.

A nagy kérdés pedig az, hogy a mostani századfordulón lesz-e ismét olyan huszonéves csoportosulás, amely hasonló komolysággal, intenzitással és felelősségtudattal nyúl korunk problémáihoz, mint ahogy a száz év előttiek tették.

Európaiság, magyarság és szociáldemokrácia

A magyar szociáldemokrácia európai jellegét és magyar nemzeti jelentőségét a mostani századfordulóról visszanézve, úgy hiszem, felesleges bizonygatni. Meggyőzően bizonyította mindkettőt a XX. század egész tragikus magyar történelme, s ma, annyi megpróbáltatás és két totalitárius diktatúrában elszenvedett üldöztetés után, aligha találnánk komoly történészt vagy más jóhiszemű megfigyelőt, aki kétségbe vonná, hogy akár a múlt századelő gazdasági és választójogi küzdelmeiben, akár a két háború közti évtizedek munkásvédő és antifasiszta harcaiban, vagy a felszabadulás utáni koalíciós időszak demokratikus építőmunkájában, az 1956-os rövid újjáéledésben vagy akár a kényszerű emigrációban a magyar szociáldemokrata mozgalom a legjobb értelemben vett európai szellemiséget és az igazi nemzeti érdekeket képviselte. Száz évvel ezelőtt viszont, amikor a szociáldemokrácia éppen országos jelentőségű politikai erővé lett, s nyilvánosságra hozta első programját, nagyon is sokan – bár nem feltétlenül ugyanazok – kétségbe vonták mind európaiságát, mind magyarságát.

Hosszan lehetne idézni a becsmérléseket és gyalázkodásokat. De fontosabb, hogy volt másfajta külső vélemény is az 1903-as szociáldemokráciáról és programjáról. Azét a két emberét idézem, akik alighanem a legmesszebbre láttak ki ezekből az évekből: Ady Endréét és Jászi Oszkárét. Ady, a huszonöt éves nagyváradi újságíró már 1903 februárjában felfigyelt a szociáldemokrata program akkor megjelent tervezetének országos jelentőségére. Tegyük hozzá: ő kezdettől fogva s minden személyes rokonszenvével együtt is mindig nemzeti és egyetemes, ha úgy tetszik, európai szemszögből ítélte meg a szociáldemokráciát. Így tett már az előző évben, 1902-ben is, a Kossuth-centenárium idején, amikor az MSZDP – ne tagadjuk, Szabó Ervin befolyására – határozatilag mondta ki tartózkodását és elhatárolódását a nemzeti ünneptől. „Nemcsak a gyalázat fáj – írta akkor Ady –, amit e sorok Kossuthra hánynak, de fáj az is, hogy a magyar szocialisták, kiknek igazait végre is mind többen kezdik elismerni, s nem egyszer védtük meg magunk is, ily rettenetesen meg tudtak botlani."

Élet és Irodalom, 2003. május 2. 6. o.

Ez a botlás fél évvel később már nem gátolta abban, hogy a *Nagyváradi Napló*ban így üdvözölje a tervezetet: „Ebben az új programban több higgadtság, okos politika s előrelátás van, mint az egész mai magyar parlamentben." Szerinte a legjobbkor látott napvilágot, amikor Németországban is, nálunk is végképp kiderült, hogy a régi liberalizmus nem tud megbirkózni a reakcióval. Erre csakis a szociáldemokrácia lehet képes. „A magyar szociáldemokraták bámulatos politikai érettséggel és a nyugati példák ismerésével egészen közel vitték e nagy jövő kérdést a megoldáshoz. Ők közeledtek azokhoz, kik liberalizmus nélkül el nem tudnak képzelni állami és társadalmi életet. A szocialisták új programja leereszthető híd a szocializmus mentsvárából. A vonóhíd készen van. Ha a reakció még jobban megvadul, erre a hídra ráléphet bátran minden becsületes, gondolkodó, liberális ember."

Ady talán túl is becsülte a magyar szociáldemokraták ebbéli tudatosságát és távlatos szemléletét (legfeljebb Garami Ernőnek lehettek ez időben ilyen gondolatai), de Adytól függetlenül Jászi is éppen e magasabb szemszögből méltatta a *Huszadik Század*ban a pártprogramot, amelynek elsősorban eklektikus jellegét és elemeit emelte ki (ellentétben barátja, a programkészítéstől távol maradó Szabó Ervin feltételezhető véleményével). A program gyakorlati-politikai részéről (általános titkos választójog, teljes önkormányzat, teljes nemzetiségi egyenjogúsítás, néphadsereg stb.) Jászi megjegyzi, hogy ezek túlnyomó többsége „valaha a liberalizmus doktrínájának nyílt programpontja avagy legalábbis logikai következménye volt". Az általános, elvi részt pedig – miután olvasóinak tájékoztatására teljes szövegében le is közli – olyan társadalomtudományi értekezésként üdvözli, amelyen „nemcsak Marx és Engels közvetlen hatását érezzük, de úgyszólván a modern szociológia minden nagy alakjának hatását is". Jászi egyenesen a tudományos politikacsinálás, azaz a jövőt és a politikát tervezni képes tudomány diadalmas példáját véli felfedezni a szocialista programban.

Egy jó évvel később – igaz, csak legjobb barátainak szóló magánlevelekben – már sokkal kisebb lelkesedéssel ír az MSZDP programjáról, közelebbről annak nemzeti és európai kisugárzásáról. 1904 őszén bátyjával, a debreceni professzor Jászi Viktorral folytatott beszélgetés után ragadta meg lobbanékony szellemét a szocializmus nemzeti integrálásának eszméje. Abból az ellentmondásból indult ki Szabó Ervinnek szóló levelében, hogy egyfelől „a szocializmus már rég megszűnt az éhező néptömegek kizárólagos mozgalma lenni, és korunk kultúrproblémájává vált", másfelől az értelmiségnek azt a legértékesebb két-három százalékát, „mely a szocializmushoz erkölcsi és kultúrvonzalomból húz, elriasztja a jelenlegi

szocialista párt hazaáruló törekvéseinek réme". Holott, folytatja, „a nemzetközi szociáldemokrácia programjában egyetlenegy oly tétel sincs, mely egy fejlettebb magyar hazafisággal ellentétben volna". A teendőt egyszerűen abban látja, hogy szakítani kell „a sokakat indokolatlanul sebző halálhörgéssel: a proletárnak nincs hazája! s helyette szüntelenül azt kell hirdetni, ami tényleg megfelel a valóságnak, hogy mi nem hazát veszünk el, hanem hazát adunk". A programban szerinte mindez benne van. „Ami változás kell, tulajdonképpen nem más, mint ez: egy csomó, jelenleg apró betűs mondatot ökölnyi betűkkel kiszedetni, és egy csomó ökölnyi betűs szentenciát magyarázó zárójelbe tétetni, s mindenekelőtt nyíltan elismerni a magyar állam szuverenitását." Végül pedig francia mintára, ahol egy Anatole France sem átall a Francia Szocialista Párt tagja lenni, felveti, hogy nálunk is a *Magyar Szocialista Párt* nevet kellene felvenni. Azt remélte, egy ilyen párt elég nemzeti és eléggé európai lenne ahhoz, hogy a szervezett munkásságon kívül a magyar értelmiség különböző haladó csoportjait is magához vonzza. Ha elképzelése az adott pillanatban irreális volt is, diagnózisa nem volt megalapozatlan, s az MSZDP sokáig és sokszor nélkülözte az értelmiség megfelelő támogatását.

Jellegzetes próbaköve lett az értelmiséghez és a nemzethez való viszonynak a néhány évvel későbbi, 1908-as Ady kontra Csizmadia Sándor körüli vita, amelynek közvetlen tárgya a zseni, avagy a gyenge pártköltő elfogadása volt, de amely végső soron arról szólt, hogy a párt visszasüllyed-e a proletár mozgalmiság szűk szektavilágába, vagy utat talál a modern magyar irodalom és a modern európaiság szelleméhez. Ismét elsősorban Garami érdemének látszik, hogy az előbbi veszély elhárult.

Időközben a magyar szociáldemokrácia – s az immár vele szövetséges polgári-radikális értelmiség – az 1905–06-os politikai válság forgatagában addigi történetének legnagyobb kihívása elé került. Az itt szükségtelen részletezés nélkül állapítsuk meg: a parlamenten kívüli szocialista és radikális baloldal a kiélezett helyzetben inkább a bécsi udvar, a „demokratikus cézárizmus" által – akár őszintén, akár hatalmi cselből – felkínált európai reformot (az általánosnak mondott választójogot és további demokratikus reformok esetleges lehetőségét), mint a történelmi osztályok és pártjaik által hirdetett nemzeti érdeket választotta. Az úgynevezett nemzeti oldalnak és az úgynevezett progressziónak ez a látványos szétválása és szembekerülése – rövid szünetekkel – immár egy évszázada nyomja rá bélyegét közéletünkre. A magyar szociáldemokrácia ennek ellenére 1912-től közös frontot tudott alkotni a Justh Gyula és Károlyi Mihály vezette függetlenségi baloldallal és a polgári radikálisokkal a demokratikus reformok kivívására, megelőlegezve a háború végi, 1918-as nemzeti-demokratikus forradalom politikai és kormányzati szövetségét.

Ehhez a forradalomhoz azonban a világháborún át vezetett az út, aminek súlyos politikai és morális következményei az Internacionálé többi pártjához hasonlóan a magyar szociáldemokráciát sem kímélték meg.

1914-ben a vezetők úgy érezték, végveszélybe vinnék a pártot, ha szembeszállnának a háborús közhangulattal és a Monarchia katonai erőfeszítéseivel. A háború harmadik évében kezdtek a kiút keresésével foglalkozni. Jellegzetes mozzanata volt ennek az a vita, amely 1916-ban a Friedrich Naumann-féle *Mitteleuropa*-koncepció, azaz a közép-európai vámszövetség terve körül zajlott hónapokon át. A vita tárgya tehát közvetlenül érintette mind a nemzeti, mind az európai gondolkodást. Frontjai szokatlan módon keresztül-kasul átszelték a hazai „szociálliberális" értelmiség alapkérdésekben addig többnyire egyetértő táborát. Mitteleuropa mellett foglalt állást a polgári radikálisok zöme, Jászi és legtöbb híve (Szende Pál és Braun Róbert kivételével), ide tartozott néhány szocialista, elsősorban Szabó Ervin, de Garbai Sándor, Bárdos Ferenc s félig-meddig Varga Jenő is, ám a szociáldemokrácia szellemi vezérkarából Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Ágoston Péter, Weltner Jakab, Diener Dénes József határozottan a terv ellen érveltek: részben mint a szabad kereskedelem hívei, de elsősorban azért, mert annak háború utáni megvalósulása német hegemóniát és befolyást jelentett volna Közép-Európa egész területén. Tegyük hozzá, a *Nyugat*ban közölt jegyzetével ezt az oldalt erősítette Ady s persze a függetlenségi és németellenes Károlyi Mihály is.

A szocialisták közül Kunfi vitafelszólalásából idézek. Mindenekelőtt a tartós béke szempontjából vizsgálva a kérdést, megállapítja, hogy Karl Rennerrel és Jászi Oszkárral ellentétben Naumann vagy Tisza István kétségkívül militarisztikus, háborús alakulásnak képzelik el Közép-Európát. „Ámde Közép-Európa vagy nem lesz, vagy ha meglesz, akkor a ma uralmon lévő társadalmi osztályok fogják megcsinálni. Mindezek alapján nem fogadhatom el azt a nézetet, amely Közép-Európában a tartós béke biztosítékát látja." Második pontként azok véleményét cáfolja, akik Magyarország belső politikai életének egészségesebbé tételét várják a Németországgal való szorosabb kapcsolattól. Végül az ipar és a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeinek vizsgálata után a demokrácia szempontját állítja előtérbe: „Szerintem a demokrácia számára nem az államok földrajzi határainak, hanem az osztályok hatalmi viszonyainak eltolódása és változása a döntő jelentőségű tény. Figyelmem ezért nem annyira Európa földrajzi térképének, mint Európa szociális térképének jövendő kialakulására irányul, mert e térkép tényei lesznek a demokratikus politika irányának, céljainak a megszabói. S azt hiszem, hogy a társadalomnak a háború alatt és következtében végbemenő mélyreható átalakulása a népesség, a

vagyoneltolódás, a jövedelemmegoszlás terén, Közép-Európával vagy anélkül, az osztályharcnak fokozott s eddig sehol meg nem volt erőit hívja majd életre."

Korán eltávozott kollégánk, a debreceni Irinyi Károly joggal írta Mitteleuropáról szóló könyvében: „A magyarországi szocialisták soraiban sem volt tehát egység a közép-európai koncentráció megítélésében, de az ő soraikban a polgári radikálisokkal ellentétben az ellenzék volt erősebb. Közép-Európa magyarországi szocialista ellenfelei érvelésükben a társadalmi, szociális, politikai szempontok mellett főként a nemzeti és állami önállóság s a függetlenség érdekét hangoztatták."

Ha tehát visszakanyarodunk a címben rejlő kérdéséhez, s megkíséreljük összefoglalni az 1918 előtti magyar szociáldemokráciának az európaisághoz és a magyarsághoz való viszonyát, az elsőt illetően elmondhatjuk: európaiságról a szó mai értelmében kevés szó esett, annál több a nemzetköziségről, amely lényegében az európai munkásszolidaritást jelentette. De kétségkívül európai tartalma volt a szociális és demokratikus jogokért folyó küzdelemnek is, amely nem is mulasztotta el arra hivatkozni, hogy ezek a jogok Európa nyugati részén már megvalósultak. S amikor a *Népszava* a rendőri, szolgabírói önkény eseteit *Ázsiából* rovatcím alatt ismertette, egyértelműen utalt arra a távolságra, amely az országot az igazi Európától elválasztotta, s amelyet ma megint azzal a frázissal szokás elfedni, hogy „hazánk mindig is teljesen Európához tartozott". Ami pedig a magyar nemzettudatot vagy hazafiságot illeti, a túltengő magyar nacionalizmus, a magyar szupremácia és a magyar birodalmi álmok e korszakában a szocialista pártnak elsősorban nyilvánvalóan az volt a teendője, hogy e fogalmaknak merőben új értelmet és megfogalmazást adjon, s szembeszálljon a magyarságot a szomszédjaitól és Európától elválasztó veszedelmes önimádattal és önámítással. A magyar szociáldemokrácia vállalta ezt a nehéz feladatot, s ha sok botlással, túlzással vagy következetlenséggel is, de úgy érkezett a forradalmak küszöbére, mint az ország függetlenségét és nemzeti érdekeit képviselő nagy és modern párt. A továbbiakban viszont kiderült, hogy ez az átnevelődési folyamat, ez az ideológiai kikristályosodás mégsem ment végbe teljesen, egyik vonatkozásban sem. 1919 márciusában a szocialista miniszterek – az egész kormánnyal együtt – maguk is a területi integritás fenntartásának bűvöletébe estek, a kommunista párttal való hirtelen egyesülés pedig, noha mintegy kényszerhelyzet nyomására történt, azt mutatta meg, hogy az MSZDP nem tudott úgy kitartani az európai demokrácia alapkövetelményei mellett, mint például Ausztria szociáldemokrata pártja, amely megállt a lábán, és 1919-ben sikeresen ellenállt mind a kommunista puccskísérletnek, mind pedig az ellenforradalomnak. Nem lehet véletlen, hogy az osztrák és a német szociáldemokrácia – mindaddig, amíg a harmincas években a nácizmus átmenetileg le nem tiporta – nagy és erős párt maradt, míg a magyar párt erejét eleve csökkentette a túlhangsúlyozott „proletárjelleg", s megtörte az 1919-es tragikai vétség: a pártegyesülés és a kommünben való részesség, amiért súlyos és aránytalan árat kellett fizetnie a mindvégig *magyarnak és európainak* megmaradó magyar szociáldemokráciának.

VILÁG-történelem

Az egykori *Világ* napilap nem akármilyen környezetben, hanem igen erős versenytársak között, a magyar századelő rendkívül színes és gazdag sajtóvilágában tudott kiemelkedő szerepet betölteni.

„A budapesti sajtó – írta a liberális korszak egyik nagy szülötte és szigorú kritikusa, Szekfű Gyula – a hanyatló korban valódi nemzeti irodalomszámba ment; igyekezett is a nemzet minden szükségletét üzleti kulantériával kielégíteni... Ez abban állt, hogy a lap a magyar nemzetnek – egy szóval kifejezve – mindene legyen. Tanítója és papja, politikai főnöke és orvosi tanácsadója, minden szükségletének egyedüli kielégítője, kiben neki egyedül legyen bizalma."

A másik oldalon Bíró Lajos is (Ady Endre és Jászi Oszkár barátja) hasonló hatalmat tulajdonított a hírlapirodalomnak: „Egy magyar újság – írta 1908-ban – voltaképpen egyetlen olvasmánya, irodalmi, tudományos, jogi, gazdasági lektűrje volt olvasójának."

1911 és 1920 között, a *Világ* „nagy évtizedében" összesen 258 napilap jelent meg az országban, ebből 59 Budapesten. Közülük a *Pesti Napló* és a *Pester Lloyd* volt a legrégibb, a *Világ* és az ugyancsak 1910-ben indult *Az Est* a legújabb. A lapok kisebb része, mint a *Budapesti Hírlap* vagy *Az Újság*, a Tisza István vezette kormánypártot támogatta, többségük viszont a különféle, nemzeti vagy vallási alapokon álló ellenzéki pártokat.

Az 1905–06-os nagy politikai válság idején bontakozott ki Magyarországon az a modern és európaias, a régi, konzervatív világgal elszántan szakító kulturális-esztétikai és politikai áramlat, amelynek – éppen a válság éveiben – színvonalas napilapja is támadt: a liberális Vészi József által vezetett *Budapesti Napló*, amely szellemi otthont adott Adynak és Bíró Lajosnak, közölte Jászi cikkeit, *Szabad Gondolat* című tudományos mellékletét pedig teljesen a radikális szociológusok rendelkezésére bocsátotta.

Vészi József azonban 1907-ben, a „nemzeti koalíció" kormányzatának megszilárdulása után feladta lapját, így a radikális-demokrata értelmiség és polgári középosztály ismét saját orgánum nélkül maradt. Igaz, szellemi elitje számára ott volt a már nyolcadik évfolyamába lépő modern társadalomtudományi szemle, a *Huszadik Század*, 1908 elejétől fogva pedig az új magyar irodalom korszakalkotó folyóirata, a *Nyugat* – de mindez nem pótolhatta a hiányzó napilapot.

E Világ, 1992. 1. sz. 4–5. o.

A megoldás csak néhány évvel később, 1910 tavaszán született meg, a magyar szabadkőművesség anyagi erejének és átmeneti radikalizálódásának köszönhetően. Március elején Jászi Oszkár túláradó örömmel írja barátjának, Somló Bódognak, a kolozsvári egyetem jogbölcselet-professzorának: „Úgy látszik tényleg, hogy itt a dagály. Április elején indul meg a nagy szabadkőműves napilap, a *Világ*, Gerő Ödön tényleges szerkesztésében, aki teljesen szolidáris a mi elveinkkel. Emellett Rácz Gyulát, Dániel Arnoldot, Szende Pált és engemet kértek fel politikai munkatársakul. A lap fedezete szolid, munkatársi erőviszonyai igen jók, úgyhogy remélhetőleg teljesül régi óhajunk: nem kell undorodni a napisajtó gondolatára."

A magyar szabadkőművességnek már a múlt század végétől kezdve megvoltak a maga belső használatára szóló időszakos lapjai (*Hajnal, Kelet, Dél, Progresszió*), de már régóta felmerült egy „kifelé" irányuló, „profán", azaz a nagyközönséghez szóló napilap igénye is. A kezdeményezés végül elsősorban az Eötvös Páholytól s annak főmesterétől, Bálint Lajostól indult ki 1909-ben, s 1910 elejére a páholyok segítségével már összegyűlt a szükséges ötezer előfizetés és a háromszázezer korona alaptőke (amely hamarosan ötszázezerre emelkedett). Március 30-án jelent meg a *Világ* első száma Nyitrai (Yartin) József felelős szerkesztése és Gerő Ödön tényleges vezetése alatt. A vezércikkeket is ők ketten, továbbá Goda Géza és – eleinte hetente háromszor, majd ritkábban, főleg vasárnaponként – Jászi Oszkár írta.

A munkatársak között az 1910-es évek elején olyan neveket találunk, mint Ady Endre, Ágoston Péter, Balázs Béla, Bíró Lajos, Bölöni György, Csáth Géza, Ignotus, Kernstok Károly, Kosztolányi Dezső, Magyar Lajos, Rónai Zoltán, Rippl-Rónai József, Somlyó Zoltán, Szabó Ervin, Szász Zoltán, Várady Zsigmond. A *Világ* tehát – sikeres hangütésével, színvonalával és modernségével – a korabeli magyar irodalom és publicisztika legjobb erőit tudta magához vonzani. Már külső megjelenésében is előnyösen különbözött korosabb laptársaitól. Fejlécét Falus Elek, a kitűnő grafikus tervezte. Tördelése, beosztása áttekinthetőbb, változatosabb, érdekesebb volt a legtöbb korabeli újság monoton betűtengerénél.

A lap példányszáma hamarosan tízezerre, egyes későbbi becslések szerint húszezerre nőtt; ez azt jelenti, hogy színvonalával, komolyságával és újszerűségével gyorsan megszerezte a maga akkoriban lehetséges olvasóközönségét: a városi értelmiséget és polgárságot, közelebbről annak műveltebb és igényesebb részét.

A *Világ* nem csupán a politika és a világnézet, hanem a mindennapi élet és a társadalmi érintkezésmód tekintetében is az európaiság, a modern polgárosodás eszményeit képviselte. Igen színvonalas volt jogi, közgazdasági, tőzsde- és sportrovata. Dr. Décsi Imre orvos (Bartolo és Florestan álnéven) tudományos ismeretterjesztő és orvosi tanácsadó rovatot tartott fenn, a sokoldalú Szász Zoltán pedig módszeresen nyirbálta a hazai civilizálatlan erkölcsöket, szokásokat, magatartásformákat.

Kiemelkedő és maradandó értéket jelentett a lap irodalmi része, irodalom- és művészetkritikai rovata, amely a *Nyugat* mellett az új magyar irodalom és esztétika egyik fontos fórumává lett. A már említett írók és költők mellett hasábjain sűrűn jelentek meg Krúdy Gyula, Barta Lajos, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Mohácsi Jenő tárcái, novellái, folytatásos regényei, de csaknem ugyanilyen arányban szerepeltek a korabeli világirodalom nagyjai is: Tolsztoj, Anatole France, Gorkij, Csehov, Wilde, Maeterlinck, Stefan Zweig és mások. Az irodalmi és színibírálatok gyakran eredtek Kosztolányi finom tollából, de olykor Karinthy Frigyes szerzősége is valószínűsíthető. A zenekritika egy ideig a nagy tehetségű Csáth Géza területe volt, a műkritika Bölöni Györgyé. Sokat tett hát a *Világ* az olvasóközönség új irodalmi és művészeti ízlésének kialakításáért, a modern irányzatok elfogadtatásáért, a távlatosabb kulturális tájékozottságért. A hasábjain 1911–12-ben lezajlott úgynevezett irodalompolitikai vita pedig, amelyet Ady indított el, majd Móricz, Ignotus, Osvát és Hatvany vittek tovább, visszahatott a *Nyugat* irányára, irodalom és politika ottani helyes arányának kialakítására.

Politikai és világnézeti tekintetben viszont csak lassabban, küzdelmesebben formálódott ki a *Világ* arculata. Előfizetési felhívásában „az elszánt, megalkuvást nem tűrő szabadelvűség" orgánumának hirdette magát, de az első évek útkeresése, túl óvatos kitérői és belső konfliktusai után csak 1913 elejére, Bálint Lajos kiválása és Purjesz Lajos felelős szerkesztői kinevezése nyomán alakult ki a *radikális Világ.* Purjesz tizenkét éven át – haláláig – állt a lap élén, neve összeforrt a *Világ* sorsával. Ő maga aránylag keveset írt lapjába, de átfogó és következetes szerkesztői munkájával rányomta arra egyénisége bélyegét. „Nem a langyos közönyösökhöz szól a szavunk – mondta ki az indulás negyedik évfordulójára írt vezércikkében, 1914-ben. – A habozók maradjanak távol. Szívesen látjuk őket ellenfeleink táborában."

A *Világ* 1914 nyarán a végső pillanatig fenntartotta háborúellenes álláspontját. Július 8-án „Békét akarunk" című vezércikkében kiállt a háborús hangulat ellen s a Monarchia belső megifjítása mellett. A hadüzenet után tagadhatatlan engedményeket tett az uralkodó politikának és szellemnek, de 1915–16-tól ismét és egyre élesebb háborúellenes hangot ütött meg, 1917-től kezdve pedig teljes erővel támogatta a Károlyi Mihály vezetésével kialakuló demokratikus nemzeti egységfrontot, amely aztán az 1918 októberében megalakult Nemzeti Tanács alapja lett.

A születésétől ellenzéki *Világ* az őszirózsás forradalommal kormánypárti lappá lett. Mint Bíró Lajos írta, „a szavára jobban figyeltek, a kívánságait készségesebben teljesítették, a tiltakozásait aggasztóbban respektálták", mint más lapokét, de nem élt vissza helyzetével, nem taposott rá a bukott politika képviselőire, sőt Purjesz még arra is ügyelt, hogy méltassák a konzervatív írók munkásságát.

A Tanácsköztársaság megszüntette, és saját céljai szolgálatában alakította át a lapot. 1919. április 20-tól *Fáklya* néven a Közoktatásügyi Népbiztosság közlönye lett, május közepén pedig, amikor a *Nyugat* és követői is elhallgattak s elhúzódtak a forradalom táborától, hónapokra be is szüntette megjelenését.

1919 szeptemberében, a fehéruralom kezdetén támadt fel tetszhalálából a *Világ*, s ezzel történetének új korszaka kezdődött, amelyben szüntelenül védelmeznie kellett létét és lényegét. 1919 utáni harcossága, igaz, meg sem közelítette a régi, radikális *Világ*ét, de színvonala és komolysága a régi volt, s ha bizonyos kérdésekről hallgatott is, régi eszményeit, elveit nem tagadta meg. Feleky Géza, az új, fiatal felelős szerkesztő már 1920 májusában megvédte Budapestet azokkal szemben, „akik ma hangos szóval támadják", s ki ne tudta volna, hogy Horthyról van szó, aki alig fél évvel korábban mennydörgött a „bűnös város" ellen. Állandó témája volt a lapnak a szabadságjogok védelme. Első helyen a sajtószabadságé, „mert meddő marad minden küzdelem, ha elnémul a sajtó, és ha néma marad a sajtó".

„Szokta olvasni a *Világ*ot? – kérdezte Krúdy Gyula 1925 nyarán az emigráns Hatvany Lajostól. – Itt próbálkozunk még valamit átmenteni elmúlt életünkből."

De éppen ezért volt a lap hosszabb távon elviselhetetlen a rendszer vezetői számára. Szemben például *Az Est*-lapokkal, amelyek tudták a mértéket, s ha kellemetlenkedtek is néha a kormánynak, működésükkel pompásan beleillettek a bethleni konszolidációba, a *Világ* a maga komolyan vett liberalizmusával, hazai és külföldi tekintélyével pontosan a rezsim liberális jellegét kérdőjelezte meg.

Számos kisebb-nagyobb konfliktus után az 1926-os frankhamisítási botrány kíméletlen leleplezése miatt telt be a pohár. A fajvédő lapok és képviselők egyre hangosabb követelésére a Bethlen-kormány előbb rövidebb időszakokra, majd véglegesen betiltotta a „destruktív" és „hazaáruló" lapot. A „centrista" Bethlen István ugyanis „kénytelen" volt engedni a jobbról jövő nyomásnak.

Bethlen végül a *Világ* szerkesztőségének nagy részét „átterelte" a szintén liberális, de gyengébb és ártalmatlanabb *Magyar Hírlap*hoz, amely súlyban és elvhűségben soha nem pótolhatta elődjét.

Két évtized után még egy feltámadás adatott a *Világ*nak, s ez elsősorban Supka Géza, a kiváló publicista és történész, a lap egykori munkatársa, a Polgári Demokrata Párt 1945 utáni elnöke nevéhez fűződik. E párt lapjaként indította újra a *Világ*ot, s tartotta életben 1949-ig, amikor az egypárti kommunista diktatúra tett ismét pontot a lap működésére. A szerkesztőség falán, majd a betiltás után saját otthonában, Supka megőrizte Károlyi Mihly levelét, amelyben az emigráció nagy öregje így köszöntötte a háború után újra indult *Világ*ot:

„Az októberi forradalom nem születhetett volna meg a szellemi előfutárok felvilágosító munkája nélkül. Ebben a felvilágosító munkában a haladó polgárság harcos napilapja, a rég. *Világ* az élen járt. Bátran, megalkuvás nélkül harcolt a haladó eszmékért. Hagyományai ma is élnek, és az ellenforradalmi rendszer fertőző propagandája sem tudta elhomályosítani az emlékét.

Volt munkatársai közül sokan kerültek velem együtt az emigrációba. Sokszor idéztük fel az októbert megelőző ideológiai küzdelmeket. Beszédemben már hangsúlyoztam, hogy a haladó eszmék is hagyományokból táplálkoznak. Ezért bizton hiszem, hogy az, amit a régi *Világ* az új progresszív Magyarországért tett, nem múlt el nyomtalanul, és a mai Magyarországon is, amely eszméimet megvalósította, érezteti hatását. A feudális életszemlélettel, a romantikus, sallangos ál-hazafiassággal szemben a régi *Világ* a tudományos gondolkozást, a minden romanticizmustól megtisztított patriotizmust hirdette. Erre ma, éppen az elmúlt rendszer hazugságai és hamisításai miatt, nagyobb szükség van, mint valaha. Kívánom, hogy az új *Világ* folytatója legyen annak a harcnak, amelyet elődje megkezdett. A lap jubileuma alkalmából az októberi hagyományok iránti őszinte elismeréssel köszöntöm a lapot, főszerkesztőjét és munkatársait. Dolgozzanak tovább az új demokratikus Magyarország szellemében, és ne feledkezzenek meg arról, hogy olyan férfiak szellemének örökébe léptek, mint Jászi Oszkár, Szende Pál, Purjesz Lajos, Vámbéry Rusztem és mind a többiek, akik végig hűek maradtak a progresszív eszmékhez, és a száműzetésben sem szűntek meg hinni abban, hogy Magyarország be fog illeszkedni egy új Európa szabad közösségébe. A szellem emberein nagy felelősség van. A nevelőmunka talán mindennél fontosabb. A reakció szellemi hatásának megtörése szép és nagy feladat. Jó munkát!

Károlyi Mihály"

Őszirózsa

Az 1918-as magyar forradalom az ősz virágairól kapta nevét, az őszirózsákat lelkes kofák tűzték október 31-e hajnalán a Rákóczi úton a város központja felé vonuló, fellázadt katonák sapkájára.

Az őszirózsa lett a jelképe ennek a vértelen és humánus, gyors kibomlása után hamar elvirágzó, a remények szirmait hamar elhullató forradalomnak. Öt évvel később töviskoszorúba foglalt őszirózsa díszítette a címlapját annak a cikkgyűjteménynek, amelyben a forradalom itthon maradt vezetői – Buza Barna, Fényes László, Szász Zoltán, Vámbéry Rusztem és mások – bátran szembeszálltak a Horthy-rendszer Októberre szórt rágalmaival.

A rágalmak és szidalmak hatása, valljuk be, máig sem múlt el nyomtalanul a közgondolkodásban. Annál is kevésbé, mert az 1918-at sok tekintetben folytató 1945 után a Rákosi-féle szektarianizmus oldaláról érte igaztalan mellőzés és lebecsülés az őszirózsás forradalmat. A Habsburgok magyarországi uralmának véget vető, korszakot záró, szabadságot és demokráciát teremtő elemi erejű népmegmozdulás sokak szemében továbbra is szűken „polgárinak" és „nemzetietlennek" tűnt.

Pedig az évtizedek óta gyülemlő s a háború által forrpontra hevített elkeseredés 1918 őszén igazi társadalmi robbanáshoz, valódi népforradalomhoz vezetett. Amint ilyenkor mindenütt – Párizstól Pétervárig – lenni szokott: elszánt tisztek és dühös közkatonák, fegyvert fogó munkások és telefonkagylót ragadó újságírók, tudatos forradalmárok és a cselekvési lehetőségtől megmámorosodott utcagyerekek, egyszóval közemberek, hősök és kalandorok öntevékeny kezdeményezései, egymásba fonódó akciói bénították meg a korhadt államgépezetet, s lendítették mozgásba a forradalom túl sokáig tétovázó politikai vezérkarát, a Nemzeti Tanácsot. Ez az erő juttatta hatalomra Károlyiékat, s lökte tovább a forradalmat a köztársaság kikiáltása, a földosztás, a szocialista reformok felé.

A szabadságnak azt a mámorát, amely 1918. október végén és november első napjaiban ömlött el a fővároson és az országon, addig csak egyszer, 1848 márciu-

Új Tükör, 1978. október 29. 5. o.

sában ízlelte meg a pesti nép. De a szó igazi értelmében vett politikai demokrácia 1918-ban született először Magyarországon.

1848 folytatásának és betetőzésének tekintette magát az őszirózsás forradalom *nemzeti* tekintetben is. A köztársaság proklamálásának november 16-i ünnepén ott voltak, barna atillában, a 48-as szabadságharc még élő veteránjai, s Hock János őnekik kiáltotta oda: „Magyarország függetlensége, amiért ti hetven évvel ezelőtt harcoltatok, megvalósult!"

Szinte példátlan, s utólag is elképesztő az első napok nemzeti egysége. Itt nem is azokra az inkább groteszk jelenségekre gondolhatunk, hogy József főherceggel együtt jóformán az egész közélet, államapparátus, rendőrség stb. egymás sarkát taposva sietett felesküdni a forradalomra. Az ő ijedelmük a függetlenségiektől a szocialistákig terjedő egységfront erejének szólt. S ebbe a – persze időleges – egységbe beletartozott az egész magyar szellemi élet: az irodalom a már nagybeteg Adytól és a *Nyugat*tól Kassákig az egyik, Szabó Dezsőig a másik oldalon, zenészek és képzőművészek Bartókkal, Kodállyal, Dohnányival, Kernstokkal, Rippl-Rónaival és társaikkal, igen sok tudós, tanár és újságíró.

Egészen természetes, hogy ez az egység sokáig nem tarthatott. Megbontották a mélyen gyökerező politikai és osztályellentétek. De a forradalom életereje ezt még kibírta volna, aminthogy a forradalom belső logikája – válságról válságra – mindinkább bal felé, szocialista irányba hajtotta a fejlődést. Normális menete ez minden hasonló forradalomnak.

Ami viszont ezt a folyamatot hallatlanul felgyorsította, a belső politikai küzdelmeket megkeserítette s a forradalom ünnepi örömét hamarosan ürömre változtatta, a történelmi Magyarország széthullása, már a béketárgyalást megelőző (s a fegyverszüneti szerződéssel ellentétes) feldarabolása volt. Ez az, aminek az árnyéka utólag is megsötétíti az 1918-as forradalom sugaras emlékét.

Külföldi levéltárakban őrzött dokumentumok és titkos egyezmények ismeretében ma már jól tudjuk, hogy Magyarország sorsa sokkal előbb és teljesebben meg volt pecsételve, mint a kortársak akkor hitték. Az egykorú hazai források, többek közt Károlyi Mihály levél- és irathagyatéka révén pedig most már betekintést kapunk abba az elkeseredett, minden eszközzel megpróbálkozó küzdelembe is, amelyet Károlyi és kormányzata folytatott, hogy a győztes hatalmaknál jobb bánásmódot vívjon ki az ország számára, s demokratikus megoldást, konföderációt vagy legalább népszavazást érjen el a Duna-medencében.

Sok újabb tapasztalatból azóta megtanultuk, hogy sem a társadalmi átalakulás, sem a nemzeti-nemzetiségi problematika megoldása nem megy olyan egyszerűen

és gyorsan, mint a századelő optimista reformerei és forradalmárai gondolták. „Bölcsebbek" és – legalábbis kényszerűségből – türelmesebbek lettünk. Mégis, vagy tán éppen ezért, a mai „nézőt" is – ha odanéz – lenyűgözi és magával ragadja 1918–19 lázas iramú drámája, annak a néhány hónapnak a története, amikor – bizonyára ezt érezték a szereplők is – legalábbis évtizedekre dőlt el az ország és szomszédaink sorsa. Tudjuk, hogy sok minden elkerülhetetlen vagy mindenesetre nagyobb erők műve volt, mégis minduntalan rákérdezünk, mit lehetett vagy kellett volna másképp csinálni. Bánkódunk azon, hogy annak idején nem tudtak együtt maradni s együtt küzdeni a bekövetkező *rosszabb* ellen az összes haladó és becsületes erők, mégis csodálattal adózunk a történelmi szereplők következetességének, „szerephűségének".

Azóta a dráma összes szereplői – hősök és antihősök, forradalmárok és ellenforradalmárok – megbűnhődtek. Ki előbb, ki később, ki akasztófával, ki golyóval vagy öngyilkossággal, ki életfogytig tartó vagy hosszú száműzetéssel avagy teljes politikai és morális vereséggel – de szinte mindenki szörnyű árat fizetett, s korántsem az igazság mércéje szerint, elkövetett hibái vagy tévedései arányában. De utólag a történelem – ha néha lassan is – igazságot szolgáltat. 1918 októberének neves és névtelen alakjai, sok emberi esendőségükkel, de elszánt cselekvőképességükkel, küzdelmük mához szóló tanulságaival, kiemelkednek a feledésből.

A magyar demokrácia és a győztesek

Az 1918–19-es rövid életű magyar demokratikus kormányzat és rendszer a maga történelmi küldetése és kezdeti széles körű népszerűsége ellenére hamarosan a jobb- és baloldali támadások kereszttüzébe és a belső meghasonlottság állapotába került. Sorsát azonban nem elsősorban belső, hanem külső támogatottsága vagy annak hiánya döntötte el, s a háborúvesztés súlyos körülményei között belső helyzete is leginkább külső, nemzetközi elfogadottságától függött. A „békecsináló" antanthatalmak akkori külpolitikai és katonai dokumentumainak, a párizsi békekonferencia ülésjegyzőkönyveinek és egyéb iratainak ismeretében ma már eléggé pontos képet adhatunk arról, miként vélekedtek a győztes nagyhatalmak 1918 végén és 1919 elején az akkori Magyarországról és kormányáról, továbbá az e kormányzatot megszemélyesítő Károlyi Mihályról.

Az idézendő források legnagyobb része a francia külügyi és katonai levéltárak anyagában található. Ebből két nagy dokumentumkötetet – az egész dunai térség 1918–19-es helyzetéről – már kiadtunk az elmúlt években, eredeti (zömmel francia) nyelven (*Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates, I–II.* Szerk.: Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária. Bp. 1993, 1995. Akadémiai). Igen fontosak Paul Mantoux francia tolmácstiszt feljegyzései a Négyek Tanácsának 1919 tavaszi párizsi tárgyalásairól (*Lés déliberations du Conseil des Quatre,* I–II. Paris, 1955, CNRS). Károlyi Mihály szerepére és ennek francia megítélésére visszamenőleg sok támpontot nyújtanak a Károlyi-perre vonatkozó francia feljegyzések és értékelések a francia külügyminisztérium iratanyagában, az 1920-as években (Procès Károlyi).

A brit dokumentumokat a Lojkó Miklós által szerkesztett kötet tartalmazza (*British Policy on Hungary 1918–1919.* University of London, 1995. London), az amerikaiakat pedig az Egyesült Államok külügyminisztériuma által kiadott kötetsorozat, valamint az Arthur S. Link által szerkesztett sorozat: *The Papers of Woodrow Wilson.* Princeton University Press. Ma tehát csakugyan elmondható, hogy széles nemzetközi körkép és bőséges forrásanyag alapján adhatunk számot a háborúvég térségünkben lezajlott eseményeiről, valamint ezek nyugati megítéléséről.

Mielőtt a nagyhatalmak vezetőinek Magyarországról alkotott véleményét vennénk szemügyre, az 1918 végi magyarországi állapotokról két ténymegállapítást indokolt megtenni.

Az első az, hogy 1918 október végén, november elején Magyarországon igazi rendszerváltás ment végbe. Az őszirózsás forradalom valódi népforradalom, nemzeti-demokratikus forradalom volt, szakítást jelentett a Monarchiával és a dualista rendszerrel, a magyar szupremácia eszméjével és az egész hagyományos konzervatív magyar politikával. A forradalom által hatalomra juttatott pártok és politikusok – a Károlyi-kormány tagjai – a régi rendszer és politika régi és kemény bírálói voltak.

Ezek a kormányférfiak – és ez a második ténymegállapítás – mint a német szövetség közismert ellenfelei és antantbarátok kerültek előtérbe, hiszen a közvélemény bizalma éppen azért fordult feléjük, mert szemben álltak a háborús politikával, és így a vereség után leginkább tőlük volt várható az ország megmentése s átvezetése az új európai rendbe. Vonatkozott ez elsősorban a legismertebb antantbarát magyar politikusra, Károlyi Mihályra, aki 1914 tavasza óta sorozatos lépéseket és gesztusokat tett a franciák és szövetségeseik irányában, 1917 végén pedig a semleges Svájcban igyekezett kapcsolatot teremteni az antant képviselőivel, a magyar jövő érdekében. Nem véletlen, hogy 1918 októberében, alig két héttel a forradalom előtt, a magyarországi nemzeti kisebbségek politikai vezetői – Hodzsa Milán, Goldis László, Vaida-Voevod Sándor és társaik – már csakis Károlyival és Jászi Oszkárral, a nemzetiségi kérdés szakértőjével voltak hajlandók tárgyalni (lásd Vaida-Voevod 1993-ban románul megjelent s egy részletében a kolozsvári *Korunk* 1998. áprilisi számában magyarul is közölt naplóját).

Idézzünk mindenekelőtt egy brit véleményt. Egy Oxfordban végzett értelmiségi, aki 1918 őszén Magyarországon tartózkodott, december végén részletes beszámolót készített tapasztalatairól, amelyeket L. B. Namier, a brit hírszerzés egyik vezetője is szükségesnek tartott a külügyi államtitkárhoz továbbítani. J. Edward Thornton elmondja, hogy ottléte idején Károlyi gróf rendkívüli népszerűségnek örvendett. Minden kirakatban ott volt a képmása, minden ajkon a neve, hiszen ő volt az, aki a háború alatt következetesen szembeszállt a német törekvésekkel, különösen a *Mitteleuropa*-tervvel. Ugyanakkor ellentmondásos a felfogása, hiszen híve a magyar integritásnak, de a nemzetiségek autonómiájának is, továbbá magyar függetlenséget akar, de német szövetség nélkül. Thornton leírása szerint Károlyi nagy

In: *1918. Sfârşit şi inceput de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era. Coordinatori: Cornal Grad, Viorel Cubotă.* Satu Mare – Zalău, 1998. Editura „Lekton" Zalău – Editura Muzeului Sătmărean, 179–190. o. (Előadás román és magyar történészek 1998. május 26–29-én *1918. Korszakvég – korszakkezdet* címmel Szatmárnémetiben rendezett konferenciáján.)

tisztelője Woodrow Wilson amerikai elnöknek és David Lloyd George brit miniszterelnöknek, ám képtelen nyugati kapcsolatokat teremteni és gazdasági segítséget kapni. December 12-i utolsó találkozásuk alkalmával Károlyi elpanaszolta neki, hogy lehetetlen helyzetbe került, mivel az antant nem tesz különbséget közte és Tisza István között. Így nem lehet az ország hasznára. Thornton és Namier azt is javasolják a Foreign Office-nak, küldjenek antant-bizottságot Budapestre a gazdasági helyzet megvizsgálására, az ország megsegítése ügyében.[1]

Egy berni brit diplomata, O. Sargent december 19-i memorandumában azt olvashatjuk, Károlyi számára rendkívül fontos, hogy a magyar nép tudomást szerezzen arról, hogy kormánya élvezi az antant jóváhagyását és támogatását.[2] Csakhogy éppen ezt nem tudta megszerezni miniszterelnöksége és köztársasági elnöksége egész ideje alatt.

Az antant egyedüli magas rangú képviselője, aki vele és kormánya, valamint a Nemzeti Tanács tagjaival mindjárt kezdetben hajlandó volt tárgyalni, Franchet d'Esperey tábornok, a balkáni antanthaderők főparancsnoka súlyos szemrehányást kapott párizsi feletteseitől, amiért szóba állt egy „nem létező és el nem ismert kormány" képviselőivel. Pedig a tábornok a győztesek fensőbbségével, valóságos napóleoni pózban tárgyalt a magyarokkal, sőt meg is fenyegette őket, hogy ha nem fogadják el kemény feltételeit, rájuk szabadítja a már amúgy is elszakadni akaró nemzetiségeket. Ugyanakkor mégis méltányolta – vagy legalábbis tudomásul vette –, hogy Károlyi különbözik a dualista Monarchia magyar politikusaitól, és állítólag felszólította a magyar delegáció tagjait, tömörüljenek Károlyi köré, mert csakis ő enyhíthet az ország helyzetén. Azt is lehetővé tette, hogy az általa Párizsba küldött november 8-i távirati jelentés végén a magyar delegáció nevében Károlyi is közölje a maga fegyverszüneti feltételeit, elsősorban azt, hogy a békeszerződés megkötéséig az antant garantálja Magyarország addigi határait (leszámítva a Horvátországgal és Szlavóniával közös határokat).[3]

A november 13-án szabályosan aláírt belgrádi katonai konvenciót azonban a franciák alig két héttel később – anélkül, hogy felmondták volna – ténylegesen érvénytelennek nyilvánították, és ad acta tették. Georges Clemenceau miniszterelnök december 1-jén táviratilag közölte Franchet d'Esperey-vel, hogy a nemzetközi

[1] Lojkó Miklós (szerk.): *British Policy on Hungary 1918–1919*. University of London, London, 1995. 48–53. o.
[2] Uo. 44. o.
[3] Ádám Magda – Litván György – Ormos Mária (szerk.): *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates, I.* Bp. 1993. Akadémiai, 61. o.

jog szempontjából nem létező magyar kormánnyal kötött szerződést azonnal semmisnek kellene nyilvánítani, ám az újabb komplikációk elkerülése érdekében helyesebb egy helyi hatósággal kötött lokális megállapodásnak tekinteni, s azokat a pontjait, amelyek nem ütköznek a november 3-i padovai fegyverszünettel, végre lehet hajtani. Elfogadhatatlan azonban a szerződés 17. cikkelye, amely meghagyja a magyar közigazgatást a régi Magyarország egész területén, s amelynek alapján Károlyi Mihály megszálló és fosztogató csapatokat küldött Szlovákiába, az antant által elismert és vele szövetséges Csehszlovákia területére.[4]

Az antantnak a Károlyi-kormánnyal szembeni kezdeti közönyét ekkor már egyértelműen ellenséges attitűd váltja fel. A hangulatváltozás eredete pontosan kitapintható Eduard Beneš csehszlovák és Stephen Pichon francia külügyminiszter november végi levelezésében és tevékenységében. A Párizsban tartózkodó Beneš azonnal felismerte, hogy a belgrádi fegyverszünet korrekt végrehajtása összeegyeztethetetlen az egész magyar Felvidéket is magában foglaló új csehszlovák állam azonnali – tehát még a békeszerződéseket megelőző – megteremtésével, s panaszával Pichonhoz fordult, aki viszont Clemenceau-t figyelmeztette a fegyverszünet és a magyar álláspont veszélyeire.[5] De még mielőtt a miniszterelnök állást foglalt és cselekedett volna, Pichon egy november 29-i körtáviratban, amelyet Franciaország londoni, római, washingtoni, továbbá brüsszeli és berni nagyköveteihez intézett, már nyomatékosan felhívta a szövetségesek figyelmét „a magyar kormány manővereire".[6]

„A magyar államférfiak taktikája – írja itt a francia külügyminiszter – abban áll, hogy úgy tesznek, mintha minden közösséget megszakítottak volna az előző kormányzattal, s hogy úgy tüntessék fel magukat, mintha bírnák a szövetségesek jóindulatát. [...] Van valami arcátlanság Károlyi grófnak abban a törekvésében, hogy ily módon ultrademokratikus homlokzattal fedje el a magyar kormány valódi célját, amely semmi egyéb, mint a nem magyar nemzetiségek elnyomásának további fenntartása." Alig tíz nappal később, amikor tudomást szerzett a magyar kormány kétségbeesett kísérletéről, hogy Svájc közvetítésével kitörjön nemzetközi elszigeteltségéből, és lehetőséget kapjon helyzete és álláspontja megismertetésére a győztesekkel, Pichon újabb körtáviratban fejezte ki felháborodását a magyarok „perfid és alattomos manőverei" fölött, s leszögezte: „az ilyen próbálkozásokra

[4] Uo. 120. o.
[5] Litván György: Documents des relations franco-hongroises des années 1917–1919. *Acta Historica*, 1975. 187. o.
[6] Uo. 192. o. és Ádám – Litván – Ormos (szerk.) i.m. 111–112. o.

csak hallgatás lehet a válasz".[7] A továbbiakban is következetesen megakadályozta, hogy bármiféle magyar delegáció meghívást kapjon Párizsba vagy más lehetőséget nyerjen a magyar álláspont ismertetésére.

Stephen Pichon kétségkívül a legszélsőségesebben képviselte az antant és a békekonferencia felső köreiben a magyarellenes, illetve a csehszlovák- és románbarát felfogást és politikát. Ennek legjellemzőbb dokumentuma az a „Hongrie" (Magyarország) címet viselő összefoglalás, amelyet a magyarországi francia politika nyilvánvaló kudarca és a magyar Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 16-i dátummal készített, bizonyára önigazolás céljából. Ez a dokumentum nem csupán elfogult és célzatos, hanem szinte minden állításában tudatosan hazug is.[8] Pichon abból a könnyen cáfolható állításból indul ki, hogy Franchet d'Esperey tábornok nem tudott a Monarchiával megkötött padovai fegyverszünetről, s úgy tünteti fel a dolgot, mintha a francia tábornokot Károlyi mintegy beugratta volna a belgrádi tárgyalásba és fegyverszünetbe. Majd megismétli korábbi gyanúsítását: „A magyar államférfiak ezután ahhoz a taktikához folyamodtak, hogy látszólag minden szolidaritást megtagadtak a korábbi kormányzattal, s úgy léptek fel, mint akik a szövetségesek jóindulatát bírják. Károlyi gróf megpróbálta úgy értelmezni a november 13-i megállapodást, mint amely szentesíti uralmát Szlovákia felett." Január elején, folytatja Pichon a vádaskodást, „a magyar minisztertanács elhatározta magát a csehek és románok megtámadására, azzal az indokolással, hogy a harc folytatása és az esetleges gerillaháború meg fogja győzni az antantot arról, hogy nem teremthet békét a magyar integritás megőrzése nélkül. [...] A semleges övezetről szóló döntés vérfürdőkben megnyilvánuló őrjöngést váltott ki a magyarokból. Amikor március 19-én hivatalosan a magyar kormány tudomására hozták a határozatot, a kormány lemondott, [...] és Károlyi proklamálta, hogy a hatalmat átadja a proletariátusnak. [...] Franchet d'Esperey tábornok információi szerint már a konferencia határozatának ismertetése előtt készen álltak azok a plakátok, amelyek a területi integritás megőrzése érdekében a bolsevikokkal való szövetkezés mellett érveltek. Károlyi egyébként már februártól arra törekedett, hogy rádiókapcsolatot létesítsen Moszkvával, és a forradalmat Berlinnel egyetértésben készítette elő."

A francia és a tágabban vett antantpolitikában Pichon felfogása érvényesült. Létezett azonban egy egészen másfajta felfogás is a magyar demokráciáról és annak vezetőiről, s a kettő nyíltan és látványosan csapott össze a francia képviselőház 1919. március 26-i ülésén.

Marius Moutet szocialista képviselő itt kijelentette: „Magyarországnak mostanáig olyan kormánya volt, amelynek tagjai a háború idején a hármasszövetség ellen küzdöttek, s bátran az antant híveinek vallották magukat. Ezt a kormányt ugyanúgy kezelték, mint más imperialista és autokratikus kormányokat. Önök jól tudják, hogy Károlyi gróf a mi barátunk, mégis hogy bántak vele és kormányával?! [...] A legyőzöttekkel szembeni durvaság és erőszak nem felel meg a francia hagyományoknak!" Amire Stephen Pichon azt válaszolta: „Mi sohasem vetemedtünk volna arra, hogy szövetségeseink rovására megengedjük Magyarországnak, hogy megtartsa régi határait. Mert ez volt az alapja ezeknek a mindig komolytalan tárgyalásoknak. Ma is ez folytatódik, mert mi ragaszkodtunk és ragaszkodunk ahhoz, hogy Románia, Szerbia minden őket megillető elégtételt megkapjanak!" Moutet végül megjegyezte: „Micsoda rövidlátó politika az, amely azon a hamis véleményen alapul, hogy a forradalmi mozgalmak – egy ilyen szörnyű háború után – voltaképpen csak nacionalista célokat követnek."[9]

Szinte ezzel egy időben, március 24-én, ugyancsak Párizsban Wilson elnök kezdeményezésére megkezdte működését a Négyek Tanácsa, amelynek keretében a négy győztes hatalom vezető államférfiai kötetlenül, formaságok nélkül tárgyaltak és döntöttek a változó világ problematikus ügyeiről, köztük – nem utolsósorban – az éppen általuk kiprovokált kommunista hatalomátvétel miatt még bonyolultabbá vált magyarországi, pontosabban Kárpát-medencei helyzetről. A március 29-i délutáni ülésen került szóba először a magyar ügy, éspedig annak kapcsán, hogy a magyar tanácskormány olasz közvetítők útján tárgyalási ajánlatot juttatott el Párizsba. Wilson elnök nyomban pozitívan reagált az ajánlatra, s javasolta, hogy küldjenek Budapestre szövetséges missziót. Lloyd George brit miniszterelnök határozottan támogatta az amerikai elnököt. „Végtére is – mondotta – nem látom be, miért kezelnénk a magyarokat másként, mint a horvátokat. A horvátok, ugyanúgy, mint a magyarok, elszántan és az utolsó percig harcoltak ellenünk. A magyarok sohasem voltak ellenségei sem Franciaországnak, sem Angliának. [...] Miért ne kezdenénk hát tárgyalásokat a magyarokkal is?" Clemenceau azonban halogató taktikával sikeresen elhárította a javaslatot.[10]

---

[7] Uo. 132. oo.

[8] Magyar fordításban lásd Ormos Mária – Litván György: Magyarország a békét diktáló szövetségesek szemével. *História,* 1987. 1. sz. 22–25. o.

[9] A Francia Nemzetgyűlés naplója, 1919. március 26.

[10] Ezt és a következő idézeteket lásd: Litván György (szerk., sajtó alá rend., bev.): *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. Paul Mantoux tolmácstiszt feljegyzései.* Bp. 1998. MTA Történettudományi Intézet, 20. o. 21–25. o. 28. o. 35. o. 37. o.

Két nap múlva, március 31-én ismét napirendre került a kérdés. Wilson hangsúlyozta: „A magyarok arra kérnek bennünket, hogy ne rekesszük ki őket a Népszövetségből", amire Pichon nyomban hevesen tiltakozott: „Én teljességgel lehetetlennek tartom, hogy válaszoljunk Magyarország ideiglenes kormányának erre a kezdeményezésére. Ez a legsúlyosabb hiba lenne." Az előzményekre utalva kijelentette, feltételezhető, hogy az előző kormány bukása nem kikényszerített esemény volt (más szóval ismét magyar manőverről van szó!). „Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a magyarok a legádázabb ellenségeink közé tartoznak. [...] Egy ellenség javasol most nekünk tárgyalásokat, mégpedig olyan nemzetiségek érdekeiről, amelyeknek mi megígértük a felszabadítást." Romániát Pichon azért is külön támogatandónak ítélte, amiért az ország „gátként szolgál a bolsevizmus ellen".

Pichonnal szemben Robert Lansing amerikai külügyminiszter azzal érvelt: „Bennünket bizonyos felelősség terhel azért, ami Magyarországon történt. Igazságosak próbáltunk lenni, amikor kitűztünk egy demarkációs vonalat a románok és magyarok között. Most tudnunk kellene, hogy maga a vonal igazságos-e. A románok lépték át elsőnek a fegyverszüneti vonalat. Az ellenségeskedések leállítása érdekében szakértőink kijelöltek egy új vonalat, amely meglehetősen pontosan követi az etnikai határokat. Magyarországot azonban felkértük, hogy ettől a vonaltól vonuljon vissza száz kilométerre nyugatra. E döntés következtében a magyarok azt hitték, határuk az 1916-os román egyezmény szerinti határ lesz. Nincs olyan magyar kormány, amely ezt elfogadhatná, és ez az, ami az országot a bolsevizmusba taszította." A James Balfour brit külügyminiszter is hajlandóságot mutatott a magyar tárgyalási javaslat elfogadására, s noha Pichon – méghozzá igen agresszív hangnemben – megmásíthatatlannak ítélte a békekonferencia februári döntését, s ebben olasz kollégája, Giorgio Sonnino is támogatta, a Négyek végül mégis úgy határoztak, hogy különleges felhatalmazással Budapestre küldik Jan C. Smuts tábornokot. Az ő április eleji missziójának kudarca ismert történet.

A május elsejei délelőtti ülésen ismét szóváltásra került sor Wilson elnök és Pichon között. Ez utóbbi kijelentette: „Önök tegnap kinyilvánították azt a szándékukat, hogy május 12-re idehívják Ausztria és Magyarország képviselőit. A kettő között azonban különbséget kell tenni. Bécsben valódi kormány van, Kun Béla kormánya azonban nem elég komoly, és a kapott információk szerint nagyon kevéssé szilárd. Jobb lenne még egy kicsit várni a dologgal." Wilson elég éles hangon válaszolt: „Pichon úr nem ismeri, milyen okok késztetnek bennünket arra a javaslatra, hogy egy közeli időpontra hívjuk ide az osztrákokat. Támogatni kívánjuk a bécsi kormányt azzal, hogy demonstráljuk, hajlandók vagyunk velük tárgyalni. Ez nem tűr halasztást. Ugyanez a helyzet Magyarországgal. Ha a kormány enged, akkor meghívásunk elküldése azzal az előnnyel járhat, hogy megtakaríthatunk egy felfordulás-sorozatot. Ezért szükségesnek tartom azonnali idehívásukat." A jegyzőkönyv rögzíti: „Pichon úr elhagyja a termet." A küzdőteret azonban továbbra sem hagyta el, s mivel a magyar ügy az angolszász nagyhatalmak szempontjából nem tartozott az igazán fontosak közé, végeredményben a francia álláspont kerekedett felül.

A június 10-i tárgyalásra Clemenceau indítványára a nagyhatalmak meghívták Románia és Csehszlovákia Párizsban tartózkodó vezető politikusait, Ionel Brătianut, Karel Kramařt és Eduard Benešt. Bevezetőként Wilson elnök kifejtette, hogy a békekonferenciát nagyon aggasztja a Magyarországon és körülötte kialakult katonai helyzet, mivel a magyar Vörös Hadsereg éppen visszaszorította a csehszlovák csapatokat. Érdekes módon mindkét miniszterelnök, Ionel Brătianu és Karel Kramař elsősorban Károlyi Mihályt és kormányzatát tette felelőssé a helyzetért, mindkettő őt vádolta – hamisan – a bolsevizmus hatalomra segítésével. Brătianu kijelentette: „Bizonyítékunk van arra, hogy a bolsevista mozgalmat Károlyi szervezte és pénzelte. Birtokunkban vannak olyan proklamációk, amelyeket Pesten nyomtattak, akkor, amikor még Károlyi volt kormányon." Kramař pedig hozzáfűzte: „Kötelességem egy másik ponton is alátámasztani azt, amit Brătianu úr mondott. Mi mindketten jól ismerjük Károlyi grófot: az ő szövetségesek iránti barátsága nem az, aminek önök képzelik. Számunkra teljesen ismertek Károlyi kapcsolatai a bolsevistákkal: még azt is tudjuk, ki az a személy, aki az ő nevében Kun Bélával tárgyalt." Állításaik legfeljebb jóslatként állták volna meg a helyüket, mert Károlyi Mihály kommunista kapcsolatai csak egy évvel később, 1920 tavaszán kezdtek kialakulni. De a francia politikusok és keleti szövetségeseik számára 1918/19 fordulóján a legegyszerűbb volt a demokratikus nemzeti törekvéseket a magyar nacionalizmusba oltott bolsevizmussal azonosítani, miközben politikájukkal éppen ők idézték elő a kommunista hatalomátvételt, a világháborút követő több hónapos helyi háborút, végül az ellenforradalom felülkerekedését és ezzel a magyar revizionizmus negyedszázados virágzását.

A bukás előtt, de már az antanthoz fűzött remények összeomlása után, 1919. március 2-án Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnök, Böhm Vilmos és Nagy Vince miniszterek, valamint Pogány József kormánybiztos Szatmáron szemlét tartottak a keleti demarkációs vonalon álló székely csapatok fölött. Károlyi a katonák előtt kijelentette, hogy ha a béke Magyarország feldarabolását jelentené, ő azt soha nem fogja aláírni. Ezt az ígéretét be is tudta tartani, nem úgy, mint a

másikat, amely a városi népgyűlésen hangzott el. „Hallja meg szavunkat és értse meg az egész világ – kiáltotta a kétségbeesett Károlyi –, nem lehet egy népből kiirtani az önfenntartási ösztönt, mely vele azt mondatja, hogy élni akar. Nem lehet elpusztítani egy országot, melynek más célja nincs, mint polgárainak egyforma jogot, szociális tartalommal telített intézményeket biztosítani. De értse meg a világ azt is, hogy ha pedig a párizsi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkezési joga és a megegyezéses béke ellen és Magyarország feldarabolása mellett döntene, akkor mi végszükség esetében még fegyverrel is felszabadítjuk ezt az országot!"[11]

[11] *Magyarország*, 1919. március 3.

Trianon és a magyar demokrácia

Nyolcvan éve, a versailles-i kastélyparkban álló Nagy-Trianon- (és nem a közhiedelemben rögzült Kis-Trianon) palotában Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a békekonferencia elnöke és Benárd Ágoston magyar népjóléti miniszter aláírta az akkor már idestova másfél esztendeje készülő magyar – helyesebben a Magyarországnak diktált – békeszerződést, amely hivatalosan is pontot tett a ténylegesen már nem létező történelmi Magyarország ezeréves történetére. Magyar részről csak azzal tudták kifejezésre juttatni a tragikus aktus feletti keserű tehetetlenséget, hogy az amúgy is jelentéktelen Simonyi-Semadam-kormány legjelentéktelenebb tagját jelölték ki a gyászos feladatra, amelyre egy Apponyi Albert, Bethlen István, Teleki Pál vagy bárki, aki politikai szerepre pályázott, természetesen nem vállalkozhatott. Apponyi Albert és kísérete már öt hónappal korábban, 1920 januárjában is kész helyzetre érkezett Párizsba, hogy átvegye a békefeltételeket. Amikor néhány napnyi időt akart nyerni, Clemenceau megfenyegette, hogy ezt az átvétel megtagadásának tekintenék, s kiutasítanák őket Franciaországból, amikor pedig Apponyi megjelent a külügyminisztérium Quai d'Orsay-i palotájában, és hosszú francia-olasz beszédben fejtette ki a magyar kormány álláspontját, szavai hatástalanul peregtek le a győztesekről. Az ő magatartásukban ezúttal is az a kíméletlen következetesség érvényesült, amely kezdettől meggátolta, hogy bármely színezetű magyar kormányzatot vagy annak képviselőjét meghívják a békekonferenciára, hogy ott előadhassa saját érveit és szempontjait.

Pedig Károlyi Mihály és kormánya, miközben elvetette a hiábavaló fegyveres ellenállás gondolatát, az első perctől kezdve (sőt már 1917-től, ellenzékben is) mindent megtett a meghallgattatás érdekében. Károlyi valósággal bombázta az antantot – közvetlenül és semleges kerülőutakon is – jegyzékeivel és leveleivel. „Elnök Úr! – írta már 1918. november 14-én Woodrow Wilsonnak, lefestve az ország kétségbeejtő gazdasági, katonai és politikai helyzetét: – Az Ön és az Ön személyén keresztül a világ összes művelt nemzetének jóindulatához folyamodunk: siessenek a fiatal magyar demokrácia segítségére, támogassák erőfeszítéseinket és segítsenek

Magyar Hírlap, 2000. június 3. 7. o.

bennünket a felbomlás és a fenyegető anarchia elleni súlyos küzdelmünkben."
Jászi Oszkár Michel Clemenceau-hoz, a „tigris" fiához juttatott el baráti kapcsolat útján arra vonatkozó kérdéseket, van-e végleges döntése az antantnak Magyarország sorsáról, s fogadná-e apja gróf Károlyit.

Mindhiába, pedig e tekintetben még a legfőbb döntéshozók körében sem volt nézetazonosság. A párizsi tárgyalásokon időnként az amerikai külügyminiszter vagy a brit miniszterelnök is felvetette Magyarország meghívását. [...] Ám a franciák, különösen Stephen Pichon külügyminiszter konokul ellenszegültek, az angolszász politikusoknak pedig Magyarország nem volt elég fontos ahhoz, hogy miatta komoly vitába vagy konfliktusba keveredjenek szövetségeseikkel.

Hasonló választ kaptak a Kárpát-medencében tartózkodó antant (többnyire francia) tábornokok és tisztek is, akik a helyszínen a valódi tények ismeretében próbáltak intézkedni. Clemenceau azonban már 1918. december 1-jén gorombán lehordta Franchet d'Esperey tábornokot, amiért Belgrádban egyáltalán szóba állt egy „nem létező", mert az antant által el nem ismert „ál-kormánnyal", s mert magyar szempontból túlságosan kedvező (tudniillik a magyar közigazgatást a megszállt déli részek kivételével az egész régi országterületen meghagyó) fegyverszünetet kötött vele. [...] Lényegében ez a politika – amely az új keleti határokat előrevetítő ultimátumszerű antantjegyzékben (az úgynevezett Vix-jegyzékben) kulminált – vezetett el a demokratikus kormányzat és köztársaság bukásához.

Csupán néhány szocialista képviselő tette szóvá a francia Nemzetgyűlésben, hogyan bántak el a magyar demokráciával a magukat demokratának valló győztesek. [...] Tény, hogy ennél még Kun Béla kommunista kormányzata sem részesült rosszabb bánásmódban, viszont Apponyi gróf sem részesült sokkal különbben. A térségünket újjárendezni és irányítani próbáló francia politikusoknak általában a magyarokkal volt bajuk, akiket grófi, polgári és népbiztosi alakjukban egyaránt veszedelmes nacionalistáknak, a háború fő felelőseinek és az új kelet-közép-európai rend ellenségeinek tartottak.

Nem kétséges, hogy az adott szituációban a nem magyar nemzetiségek elszakadása, s ezzel a történeti Magyarország feldarabolása alapjában szükségszerű és elkerülhetetlen volt. Ezzel kellett fizetni nem pusztán a háborúvesztésért, hanem az előző másfél évszázad hibáiért és mulasztásaiért is. Amit joggal a győztesek szemére hányhatunk, az az, hogy így csinálták. Hogy az igazságtevés közben súlyos és nyilvánvaló igazságtalanságokat is elkövettek, amivel nem csupán az „erkölcsi világrendet" sértették meg, hanem tartós, a térséget mindmáig sújtó katasztrofális károkat is okoztak.

A fő hiba természetesen az új határok menti színmagyar területek elcsatolása volt, ami a győztesek elbizakodottságából, a vesztesek meg nem hallgatásából és az új „nemzeti" államok túlköveteléseinek – ha nem is hiánytalan – teljesítéséből következett. Ezzel mindenekelőtt elvetették az új határviták és revíziós mozgalmak magvait, annál is inkább, mert – mint Bibó István írta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című művében –: „[...] a magyar politikai szemlélet Magyarország felosztását egész egyszerűen brutális erőszaknak és a győzők hipokrízisének tulajdonította, és nem volt képes disztingválni a leválásra érett más nyelvű területek elcsatolása és az oktalanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítása között. [...] Emiatt azután 1938 után felmentve érezte magát minden európai kötelezettség alól, s midőn Magyarország területi státusának a megváltoztatására lehetőség nyílott, akkor már nem állott meg a magyar nyelvű területeknél, hanem abban az arányban, amint ennek lehetősége megnyílott, továbbkergette a történeti nagy Magyarország ábrándképét, egyenes úton haladva az 1944. évi katasztrófa felé".

Ehhez a hatáshoz természetesen hozzájárult, hogy a kedvezményezett szomszéd államok nem tartották be a hozzájuk került magyar kisebbségek nemzetiségi jogaira vonatkozó előírásokat, amelyek ugyancsak részét képezték a trianoni szerződésnek. A revízió a magyar politika központi gondolata lett, de realizálását csak a német segítségtől lehetett várni, ami lehetetlenné tette széles nemzeti ellenállás kibontakozását a háború alatt, az ebből következő német szövetség pedig elvezetett a Trianont megújító 1947-es párizsi békeszerződéshez. Mindez köztudomású. Trianon katasztrofális következményei között azonban nemigen szoktunk beszélni a legsúlyosabbak egyikéről: arról, hogy alig kiheverhető csapást mért a magyar demokráciára, és bénítóan hatott a demokratikus mozgalmakra is. Hogy csupán egyetlen példára hivatkozzunk: az 1937-es Márciusi Frontot, a függetlenségi és demokratikus egységteremtés legeredményesebb kísérletét alig egy év múlva semmivé tette a hitleri segítséggel folytatott „országgyarapítás" első sikere, a Felvidék magyarlakta részének visszacsatolása.

Bibó ezt is tisztán látta, s szokásos pontosságával meg is fogalmazta az 1947-es békével kapcsolatban: „Nyilvánvaló, hogy a békekötés minden hatása között az lesz a legsúlyosabb, hogy a békekötés ügye újból összekapcsolódik a demokrácia ügyével, s újból kialakul az a közhangulat, amely a békeszerződésért a demokráciát egészében felelőssé teszi, és a békekötés igazságtalanságából a demokrácia alapvető hazugságát következteti. Az az asszociáció ez, mely a trianoni Magyarország demokratáit csakúgy, mint a weimari Németország demokratáit olyan bénulttá s

riadttá, a fasisztákat pedig olyan magabiztossá és öntudatossá tette." S itt korántsem csupán Károlyiéknak az antant általi semmibevevéséről és megaláztatásáról vagy a később rájuk osztott bűnbakszerepről van szó, hanem arról, hogy Trianon óta Magyarországon demokratának lenni súlyos hátrányt jelentett és jelent. Mert miközben a nosztalgiázó vagy populista nacionalizmus mindig rá tudott játszani a nemzet jogos fájdalmára, és éleszteni tudta az alaptalan reménykedést is, mit mondhattak a nemzetnek a demokraták, akik tisztában voltak vele, hogy a békeszerződés és a térség általa is kialakított új rendje nem néhány évre szól, s hogy a feldarabolt nemzet számára elfogadható megoldást nem visszafelé, hanem csakis előre haladva, a szomszédokkal való megbékélés, végeredményben pedig a föderáció vagy az integráció útján lehet megtalálni. Ennek kimondása hosszú évtizedeken át egyenértékű volt a „hazaárulással", s ma naponta tapasztaljuk, hogy Trianon változatlanul fő eszköze a nacionalista és retrográd szemlélet kialakításának és fenntartásának. Éppen e napokban lehettünk tanúi e jelenség elmebajosan szélsőséges megnyilvánulásának.

Trianont meghaladni, a trianoni traumából kigyógyulni csakis a demokrácia útján és eszközeivel, az egyesült Európába integrálódva lehet.

A fiatal Rákosi

Rákosi Mátyás selymes hajfürtjei,
a rózsás kis tappancsa,
első botladozási...
Végsősoron: neki is
kellett, hogy legyen anyja.
Az ember csak később lesz
R. M. Művek

Petri György: Ellágyulás

Kommunista vezetők emlékirataiban nem bővelkedik sem a magyar, sem a világirodalom. Keletkezésüket sok esetben eleve meggátolta a korai, erőszakos halál, a következményektől való félelem, a megtört pálya vagy egyszerűen az a körülmény, hogy nem akartak szembenézni a múlttal és önmagukkal. Ami mégis született ebben a műfajban, az többnyire a kiábrándult vagy félreállított kommunistáktól származik, Trockijtól Hegedüs Andrásig, s a legritkább esetben olyanoktól, akik mindvégig megmaradtak pártjuk szolgálatában és hitében.

E szegényes hagyomány ismeretében öt évvel ezelőtt méltán keltett meglepetést és érdeklődést Rákosi Mátyás *Visszaemlékezései*nek felbukkanása, mintegy negyedszázaddal a szerző halála után. Az orosz hatóságok hosszú hallgatás után – mely idő alatt lefordították és mikrofilmre vették a teljes anyagot –, Nanovfszky György moszkvai magyar nagykövet állhatatos sürgetésére 1995–96-ban átadták a kéziratot a Magyar Külügyminisztériumnak, illetve Rákosi öccsének, Bíró Ferencnek, aki aztán hozzájárult a kiadáshoz. 1997-ben két kötetben megjelent az 1940 és 1956 közötti rész, amely tehát a kiszabadulása utáni moszkvai időszakot, a hazatérést, a koalíciós kormányzás és a diktatúra éveit idézi fel (kivéve az 1952-es évet, amelyet Rákosi a végére hagyott, s már nem tudott megírni), s az újabb emigrációba kényszerüléssel fejeződik be. Ezt követi most, további két kötetben a tulajdonképpeni első rész, amelyben gyermekkorától kezdve ifjúságáról, első világháborús éveiről, az 1918–19-es forradalmakban játszott szerepéről és bécsi, moszkvai, majd

Élet és Irodalom, 2002. június 21. 25. o. (Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1892–1925. [Szerkesztette Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Bp. 2002. Napvilág] című könyvéről.)

a Kommunista Internacionáléban folytatott tevékenységéről, hazai illegális munkájáról, végül letartóztatásáról és első tárgyalásáról számol be a szerző. S ezzel előttünk van a teljes hazamentett kézirat, minthogy a börtönben töltött tizenöt év története a jelek szerint megíratlanul maradt, börtönéletébe csak a második rész első lapjai adnak némi betekintést.

A Rákosi-memoárok megjelenésének e hiányok és a később tárgyalandó egyoldalúságok ellenére is komoly jelentősége van, hiszen egy nemzetközileg is élvonalbeli kommunista vezető, Magyarország egykori diktátora adja itt elő – nagy áttekintés, rengeteg információ és tapasztalat birtokában – saját verzióját az ország (és a világ) XX. századi történetéről s benne önnön sorsáról és szerepéről. Vajon mi késztette a félreállított, kényszerlakhelyre internált, betegeskedő Rákosit élete végén erre a hatalmas erőfeszítésre, a négy vaskos kötetet kitevő több ezer kéziratoldal megírására? Általa írt elő- vagy utószó hiányában is feltételezhetjük, hogy egyrészt nem bírta a semmittevést, állandó aktivitáshoz szokott természete valami komoly tevékenységet követelt, másrészt – főként – a szégyenletes kudarc és bukás után így kereste az önigazolást egész életére és tevékenységére vonatkozóan.

1958 februárjában a Fekete-tenger közelében lévő Krasznodarban kezdett hozzá az íráshoz a szülőfalujáról, Adáról szóló fejezettel, szinte napra ugyanakkor, amikor Budapesten megkezdődött a titkosan zajló Nagy Imre-per. Nyilván a kádári „egyensúly" kedvéért alig korábban, január végén döntött úgy az MSZMP Központi Bizottsága, hogy Rákosi immár nem csupán öt évig, hanem „meghatározatlan ideig" nem térhet vissza Magyarországra. A kiadvány alapos szerkesztői előszavából, de a már létező életrajzokból is tudjuk, hogy Rákosi folyamatosan ostromolta a szovjet és magyar szerveket, hogy az íráshoz szükséges forrásmunkákat, könyveket, újságokat és dokumentumokat megkaphassa. Ebben családja is segítségére volt, s végül egész jó kézikönyvtárat sikerült összeszednie. Komolyan vette tehát a maga elé tűzött feladatot, csaknem három évig dolgozott az 1925-ig terjedő fejezeteken, a lehető tárgyi pontosságra törekedett – a kézirat tele van pontosításra, adat-kiegészítésre felszólító zárójelekkel –, de végül is nem tagadhatta meg magát: írás közben is pártkatona maradt, s ahogy haladt előre az időben, egyre kevésbé tudott a kellő távolságtartással, mintegy hátradőlve, elfogulatlanul vagy éppen önkritikusan visszatekinteni élete eseménydús évtizedeire. Ami, valljuk meg, még az övénél sokkal jobb erkölcsi helyzetben is keveseknek sikerül. Ő pedig ez időben sem volt szabad ember, hiszen egyrészt tudhatta, hogy amit ír, a szovjet és magyar pártvezetők kezébe kerül, másrészt írásával nemcsak politikai múltját, hanem fel nem adott jövőjét, a hazatérés lehetőségét is védelmezte.

A *Visszaemlékezések* e részének olvasása mégis kellemes meglepetést okozott. Nemcsak komoly teljesítmény, hanem színvonalas munka, határozottan *jól*, többnyire jó magyarsággal, sok helyütt igazán színesen megírva. Egészében élvezetes és tanulságos olvasmány, jó néhány különösen érdekes részlettel, amilyenek például a falujáról és későbbi lakóhelyeiről készített „szociográfiák", a szegedi diákévek és Babits Mihály tanár-egyéniségének leírása, a Galilei Kör és a Keleti Akadémia, a világháborús élmények, az orosz fogság és a hazatérés, a háborúvég itthoni légköre, a forradalmi napok izgalmai, az ausztriai internálás megpróbáltatásai, a Moszkvába és onnan szerte Európába tett illegális és kalandos utazások.

Mi okozza tehát a meglepetést? Rákosi, noha igen tájékozott és éles eszű, sőt okos ember hírében állott, s ennek az 1945–47-es koalíciós időszakban meg is felelt, későbbi, diktatórikus egyeduralma idején – egyfelől önhittségtől, másfelől rettegéstől hajtva – rácáfolni látszott erre a hírnevére. Primitív zsarnokként viselkedett, eltűrte személyi kultuszának kirívó ízléstelenségeit, az írókkal, művészekkel és más értelmiségiekkel folytatott küzdelmében műveletlen bürokrataként szerepelt, bukásában pedig már szánalmasan kisszerű volt. Memoárjaiban sokkal jobb képet kapunk róla, különösen tanulóéveiről. Beszámol olvasmányairól, költőket és írókat idéz adekvát módon, kiderül, hogy diákként és önképzőköri titkárként a szegedi reálgimnáziumban, ahol még latint is tanult Babits Mihálytól, figyelemmel kísérte a modern magyar irodalom kibontakozását. Egyszóval jóval műveltebbnek mutatkozik, mint annak idején politikusként, amikor ügyelt rá, hogy a néphez hasonlítson, annak egyszerű nyelvén beszéljen. Kiderül az is, hogy jó megfigyelő volt, ezernyi részlettel írja le utazásait, a legtöbb helyszínt, ahol megfordult vagy lakott, diáktársait és tanárait, s a legtöbb embert, akire visszaemlékezik.

Rákosi híres volt a memóriájáról, amelyet szívesen és hatásosan fitogtatott, amikor politikusi kiszállásain többnyire felismerte, akivel valaha találkozott, s emlékezett arra is, amit akkor hallott. Ez a tulajdonsága itt félelmetes mértékben érvényesül neveknél, dátumoknál, olvasmányoknál egyaránt. Ezek jelentős részéhez ugyanis, különösen a száműzetés körülményei között, nem vehetett igénybe semmiféle forrásmunkát vagy lexikont, kivált olyan esetekben, amikor személyes életéhez kötődő dolgokról írt. Ezt éppen azok a kisebb tévedések vagy pontatlanságok bizonyítják a legjobban, amelyeket a nevek, címek vagy időpontok leírásánál elkövet, vagy a zárójelek, amelyekben kiegészítés vagy pontosítás szükségességét jelzi. Néhol túlzásba is viszi a részletezést – talán fantáziájára is támaszkodva, talán a minél nagyobb hitelesség látszata érdekében –, de egészében véve a munka szerkezete világos, építkezése arányos, illetve tudatosan emel ki vagy nagyít fel fontos

vagy általa fontosnak tartott epizódokat. Itt merül fel a *történelmi hitelesség* kérdése a memoár egészével, illetve egyes részeivel kapcsolatban. E tekintetben a most megjelent első rész esetében összehasonlíthatatlanul jobb a helyzet, mint az 1940 utáni második résznél, amelynek vajmi kevés köze van a valósághoz. Mintha két Rákosi lenne, s fiatalkori önmagáról írva néha az öreg is ki tudna lépni önmagából. De itt is elmondható, hogy ez a hitelesség pontosan abban az arányban csökken, ahogy a szerző személyes politikai szerepe és felelőssége növekszik. S ezen túlmenően csökkenti a munka hitelességét Rákosi konok politikai elfogultsága is, amely emberek és események megítélésében rendre megnyilvánul. Kora ifjúságáról, családjáról és diákkoráról reálisan, tárgyilagosan ír, leszámítva azt a nem éppen mellékes körülményt, hogy elhallgatja zsidó származását, ami azonban a kommunista mozgalomban még az ötvenes évek végén is inkább természetes magatartásnak nevezhető. Mihelyt a XX. század elején kezd bekapcsolódni a politikai tevékenységbe, már jelentkeznek a szemléletéből adódó torzítások. A Galilei Kör légkörének és saját titkári szerepének érdekes ábrázolását például azzal rontja le, hogy kijelenti: ez volt akkoriban, az 1910-es évek elején az egyetlen igazi forradalmi erő az országban. Ez persze összefügg a szociáldemokrácia rendkívül negatív, lebecsülő értékelésével, akárcsak az a hamis állítás, hogy ekkoriban a munkások számára nem volt hozzáférhető a *Kommunista Kiáltvány* magyar fordítása, mert az csak a Szabó Ervin-féle nagy Marx–Engels-válogatásban jelent meg. A valóságban ezt a kiadást is füzetenként jelentették meg, éppen azért, hogy kispénzű munkások és diákok megvehessék, emellett azonban a *Kiáltvány* magyar fordítása már jóval korábban, több kiadásban is létezett.

Rákosi dühödt szocdemellenessége az egész munkán végigvonul. Minden lehető alkalommal gyalázza és rágalmazza a magyar és a nemzetközi szociáldemokráciát. Azt állítja például, hogy a szociáldemokrata vezetők – Károlyi Mihállyal egyetemben – már 1918 végén a KMP erőszakos letörésére készültek. Súlyosan és ismételten nehezményezi az 1919-es pártegyesítést, amely feloldotta a kommunista pártot a sokkal nagyobb MSZDP-ben. Ebben és a szociáldemokrata árulásban látja a Tanácsköztársaság bukásának fő okát. Ugyanilyen méltánytalanul ír az osztrák szocdemekről is, akik a bukás után – nehéz bel- és külpolitikai helyzetben – befogadták, őrizve védték, s nem adták ki Magyarországnak a népbiztosokat. Rákosi még öregkorában sem enyhítette megvetését a Két és feles Internacionálé, az ausztromarxisták vagy a német baloldali szociáldemokraták irányában. De nem módosította véleményét az úgynevezett szovjet pártellenzék Sztálin által meggyilkoltatott vezetőiről sem, holott például Zinovjevvel annak idején szoros

kapcsolatban állt. Ők is „árulóvá" váltak, miután rákerültek a „lejtőre" – ez az a bűvös szó, amellyel a bolsevik logika szerint meg lehet magyarázni az egykori harcostársak kiirtandó ellenséggé történt elfajulását.

Szerencsére mégsem ragaszkodik minden esetben a sematikus sztálinista ábrázolásmódhoz, néhány igen érdekes, színes portrét is fest jelentős kortársairól, mindenekelőtt Kun Béláról és Leninről, de Landler Jenőről, Bohumir Šmeralról, Marcel Cachinről, Paul Léviről, Alpári Gyuláról és a fiatal József Attiláról is. (Sztálint, jellemző módon, éppen csak megemlíti néhányszor, minden értékítélet nélkül.) Leninről az imádat hangján beszél, de sok jellemző, korfestő részlettel, minthogy elég sokszor került a közelébe. Lelkesen idézi jellegzetesen „bolsevik", fensőbbséges véleményeit, leírja például, hogy Lenin megállította őt a Kreml folyosóján, s megdicsérte egy Otto Bauert támadó cikkéért. „Lenin a legnagyobb megvetés hangján beszélt Otto Bauerről (a felszólalásában azt mondta, hogy az ilyen mensevikeket főbe kell lőni, falhoz kell állítani stb.)." Rákosi maga is követi a nagy példát, s hasonló szellemben nyilatkozik például Károlyi Mihályról, Jászi Oszkárról, Ágoston Péterről, Rónai Zoltánról és másokról. Szabó Ervint több elismeréssel emlegeti, de nem bocsátja meg szindikalizmusát s annak negatív hatását a forradalmi fiatalságra. E nemzedékből a dogmatizmusban rokon Alpári Gyulát tartja legtöbbre, s nevezi legjobb barátjának.

Kun Béláról, aki 1918 végétől a letartóztatásáig kétségkívül legfontosabb emberi és politikai kapcsolata volt, jót és rosszat vegyesen ír. Elismeri tehetségét, vezetői, szervezői képességeit, de sokat bírálja hisztérikus türelmetlenségéért, indulatosságáért – csak morális fogyatékosságaiért nem. Nem tagadja kifejezetten, hogy a húszas évek öldöklő frakcióharcában lényegében Kunhoz állt közelebb, de hangsúlyozni kívánja, hogy eközben megőrizte önálló, „leninista" ítéletalkotását, s adott esetben szembefordult Kunnal is, akit egyébként saját 1925-ös hazaküldéséért is lényegében felelőssé tesz. (Arról nem beszél, hogy a börtön valószínűleg az életét mentette meg, hiszen mint kunistát, odakint alighanem őt is elérte volna a végzet.) Sajnálkozva állapítja meg, hogy 1940-ben, miután újra Moszkvába érkezett, hagyta magát meggyőzni Kun bűnösségéről, s arról ír, hogy igyekszik majd ezt a súlyos tévedését jóvátenni. Ez nevezhető az egyetlen érdemi önbírálatnak az egész önéletírásban, hiszen egyébként csak akkor hibáztatja magát, ha úgy véli, hogy valamely ügyben nem volt elég kemény vagy még annál is keményebb. Az egész munka egyik legfeltűnőbb vonása az önkritika és az önirónia hiánya.

Hogyan látja és láttatja tehát saját szerepét, ifjúkori tevékenységét és politikai fejlődését? A munka önigazoló céljának és saját jellemének megfelelően alapjában

mélységesen elégedett önmagával, de diákéveit, szívós tanulással elért sikereit alighanem reálisan mutatja be. Nemigen túlozza a Galilei Körben játszott szerepét sem, bár jellemző módon utólag sem talál kivetnivalót abban, hogy még ezt a nagyon progresszív társaságot is „pártosabbá" próbálta tenni a szocialista tagok frakcióba tömörítésével. Önnön forradalmári tudatosságát és elhivatottságát, ha mértéktartóan is, de igyekszik kissé előrehozni a hadifogság és az 1918. eleji hazatérés idejére. A szerkesztők azonban joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy itthon nem öntudatos kommunistaként viselkedett, kivárt, sőt visszatért a katonai szolgálatba, s csak a Kun Béláékkal való novemberi találkozás döntötte el politikai pályaválasztását.

Ebben a találkozásban persze sok szükségszerűség volt. A rámenősen ambiciózus, de fegyelmezett, kételkedésre nem hajlamos Rákosi és „a cél szentesíti az eszközt" elvét gyakorló kommunista mozgalom szinte egymásnak volt teremtve. Cinizmussal párosuló fanatizmusa pedig mindvégig megóvta attól, hogy az eretnekség bűnébe essen. A magyar kommün bukása és a bécsi internálásból való szabadulása után visszaemlékezése szerint a nemzetközi kommunista mozgalom kemény és fáradhatatlan mindenese lett, mint önmagát nevezi, „a Komintern követe", aki folyamatosan, hosszabb-rövidebb megbízatásokkal száguldozott szerte Európában, hogy leválassza a szociáldemokráciáról, önálló életre segítse, egységesítse vagy megfegyelmezze a fiatal kommunista pártokat. Sok egykori kommunista vezető és számos történész viszont a kommunista pártok rémét, minden önálló törekvés fojtogatóját, a legdogmatikusabb elemek támogatóját látta, illetve látja benne pályájának ebben a szakaszában.

Rákosi számára a morálisan legnehezebb feladat az 1925. őszi lebukás és a rendőrségi vizsgálat leírása lehetett. Egyrészt be kell számolnia az elemi konspirációs hibákról, amelyek több mint száz letartóztatáshoz vezettek, másrészt, ha szépítve is, el kell ismernie, hogy – kommunistához méltatlanul – vallomást tett illegális tevékenységéről, amiért a moszkvai vezetés fegyelmi vizsgálatot indított ellene. A másfél évtizedes fogság azonban hőssé avatta: ennek és az egyidejűleg lezajlott moszkvai tisztogatásoknak köszönhetjük, hogy két évtizeddel később – noha Leninnel ellentétben Sztálin nem kedvelte – végül is őt kaptuk Moszkvából Magyarország kiszemelt diktátorának. Emlékezéseinek most megjelent első része, melyet a gondos szerkesztők kronológiai táblázattal és bőséges, bár nem mindig a legújabb szakirodalomra támaszkodó jegyzetanyaggal is elláttak, azt bizonyítja: nem a képességeken és a felkészültségen múlt, hogy a szerző oly tragikus szerepet játszott az ország és a térség háború utáni történetében.

A népi-urbánus ellentétről

Válasz a *Századvég* körkérdésére

Igen későn, 1990. május közepén jutottam hozzá e rövid hozzászólás megírásához. Ily módon a pontos leadókkal szemben ahhoz a jogtalan előnyhöz jutottam, hogy tanúja lehettem a tavaszi választási kampány során – főként a két nagy párt vezetői és híveik között – kibontakozó s a választás után is folytatódó ingerült vitának, amely a zsidókérdés és az antiszemitizmus történelmi és aktuális problémái (a zsidók szerepe és aránya a tömegtájékoztatásban, a közvélemény irányításában stb.) körül folyt.

A viták ingerült, sőt ellenséges hangneme, de még inkább befejezhetetlensége kétségtelenné teszi, hogy itt lényegében *hatalmi* kérdésről, különböző beállítottságú csoportok vagy érdekkörök hamisítatlan hatalmi vetélkedéséről van szó.

Ezek a csoportok ma egyértelműen igényt formálnak, ha nem is a hatalom teljességére, kizárólagosságára, de az ország szellemi vezetésére, új arculatának kialakítására, politikai, gazdasági, kulturális berendezkedésének, valamint külpolitikai orientációjának legalábbis fő vonalakban való meghatározására.

Teljesen érthető, sőt normális jelenség ez, bármely országban megfigyelhető, különösen nagyobb változások, fordulatok idején.

Nálunk azonban ma három feltűnő kísérőjelensége van: 1. a vita túlságosan éles a tényleges, megfogható véleménykülönbséghez képest; 2. a vita látszólag nem tárgyi, programbeli kérdésekre, nem is a nézetkülönbségek okaira, hanem elsősorban a nézetek képviselőinek hitelességére irányul, ezért ha változtatja is tárgyát, alapjában mindig ugyanarról folyik; 3. a vita lényegében kétpólusú (tehát nem többoldalú), és menet közben is polarizálja a résztvevőket (mi és/vagy ők).

Ugyanez a három vonás, ugyanez az ingerültség és ugyanez a próteuszi jelleg figyelhető meg a harmincas évek urbánus–népi vitáiban is. Ezért – felettébb történelmietlenül s a körkérdés logikájával ellentétesen – nem a korábbiból próbálok a maira következtetni, hanem ellenkezőleg, a mai vitákból és ellentétekből igyek-

Századvég, 1990. 2. sz. 245–248. o.

szem a század korábbi, tehát mind az egykori urbánus–népi, mind a még régebbi, század eleji „haza vagy haladás" vitáinak eredetét és mibenlétét megfejteni.

Azt gondolom ugyanis, hogy sok tekintetben ugyanarról a vitáról van szó egész magyar XX. századunkban. De míg e vita korábbi szakaszai kulturális vagy szociológiai síkon zajlottak, *közvetlen* hatalmi-politikai aspektus nélkül, addig most a vitázó felek eljutottak a politikai cselekvés és a hatalom szférájába. Ettől válik a disputa vagy a közvetett „üzenetváltás" a korábbiaknál is élesebbé, türelmetlenebbé. De ezek a hangnem- és műfajkülönbségek mit sem változtatnak azon a – szerintem nyilvánvaló – tényen, hogy mindvégig ugyanazzal a vitával van dolgunk, s hogy már 1906-ban és 1936-ban is arról volt szó (Lackó Miklós szavaival élve): ki vezesse az országot, és kinek a nevében?

Ennek a kontinuitásnak természetesen csupán közvetett bizonyítékai léteznek, de számomra ezek is teljesen meggyőzőnek tűnnek. Ilyen például a tradíció, a kontinuitás tudati, szubjektív tükröződése. Megfigyelhető, hogy a két tábor publicistái, irodalmárai, történészei tudatosan – sőt egyre tudatosabban – nyúlnak vissza a maguk két háború közötti vagy még korábbi előzményeihez, s határolódnak vagy távolodnak el a másik hagyományvonaltól. De legalább ilyen fontos, hogy ugyanezt a megfelelő történeti és irodalmi ismeretek hiányában, ösztönösen is csaknem ugyanolyan következetesen teszik mindkét irányzat elkötelezett vagy szélsőséges politikusai és zsurnalisztái. Mit mondhatunk viszont – túl a személyes és csoportellentéteken és az érzelmi-tradicionális kötődésen – ennek a konfliktusnak a tartalmáról? Nem kérdéses, hogy a dolog lényege mindvégig – a századelőtől a századvégig – a modernizáció és a polgárosodás problémája, azaz a Nyugathoz való felzárkózás kényszere és lehetősége volt és maradt.

A század elején a helyzet még elég egyértelmű. A történelmi osztállyal és a hozzá kötődő nemzeti középosztállyal szemben elsősorban a zsidó polgárság és értelmiség, valamint egy szűk lateiner réteg tudott ráhangolódni egy következetes polgári átalakulás programjára. Ami természetes is, hiszen ezeket a rétegeket kötötte meg legkevésbé a nemzeti és osztálykiváltságok, hagyományok kényszerű védelme, ugyanakkor őket ösztönözte leginkább a társadalmi emancipáció végig vitelének perspektívája. E rétegek legmerészebb törekvéseit és vágyait egy modern szemléletű, radikális, szocialista és irodalmi-művészeti elit szólaltatta meg, amely – a szociáldemokrácia tömegerejére támaszkodva – kíméletlen ideológiai ostrom alá vette a régi Magyarország szerkezetét, alapvető intézményeit és ezek eszmei vetületét.

Ez a program és ezek az erők az 1848-as függetlenségi irányzattal összefogva akkor diadalmaskodtak, amikor már csak pirruszi győzelmet arathattak: az 1918-as

őszirózsás forradalomban, amelynek tiszta lendületét a háborús győztesek diktátuma s a nemzeti sokk törte meg és kompromittálta.

Pedig hosszú évtizedekig, egészen 1956-ig ez volt az egyedüli pillanat, amikor a magyar demokrácia kétféle, mondjuk így, „nemzeti" és „európai" erői összefogtak, s legalább átmenetileg össze is forrtak. 1919–20-ban az erőszakos kommunista kísérlet, majd az ellenforradalom és Trianon hosszú időre szétválasztották ezeket a csoportokat. De legyünk őszinték: az egység már 1918 utolsó heteiben felbomlott az ország területi integritásának kérdése körüli nézeteltérések miatt.

Ugyanígy, két évtizeddel később, 1938-ban, az „országgyarapítás" első eredménye, a Felvidék magyarlakta részének visszacsatolása volt az, ami végképp feldúlta az 1937-es Márciusi Front ígéretes, bár igencsak viszonylagos egységét.

Ez már a „klasszikus" népi–urbánus vita csúcspontjához tartozik. E vita eszmei tartalmának két kiváló – egykorú – megközelítése Kecskeméti Györgytől és Fejtő Ferenctől származik. Kecskeméti „Új romantika" című cikkében a racionalista és a romantikus illúziók váltógazdaságának tételét állítja fel. Az első az emberiség végső egyformaságából, a második viszont a nemzeti etnikum sajátos voltából indul ki a társadalmi problémák megoldásában. Fejtő pedig a probléma másik, politikai-ideológiai oldalát ragadja meg, amikor a „népi" eszmekör lényegét a narodnyiksághoz hasonlítva az *ugrás*ban – mármint a kapitalizmus és a polgári társadalom átugrására, kikerülésére való törekvésben látja.

Mindez nélkülözhetetlen a jelenség megértéséhez, de önmagában nem elegendő magyarázat a viták többször említett hevességére és ingerült hangjára. Ezt, szerintem, csakis a közvetlen *rivalizálás* magyarázhatja az ország modernizálásának, illetve az erre vezető út megválasztásának szorító, sürgető kényszerében.

Pedig a kérdésnek látszólag szinte semmi aktualitása nincs a harmincas évek második felének Magyarországában. Gondoljuk meg: egy szilárdan konzervatív rendszerben, egy új világháború küszöbén a Hitler által közvetlenül fenyegetett Közép-Európában két elnyomott, különféle represszióknak kitett ellenzéki csoportosulás jórészt egymás figyelésével, lejáratásával van elfoglalva, a szellemi vezető szerep megszerzésének érdekében!

Mégsem sorolnám ezt a „meghasonlás – magyar átok" ismert kategóriájába. A hadakozásnak minden látszat ellenére is volt tétje, s a Horthy-rendszer megcsontosodottsága, a hitleri fenyegetés és a közelgő világkonfliktus éppen hogy aktuálisabbá, sürgetőbbé tette az útválasztást. Az uralkodó elit – lásd Bibó István egyik szép, ifjabb kori tanulmányát – már képtelen volt a megújulásra vagy útmutatásra, messzebbre látó elemei (Szekfű Gyula, Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre) ma-

guk is leginkább a népi írók, szociográfusok fiatal gárdájába vetették reményeiket. Hiszen évszázadunkban (sőt az 1880-as évek óta) először lépett színre egy nemzeti jellegű és összetételű értelmiségi nemzedék önálló, alkotó reformprogrammal, elsősorban a legmagyarabb s egyben legelesettebb réteg, a parasztság felemelésének és polgárosodásának programjával. A nemzedék és a program szellemi és politikai gyökerei az 1919 utáni fajvédő, antiliberális jobboldalon voltak, de tevékenységüknek olyan szociális és progresszív töltést tudtak adni, amilyen addig csak a baloldalról indulhatott ki. Ez a „helycserés támadás", valamint az antiszemita elemeket sem nélkülöző fajvédő retorika – s mindennek robbanó hatása és közönségsikere – már önmagában is elegendő lehetett a szocialista vagy liberális színezetű urbánus baloldal felingerlésére. De a program és az ideológia egyes tartalmi elemei még több okot adtak arra, hogy a népiekben ez a baloldal ne szövetségeseket, hanem őt kirekesztő alternatívát lásson.

A magyar baloldal – a kommunisták kivételével – a teljes polgári demokratikus átalakulást, a polgárosodást, a nyugati demokráciákhoz való hasonulást tűzte ki célul. A népiek többsége szemében viszont a *polgár* az abszolút rossz, a zsidó kapitalista szinonimája volt, a dekadens Nyugat pedig – számukra ellenszenves liberalizmusával – a legkevésbé számított követendő mintának. Végül is ezen az alapon könnyebben értettek szót a kommunistákkal, mint a liberális demokrácia híveivel. (Ez a szemlélet a mai népiektől sem idegen, ezért nem tekinthető véletlennek vagy pusztán taktikai epizódnak a mostani kormánypártban való háttérbe szorulásuk.)

Elvek és vonzalmak, illetve taszítások ez esetben is karöltve jártak, s elég természetes, hogy a nyugati kultúrájú, idegen nyelveket beszélő, a hazai föld helyett inkább a nemzetközi horizontot fürkésző urbánusok és a magyar talajhoz kötődő, a külföld felé bizalmatlan, elzárkózó népiek nem egymásnak vállat vetve, egymást kiegészítve képzelték el a jövőt. Ellenkezőleg, növekvő bizalmatlansággal szemlélték egymást. A népiek a zsidó szellemi és sajtóbefolyást megörökítő s azzal visszaélő, a társadalmi mélyrétegek bajai iránt alapjában közömbös, nemzetidegen elemnek tekintették az urbánusokat, azok pedig őket a fajelmélet megmételyezetteinek, a harmadik birodalom potenciális szövetségeseinek.

Tehát kölcsönösen veszedelmet láttak egymás szereplésében, befolyásában, esetleges jövőbeni vezető szerepében. S így a növekvő háborús és hitleri árnyék nem csillapítóan, hanem éppen erjesztően, élezően hatott a népi–urbánus vitára. Itt is, ott is mást vártak a jövőtől. Ami végül is bekövetkezett, a kommunista párt egyeduralma, mindkét fél számára katasztrofális volt. A kommunisták viszont

kezdettől fogva hasznot húztak a háború után is folytatódó népi–urbánus ellentétekből és vádaskodásokból. A párt itt a nevető harmadik, valamint a békebíró szerepét játszotta, miközben azonban megvédte a támadott népi írókat, egyúttal függőségbe is hozta őket. A népiek és urbánusok ifjabb nemzedékeit a kommunista párt egyszerűen magába szippantotta, s eredeti hajlamaikat a „parasztromantika", illetve a „kispolgári csökevények" címkéivel beléjük fullasztotta. Méghozzá oly sikeresen, hogy ezek a fiatalok még az 56 körüli küzdelmeket is testvéri egységben, a közös reformkommunista elképzelések jegyében tudták megvívni. Az ellentétek csak jóval később, a kádári konszolidáció és liberalizálás éveiben kezdtek kiújulni.

Végül néhány szót a népi–urbánus ellentét és a zsidókérdés, illetve antiszemitizmus összefüggéséről. Sokak véleménye, hogy az „urbánus" nem egyéb, mint a „zsidó" finomabb szinonimája, s hogy az egész viszály lényege a zsidókérdésben rejlik. Úgy vélem, az elmúlt hónap fejleményei és tanulságai ezt is új megvilágításba helyezik. A múltban a népi–urbánus viszály valóban nagy részben zsidókérdés volt, egyszerűen azért, mert Magyarországon az európai szemléletű, beállítottságú értelmiségi középosztály a század első felében túlnyomó részben zsidó eredetű vagy kötöttségű volt.

Mára a helyzet gyökeresen megváltozott. Az utóbbi két-három évtizedben felnőtt néhány teljesen „urbánus" módon gondolkodó fiatal – főként értelmiségi, de emellett munkás, vállalkozói stb. – korosztály, amelytől tökéletesen idegen minden rasszista vagy akár etnocentrikus szemlélet. E társadalmi réteg immár tömeges jelenléte meggyőzően nyilatkozott meg az országgyűlési választásokon, s általában az utóbbi hónapok politikai eseményeiben és kulturális életében. A zsidókérdés és az antiszemitizmus ügyét manapság, úgy érzem, aránytalanul sűrűn, néha szinte mesterkélten rángatják elő, illetve tartják állandóan napirenden a sajtóban. Többnyire talán nem is rosszhiszeműen. Azt hiszik, hogy most, a szólásszabadság idején végre ki kell bontani az évtizedes konfliktus, a népi–urbánus ellentét tartalmát. Pedig a két konfliktus ma már nem fedi egymást. Egyik végén sem. „Az urbánusok" szerencsére ma már sokszorosan felülmúlják a „zsidók" létszámát és arányát. A másik oldalon pedig az igazi „népiek" – a Nyugattól elzárkózó antiliberálisok – ma éppen ellehetetlenülőben, visszavonulóban vannak, legalábbis nálunk. Helyükre szemmel láthatóan a „nyugatias" kereszténydemokraták és hasonlók lépnek.

A sokévtizedes konfliktusnak tehát szintén „modernizálódnia" kell, s bizonyára alkalmazkodni fog a megváltozott magyar társadalomhoz és az európai helyzethez.

A polgári radikálisok és a köztársaság

A magyar polgári radikálisok az ország legkövetkezetesebb demokratái voltak, akik ezt az elvrendszert és gondolkodásmódot már a múlt századfordulótól kezdve a társadalmi, kulturális és politikai élet minden területére kiterjesztették. Azt kellene gondolnunk, hogy az államforma kérdésében is az elsők között kezdeményezték a monarchikus államforma felváltását a köztársasággal. De nem így volt. Hiába lapozzuk át az Országos Polgári Radikális Párt 1914-es és 1918-as programjait, nem találunk bennük utalást az államformára és annak megváltoztatására. Ennek egyik oka persze az volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a monarchikus államformát az alkotmány védte. De a nyílt törvényszegést meg lehetett volna kerülni, s ennek bizonyosan meg is találták volna az útját és módját, ha igazán fontosnak vélik. A párt vezetői azonban (Jászi Oszkár, Szende Pál, Polányi Károly és társaik) zömükben szociológusok voltak, akiket elsősorban nem a formai, hanem a társadalmi mozgások érdekeltek, ezeket vizsgálták, ezekért küzdöttek, s ebben egyenesen zavaróak lehettek volna az államforma körüli harcok.

Az 1918–19-es forradalmakról írt emlékirataiban Jászi némi keserűséggel idézi fel a jelenetet, amikor a Várból lejövet nem keltett lelkesedést az a bejelentésük, hogy a király végre kinevezte a Károlyi-kormányt. A tömeg már a köztársaságot éltette.[1] Néhány oldallal később Jászi elvileg is kifejti – és csak itt fejti ki – álláspontját a kérdésben: „A szociális és a katonai kérdés mellett kormányzatunk helyzetét még inkább aláaknázta egy teljesen váratlanul kipattant államjogi probléma: a köztársaság kérdése. Köztársaságról a kormány kinevezéséig kevés szó esett. Találkoztunk ugyan szórványosan köztársasági érzelmű tisztekkel a forradalom alatt. Nagy György és kis csoportja igen tevékeny volt, de azért ennek a kérdésnek oly kevés jelentőséget tulajdonítottunk, hogy november elsején minden kétely nélkül ment fel az egész kabinet a Várba a király helyettesének, József főhercegnek föleskiüdni. Erre mutat az is, hogy a Nemzeti Tanács első proklamációja egy árva szóval sem említette az államforma kérdését. És ez nem puszta taktikából történt, hanem azért, mivel ez a probléma még akkor a lelkeket nagyon kevéssé foglalkoztatta. A kabinetben ugyan talán senki nem volt, aki a monarchikus eszmének elvi híve lett volna: viszont nem akadt senki, aki célszerűnek tartotta volna ezt a kérdést most felvetni. Többen különben sem tulajdonítottunk nagyobb jelentőséget az államforma kérdésének, s igen szkeptikusok voltunk a tekintetben, hogy vajon mi ér többet: a Poincaré-féle köztársaság vagy az angol monarchia?”[2]

Ez esetben tehát a közvélemény már republikánus volt, előbbre járt a kormánynál, amely ekkor még nem akarta ezzel a közjogi problémával bonyolítani amúgy is bonyolult helyzetét. De az adott körülmények között rákényszerült. Alig két héttel a forradalom győzelme után, november 16-án kikiáltották a népköztársaságot, miután IV. Károlyt is sikerült rábírni arra, hogy írásban is lemondjon uralkodói jogairól és igényéről. A választások kiírását és az új alkotmány megalkotását már nem lehetett megvárni, így egy sebtében összehívott kibővített Nemzeti Tanács látta el ezt a feladatot. Voltak ugyan, akik a Nemzeti Tanácsban a közhangulatra hivatkozva azt követelték, hogy minden formaság mellőzésével, azonnal kiáltsák ki a köztársaságot. Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke azonban szembeszállt ezzel a sietséggel, s mint Jászi írja, bölcsen és hatásosan kifejtette: az azonnali döntést ellenségeink a nemzeti akarat meghamisításaként kommentálnák, és azt mondanák, hogy csak néhány száz pesti zsidó detronizálta a királyt.[3]

A polgári radikálisok is ebben a formában támogatták a köztársaság kikiáltását, amit annál is könnyebben elfogadtak, mert Jászi fentebb idézett fenntartásaitól függetlenül alapjában véve egész gondolkodásukban republikánusok voltak. Természetesen azok maradtak – itthon és az emigrációban egyaránt – a forradalmak bukása után is, annál inkább, mert Közép-Európa jövőjére vonatkozó álláspontjuk gyökeresen megváltozott. 1918-ban Jászi még a Habsburg Birodalom megreformálását, föderalizálását tűzte ki célul a Dunai Egyesült Államok létrehozása érdekében. Ezért sem akart annak idején nyomban szembefordulni a Habsburgokkal. Az 1920-as évektől viszont már az ellenforradalmi restauráció fő tényezőinek tekintette őket, s a dunai integrációt elsősorban a Csehszlovák Köztársaság, Tomáš Masaryk

---

In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok.* Szerk. Feitl István. Bp. 2007. Napvilág, 236–239. o. (Előadás a Politikatörténeti Intézet konferenciáján, 2006. február 1-jén.)

[1] Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* München, 1969. Aurora, 49. o.

[2] Uo. 63. o.

[3] Uo. 66. o.

és Eduard Beneš segítségével és vezetésével szerette volna megteremteni. Mindez – a terv realitásától függetlenül – tovább erősítette a radikálisok republikánus beállítottságát. De ugyanez a tendencia érvényesült itthon, a Horthy-rendszerrel szemben is, amely király nélkül is fenntartotta a Magyar Királyság fikcióját.

1945-ben, a Horthy-rendszer összeomlása és a felszabadulás pillanatában minden egyéb szemponttól függetlenül már csak ezért is elkerülhetetlen és sürgős volt az ország államformájának rendezése. Ha itt-ott felbukkantak is ködös legitimista elképzelések,[4] nem volt kétséges, hogy az államforma csak a köztársaság lehet. A kérdés inkább az volt, ki fogja reprezentálni az ország és a világ előtt. A polgári radikálisok számára egyértelmű volt, hogy csakis Károlyi Mihály jöhet szóba, az 1918–19-es köztársaság ideiglenes elnöke. Ők ugyanis – az úgynevezett oktobristák más csoportjaival együtt – ebben a folytonosságban gondolkodtak: a Horthy-rendszert, amely belső vagy külső száműzetésbe kényszerítette őket, ideiglenesnek tekintették, 1945-öt pedig 1918 hagyományai folytatójának. Ezt fejezhette volna ki Károlyi megújított s immár alkotmányos elnöksége. A polgári radikálisok azonban – a szociáldemokraták kivételével, a többi oktobristával együtt – az 1945. novemberi választásokon súlyos kudarcot szenvedtek: a Csécsy Imre vezette Magyar Radikális Párt csupán a helyhatósági választáson tudott két budapesti mandátumot szerezni, az országos választáson egyetlen képviselői helyet sem kapott. Márpedig Károlyi elnökségét a Szociáldemokrata Párt egy részével együtt kizárólag ők támogatták, szemben a koalíció valamennyi többi pártjával.

A választáson győztes Független Kisgazdapárt egyrészt magának igényelte az államfői posztot, miután a kormányalakításnál már oly sok engedményt tett a kommunistáknak; másrészt a párt úri és nemzeti szárnya nem kért az osztályával szakító, antinacionalista Károlyiból. A Nemzeti Parasztpárt sem rokonszenvezett a „vörös gróffal". A Magyar Kommunista Párt számára viszont Károlyi túlságosan önálló, szuverén egyéniség volt, akiről tudni lehetett, hogy több vonatkozásban nem ért egyet a párt politikájával, s bármilyen elvhű és fegyelmezett, nem kezelhető bábfiguraként. Rákosi, miközben álságosan hívogatta haza, úgy rendezte, hogy ne érhessen Magyarországra Tildy Zoltán elnökké választása előtt. Ez a megoldás Károlyinak is kellemesebb volt. „A hálátlanságért személyes szempontból csak hálás lehetek – írta Jászinak 1946 januárjában, közvetlenül a köztársaság proklamálása és Tildy megválasztása előtt. – A király nélküli királyság bastardja után most majd jön a szentkoronás köztársaság szörnyszülöttje" – tette hozzá jó érzékkel.[5]

Jászi azonban nem vehette át ezt a személyes szempontot. „Miért nem kell Károlyi a reálpolitikusoknak?" című cikkében[6] feltette a kérdést: miért nem tartották fontosnak, hogy az ország újjászületése ne a hétköznapokból és a pártközi egyezkedésekből kiemelkedve, egy szimbolikus alakkal menjen végbe? Pedig ő maga nemcsak jól tudta, hanem kívánta is, hogy Károlyi Mihály visszatérése egyszersmind egészen más utat, az 1918-as októberi demokratikus hagyományhoz való visszatérést is jelenthetné. S tudta azt is, hogy a kormánykoalíció más kérdésekben nem, de ebben egyetértő pártjai éppen ezt nem akarják.

[4] Lásd *Fehér Könyv. A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai.* Bp. 1947. 17. o., 66. o., 67. o., 74. o.

[5] *Károlyi Mihály levelezése.* VI. köt. Szerk.: Hajdu Tibor. Bp. 2003. Napvilág, 232. p.

[6] *Az Ember* (New York), 1946. február 23.

Alku és pálfordulás

Szénási Sándor beszélgetése Litván Györggyel

Az elmúlt száz évben jó néhány rendszerváltás történt Magyarországon. Sokkal több, mint ahány értelmiségi generáció felnőtt ebben az országban. És hát szegény értelmiségiek nem tehettek mást, mint hogy mindig adaptálódtak az új meg új fordulatokhoz. Ehhez nagy rugalmasság kellett, és persze valamiféle lelki és elméleti meggyőződés vagy meggyőzetés is. S bizonyára kialakult az idők során az alkalmazkodás koreográfiája.

A XX. század magyar történelme azt mutatja, hogy a magyar értelmiség rendkívül érzékenyen reagált még a kisebb politikai változásokra, eltolódásokra is. Hát még az olyan igazi nagy történelmi fordulatokra, amilyennek 1918–19, 1945, 1956 vagy mondjuk 1989 nevezhető. Meg kell különböztetni – bár összefügg – a dolog két oldalát. Az értelmiség adaptálódása, alkalmazkodása – ha nem történik is mindig „épületes" formában – sokszor érthető. Más kérdés, hogy mikor milyen magatartást tanúsított a hatalom – kivált az új hatalom – az értelmiséggel szemben. A kettő természetesen összefügg. Hiszen az értelmiségiek többsége azért érezte szükségét az ilyen politikai alkalmazkodásnak, mert történelmi tapasztalatból tudhatta, hogy ajánlatos megtennie, különben kenyér nélkül marad. A kelet-európai értelmiség ugyanis – ellentétben a nyugati, polgárosult társadalmak vagy akár mondjuk Oroszország intelligenciájával – mindig is nagyon erősen függött az államtól.

Egy nyugat-európai szemében érthetetlen lehet, miért „kötelező" ennek mindig így történnie. Vajon azért, mert az itteni rezsimek túlságosan ideologikusak voltak? Kevéssé gyökereztek – ahogy mondani szokták – a valóságban, a gazdasági, politikai altalajban? Vagyis mindig szükség volt azon szavak legitimációjára, amelyeket az értelmiség eszközként használt?

---

168 óra, 1990. április 17. 20-21. o.

Igen. És ezek az új meg új hatalmi alakulatok rendre bizonytalanok voltak: mindenáron meg akarták szerezni az alkalmazkodó többség támogatását.

Az első nagy fordulat századunkban a Tanácsköztársaság, illetve az azt megelőző rövid életű Magyar Köztársaság volt. Utána pedig a fehérterror korszaka következett. Hogyan érintették ezek az értelmiséget?

A 18-as őszirózsás forradalom hozta az első tömeges, látványos fölzárkózásokat. Miként Károlyi Mihály írja emlékirataiban, a forradalom győzelme után – amely egyébként békés és kifejezetten nemzeti demokratikus forradalom volt – valóságos „esküttételjárvány" dühöngött a magyarországi felső tízezer körében. Jó ízlésű embernek nem telhetett öröme az esküvési buzgóság e groteszk megnyilvánulásaiban. Senki sem kényszerítette őket, nem is volt semmi szükség ilyesmire. Olyan volt a közhangulat, hogy még a külföldön időző reakciós hazafiak is siettek hűségükről biztosítani bennünket. Nem volt még kormány Magyarországon, amelyet olyan ujjongó örömmel fogadtak volna, mint a mi kormányunkat. Az ujjongók között voltak az ellenforradalom későbbi legdühödtebb szóvivői is. Károlyi Mihály „büntetésül" felsorolja mindazokat a notabilitásokat, József főhercegtől kezdve, akik akkor az önkéntes hűségesküt letették, és akik később persze lehazaárulózták a Károlyi-kormányzatot...

A következő fordulat a 19-es Tanácsköztársaság. Ehhez az értelmiség jelentős része ismét igen gyorsan, főleg az első hetekben részben hazafias felbuzdulásból is, egymást rögtön elvtársazva csatlakozott.

A Tanácsköztársaság is megkövetelte persze a lojalitást, és amikor népszerűsége a katonai vereségek arányában apadni kezdett, maga is elég drasztikus eszközökhöz nyúlt. Például túszokat szedett. Átmenetileg olyan kitűnő és demokratikus politikusokat is letartóztattak, mint Bárczy István, a korábbi főpolgármester vagy Lovászy Márton, a Károlyi-párt egyik kimagasló egyénisége. Vagy például a kitűnő demokrata publicista, Szász Zoltán, akit azért csuktak le, mert újságírókörökben egyszer kifakadt, mondván: „Ez forradalom? Ez rémuralom!" Letartóztatták és bevitték a politikai rendőrségre, amelynek akkor Korvin Ottó volt a vezetője. Szász Zoltán, mint emlékirataiban megírja, egy kis beszédet intézett Korvinhoz. Azt mondta neki: „Önök elpazarolják a szocializmus, a haladás, a felvilágosultság egész erkölcsi tőkéjét, s olyan példát nyújtanak az önöket követő másik reakciónak, amelyre az legmerészebb álmaiban sem mer gondolni. Mert azok már most örülnek. Ez a reakció, majd ha eljön az ideje, vissza fog fordulni a diktatúra felé, és azt

fogja mondani, amit A velencei kalmárban Antonio mond Shylocknak: köszönöm, zsidó, hogy erre megtanítottál."

Magyarán: elkészült a recept, amelyet aztán évtizedeken át használtak, hasonló módon, ellenkező előjellel...

Úgy van, a változó színű és előjelű diktatúrák. Egyébként, hogy a történetet befejezzem: nagyon jellemző, hogy Szász Zoltánt később a fehérek is letartóztatták, mert a bécsi emigráns magyar sajtónak tudósításokat küldött a fehérterror rémségeiről.

Igen, ez a magyar értelmiségi másik típusa. Bár ilyen ember kevesebb van, de aki ezt vállalja, az minden egymást követő, egymást tagadó rendszer börtönét végigüli.

Hozzátartozik a sztorihoz, hogy az akkor emigrációban élő Hatvany Lajos Gerhart Hauptmannhoz fordult hogy ő a nagy nemzetközi tekintélye révén érje el Szász Zoltán kiszabadulását Horthyéknál, Bethlenéknél. Ez az ember olyan derék demokrata, érvelt Hatvany, akit a vörösök is lecsuktak, meg a fehérek is. Mire Hauptmann így válaszolt: Hát, ha ennek semmi se jó, akkor én sem teszek az érdekében semmit... Az 1919-re következő fehérterror, az úgynevezett keresztény nemzeti kurzus kíméletlenül, ha nem is tömeges bebörtönzéssel, de tömeges állásvesztéssel, kiközösítéssel sújtotta mindkét forradalom – nemcsak aktív – résztvevőit. Még azokat is, akik bármilyen módon szerepet vállaltak. Közismert Bartók és Kodály zeneakadémiai fegyelmi ügye. Természetes, hogy a „liberális" szellemű rendőrtiszteket, köztisztviselőket azonnal kiszórták. Érdekes módon a katonaságnál nem jártak el ilyen kíméletlenül. A tanárokat viszont valósággal megtizedelték. Ennek tragikus példái vannak az egyetemeken is. Olyan apolitikus embereket távolítottak el, mint amilyen Babits Mihály, Ferenczi Sándor vagy Pikler Gyula volt – egyszerűen azért, mert katedrát vállaltak, fogadtak el a vörösöktől. Erre volt tragikus, részben megalázkodó, de az egész akkori magyar értelmiség helyzetét kifejező válasz Babits „Magyar költő 1919-ben" című, a *Nyugat*ban megjelent cikke, amelyben mentegetőzni kényszerült a vörös katedra elfoglalása miatt. És Babits ebben nem egyszerűen a saját bőrét menti, hanem érzi és tudja, hogy az általa szerkesztett *Nyugat*ot is csak ilyen áron tudja egy újabb korszakban megtartani. Nem akármilyen teljesítmény volt, hogy ez sikerült is. Nem volna igazságos azt állítani, hogy a magyar értelmiség a maga egészében így hányódott különböző hatalmak és diktatúrák között. Ha így lenne, másképp alakult volna a magyar történelem.

Hiszen azért legújabb kori történelmünkre az is jellemző, hogy Magyarország nem nyugodott bele a diktatúrákba. S az értelmiségnek ebben gyakran jelentős szerep jutott.

Eörsi István mégis azt írja „Emlékezés a régi szép napokra" című börtönesszéjében, hogy borzasztóan csalódott a magyar értelmiségben, mert az olyan könnyen lemondott a forradalomról. Amikor ugyanis Eörsi kijött a börtönből, látta, hogy az ország az akkori körülmények között inkább a hasát tömi, mintsem azon merengene, mi lett a hőseivel.

Igen, én ezt nagyon megértem, magam is átéltem. Azzal a különbséggel, hogy valamivel később kerültem be, mint Eörsi. Módom volt tehát még figyelemmel kísérni a közhangulat átalakulását, mielőtt bekerültem Eörsiék közé. Ezért talán kevesebb illúzióm maradt, mint neki.

A lázadás, a szembeszegülés vagy akár csak a passzív ellenállás tehát csak búvópatakszerűen létezhetett.

A néptömegektől, de még az értelmiség tömegeitől sem lehet és nem is szabad elvárni, hogy amikor a családnak enni kell adni, a gyermekeket fel kell nevelni, akkor tömegesen, heroikus módon szálljanak szembe egy állig felfegyverzett hatalommal, vagy tartsanak ki egy eszme mellett. Utólag azért kiderül – és nemcsak mimikri formájában –, hogy az eszmék, amelyek valóban búvópatakként éltek tovább, még a tragikus helyzetekben is a szolidaritás sokféle megnyilvánulását váltották ki az emberekből. A tragédiát, az ellenállást, a meghurcoltatást, az együttérzést és az alkalmazkodást ez a nép és ez az értelmiség többszörösen kényszerült megtanulni.

Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon, 1945–1948

Az 1945-ös történelmi fordulat és újrakezdés, valamint az ezt követő, mintegy háromévnyi koalíciós időszak értékelése körül az utóbbi években – érthetően – zavar mutatkozik. Az évtizedeken át kötelezően erőltetett és az ünnepléssel kiüresített „felszabadulás" ellenhatásaként ma olyan törekvések jelentkeznek, amelyek 1945-öt egyszerűen törölni akarják a magyar történelem jelentős fordulópontjainak sorából, s olyan dátummá fokozzák le, amikor az egyik megszállást csupán egy másik váltotta fel.

E két véglettel szemben a történeti valóság árnyalt és kiegyensúlyozott bemutatása – és kivált szélesebb körű elfogadtatása – még sok munkát igényel.

Vázlatos áttekintésemben most csupán egyetlen szempontból kísérlem meg az árnyalást és újragondolást. Azt vizsgálom, miként érvényesültek és keveredtek a múlttal való szakítás és a folytonosság elemei a politikai pártok, csoportok szemléletében és tevékenységében.

A Horthy–Kállay-féle kiugrási politika kudarca, a nyilas hatalomátvétel, majd a totális katonai vereség és a front átvonulása teljes cezúrát idézett elő a közéletben. Nemcsak a központi kormányzat tűnt el a színről, hanem a régi parlament, a katonai, csendőri és rendőri szervezet, sőt a helyi közigazgatás nagy része is. A korábban működött politikai pártokat általában már a nyilas hatalom megsemmisítette, vagy önmaguktól is szétestek. Mivel az 1944 márciusában bekövetkezett német megszállás minden demokratikus, liberális, sőt konzervatív antifasiszta erőt és szervezetet felszámolt és kiirtott, vagy kiirtani próbált, a többiek számára a közéletben maradás puszta ténye is kompromittáló, sőt ellehetetlenítő tényezővé vált az új helyzetben.

Ily módon 1944. szeptember végétől kezdve, amikor az ország keleti–délkeleti részéből a Vörös Hadsereg már kiverte a német csapatokat, az újrainduló közéletben lényegében csakis demokratikus pártok és szervezetek kezdtek újjá- vagy újonnan megszerveződni.

In: *Európa vonzásában.* Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk, bev. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 269–276. o.

1944. december 2-án Szegeden a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban (MNFF) állt össze az az öt párt, amely az új magyar demokrácia első évében gyakorlatilag monopolizálni tudta a politikai életet: a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Független Kisgazdapárt (FKgP), a Nemzeti Parasztpárt NP) és a Polgári Demokrata Párt (PDP). Együttesük sajátos módon egyesítette a múlttal való szakítás és a folytonosság tendenciáit. Amikor ezeket ismertetve és elemezve sorra veszem a pártokat, nem a nagyság vagy a tömegbefolyás sorrendjében, hanem megalakulásuk időrendjében tárgyalom őket.

A Szociáldemokrata Párt

Az MNFF pártjai közül a legrégebbi kétségkívül a szociáldemokrácia volt, amely pártként 1890 óta létezett Magyarországon, a XX. század elejétől, különösen 1905-től kezdve pedig az ország egyik jelentős politikai tényezőjének számított. A valóban polgári rétegeket és valóban polgári pártokat erősen nélkülöző országban negyven éven át a Szociáldemokrata Párt volt a demokrácia legfőbb ereje. Ugyanakkor alkalmazkodnia is kellett a mindenkori reális adottságokhoz. Miután 1919-ben részt vállalt a tanácsköztársasági kísérletben, ennek bukása után kénytelen volt mérsékeltebb politikát és stílust megvalósítani, s mereven elhatárolni magát a kommunista mozgalomtól és minden forradalmi irányzattól. Csak a második világháború éveiben kezdődött ismét balratolódás a párt politikájában, s ez folytatódott felerősödve a háború után, amikor már megjelent a színen – veszedelmes versenytársként – mint új és dinamikus politikai erő, a Vörös Hadsereg által is támogatott legális kommunista párt.

Az SZDP azonban az első perctől fogva hátránnyal indult ebben az eleve reménytelen versenyfutásban. A keleti országrészben, ahol a politikai élet újraindult, a pártnak szinte nem volt befolyása, alig volt jelen. Vezetői részben a fővárosban, részben még a mauthauseni koncentrációs táborban tartózkodtak. Hátrányt jelentett a vezetés hamarosan jelentkező politikai megosztottsága is: a meggyengült jobbszárny (Peyer Károly), a centrum (Kéthly Anna, Bán Antal) és a kommunisták által támogatott vagy egyenesen instruált balszárny (Marosán-csoport, s részben Szakasits Árpád) között igen élesek voltak az ellentétek, ráadásul eszmeileg sem mutatkozott igazi kohéziós elem. A párt ideológiája egyfajta elavult marxiz-

muson alapult, s kevéssé volt alkalmas arra, hogy újabb és szélesebb rétegek körében tegye népszerűvé a szociáldemokráciát.

Mindamellett a szervezett munkások többsége kitartott az SZDP mellett. 1945 áprilisában a pártnak Budapesten 50 ezer tagja volt, decemberben országosan már 350–400 ezer, s számíthatott a nagy szakszervezetek egy részének támogatására is.

Az SZDP 1945-ben „Magyarország gazdasági és politikai, társadalmi és szellemi újjáépítésének munkaterve" címmel dolgozta ki és tette közzé cselekvési programját. „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!" – így hangzott egyik választási jelszava, amely zavart, gyanút és bosszúságot keltett mind a kommunisták körében, mind a konzervatív jobboldalon.

Bizonyos ideológiai tekintetben – elsősorban nemzeti vonatkozásban – az SZDP valóban „az ország legbaloldalibb pártja" volt, amint ezt Szakasits Árpád hangoztatta. Ez a párt harcolt a legeltökéltebben a magyar nacionalizmus ellen, amelyet itt-ott még az MKP is támogatott. A szociáldemokraták kezdeményezték és követelték nemcsak az előző magyar államhatalom, hanem a magyar társadalom és értelmiség – erkölcsi értelemben vett – háborús felelősségének vizsgálatát s őszinte feltárását is. Ezért aztán a szociáldemokrata ideológusok, politikusok és publicisták sorozatos, éles vitákba keveredtek a parasztpártok nacionalistáival – és időnként a kommunistákkal is –, akik elsősorban a németek felelősségét hangsúlyozták, s tagadták vagy kisebbítették a háborús veszteségekért, továbbá a magyar zsidók tömeges elpusztításáért viselt magyar felelősséget.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy az SZDP teljes mértékben vállalta a folytonosságot saját múltjával, ugyanakkor teljes szakítást követelt a háború előtti Magyarország szellemével, intézményeivel és hagyományaival.

A Magyar Kommunista Párt

Ettől a magatartástól gyökeresen különbözött a Magyar Kommunista Párté, amely a maga negyedszázados múltját feledtetni próbálta, az ország közelmúltját egészében elvetette, viszont a nagy történelmi hagyományokat nemhogy vállalni, de kisajátítani igyekezett.

A Kommunista Párt múltjában ugyanis ott sötétlett az „eredendő bűn": az elvetélt kísérlet, a rossz emlékű 1919-es magyar kommün, utána pedig a kudarcot kudarcra halmozó, huszonöt éves illegalitás, az üldöztetésnél is keserűbb elszigeteltség korszaka. A Szovjetunió katonai győzelme és a Horthy-rendszer összeomlása

hirtelen új helyzetbe hozta a kommunistákat, akik a felszabadulás első pillanatától – ugyan szerves fejlődés nélkül, de annál tudatosabb előkészületekkel – a pártok közül a legfelkészültebben fogtak az újrakezdés feladataihoz. A szovjet hatalom és hadsereg közvetlen támogatásán túl az is segítségükre volt, hogy ők alkalmazkodhattak a legjobban Sztálin céljaihoz és taktikájához.

A magyar kommunista vezetők messze legbefolyásosabb csoportja Moszkvából tért haza, miután a szovjet nómenklatúra részeként rettegve tanulta meg a vasfegyelmet. 1944 szeptemberében olyan marsrutát kapott, hogy itthon nem szabad a hatalom megragadására törekednie, a proletárdiktatúráról pedig nemhogy beszélnie, még gondolkodnia sem szabad. A kommunisták ne forradalmárként, hanem antifasiszta demokratákként, minden hazafias erő megértő szövetséges társaként merüljenek fel az illegalitásból és az emigrációból. Moszkvából arra kötelezték őket, hogy olyan ideiglenes kormányban vegyenek részt, amelynek elnöke és több tagja a horthysta tábornoki és politikusi karból került ki, mert akkor ez volt összhangban a szövetséges nagyhatalmak egyezményeivel és politikájával. A magyar kommunisták tehát elfogadták a kontinuitás elvét, amikor együttműködtek korábbi – és későbbi – ellenségeikkel. E tekintetben jóval rugalmasabbnak mutatkoztak a szociáldemokratáknál.

A politikai előnyök mellett a kommunisták azzal a helyzeti előnnyel is rendelkeztek, hogy már 1944 őszén, a szovjet csapatokkal egy időben megjelenhettek a keleti országrészben. A még fél évig Moszkvában maradó Rákosi Mátyás kivételével az egész vezető csoport – Gerő Ernő, Nagy Imre, Révai József, Farkas Mihály, Vas Zoltán – a helyszínen volt, és motorikus szerepet játszott előbb Szegeden a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, majd Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány és – december 21-én – az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakításában.

A kommunisták pártjuk nevét is megváltoztatták annak érdekében, hogy imázsuk nemzetibb és konstruktívabb legyen. Az egykori Kommunisták Magyarországi Pártja megnevezést Magyar Kommunista Pártra cserélték. Az osztályharcos terminológiát új, hazafias terminológia váltotta fel, amely a nemzeti függetlenségi harcok hagyományait idézte. A baloldali szociáldemokraták nem győztek gúnyolódni ezen a „darutollas marxizmuson", amire a kommunista Mód Aladár a következőt válaszolta: „A munkásosztály [értsd: a kommunista párt] nem teremtheti meg a nemzet többségével való bensőséges és szoros kapcsolatát, ha maga is nem értékeli, nem teszi magáévá a nemzeti történet minden progresszív örökségét."

A kommunista attitűd lényege kétségkívül a vezető szerepre, majd a hatalom megszerzésére irányuló eltökélt törekvés volt, amely fontosabbnak bizonyult az előre lefektetett eszméknél és elveknél. Az MKP ebben a néhány esztendős időszakban voltaképpen nem volt tisztában saját identitásával, s azzal sem, hogy milyen társadalmi és politikai rendszert szán az országnak a jövőben. A párt maga is bizonytalan volt az általa meghirdetett „népi demokrácia" fogalom valóságos tartalmát illetően: vajon valódi demokráciát jelent-e, erősen szociális jelleggel, a polgári demokrácia „osztálykorlátainak", egyoldalúságának kiküszöbölésével, avagy kommunista diktatúráról van-e szó. A (későbbi) jelek szerint Lukács György vagy Nagy Imre az előbbi változathoz vonzódtak, az elvszerűen radikális Rajk László talán a másodikhoz. Rákosi és Gerő pedig egyszerűen Sztálin útmutatására vártak, ő viszont ebben az időben, azaz 1947 előtt – legalábbis egyes történészek és politológusok véleménye szerint – még maga sem határozta el a dolgot véglegesen.

A kommunista párt vezetősége azonban mégiscsak homogén volt, jóval egységesebb a többi pártnál. Minden eszmei diffúziónál erősebb kötőanyagot jelentett az a fanatikus meggyőződés, hogy csakis az ő pártjuk alkalmas és hivatott az ország újjáépítésére és vezetésére. Ezen alapult a tagság elszántsága és fegyelme – de látványos növekedése is. Az eredetileg legfeljebb két–három ezer illegális párttagot számláló szervezetből alig egy év alatt, 1945 őszére félmilliós tömegpárt lett.

Az MKP-hoz – kezdeti népfrontpolitikájától függetlenül – minden társadalmi rétegből azok csatlakoztak, akik nem a folytonosságot, hanem a határozott szakítást és újrakezdést kívánták: munkások és – még inkább – szegényparasztok, akik az úri világot akarták „végképp eltörölni", mellettük pedig nagy számban a zsidó származású középosztály, kispolgárság és értelmiség fiatalabb nemzedéke, amely a kommunista pártban látta a legfőbb biztosítékot mindenfajta jobboldali rendszer és antiszemita politika visszatérésével szemben. S ugyanezen okok miatt viseltettek mély bizalmatlansággal a kommunisták iránt a „régi világ" hívei és féltői, akik kezdettől meg voltak győződve arról, hogy „bárányбőrbe bújt farkassal" van dolguk.

A Független Kisgazdapárt

A Független Kisgazdapárt, korát tekintve, a harmadik volt a pártok között – 1930-ban alapították –, befolyását, népszerűségét tekintve viszont az első, annak ellenére, hogy debreceni újraindulása 1944 decemberében elég későn és elég nehézkesen történt. Noha a kisgazdapárt létrejötte óta mindig ellenzékben volt, sok szállal

kapcsolódott az előző rendszerhez. Ezt a vonását, továbbá a parasztival szemben polgári és úri oldalát erősítette az is, hogy 1945–46-ban megindult az 1945 előtti hagyományos és jobboldali pártok, elsősorban az egykori kormánypárt, a Magyar Élet Pártja (MÉP) volt tagságának erőteljes áramlása a kisgazdapárt felé. Már 1945 derekán egyértelművé vált, hogy a kisgazdapártban mint gyűjtőpártban koncentrálódik az antikommunista konzervatív és jobboldal csaknem minden árnyalata, s ide tömörülnek a szovjet kolhozrendszer bevezetésétől rettegő kisgazdák, kistulajdonosok is. A belső átalakulás a párt teljes nevében – Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt – is kifejezésre jutott.

1945 nyarán az FKgP-nak már az egész országban voltak szervezetei, miközben a többi párt csak egyes vidékeken tudta kiépíteni a maga szervezeteit, aszerint, hogy hol voltak befolyási övezetei. Az FKgP számottevő tagsággal, hívekkel és támogatókkal rendelkezett mind a katolikusok, mind a protestánsok, sőt még a zsidó polgárság körében is, a parasztság soraiban éppúgy, mint a középosztályéban. Ez ad magyarázatot egyfelől a párt rohamos erősödésére, másfelől gyors jobbratolódására. Mindazok, akik nem akartak gyökeres szakítást a múlttal, az FKgP-t támogatták. Olyannyira, hogy Tildy Zoltán pártelnök már 1945. augusztus 20-án jónak látta hangsúlyozni: az általa követett irány „a politikai béke fenntartása, elég határozott szembefordulás a múlttal, a múlt komoly és becsületes lezárása". Ennek a múltnak, Tildy szerint, a jövőben nem lehet helye a pártban.

A kisgazdapárt meghatározó politikusainak jelentős része azonban nem fogadta el ezt a békülékeny politikát a kommunista párttal szemben, s a polarizáció törvénye szerint a kommunisták egyre nyíltabb hatalomra törése és az ezzel szembeszegülő kisgazdapárti jobbszárny kijegecesedése kölcsönösen egymást segítette. A kommunisták reakciós, horthysta restaurációs célokkal vádolták ezt a jobbszárnyat, amelyben kétségkívül akadtak olyanok is, akik ellenezték az igazi demokratikus átalakulást, de vezető és látható képviselőik kipróbált antifasiszták, liberálisok vagy nem szélsőséges konzervatívok voltak, mint például Auer Pál, Moór Gyula, Nagy Vince, Pfeiffer Zoltán, Sulyok Dezső, B. Szabó István. Éppen ők lettek a balról jövő heves támadások célpontjai, mert múltjuk és jelenük alapján tekintéllyel rendelkeztek a pártban és az országban egyaránt. Az MKP azt követelte, hogy a kisgazdapárt zárja ki őket soraiból, ők viszont – érthetően – nem akarták elhagyni a pártot, amelyet a kommunista veszéllyel szembeni védekezés egyetlen megmaradt bástyájának tartottak, hanem ők igyekeztek nyomást gyakorolni a Tildy és Nagy Ferenc vezette centrumra.

Nem hiányzott azonban az ellenkező oldalról jövő nyomás sem, hiszen a kisgazdapárt értelmiségi szárnyán jelen voltak és tevékenyen működtek az MKP kriptokommunista szövetségesei is: Barcs Sándor, Gulácsy György, Mihályfi Ernő, Ortutay Gyula és barátaik. Az ő segítségükkel sikerült a kisgazdapártban állandó ostromállapotot fenntartani, s megvalósítani a hírhedt szalámitaktikát, azaz a kommunistáknak nem paríroző csoportok fokozatos és sorozatos – jobbról a centrum felé haladó – eltávolítását. Az 1947–48-ig tartó átmeneti időszak végére az FKgP gyakorlatilag megszűnt létezni. A kommunistáknak sikerült széttrancsírozniuk az első szabad választáson abszolút többséget szerzett nagy, félkonzervatív gyűjtőpártot, majd kiszorították a parlamentből és megsemmisítették a számukra veszélyes utódpártokat, ugyanakkor 1949-ig fenntartottak egy őket szolgáló látszat-kisgazdapártot, amelynek kollaboráns vezetőit magas társadalmi, gazdasági és tudományos tisztségekkel honorálták. (Túlzás nélkül elmondható, hogy a háború utáni magyar politikai élet valamennyi csoportja közül – a kommunistákat is beleértve – ez az egy volt az, amely a következő viharos, véres évtizedeket viszonylagos nyugalomban és biztonságban, mindvégig a napos oldalon sütkérezve vészelte át.) A politikai pluralizmus és a kontinuitás látszatának megőrzése érdekében egyébként az FKgP, valamint néhány más, 1948–49-ben felszámolt párt nevén az egész sztálinista időszakban, 1956-ig fantomirodákat tartottak fenn, amelyek a budapesti telefonkönyvben is szerepeltek.

Kétségtelen, hogy a kommunista erőszak viszonylag sima és akadálytalan érvényesülését megkönnyítette az olyan személyes, de ugyanakkor történelmi veszteség, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944 végi mártírhalála. Vele, aki akár a kisgazdapárt, akár egy másik nemzeti konzervatív párt vezetője lehetett volna, mindenképpen a folytonosság politikai erőinek karizmatikus vezéralakja, a kommunista hatalomra törés szilárd ellenfele és akadályozója szállt sírba. (Mutatis mutandis csaknem ugyanezt gondolhatjuk a szociáldemokrácia ugyancsak meggyilkolt és szintén pótolhatatlan vezetőjéről, Mónus Illésről is.)

Bizonyos, hogy a szakítás és a folytonosság között a Független Kisgazdapárt lehetett volna – többé-kevésbé normális fejlődés esetén – a legfőbb kiegyensúlyozó erő.

A Függetlenségi Front még két kisebb pártot is magában foglalt. Az egyik a szakítás, a másik inkább a folytonosság szellemét képviselte.

A Nemzeti Parasztpárt

A Nemzeti Parasztpártot eredetileg 1939-ben alakították meg illegálisan, a Maros folyón ringó csónakokban, de valóságos szervezettel a háború alatt nem rendelkezett. Így 1944. december 1-jén Szegeden került sor második, valóságos megalakítására. A párt egyrészt a népi írók és szociográfusok csoportjára, másrészt a falusi értelmiség és a szegényparasztság egy részére épült, s az egykori alföldi parasztmozgalmak radikális hagyományait vitte tovább, elsősorban a földosztás követelésével. A parasztpárt aktívan részt vett a földreform végrehajtásában, valamint a helyi nemzeti bizottságokban.

Társadalmi bázisa, hagyományos úrellenessége, egész ideológiája és személyi kapcsolatrendszere a parasztpártot a kommunista párt legfőbb szövetségesévé, ugyanakkor a Szociáldemokrata Párt ellenfelévé tette. A vezető csoport többségének kollektivista, élesen antiliberális szemlélete volt az alapja a kommunisták iránti rokonszenvnek és a velük való – sokaknál szinte töretlen – több évtizedes együttműködésnek (például Erdei Ferenc vagy Darvas József, s bizonyos fokig Veres Péter esetében). Ugyanakkor a párt főtitkára, Kovács Imre igazi demokrata és integer politikai személyiség volt, aki a lehetőségek végső határáig ellenállt a párton belüli kommunista befolyásnak.

A Polgári Demokrata Párt

A Függetlenségi Front eredetileg ötödik tagja a Polgári Demokrata Párt volt, amely az időben egyedül tett kísérletet liberális párt alakítására az individualizmus és az emberi szabadságjogok alapján. A PDP új párt volt, de olyan előzményekkel és elődökkel rendelkezett, mint Vázsonyi Vilmos század eleji Demokrata Pártja vagy a Rassay Károly-féle s néhány más liberális párt a két háború között. Ehhez az egynemű, de Magyarországon nem túlzottan népszerű és erőteljes hagyományvonalhoz azonban kiegészítő elemek járultak, méghozzá balról és jobbról egyaránt. A háború előtti, megszűnt konzervatív pártok egykori tagjainak egy csoportja – Teleki Pál fiának, Teleki Gézának, az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének vezetésével – a PDP-hez csatlakozott. Teleki hamarosan a kommunista támadások középpontjába került, s mivel ez a PDP-t is nehéz helyzetbe hozta, 1945 nyarán kénytelen volt elhagyni a pártot. A baloldali pártokat azonban ez sem elégítette ki, s az év őszén, még a választások előtt, a PDP-t kikö-

zösítették a Függetlenségi Frontból. Elszigetelt helyzetében a párt igen gyenge választási eredményt ért el, ami egyben azt is jelzi, hogy a liberalizmus eszméje és programja csekély vonzerőt gyakorolt abban a korban. De hozzájárulhatott kudarcához az is, hogy a szakítás és a folytonosság, más szóval a radikalizmus és a konzervativizmus egymásnak feszülő akkori ellentétében középutas, tétova és langyos volt: inkább az utóbbihoz húzott, de az általa képviselt kontinuitásra igen kevesen tartottak igényt.

Nagyobb vonzerőt csak a párt baloldalához tartozó Supka Géza által szerkesztett, mintegy nyolcvanezres példányszámú napilag, a Világ tudott gyakorolni, ez azonban század eleji elődjének szabadkőműves hagyományait folytatta. Voltaképpen ez már nem is a PDP igazi hagyományvonalához, hanem az úgynevezett polgári radikalizmuséhez tartozott, amelyet a politikai mezőnyben a Csécsy Imre és Kende Zsigmond által újjászervezett Magyar Radikális Párt képviselt. A kicsiny, értelmiségi jellegű párt mögött tehát hosszú tradíció állt, de önállóságát egyre nehezebben tudta megőrizni, s végül maga az ősalapító, az évtizedek óta Amerikában élő Jászi Oszkár határolta el magát utódainak túlzott baloldali lojalitásától. A Radikális Párt sem tudta valóra váltani eredeti célját és elképzelését, hogy az új hatalom jóindulatú, de független ellenőrzést gyakorló ellenzéke legyen.

A Demokrata Néppárt

A hatalom igazi ellenzéke a Függetlenségi Fronton kívül alakult ki, elsősorban a konzervatív és katolikus oldalon. A folytonosság legfőbb és legbefolyásosabb letéteményese nem is politikai párt volt, hanem a katolikus egyház, elsősorban pedig annak feje, Mindszenty József hercegprímás, aki nyíltan szembehelyezkedett bármiféle radikális változással és modernizációval. A bíboros kemény ellenállása és szuggesztív személyisége nagy tömegekre hatott különböző társadalmi rétegekben, tevékenysége azonban egyházi jellegű megnyilvánulásokra szorítkozott, s ez erősen korlátozta hatásfokát. A politikai színtéren nem tudott igazán sikeres lenni.

Az egyházi vezető körök már 1944 végétől azzal kísérleteztek, hogy létrehozzák a saját pártjukat. Ez lett volna a Kereszténydemokrata Néppárt. E törekvést azonban akadályozták egyrészt – természetesen – az új hatóságok, másrészt maguk a keresztény politikusok. Végül a modern szárny vezetője, Barankovics István alakította meg a Demokrata Néppártot 1945 szeptemberében, szembehelyezkedve Mindszenty bizalmi embereivel s a bíboros merev konzervativizmusával. Kivételes, nagy alkalomnak ígérkezett ez Magyarország történetében: egy modern, nem reakciós keresztény mozgalom és politika ígéretét hordozta. A pártnak minden hatalmi ellenállás és politikai nehézség, másrészt az egyházi körök minden bizalmatlansága ellenére határozott sikere volt: 1947-ben a szavazatok több mint 16 százalékát (egyes nyugati megyékben abszolút többségét!) szerezte meg, s a „győztes" MKP mögött a második helyen végzett. 1948-ban azonban más ellenzéki pártokkal együtt a megsemmisítés sorsára jutott, s ezzel a szakítás és a folytonosság kiegyensúlyozásának egy újabb esélye is megsemmisült.

A többi demokratikus és valóban ellenzéki párt a kisgazdapárt darabjaiból a szalámitaktika eredményeként jött létre. Sulyok Dezső és Nagy Vince Szabadság Pártja, majd Pfeiffer Zoltán és Moór Gyula Magyar Függetlenségi Pártja 1947-ben osztozott a többi ellenzéki erő sorsában.

Szakítás a múlttal?

Charles Gati magyar-amerikai politológus *Magyarország a Kreml árnyékában* című könyvében (Bp. 1990.) felteszi a kérdést, hogy a háború után voltaképpen a felnőtt magyar lakosság mekkora hányada kívánt radikális változást, azaz szakítást a múlttal. Érdekes válaszában Gati professzor egyrészt a New York-i Columbia Egyetem kutatói által készített interjúkra, másrészt az 1945-ös választások eredményére támaszkodik. E választáson csaknem valamennyi szavazat a Függetlenségi Front négy pártja között oszlott meg. Az FKgP 57, az MKP és az SZDP 17–17, az NPP 7 százalékot kapott.

A Columbia-interjúk szerint a kisgazdapárt szavazóinak mintegy kétharmada, az SZDP szavazóinak pedig a fele hagyományos, polgári demokratikus fejlődést kívánt előmozdítani. A többiek azonban (ideértve az MKP és a parasztpárt teljes szavazótáborát, a kisgazda szavazók egyharmadát és a szociáldemokraták másik felét) radikálisabb változásra szavaztak, akár ennek populista-agrárius, akár szocialista-iparosító változatában. Ez pedig a választók 51–52 százalékát, azaz legalább a felét jelenti. Tehát miközben a választók túlnyomó többsége, több mint 80 százaléka a kommunisták ellen szavazott, a lakosság fele Gati becslése szerint kívánatosnak tartotta a radikális szakítást a múlttal. Ez a számítás a korszak és a körülmények ismeretében reálisnak tűnik.

Bibó István egy 1974-ben írt levelében, amelyet a Magyar Közösség koncepciós perének egyik életben maradt vádlottjához, Arany Bálinthoz intézett (megjelent:

Magyar Nemzet, 1992. október 24.), a leghatározottabban tiltakozott a régi Magyarországgal való „jogfolytonosság" eszméje ellen. Viszont ugyanő – mint tudjuk – ugyanilyen határozottan utasította el a *tabula rasa* barbár, ostoba, öngyilkos gondolatát és gyakorlatát is.

Bibó István és számos nemzedéktársa – Kovács Imre és Szabó Zoltán, Kosáry Domokos és Benda Kálmán, Borsody István és mások, akik akkoriban éppen betöltötték harmincadik életévüket – azt a demokratikus szellemű, művelt reformnemzedéket testesítették meg, amelynek tagjai már egészen fiatalon, a világháború válságában felismerték és elfogadták a változtatás, a modernizálás szükségességét, s 1945-ben lelkesen meg is ragadták a megvalósítás lehetőségét.

A kommunista intolerancia azonban tragikus módon megakadályozta, hogy ez a nemzedék, amelynek megvolt a tudása, helyismerete és ambíciója ehhez a munkához, a történelmi folytonosság és a szerves fejlődés jegyében valósíthassa meg a múlttal való olyannyira szükséges szakítást.

1945-ben és közvetlenül utána nem történt meg a múlttal való alapos, elemző szembenézés. A radikális baloldaliak nem akarták, a többiek pedig nem merték ezt a nehéz és fájdalmas műveletet végrehajtani. Ehelyett a sokkal egyszerűbb, sommásabb és felületesebb megoldást választották: a két háború közti időszak egyszerű megtagadását vagy „letörlését", annak különválasztása nélkül, ami abban vállalható és folytatható lett volna. Ennek a mulasztásnak a következményeit ma érezzük igazán, amikor arra kényszerülünk, hogy fél évszázad múltán most végezzük el, ami elsősorban az itt taglalt évek, 1945–48 feladata lett volna.

Az 1945–47-es magyar demokrácia végnapjai

Oltványi Imre naplójegyzetei elé

Az elmúlt években, amikor már az uralkodó párt épeszűbb köreiben sem tagadták, hogy „valahol utat vesztettünk", a vita többnyire arról folyt, hol és mikor történt ez az út-„tévesztés". A jellegzetes kommunista álláspont szerint 1949-ben, a Rajk-ügy idején kezdődtek a komoly bajok – más szóval akkor, amikor már kommunistákat is kezdtek tömegesen eltüntetni. Ez a vélemény azonban elég hamar tarthatatlanná vált, így a „hivatalos" vagy „félhivatalos" periodizáció engedni kényszerült, s többnyire egy évvel korábbra, a két munkáspárt úgynevezett egyesülésének időpontjára (1948. június) tette a háború utáni koalíciós demokrácia végét, az egypárti diktatúra kezdetét.

Ha azonban a demokrácia fogalmát ennek nyugatibb és kissé komolyabb értelmében fogjuk fel, eléggé nyilvánvaló, hogy 1947 végén, amikor a kommunista pártnak már módjában állt átlátszó ürügyekkel egyszerűen megsemmisíttetni a Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer-párt) parlamenti mandátumait, felmorzsolni a Barankovics-féle Demokrata Néppártot (az 1947-es választások második helyezettjét!), majd beépített embereivel mesterséges földcsuszamlást előidézni a Szociáldemokrata Pártban – ekkor demokratikus viszonyokról beszélni enyhén szólva komolytalan. Aligha kétséges, hogy a zsenge és ifjú magyar demokrácia kivégzése 1947 folyamán történt. (Vannak ugyan, nem is kevesen, akik szerint 1945 után egy percig sem lehet demokráciáról beszélni, ezt azonban – minden közismert kommunista manipuláció és a közélet minden szépséghibája ellenére – egyoldalú és fatalista véleménynek tartom. Ha minden kezdettől el volt döntve, akkor itt csak látszatküzdelmek folytak!)

De ha elfogadjuk is az 1947-es évet – mikorra tehetjük a végzetes fordulatot? Az augusztus végi választások előttre vagy utánra? Számos komoly szerző, köztük például Gáti Károly magyar-amerikai politológus, meggyőző adatokkal és érvek-

Újhold–Évkönyv 1990/2. Szerk. Lengyel Balázs. Bp. 1990. Magvető, 353–361. o.

kel bebizonyította, hogy a döntő lökést a Kominform 1947. szeptemberi lengyelországi értekezletre adta. Sztálin alvezérei, Zsdanov és Malenkov itt, Szklarska Porębában hozták a „testvérpártok" vezetőinek tudomására, hogy a Gazda megnyomta a gyorsító gombot, keményebb vonal lépett érvénybe mind a világpolitikában az „imperializmussal" szemben, mind a csatlós országokban, a kommunista uralom kiépítése irányában. Tény, hogy a következő hónapokban az egész térségben végbement, illetve befejeződött a hatalomátvétel folyamata. (A leglátványosabban 1948. február 25-én, a viszonylag legszilárdabban demokratikus berendezkedésű Csehszlovákiában.)

Magyarországon az 1947. augusztusi választások még nem „népi demokratikus" keretek között zajlottak le. S ha mégsem nevezhetjük ezeket a sztálinista diktatúra előtti utolsó szabad választásoknak az országban, ennek nem elsősorban a hírhedt kék cédulák az okai. Ez a primitíven erőszakos, a választási eredményeket lényegesen nem befolyásoló „mozgalmi" jellegű akció inkább a kommunisták hallatlan magabiztosságáról árulkodik. Ilyet csak az kockáztat, akinek lelepleződés esetén sem kell komolyabb következményektől tartania, mert már ő az úr az országban.

Sokkal fontosabb volt az eredmény szempontjából, ami már a választás előtt történt, s ami ezt a kommunista magabiztosságot is megalapozta. Két dologról van szó: 1947 tavaszán sikerült megtörni, nyárra pedig darabokra törni az ország legnagyobb pártját, az 1945-ben 57 százalékos abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapártot, és sikerült kierőszakolni az idő előtti, az előírt négy év helyett már nem egész két év után kiírandó új választást. Az MKP tehát itt már erősen megosztott, s jelentős részében megtört és megfélemlített ellenféllel állt szemben.

Az ide vezető kommunista politikát a köznyelv már akkoriban szalámitaktikának keresztelte el.

A szalámitaktika lényege egyszerű volt: jobbról bal felé haladva, szeletenként megsemmisíteni mind a rivális, mind az úgynevezett szövetséges pártokat. A módszer még egyszerűbb: leírását megtalálhatjuk a farkas és a bárány ősi ezópusi meséjében. Csak ki kellett szemelni a legközelebbi áldozatot – pártcsoportot vagy irányzatot –, megvádolni ilyen vagy olyan demokráciaellenes törekvésekkel, s kiadni a bevált jelszót: „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!"

Ezután következett az igazi mesterfogás és maga az operáció: megtalálni a kiszemelt pártban azt a csoportot, amely képes és hajlandó végrehajtani a szeletelő műveletet. Az általános recept szerint a kommunisták előbb az illető párt centrumát használták fel annak jobbszárnya ellen, majd pedig a balszárny segítségével számolták fel a centrumot. Ehhez persze arra is szükség volt, hogy az illető pártokban is elhiggyék a mindenkori szövetségesek: fokozatos engedményekkel, az MKP által követelt vagy sugalmazott elhatárolódásokkal és kizárásokkal megmenthetik a pártot, mint holmi elüszkösödött végtag amputálásával az élő testet. Tildy Zoltán, Kovács Béla és Nagy Ferenc 1946 tavaszán elhitték, hogy ha a Baloldali Blokk követelésére kizárják a kisgazdapártból Sulyok Dezsőt, Vásáry Istvánt, Nagy Vincét, Dessewffy Gyulát és más „jobboldaliakat", akkor ismét zavartalanná és konstruktívvá válik az együttműködés az MKP-val és a többi koalíciós partnerrel. Egy év sem telt el, és rájuk is sor került. Veres Péter is hasonló meggondolásból fordított hátat Kovács Imrének, a Nemzeti Parasztpárt főtitkárának. Ugyanígy Szakasits Árpád és Ries István, akik Rákosiék és Marosánék nyomására beletörődtek Kéthly Anna, Bán Antal és társaik szégyenletes meghurcolásába és kizárásába, nem alaptalan félelmük mellett elsősorban a „munkásegység" megőrzését tartva szem előtt, de ezzel természetesen csak elősegítették és meggyorsították a magyar szociáldemokrácia szétzúzásának és teljes felszámolásának folyamatát – s vele saját személyes végzetük beteljesedését.

A szalámitaktika fogalmát – ez egyébként Pfeiffer Zoltán kifejezése volt – a közvélemény és többnyire a történetírás is Rákosi Mátyás nevéhez szokta kapcsolni. Jogosan, hiszen ennek a szörnyű társasjátéknak ő volt a főrendezője és játékmestere. De az előbbi néhány példa is bizonyítja, hogy nem egyszemélyes, hanem sokszereplős, valódi társasjátékról volt szó. Kommunista részről fontos szerepet játszott a taktika kidolgozásában Révai József, a kivitelezés durvább munkájában pedig Farkas Mihály, Rajk László, valamint Pálffy György, mint a Magyar Közösség úgynevezett összeesküvésének első felgöngyölítője. De készséges segítőtársaik, öntudatos vagy megfélemlített, esetleg megvásárolt szövetségeseik ott voltak valamennyi koalíciós párt úgynevezett balszárnyának soraiban. A kisgazdapártban elsősorban Dobi István és – később – Dinnyés Lajos, Barcs Sándor és Mihályfi Ernő, s a baloldali értelmiségiekből álló úgynevezett Fórum-csoport, illetve O-csoport (Gulácsy György, Katona Jenő, Ortutay Gyula, Oltványi Imre). A parasztpártban a befolyásolható, jó szándékú, de gyenge Erdei Ferenc, s az egypártrendszert mindvégig kiszolgáló Darvas József. A Szociáldemokrata Pártban pedig a teljesen kommunista vezérlésű Marosán György s vele a „nyolcak" igen vegyes színvonalú és szándékú, de a kényszeregyesítésben végzetes szerepet játszó csoportja: Schiffer Pál, Vajda Imre, Horváth Zoltán, Justus Pál, Révész Ferenc, Szurdi István, Vágvölgyi Tibor.

Harc nélkül azonban még az „ötödik hadoszlop" segítségével sem ment a dolog, mert a pártok tőlük telhetően védték önállóságukat, s ha legfőbb vezetőik – Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Veres Péter, Szakasits Árpád – nem bizonyultak is hősöknek (ki tudja, mi lett volna, ha Bajcsy-Zsilinszky és Mónus Illés nem hal meg a szörnyű fasiszta végjátékban?), akadtak rendkívüli bátorságú és tisztán látó vezető politikusaik, mint például Kéthly Anna, Sulyok Dezső, Barankovics István, Kovács Imre, akik a végsőkig szembeszálltak Rákosiékkal és beépített embereikkel.

Moór Gyula, a jogbölcselet professzora a Pfeiffer-párt képviselőjeként 1947. október 8-án – tehát már az egypártrendszer gyorsított ütemű kiépítése idején – a következőket mondta a parlamentben: „A Magyar Kommunista Párt valami magasabb fórumnak képzeli magát a nép döntésével szemben, feledve, hogy a saját hatalmát is csupán a választópolgárok szavazatainak köszönheti. [...] Íme, így születik meg egy összeesküvés. Először egy rágalmazó lap hasábjain tűnik fel, azután kimunkálja a kommunista rendőrség. [...] A gátlás nélküli harc természetesen nem áll meg az összeesküvés és a puccskísérlet meséjénél. Ha nagyobb szabású közönséges bűncselekményeket lepleznek le újabban, akkor a kommunista sajtó azt írja, hogy ezeket – valutázást, textiljegy-hamisítást, embercsempészést vagy hasonlókat – a Pfeiffer-párt tagjai követték el."

Beszédét így fejezte be: „T. Országgyűlés! Nem hallgathatom el azt sem, hogy őszinte örömmel fogadtam a képviselőház elnökének, Nagy Imrének székfoglaló beszédét. Kijelenthetem, amit különben úgyis jól tudnak, hogy az a körülmény, hogy pártom az elnökválasztásnál nem a koalíció elnökjelöltjére szavazott, nem Nagy Imre személye elleni bizalmatlanság volt, hanem annak a méltánytalan elbánásnak a konzekvenciája, amelyet a koalíció a bizottsági tagsági helyek elosztásánál az ellenzékkel szemben tanúsított. A házelnök székfoglaló beszéde nemcsak azért volt alkalmas arra, hogy tetszést keltsen, mert az elnök úr ünnepélyes ígéretet tett, hogy házelnöki tisztében a pártatlanság és az igazságszeretet fogja vezérelni, hanem azért is, mert kifejtette azt is, hogy a jelenleg szükséges nagy erőfeszítésekre csak akkor leszünk képesek, ha a nemzet egységét nem bontják meg belső egyenetlenségek [...]. Jelen felszólalásomat is azzal fejezem be, hogy csatlakozom az elnök úrnak ahhoz a kívánságához, hogy kevesebb legyen a gond és több legyen az öröm, kisebb legyen a baj és nagyobb legyen a kenyér ebben az országban. E kívánság teljesülése érdekében fogjuk a rendelkezésre álló szellemi erőket bevetni, és ebben nem fog akadályozni az a tökéletes bizalmatlanság, amellyel Dinnyés Lajos személye és kormánya iránt viseltetünk. (Közbekiabálások: Orbán László [KP]: «Sajnos ez még az egyetemen tanít!»– Nonn György [KP]:«De nem sokáig!»)"

El kell ismerni, hogy Nonn György ezúttal a jövőbe látott. Moór Gyulát hamarosan nyugállományba helyezték, s inkább az a meglepő, hogy 1950-ben bekövetkezett haláláig ennél súlyosabb retorzió nem érte. A Magyar Függetlenségi Párt mandátumait pedig – választási csalások elkövetésének hamis vádjával – egyszerűen megsemmisítették.

Ezzel vissza is jutottunk ahhoz a kérdéshez: vajon eleve reménytelen volt-e minden ellenállás, és kezdettől, azaz 1945-től fogva csupán eleve eldöntött kimenetelű látszatküzdelem, macska-egér harc folyt-e a magyar politikai arénában? A kérdésre még ma sem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Természetesen a jaltai megállapodások – főként pedig azok közismert szovjet értelmezése – és az egész kelet-közép-európai térség 1945 utáni sorsa és történelme ismeretében aligha kételkedhetünk abban, hogy Magyarország sorsa is nagyjából meg volt pecsételve, Sztálin minden körülmények között itt is keresztülvitte volna az akaratát. Igen ám, vethetjük ellene rögtön, de ma már azt is tudjuk, hogy Sztálin alapjában óvatos, a veszélyeket és kockázatokat kerülő politikus volt (lásd Jugoszlávia meg nem támadását!). A mi térségünk gleichschaltolására irányuló „akarata" csak menet közben alakult ki, amikor látta, hogy lehet, mert nem ütközik igazán komoly külső (nagyhatalmi) és belső ellenállásba. Minden jel szerint Finnországgal is hasonló tervei voltak, de letett róluk, amikor még egyes kommunista vezetőknél is kemény ellenállásra talált, s úgy látta, hogy csak véres harc árán valósíthatja meg az ország szovjetizálását. Inkább megelégedett a „finlandizálással".

Éppen ezzel függ össze általában a kommunista politika s Magyarországon a Rákosi-féle szalámitaktika sikerességének kérdése és szerepe is. Sztálin azt kívánta a kommunista vezetőktől, hogy a hatalomátvétel minél simábban és csöndesebben, minél parlamentárisabb formák között, tehát nemzetközileg is igazolhatóan menjen végbe. Kezdetben minél kevesebb nyílt erőszakkal s főleg minél kevesebb közvetlen szovjet beavatkozással. Ezért volt olyan nagy – a moszkvai levéltárakból talán egyszer kiderül, hogy sorsdöntő – jelentősége Rákosiék taktikai ügyességének vagy ügyetlenségének.

Nos, alig tagadható, hogy ügyesek voltak, s hogy akkori sikereiket nem kizárólag a Vörös Hadsereg jelenlétének és általában a szovjet hátvédnek köszönhették. Kétségtelen előnyben, de ugyanakkor taktikai fölényben is voltak vetélytársaikkal szemben. Az akkori idők végzetesen hibás politikáját egy igen tehetséges, energi-

kus, hatékony és persze kíméletlen vezető csoport irányította – Gerő, Révai, Rajk, Farkas, Vas és társaik –, amelyen belül Rákosi Mátyás még valami külön vezetői plusszal is rendelkezett. Úgy is mondhatnánk: államférfiúi adottsággal, amelyet azonban hatalométhsége, Sztálinnal szembeni szolgalelkűsége és rossz jelleme szinte kibontakozásával egy időben eltorzított. Pedig eredetileg olyan politikai érzékről és képességekről tett tanúbizonyságot, amelyek a koalíciós idők politikai mezőnyében szovjet szuronyok segítsége nélkül is súlyt és tekintélyt biztosítottak volna tömzsi alakjának. Memóriájáról, nyelvtudásáról, az emberekkel való bánni tudásáról és persze ravaszságáról, színészkedő tehetségéről is sokan és sokáig meséltek. Minden beszélgetésre, találkozásra alaposan felkészült, s partnerét, ha sokszor olcsó, vásári módon is, ámulatba ejtette tájékozottságával. Ha akarta, tudott elbűvölő és nagyvonalú lenni. Eleinte például hagyta, sőt elősegítette, hogy egykönnyen meg nem puhítható, tehát veszedelmes politikai riválisai (Sulyok Dezső, Kovács Imre, Peyer Károly, Bán Antal s maga Nagy Ferenc is) elhagyják az országot. Később, teljhatalma idején kicsinyesen bosszúálló lett, már csak azt ambicionálta, hogy minél félelmetesebb legyen, s eszére és eredendő alkatára is rácáfolva ekkor követte el sorban azokat a végzetes „hibákat", amelyek mind jobban meggyűlöltették a közvéleménnyel, s végül csúfos bukásához vezettek.

De 1946–47-ben még ügyesen taktikázott, szívósan alkudozott, ígérgetett és zsarolt, az irányítása alatt álló erőszakszervekkel (Politikai Rendőrség, majd ÁVO, Katonapolitikai Osztály) eredményesen kerítette be koalíciós ellenfeleit és partnereit. Lépésről lépésre haladt célja felé, elmondható, hogy a hatalom megragadását, az egypárti uralom megteremtését nagyjából Sztálin kívánságának megfelelően, nagyrészt saját belső erőivel tudta megvalósítani. „Mindössze" egyetlenegyszer kellett közvetlen szovjet segítséghez folyamodnia – igaz, éppen a legkritikusabb ponton és pillanatban. Minden bizonnyal ezt a pillanatot – Kovács Béla 1947. február 26-i, szovjet hatóságok által foganatosított letartóztatását – tekinthetjük az igazi fordulópontnak a háború utáni magyar demokrácia történetében. Egyrészt, mert ezzel, ekkor adta tudtul a Szovjetunió, hogy hatalmi céljai érdekében „bármeddig" hajlandó elmenni. Másrészt, mert ezzel olyan precedenst teremtett, olyan fenyegetést helyezett egyszer s mindenkorra kilátásba, amelyre a továbbiakban már hivatkozni sem kellett, s a kommunisták újabb és újabb követelései előtt mind könnyebben nyíltak meg a fülek és a kapuk. Az igazi diktatúra arról ismerszik meg, hogy már nincs is szüksége lármás, feltűnő erőszakra. Csöndben roppantja meg a gerinceket és nyakcsigolyákat.

1946–47 fordulóján azonban még nem tartott itt a „fejlődés". A kommunistáknak ekkor még az 57 százalékos kisgazda többség következményeivel kellett szembenézniük. Kisgazda többség a nemzetgyűlésben, kisgazda köztársasági elnök (Tildy Zoltán), kisgazda miniszterelnök (Nagy Ferenc), kisgazda kormánytöbbség és házelnök (Varga Béla). Ezt az erődöt tisztán politikai taktikázással nem lehetett bevenni vagy szétrombolni. Ezért 1946 végén az MKP kirobbantotta az úgynevezett összeesküvési ügyet, amelybe azután fokozatosan belekeverte a Független Kisgazdapárt mind több vezetőjét, ezzel ott általános pártválságot, majd szakadást idézett elő, s végül elérte, hogy a hatalmas nemzeti gyűjtőpárt helyén négy, egyenként az MKP-nál kisebb párt maradt.

Az „összeesküvési" ügy a Magyar Közösség egykor németellenes, függetlenségi szellemű csoportjánál kezdődött, amelyet volt horthysta katonatisztek és politikusok (Donáth György, Dálnoki Veress Lajos, Szent-Iványi Domokos, Teleki Pál egykori híve) – egy héttagú baráti társaság – 1946 második felében, a magyar függetlenség újbóli elvesztésén aggódva, megpróbáltak feléleszteni. A csoportnak sem fegyverei nem voltak, sem összeköttetései a fegyveres erőkkel. Áttételes kapcsolat létezett viszont köztük és a kisgazdapárt néhány olyan tagja között, akik Kovács Béla főtitkár, illetve Nagy Ferenc miniszterelnök köréhez tartoztak (Hám Tibor, Saláta Kálmán, Arany Bálint). Miután a Katonapolitikai Osztály besúgók és provokátorok segítségével kiszemelte az áldozatokat, és 1946 decemberében megkezdte a letartóztatásokat és kihallgatásokat, Pálffy György és beosztottjai, többek között Kardos György, Kornis Pál és Berkesi András, majd a „nyomozásba" közvetlenül is bekapcsolódó Rajk László és Péter Gábor a kommunista pártvezetés utasítására mindinkább a kisgazdapárti „kapcsolatok" irányában iparkodtak a koncepciós vádakat kidolgozni és kiszélesíteni.

A felső vezetésből elsőnek Kovács Béla főtitkárt, a kisgazdapárt paraszti szárnyának népszerű és tekintélyes vezetőjét keverték bele az ügybe azon a címen, hogy az állítólagos összeesküvők némelyike ismerte őt. Rákosi és az ügyben szövetségeséül szegődött Szakasits követelésére Nagy Ferenc és a kisgazdapárt vezetősége hozzájárult Kovács Béla lemondatásához, de büntetőjogi felelősségre vonásához nem. Mint képviselőt, védte a mentelmi jog, s a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága – elutasítva a kommunista és szociáldemokrata közös követelést – megtagadta ennek felfüggesztését. A magyar népképviselet választott szerve tehát még ez egyszer méltó volt önmagához és alkotmányos hivatásához.

A kommunisták ezzel válaszúthoz érkeztek: vagy visszavonulnak, vagy a végső eszközhöz, a magyar alkotmányosságon felül álló, a megszálló erők jogköréhez tartozó (a békeszerződés előtt vagyunk!) ultima ratióhoz nyúlnak. Az utóbbit választották, s Rákosiék nyomatékos kérésére a szovjet hatóságok kémkedés címén (!) letartóztatták Kovács Bélát. Nyolc évvel később került vissza, megtört egészséggel, a Gulagból. (Vele együtt, ami kevésbé köztudomású, néhány más kisgazda politikust is elhurcoltak, például Szente László Tolna megyei főispánt.)

Két héttel később, március 11-én pártközi egyezményt írtak alá a koalíciós pártok. Ennek eredményeként Kovács Bélát kizárták a kisgazdapártból, Pfeiffer Zoltánt és három társát a párt politikai bizottságából, sőt Pfeiffer és négy társa Nagy Ferenc kérésére magából a pártból is kilépett. Átalakították a kormányt is. Bartha Albert helyett Dinnyés Lajos lett a honvédelmi, Bognár József helyett Mihályfi Ernő a tájékoztatási miniszter, Ortutay Gyulát pedig kultuszminiszterré nevezték ki. Egy ideig úgy tűnt, a kommunistákat és szövetségeseiket kielégítette ennyi engedmény. Május végén azután, amikor Nagy Ferenc miniszterelnök éppen szabadságát töltötte Svájcban, elkezdődött az újabb forduló... (Véletlenül éppen egy időben Iuliu Maniu és Nikola Petkov, a román, illetve bolgár parasztpárti vezérek letartóztatásával.)

[...]

Az MKP természetesen Nagy Ferenc lemondatásával sem érte be, s a kisgazdapárt sikeres szétverése után elérkezettnek látta az időt előrehozott választások kiírására, hogy gyökeresen átalakíthassa a törvényhozás és a kormány összetételét. Ehhez azonban – akkor még – parlamenti jóváhagyás kellett. Ennek a javaslatnak a vitájában a már idézett Moór Gyula így figyelmeztette a kommunistákat. „Egy arab közmondás azt mondja, hogy helyes számítás az emberek butaságára építeni, de nagy hiba, ha teljesen hülyének tartjuk őket. Én ezt a közmondást a tárgyalás alatt álló javaslatra akként alkalmaznám, hogy helyes számítás az emberek gyávaságára építeni, de nagy hiba, ha gyávának és megfélemlíthetőnek tartunk egy egész nemzetet!"

Hajnal volt vagy alkonyat?

Különös könyvet írt Vitányi Iván s adott most ki a Gondolat és a Vita Kiadó. Monológokban és párbeszéddé elevenített vitákban, utólagos tépelődésekben és szerelmi történetekben egy olyan nemzedék indulását idézi fel, amely napjainkban a hetven felé közeledik (vagy azt már túl is haladta), s többek közt Jancsó Miklós és Göncz Árpád, Márkus István és Kemény István, Zimányi Tibor és Jónás Pál, Papp Oszkár és Gyapay Gábor személyében részben ma is a színen van.

Nem tudom, hogy ez a szellemidézés mennyire lesz követhető és feldolgozható a fiatalabb olvasók számára. A magamfajta, csak néhány évvel fiatalabb kortárs számára – akinek módja volt majdnem ugyanazokat az élményeket megszerezni és hasonló beszélgetéseket vagy vitákat lefolytatni – a könyvet éppen nemzedéki „számadás" jellege teszi hallatlanul izgalmassá. Hiszen az évtizedek során itt vagy ott – ifjúsági mozgalomban vagy kollégiumban, börtönben vagy tudományos fórumon – magam is összekerültem a könyv sok tucat szereplőjének csaknem mindegyikével. Azt viszont nem mindig tudtam, hogy ők, akiket már a „szétszóratás" után, nagyon különböző élethelyzetekben vagy munkaterületeken ismertem meg, valamikor együtt vagy csaknem „egy helyről" indultak.

Honnan is?

Vitányi bemutatása szerint elsősorban az egykori Muharay Együttesből, illetve az ennél szélesebb és politikusabb jellegű Muharay-csoportból. A kívülálló kortárs fogalmai szerint az „ősködből", pontosabban abból az antifasiszta beállítottságú és helyenként az ellenállási csoportokkal is érintkező szocialista, kommunista, népi, liberális s néha vallásos keveredésű értelmiségi ifjúsági mozgalomból, amely egy dologban biztosan egyetértett 1944 és 45 fordulóján: abban, hogy a dicstelen véget ért régi, úri világ helyén egy korszerűbb, s nemcsak demokratikus, hanem a társadalmi igazságosságon is alapuló Magyarországot kell teremteni. A „részletekről" annál is inkább eltérhettek az elképzelések, mert a fasizmus nagy

Magyar Hírlap, 1993. április 24. melléklet 2. o. (Vitányi Iván *Öt meg öt az tizenhárom. Az áprilisi front története* című könyvéről; Budapest, 1993, Gondolat.)

leckéje után nemcsak a fiatalemberek, hanem a mögöttük álló nagy hagyományú pártok és mozgalmak is az átalakulás, az újrakezdés állapotában voltak.

„Ritkán volt nemzedék – írja Vitányi –, amely ennyire érezhette: hangot hallott, nevén szólítja őt a történelem [....]. Ha ma, több mint negyven év után visszatekintek akkori várakozásunkra, hitünkre, ágaskodásunkra, egyaránt látom benne a realitást és az illúziót... A mi gondolkodásunkban a szocializmus és a népi mozgalom tökéletesen összefonódott. Hogy a felületen nem minden egyezik? Hogy mondjuk másképp ítélik meg az állam szerepét vagy a kisparaszti gazdálkodás jövőjét? Ezeket akkor mulandó különbségeknek láttuk, abban a hitben, hogy minderről majd szabadon lehet beszélni."

Vitányi egész vállalkozása tiltakozást jelent az ellen a korlátolt és történelmietlen beállítás ellen, amely 1945-öt törölni akarja a magyar történelem jelentős fordulópontjainak sorából, s egyszerűen olyan dátummá fokozza le, amikor az egyik megszállást egy másik váltotta fel. Lassan már odáig jutunk, hogy az akkori politikai szerepvállalás is a megszállókkal való együttműködésnek minősül. Nem: az új bűnbeesés később kezdődött, s még akkor sem volt ennyire egyszerű. Vitányi könyve, a benne hitelesen leírt történetekkel és vitákkal maga is eleven bizonyítéka és illusztrációja annak, micsoda szenvedélyes, önkínzó erőfeszítéssel kereste az utat az újrakezdés pillanatában és érzetében a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből jött fiatal értelmiségiek számottevő csoportja – vagy éppen serege?

Akik ezt puszta együgyűséggel vagy a fiatalság hiszékenységével magyarázzák, s át akarják ugrani, ténylegesen semmi komoly alternatívára nem tudnak hivatkozni. A háborúból ocsúdó világban – és nem csupán Keleten! – nem a konzervativizmus vagy a hűvös liberalizmus volt a kor napirendjén. Elsősorban Sztálin történelmi bűne, hogy a baloldal és az ifjú Vitányiék által elképzelt szocialisztikus orientáció esélyeit egy évszázadra tönkretette.

Ezt azonban akkor nem lehetett előre látni, s mai ismereteink szerint – meglátjuk(?), mit tárnak majd fel a megnyíló orosz levéltárak – a helyzet nem is volt eleve teljesen reménytelen.

Persze, értelmes és gondolkodó emberek számára – és Vitányiék társaságának nagyobb része kétségkívül ilyennek mondható – problémátlannak sem tűnhetett a helyzet. A könyv ezt is bőségesen illusztrálja, olyannyira, hogy a mai olvasót helyenként már-már elfogja a kétség, hogy a magukat – nagyjából – kommunistának valló fiatalok már akkor is ilyen tájékozottsággal, kritikával és szkepszissel tudtak beszélni és vitázni a sztálini szovjet módszerekről s azok esetleges átvételéről, az MKP-n belüli csoportok – egyfelől a moszkovita vezetők és a „Vonal" hazai emberei, másfelől a fiatalok által magyarabbnak és autentikusabbnak érzett, a koalíciós partnerekkel együttműködésre képes vezetők – különbözőségéről. De erre alighanem megkapjuk a magyarázatot, ha a már helyébe „még"-et teszünk: 1945–47-ben még az MKP köreiben – különösen külsőbb köreiben – sem ment végbe a teljes agymosás. Egy-két évvel később viszont már a párthoz lazábban kapcsolódó értelmiségi társaságban sem mertek volna – akár külső, akár belső okokból – ilyen „eretnek" diskurzusokba bocsátkozni. Még a nagy „független" idősebb barát és tanácsadó, Lázár Vilmos is azt válaszolta a kibuggyanó kételyekre: a Szovjetunió, történelmi okokból olyan, amilyen, de létezik, és a siker igazolja. Velük kell lenni, nincs másutt szocializmus.

Akárhogy is, a „fényes szellők" egykor túl sokat, ma már kevesebbet emlegetett nemzedékén belül ők voltak és maradtak a kétkedő hívők. Muharay Elemér és csoportja eleve a narodnyikság gyanújába került. De Jónás Pálról, Kemény Istvánról, Márkus Istvánról és másokról akkor is, később is tudni lehetett, hogy „kezdettől baj volt velük".

Másoknál viszont azt tudjuk – Vitányi csak igen ritkán és tapintatosan utal rá –, hogy eredményesen alkalmazkodtak később a Vonalhoz, s kétkedőkből fanatikussá, üldözöttekből üldözőkké váltak. Szabad-e, lehet-e tehát ezt a „történetet" 1947-nél befejezni, helyesebben elvágni, amint Vitányi teszi? Akár úgy is, hogy egy végső kitekintésben néhány sorban kiegészíti az életrajzokat – 1949-ig! Így aztán Kardos Lászlóról megtudjuk, hogy a NÉKOSZ feloszlatása után megrovásban részesítették és a közoktatási minisztériumban helyezték el főelőadónak. Jónás Pálról, Egri Györgyről, Zimányi Tiborról, hogy éppen a recski tábor internáltjai. Göncz Árpádról azt, hogy segédmunkás, Somogyi Miklósról pedig, hogy leváltása és önkritikája után művezetőként dolgozott.

Ezek az életutak azonban sem önmagukban, sem egymáshoz viszonyítva nem zárultak le ezen a ponton. Somogyi Miklós és Fehér Lajos például 1956 után a legmagasabb döntéshozó szerv, az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai lettek, abban a rendszerben, amely Göncz Árpádot és Kardos Lászlót életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, Jónás Pált és Egri Györgyöt pedig emigrációba kergette. Itt tehát egy hajdan összetartozó társaság egyik része a másik kirúgásához, lecsukásához, kivégzéséhez, egyszóval tönkretételéhez asszisztált. S ma ismét sokan engesztelhetetlenül állnak szemben egymással.

Lehet-e tehát, mint Vitányi teszi, potenciális együttesnek, vitázó, de épp ezáltal egymást kiegészítő társaságnak tekinteni – Püski Sándortól Lukács Györgyig – az egykori „magyar messiásokat", akik a jövő demokratikus szocializmusának útját keresték? (Vitányi e sorból a jelek szerint az egyik oldalon csupán Rákosi Mátyást, Révai Józsefet, Hollós Ervint, egyszóval a „vonal embereit" zárná ki, a másikon pedig természetesen a fasisztákat.)

De éppen ezt a Nagy Ábrándot csúfolták meg az elmúlt évtizedek. Túl az egyéni pályafordulatokon és szembekerüléseken, pontosan a húszéves Vitányiék által gyakorolt toleráns vitaszellemet – a demokráciát – adta fel és árulta el ez a nemzedék, nem is egyszer, országos és muharaysta méretekben egyaránt.

Az első árulást, 1947-ben és a következő években, a kommunisták követték el. A Sztálin halálát követő olvadás, a rehabilitációk és felülvizsgálatok éveiben alig győztünk egymástól utólagos bocsánatot kérni az egymás ellen elkövetett vétkek és inkorrektségek miatt. 1956 ígéretes tavaszán már úgy látszott, kommunista reformerek, szociáldemokraták, népiek, polgári liberálisok, mind végérvényesen megtanultuk, mit nem szabad egymás ellen – és más ellen – a jövőben elkövetnünk.

Ötvenhat után ezt a tilalmat – aktívan és könyörtelenül – elsősorban a hatalom és a hozzá csatlakozók szegték meg. De becsapnánk magunkat, ha tagadnánk, hogy a különböző csoportok, ha többnyire passzívan is, nemegyszer kihasználták, hogy a hatalom differenciált közöttük, vagy éppen kijátszotta őket egymás ellen.

Ma pedig – más megoszlásban – újra elkezdődtek az agresszív, minden igazi vitát kizáró kirekesztések, a megbélyegző minősítések, amelyek szerencsére még nem járnak büntetőjogi következményekkel, de nem sok jót ígérnek a jövőre. Vitányi is feltételezhetően erre gondolt, s ennek megelőzése érdekében mutatja fel a múltbeli pozitív példát, a követendő mintát. Munkáját azzal tehetné teljessé, ha folytatná könyvét, s a történet keserves, de annál több tanulságot hordozó folytatását is megírná.

A magyar kisember megaláztatásának emlékműve

Megint egy döbbenetes, megrázó erejű film az ötvenes évekről, holott azt hihetnénk, hogy ezt a témát – legalábbis a film műfajában – nagyjából már kimerítettük.

De megint kiderül, hogy nemcsak nagy fehér foltok, fontos felderítetlen részletek vannak még arrafelé, hanem az is, hogy egész nemzeti és társadalmi önismeretünk egyik nélkülözhetetlen forrásvidéke ez a néhány súlyos esztendő.

Elég sokat írtunk, beszéltünk már a nagy koncepciós perekről; filmet láthattunk a budapesti kitelepítésekről, tudunk valamit az akkori internálótáborokról, s hallottunk a recski kényszermunkatáborról is, noha ennek rémségeit még mindig nem tárták fel itthon. S most itt van egy új, közel ötven interjúra épülő, kiváló dokumentumfilm a hortobágyi munkatáborokról, ahová – istállókba, juhakolba, az állami gazdaság rabszolgáiként – zömmel a Dunántúlról, a jugoszláv határszélről hurcolták el ezrével, családostul az embereket: kisiparosokat és értelmiségieket, fiatalokat és öregeket, kuláknak minősítetteket és szegényparasztokat, magukat a hitleri időkben is magyarnak vallott németeket, Auschwitzot is megjárt zsidókat, jugoszláviai rokonokkal „rendelkező" aktív kommunista párttagokat – vegyesen.

Szabályos deportálás volt ez, marhavagonokba zsúfolt emberekkel, akik között sokszor a vagonok és a listák összeállítói is ott szorongtak. A filmben megszólaltatott zsidó házaspár pedig párhuzamot vonhatott az előző „nagy utazással", amelynek végén Mengele doktor várta őket, hogy szüleiket és két gyermeküket egyenesen a gázkamrába küldje. Még egy évtized sem telt el azóta.

A Gulyás fivérek filmje megrendítő emléket állít a magyar kisember megaláztatásának, s csaknem olyan katartikus hatással van a nézőre, mint a megszólaltatott áldozatokra, akiknek szemmel láthatóan óriási élmény, hogy végre kibeszélhetik

In: Gulyás Gyula– Gulyás János: *Törvénysértés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai.* (Bp.) 1989. Láng Kiadó, 115–118. p. *Forrás,* 1989. 2. sz. 58–60. o.

magukból mindazt, amit nemcsak átszenvedniük kellett, de egészen mostanáig még elhallgatniuk is.

Külön nagy élményt szereztek a film készítői ezeknek az embereknek azzal, hogy az interjúk elkészülte után összehívták őket. Jó harminc év után most először találkozhattak egymással, s együtt nézhették végig a róluk szóló, félig kész filmet is. Benne az egykori őreikkel, uraikkal és parancsolóikkal készített interjúkat is. S ezen a ponton mutatkozott meg legjobban emberségük és emberi fölényük. Mert felháborodtak ugyan a hazugságokon, de aztán inkább szívből kinevették a képmutatást, és elhessentették a bosszúnak még a gondolatát is.

Nekünk azonban, miközben jól tudjuk, hogy ez a film róluk és értük, a nem csupán ártatlanul, de merőben értelmetlenül és oktalanul meggyötört kisemberekért készült, érdemes kissé elidőznünk a másik oldalnál, a bemutatott tettesek figuráinál is.

Azt hiszem, ez az első eset, hogy ilyen tárgyú dokumentumfilmben nemcsak az áldozatokat, hanem őket is bemutatják. Legalább néhányukat, akiket sikerült elérni és a felvevőgép elé ültetni. Ennyi is elég ahhoz, hogy meggyőzze a mai fiatal nézőt: Rákosi Mátyás nem egyedül „csinálta" az ötvenes éveket. Voltak készséges segítőtársai nemcsak „fent", hanem „lent" is, nem is kevesen. A film készítőinek tudását, művészetét és szerencséjét egyszerre dicséri, hogy az itt szerepeltetett három figurával talán éppen a három legjellegzetesebb típust sikerül bemutatniuk: a közönyös parancsvégrehajtót, a paranoiás szörnyeteget és a cinikus, minden kurzust kiszolgáló kádert.

De bármennyire különböznek is egymástól, abban mégis hasonlítanak egymásra – és tapasztalat szerint az akkori embertelenségek legtöbb más végrehajtójára is –, hogy igazában nem bántak meg semmit. Nem hajlandók szembenézni múltbeli önmagukkal és tetteikkel, csupán kibúvókat vagy mentségeket keresnek. Gulyásék filmje ezt is pompásan megmutatja.

A deportálandók begyűjtésében részt vevő egykori ÁVH-s sorkatona – ma juhász a Hortobágyon, megnyerő arcú, ízes magyar beszédű, középkorú férfi – személetesen előadja, miként hatoltak be a házakba, állították falhoz, hurcolták el s alázták meg az embereket, s arra büszke: „[...] probléma nem volt belőle. Még 56-ban sem, az ellenforradalomkor sem, engem nem keresett meg senki sem azért, hogy én ávós voltam. Azok az emberek tudomásul vették, hogy nekem ezt csinálni kell, hogy nekem ez a feladat egyelőre. Ők meg valamit elhamarkodtak, vagy nem jól gondolták meg, ezért kerültek arra a sorsra, arról meg én nem tehettem. [...] ők, amit csináltak, ők feleltek érte, engem meg azért tartottak, hogy én meg csináljam azt, ami a kötelességem."

A második, aki az egykori deportáltak egybehangzó állítása szerint a hortobágyi tábor egyik hatalmaskodó, szadista réme volt, utóbb vallási mániába esett. A kamera bemutatja a lakása falait borító szentképeket, ő maga csak látomásairól, lebegéseiről beszél. Amikor a riporter megkérdi, megvert-e embereket annak idején, előbb kereken letagadja, majd egy-két „fenyítést" elismer, de ezekért a „provokatív" áldozatokat okolja, továbbá a hruscsovi politika „álliberalizmusát": „szinte azt gondolták már az emberek, hogy itt most már minden összeomlik. Mert annyira megroppant a forradalom vagy szocializmus, hogy mondjam, gerince..."

Végül a harmadik, a hortobágyi állami gazdaság jelenlegi igazgatója, aki 1949-ben ugyanott főkönyvelő volt, lényegében ma is afféle üzemi problémát, a munkaerő-problémák megoldási kísérletét látja az egész kérdésben. „Tehát – mondja –, ha úgy tetszik, vállalom annak a korszaknak a botlásait is, mert mondom, én hiszek abban, hogy azok jogosan kerültek ide, és szükségszerű volt az ide hozataluk." Nincs egyetlen sajnálkozó szava sem.

El kell viszont gondolkodnunk azon, amit arról mondott, hogy nem azonosítja magát az „utólagos okosokkal", akik állítólag már akkor is tisztán láttak stb. – ő ma is öntudatosan vállalja akkori hitét.

Csakugyan, melyik a jobb – vagy még inkább, melyik a rosszabb? A hibás, rossz, embertelen politika nyitott szemű – azaz cinikus – kiszolgálása, vagy hittel – azaz vakhittel – való szolgálata? Ha az első morális tekintetben megvetendőbb is, úgy vélem, a másodikat sem menti a hit „tisztasága".

Nem tudtuk, mi folyik körülöttünk, mi történik az országban? Áttekintésünk persze nem lehetett róla, de azt mindenki észrevehette, hogy szűkebb vagy tágabb környezetében emberek egyszer csak eltűnnek, hogy emberekkel olyan dolgok történnek, amit egy-két évvel korábban még embertelenségnek neveztünk. Az egyszerű emberek ezt észre is vették, sőt többé-kevésbé pontosan tudták. Tudták persze az osztályhelyzetük vagy egyéb ok miatt veszélyeztetettek is. Csak mi, az akkori „elkötelezettek" nem tudtuk, s minél nagyobb morális szenvedéllyel törekedtünk a világ „megforgatására" és megváltására, annál kevésbé. Mert ideológiai érvekkel elhárítottuk magunktól a valóságot, akárcsak azok a náci érzelmű németek, akik annak idején szintén „nem tudták", mi történik Himmler koncentrációs táboraiban.

Annak a bizonyos hitnek a tisztaságát vagy inkább őszinteségét pedig – utólag – éppen az fémjelzi, hogy az igazság feltárulása, azaz az 1953-as kormányprogram

vagy legkésőbb a XX. kongresszus után mennyire volt képes valaki szakítani saját vakságával, s tevőlegesen közreműködni az egész nép ellen elkövetett bűnök és hazugságok leleplezésében.

Nekem legalábbis erről szólt ez a nagyszerű film.

A kéz Ézsaué – de kié a hang?

Az Élet és Irodalom 1987. évi 35. [augusztus 28-i] számában a szerkesztőség azzal zárja le a vitát a Rajk-per mindeddig feltáratlan és homályos hátteréről, hogy „annak folytatása szakfolyóiratok dolga". E jól hangzó javaslat gyakorlati kivitelezése azonban alighanem nehézségekbe ütközne. Az még a kisebb akadály, hogy történész szakfolyóirataink talán nem fogadnák kitörő örömmel a témát, más szakmák orgánumainak közlési készségéről pedig még kevésbé vagyok meggyőződve. A fő probléma – önmagukra és szakmai becsületükre adó történészek számára – a források hozzáférhetőségének kérdése. Az idevágó politikai és rendőri iratanyag ismerete nélkül ezekről a dolgokról csak spekulálni lehet. Márpedig ez a dokumentumanyag mind a mai napig szigorúan zárolt.

Helyesebben: néhány hónap óta úgy tűnik, hogy mégis van egy – egyetlen – történész, aki sok mindenbe vagy legalábbis egyes iratokba és titkos forrásokba betekintést nyerhet. Legalábbis erre vallanak dr. Zinner Tibor sűrűsödő nyilatkozatai és interjúi, amelyek például a *História* 1986. évi 5–6. számában, az *Élet és Irodalom* 1987. évi 30. [július 24-i] számában láttak napvilágot, legutóbb pedig a Magyar Rádió *Gondolat – jel* című műsorában hangzottak el. Ezekkel kapcsolatban szeretnék két szakmai jellegű kifogásomnak és egy tartalmi jellegű benyomásomnak hangot adni.

Szakmai szempontból súlyosan kifogásolható Zinner dr. – bizonyára kéretlen – monopolhelyzete a koncepciós perek forrásanyagának kutatása terén. A monopolhelyzet ezen a területen nemcsak szokatlan és bizarr, de akaratlanul is gyanút kelt és kellemetlen szituációba hozza a kedvezményezettet. Nem szabadna őt annak a gyanúnak kiszolgáltatni, hogy a rendelkezésére bocsátott anyagot – jegyzőkönyveket, vallomásokat, jelentéseket – netán önkényesen, túl szabadon vagy éppenséggel túl szolgaian értelmezi. De még a legteljesebb jóhiszeműséget feltételezve is, merőben szakmai okokból is nélkülözhetetlen a történeti kutatásnál a nyilvánosság, a több szem többet lát elvének érvényesítése. Hát még az ilyen anyagnál,

Élet és Irodalom, 1987. október 9. 4. o.

a konstruált kihallgatási „jegyzőkönyvek", „önvallomások" értelmezésénél! Zinner dr. többször is hivatkozik – általánosságban – a peranyagokra, jegyzőkönyvekre stb. De akinek – a kihallgató asztal vagy a bírói pulpitus bármelyik oldaláról – valaha is volt dolga ilyen iratokkal, az jól tudja, hogy még a legegyszerűbb ügyekben is hány variáció, hány hazugság vagy feltételezés szerepel. Idézetet itt mindenre és mindennek az ellenkezőjére is lehet találni!

A másik szakmai kifogás dr. Zinner műfaját illeti. Új felfedezéseit és értelmezéseit mindeddig csak interjúk és öninterjúk formájában publikálta, ahol nincs szükség a dokumentálás és a „lábjegyzetelés" ósdi és unalmas technikájának alkalmazására. E műfajban bármit ki lehet jelenteni bizonyítás nélkül. Mit szólna a szakma és a közönség, ha mondjuk, a honfoglalás vagy az 1848-as forradalom kérdésében próbálna valaki egy merőben új felfogást dokumentálatlanul előadni? A koncepciós perek és egyéb törvénytelenségek tekintetében pedig különösen sok volt a hazugság, semhogy a közvélemény komoly bizonyítékok nélkül bármit is elhiggyen. Nem fogja, nem fogjuk például beérni ilyenfajta általános utalásokkal a legócskább politikai ponyvairodalomhoz tartozó külföldi kiadványokra (Alain Guérin), a nyugatra szökött főrendőrök szenzációhajhász „leleplezéseire" (Josef Swiatlo) vagy olyan hazai „tekintély" úgynevezett tanúvallomására, aki a magyar tábornoki és főtiszti kart megtizedelő szörnyű justizmordok idején történetesen mindvégig a katonai elhárítás vezetője volt (Révész Géza)! Ennyire talán mégsem kellene lebecsülni sem a téma súlyát, sem az olvasók értelmi képességeit.

Tartalmi vonatkozásban csak benyomásról beszélhetek olyan kijelentések és szenzációs leleplezések esetében, amelyek dokumentum- és forrásbázisát nem ismerem. De határozott benyomásom szerint Zinner dr. általában ismert összes eddigi megnyilatkozásai egy bizonyos irányba „húznak", s ez nem más, mint az egykori Államvédelmi Hatóság [1949 végéig Államvédelmi Osztály – ÁVO] felelősségének lehető csökkentése, pontosabban: az ÁVH önálló, külön bűnösségének cáfolata. „Rákosi egyik utolsó, mindmáig élő koncepciójának" nevezi azt az állítólag ma is létező beállítást, hogy „mindenről az ÁVH tehet". Ilyen állítással azonban – kivált „történeti művekben" – Rákosi bukása óta nem találkoztam, hiszen minden kicsit is tájékozott, épeszű ember tudja ebben az országban, hogy a törvénytelenségek első számú felelőse Rákosi volt. Ez azonban nem elég alap ahhoz, hogy a boldog emlékezetű Céget, ahogy az ávéhás tisztek saját testületüket nevezték, s a Rajk-ügyet meg a többit „realizáló" egész hatalmas politikai, rendőri és „igazságügyi" apparátust Zinner módján holmi szerencsétlen, félrevezetett áldozatnak állítsuk be, amely voltaképpen kényszerhelyzetben tevékenykedett, beszorítva egyrészt Rákosi szervilisen elfogadott zsarnokoskodása, másrészt elvetemült vádlottak (Szőnyi Tibor!) állítólag hazug, beugrató vallomásai, harmadrészt a CIA és más imperialista ügynökségek provokációi, rágalmazó akciói közé.

Az utólagos rehabilitációk korát éljük. És szeretnénk mind teljesebben megismerni az igazságot. Ám adassék meg a szólás és a védekezés lehetősége a hajdani koncepciós perek leleményes forgatókönyvíróinak, az éjszakai becsöngetőknek, a beszervezőknek, a verőlegényeknek és társaiknak is. Nem kétséges, hogy sok fontos ismeretlen részletet tudnának elmondani mindnyájunk és az utókor okulására. Biztos, hogy autentikus források és visszaemlékezések hiányában ma még sok tekintetben „sematikusan" látjuk ezeket a rémségeket és az értük való felelősség pontos megoszlását.

De álljanak ki saját „igazságukkal" ők maguk! Ne a „tudományos objektivitás" mezében csempésszék a tájékozatlanságban tartott közvélemény elé saját verzióikat, amelyekben – benyomásom szerint – bizonyos részigazságok a legvadabb rablómesékkel keverednek. Gondoljuk meg, hogy még a szorult helyzetbe került Rákosi sem merte a maga védelmére felhasználni a most előtálalt olyan „tényeket", hogy a Rajk-ügy – és a sok tucat többi hasonló – a CIA, a Pálffy vezette katonai elhárítás vagy éppen Szőnyi „provokációjának" következménye lett volna!

Éppen elég súlyos és veszedelmes felelőtlenség történt és az elviselhetőnél több hazugság, majd féligazság hangzott már el ezekben az ügyekben – nemcsak 1949–52-ben, hanem azóta is. A tapasztalat szerint még kiagyalóik számára sem jártak sok haszonnal. Most már – újabb trükkökkel való próbálkozás helyett – kicsit felelősebben, komolyabban kellene erről is beszélni.

1987-ben, Gorbacsov főtitkárságának harmadik évében már érzékelhető volt a szovjet rendszer megingása, kivált a belső folyamatokat nagyon jól ismerő szovjet állambiztonsági szervek számára. A támadva védekezés mellett eljött az ideje az előrelátó szerecsenmosdatásnak is. A magyar és szovjet politikai rendőrségnek a magyarországi koncepciós perekért viselt felelősségét próbálta elmosni az *Élet és Irodalom* 1987. július 24.-i számában „Nem törvényszerű törvénytelenségek. Beszélgetés az ötvenes évekről" címmel közölt interjú. Az ebben megszólaló Zinner Tibor főbb állításai a következők voltak: a Rajk-ügy előtti perek egyike sem volt egészében koncepciós per; a Rajk-ügyet az az 1949 februárjában a katonai hírszerzéshez érkezett ügynöki jelentés (CIA-provokáció?) indította el, amely szerint Szőnyi Tibor a háború alatt kapcsolatban állt az amerikai hírszerzéssel; Rajk nevét csak Szőnyi dobta be vallomásában,

annak előtte se Belkin tábornoknak (az ÁVH-nál működő szovjet „tanácsadónak"), se a magyaroknak nem jutott eszükbe Rajk személye; az egész ügyért kizárólag Rákosi felelős (sem a szovjeteknek, sem Kádár János akkori belügyminiszternek nem volt benne szerepük), az ÁVH csak szolgai módon végrehajtotta Rákosi parancsait.

Zinner az interjúban mellesleg azt állította Nagy Imréről, hogy a rehabilitációs bizottságban Rákosi Mátyással és Gerő Ernővel együtt ő húzta el a felülvizsgálatokat. Ezzel szemben már 1954-ben is mindenki tudta, ki késleltette a rabok kiszabadulását, s azt is, hogy a pártvezetésben Nagy Imre volt az, aki a felülvizsgálatokat kezdeményezte és siettette.

Zinner mindezen állításaiban egyrészt olyan nyomtatott forrásokra hivatkozott, amelyeket a szovjet nemzetközi propaganda közismert tollnokai, illetve ügynökei írtak, másrészt olyan – általa szavahihetőnek elfogadott – szövegekre, mint a Farkas Mihály 1957-es perében tanúként felvonultatott bűntársak, Péter Gábor, Révész Géza (1949-ben a katonai hírszerzés vezetője, 1957-ben a Kádár-kormány hadügyminisztere), továbbá Marosán György „vallomásai". (Ezeket a periratokat akkor Zinneren kívül még senki sem láthatta.) Ez a tudományosságra számot tartó forráskezelés és az így előállított „forrásokra" alapozó történelemhamisítás késztette Litván Györgyöt a vitacikk megírására. *(a szerkesztők)*

Kik is csinálták az ötvenes éveket?

Örvendetes és hasznos jelenségnek tartom, hogy filmen, irodalomban, memoárban és publicisztikában mind gyakrabban s mind számonkérőbb hangsúllyal idézik fel az úgynevezett ötvenes éveket, amelyeket – s ez is biztató – ma már ritkábban becéznek „a személyi kultusz korának".

Nem egészen értem viszont, különösen az írók esetében, hogy miért csak – vagy szinte csak – azt idézgetik ebből, ami örökre szégyenletes marad, mert elkövetni vagy elszenvedni egyaránt – ha nem is egyformán! – szégyenletes volt? Miért nem azt is, amire büszkék lehetnének és lehetnénk? Arra az egykor közismert, de mára már jórészt elfeledett, legalábbis homályba borított történelmi tényre gondolok, hogy az akkori esztelenségekkel és embertelenségekkel a magyar írók vették fel az elsők között – kevéssel Sztálin halála után – a küzdelmet, s eleinte néhány újságíróval, majd egyre több más értelmiségivel együtt, mint nagyobb és tekintélyesebb csoport, ők folytatták azt – nagyon erős nyomással és gyakori retorziókkal is dacolva – három teljes éven át.

Természetesen nem minden magyar író vett részt ebben a kockázatos harcban, különösen eleinte. Voltak jó néhányan, akik „végigcsinálták" az ötvenes éveket, azaz gyávaságból, butaságból vagy – ilyen is volt – igaz meggyőződésből mindvégig Rákosit támogatták. Másfelől sokan, akik eleve távol álltak az akkori politikától, éppen kívülálló, párton kívüli vagy éppen veszélyeztetett helyzetük miatt tartották távol magukat ettől a kezdetben kommunista belharcnak tűnő szabadságküzdelemtől, amely a magyar írónak az igazmondáshoz való jogáért indult, s végül, persze más erőknek is köszönhetően, Rákosi lemondatásához vezetett.

Az akkori politikai struktúra olyan volt, hogy az ilyen vitákban, fellépésekben elsősorban a párttagok, a kommunista írók vehettek részt – a meghallgattatás némi esélyével és az azonnali elhallgattatás elkerülésének némi reményével. Így emlékezetem szerint Kuczka Péter *Nyírségi naplója* és Kónya Lajos néhány verse indította el 1953 őszén azt a mozgást, amely egy-másfél éven belül magával ragadta az Írószö-

Élet és Irodalom, 1985. január 25. 3-4. o.

vetség akkori kommunista írógárdájának többségét: Déry Tibort és Zelk Zoltánt, Benjámin Lászlót és Aczél Tamást, Karinthy Ferencet és Devecseri Gábort, Erdei Sándort, Háy Gyulát, Nagy Lászlót és másokat. Ők írták alá 1955-ben mintegy hatvan más kommunista művésszel és értelmiségivel együtt az MDP Központi Vezetőségéhez intézett, nevezetes „írómemorandumot", amely higgadt, de határozott tiltakozást jelentett be a szektás-dogmatikus kultúrpolitika ellen, s többek között Bartókot, Madáchot és Németh Lászlót követelte vissza a magyar kultúrába.

Nem lenne indokolt és hasznos, ha ennek a memorandumnak a történetét – s azét a „munkásaktíváét" is, amelyet az írók megfélemlítésére Rákosi hívott össze 1955 végén, a rá jellemző finom tapintattal, a Rajk-per színhelyéül is szolgált Vasas Székházba – a még életben levő (és itthon élő) résztvevők közül is végre megírná valaki? Vagy ezt még mindig rejtegetnivaló szégyenfoltnak érzik élettörténetükben? S miért? Nem azoknak kellene-e ma inkább szégyenkezniük, akik – velük ellentétben – segítettek meghosszabbítani Rákosi uralmát és a „ötvenes éveket"?

Az előbbi miértre, a dicsekednivaló szégyenlős elhallgatására talán két, némileg ellentétes előjelű magyarázat kínálkozik.

Az egyik az, hogy az írók által is megindított reformmozgalom, mint ez köztudomású, nem állt meg Rákosi bukásánál, s 1956-os tevékenységéért később e mozgalom néhány írórésztvevője is börtönbe került. De ha az 1956–57-es Déry kompromittálhatta is korábbi, például 1954–55-ös önmagát, hogyan kompromittálhatja – mondjuk – Benjámin ekkori költészetét, benne Haraszti Sándorhoz írt megrendítő versét, amely csak jóval később kaphatott helyet gyűjteményes kötetében?

A másik oka ennek a furcsa hallgatásnak az lehet, hogy ezeknek a Rákosi ellen küzdő kommunista íróknak (meg újságíróknak és más értelmiségieknek) jelentős része – nem mindegyike, de erős többsége – 1953–54-ig Rákosi és az általa képviselt vezetés feltétlen híve és buzgó támogatója volt. Ma tehát – joggal – nem éreznék ízlésesnek és helyénvalónak csak a történet második, számára kellemesebb feléről be- és elszámolni.

És így történhet meg – méghozzá egyre sűrűbben – az a képtelenség, hogy ennek az 1945 körül szerephez jutott írói és egyéb értelmiségi nemzedéknek, amelynek súlyos (később még részletezendő) vétkei mellett maradandó érdemei vannak a magyar irodalom, esztétika, történetírás, közgazdaság-tudomány stb. újbóli magára találásában és fellendülésében (talán elég lesz Lukácsy Sándor, Karinthy Ferenc, Kurtág György, Hanák Péter, Kornai János nevét említenem), nemcsak a Rákosi-féle vezetés és szellem elleni tudatos tevékenységét ítélik feledésre, hanem

egyenesen az ő nyakába varrják, vagy elsősorban rajta kérik számon az ötvenes évek rémségeit és visszásságait.

Nem képzelődöm. Abody Béla, aki sok éve variálja ezt a témát, az *Élet és Irodalom* 1984. június 22-i számában, a budapesti bölcsészkar ötvenes évekbeli viszonyaira emlékezve, egyenesen azt írja, hogy „a revizionistának maszkírozott igazi, békebeli „rákosisták" voltak azok, „akik annak idején mindent megtettek, hogy a szükségszerűen rossz állapotok fölöslegesen rosszá zülljenek".

Másoknál is – valamely okból önigazolást kereső íróknál és művészeknél – megfigyelhető, hogy azokról az időkről írván, negatív példa gyanánt még véletlenül sem a sztálinistának megmaradt figurák vagy a mindenkori hatalmat mindenkor elvtelen buzgalommal szolgáló közéleti lakájok jutnak eszükbe, hanem – hogy, hogy nem – szinte mindig a kivégzett, börtönt járt vagy félreállított (de ma már nem élő), másik megoldásként pedig az 1956 óta emigrációban élő volt revizionisták.

Ne legyen félreértés: nem védettséget, vadászati tilalmat próbálok kivívni egy kihalóban lévő egykori politikai állatfaj számára. Ellenkezőleg, a kölcsönös tanulság érdekében azt szeretném, ha élethűbben ábrázolnák. [(Az itt következő részt az Élet és Irodalom akkori szerkesztősége kihagyta a megjelent cikkből.– A szerkesztők.) Mert Méray Tibor és Aczél Tamás örökös Prügelknabeként szerepeltetése, valljuk meg, kissé olcsó és sematikus megoldás. S az akkori hatalom kétlelkűségének bizonyítására nem elég meggyőző – és nem is nagyon ízléses – példa az angol krimiket olvasó Gimes Miklós alakjának felvillantása sem. Pedig, tisztességesen megírva, mélyebbre ásva, éppen az ő tragikus története lehetne a legalkalmasabb modellje egy típus igazi bemutatásának: a magyar-zsidó értelmiség legműveltebb, progresszív rétegéből származó fiatalember, aki igazságkereső lelke egész szenvedélyességével elfogadja a Párt igazát; szakít családja szellemi és morális hagyományaival, s a Szabad Népben éppen ő támadja meg az e hagyományokat leginkább megtestesítő emigráns Jászi Oszkárt; Révai József egyik kedvence és ideológiai-irodalmi hadsegédje lesz, többek között a Déry ellen rendezett Feleletvitában is. 1953 után ismeri fel tévedéseinek súlyát, és a maga szenvedélyes, gátakat tépő, józan mérsékletet és önérdeket nem ismerő módján igyekszik azokat jóvátenni. Elsőként követeli a Tito-rehabilitáció hazai konzekvenciáinak levonását, a Nagy Imre körül tömörülő ellenzéki csoport legradikálisabb tagja lesz, 1956. november 4-e után pedig illegális mozgalmat szervez. Így járja végig – a bitófáig – teljes végletességében azt az utat, amelyet mi, többiek, legfeljebb fele- vagy negyedrészében tettünk meg mindkét irányban.]

A legfontosabb kérdés azonban természetesen mégiscsak az, hogy a következő nemzedékek mit tudnak tanulni azokból az évekből és ezekből a sorsokból. És, mellesleg, az ő véleményük, ítéletük fog bizonyára a legtöbbet nyomni e hányatott nemzedék utólagos történelmi megítélésében és irodalmi ábrázolásában.

Ezért fogadtuk barátaimmal együtt már-már izgatott érdeklődéssel a hírt, hogy egy mostanában sokat emlegetett, s nemcsak tehetségesnek, hanem okosnak is mondott fiatal író darabot írt az egykor „úrifiúk" gúnynéven ismert írócsoport vagy -klikk ötvenes évekbeli szerepéről. E csoport tagjai, részben a *Nyugat*-nemzedék nagyjainak közvetlen leszármazottai, ha nem is a görög sorstragédiák imént idézett formájában, de a maguk módján ugyancsak nagyon jellegzetesen testesítették meg a szóban forgó, előbb „rákosista", majd „revizionista" értelmiségi típust. 1945 után csatlakoztak a kommunista párthoz, s fiatalos mohósággal vetették magukat az új irodalmi életbe, amelyben teljesen otthon érezték magukat, s ahol magabiztosságukkal, politikai újoncságukkal és kihasználhatóságukkal, svádájukkal és szinte hazulról hozott formakészségükkel gyorsan érvényesülve, bizonyára sok sebet ütöttek érdemes, de nehézkesebb vagy védtelenebb írótársakon. Volt köztük, aki vezető irodalompolitikai szerepet is vállalt, s minden természetes emberi jósága, segítőkészsége ellenére „hivatalból" részt vett az Írószövetség – mások által elhatározott és irányított – szégyenletes „megtisztításában". 1953 után valamivel később „ébredtek", mint a falusi hátterű vagy például szociáldemokrata munkásmozgalmi múltú, a nép és az ország helyzetét jobban ismerő társaik, s ezért Révai József rövid ideig ki is tudta őket játszani amazok kezdődő lázongása ellen. De 1954-től már ők is csatlakoztak a szélesedő Rákosi-ellenes irodalmi fronthoz, s ettől se csábítással, se fenyegetéssel nem hagyták magukat eltéríteni. Nem hinném, hogy heroizmusból. Egyszerűen hazataláltak.

Dióhéjban ennyi az ekkori története ennek a csoportnak, amelynek identitását még fügefalevél is alig fedi Spiró György A kert című drámájában. A témaválasztást ma is kitűnőnek tartom, az írói kivitelezést ellenben – pontosabban az ábrázolás emberi és politikai hitelességét – teljesen elhibázottnak, mert csak azt illusztrálja, milyen előítéletek és tévképzetek tapadnak a témához még a negatív hősök világától nem is oly távol élő fiatalok körében is. És mennyi tájékozatlanság, féliginformáltság!

De szabad-e irodalmi művön történelmi vagy politikai hitelességet számon kérni? Mellőzve itt a kérdés általánosító eldöntését, meggyőződésem szerint igenis szabad, ha maga a mű oly közvetlenül politikai és személyes célzatú, s oly kevéssé irodalmi ihletésű, mint ez, s ha maga a szerző köti az ábrázolást félreismerhetetlen figurákhoz, a cselekményt pedig felcserélhetetlen eseményekhez, történelmi dátumokhoz.

A csalódást nem az okozza, hogy a darab ítélete elmarasztaló. Lehetne akár igazságtalanul kemény, de ha a valóságos kettőséget, kétlelkűséget tenné a mérlegre, elgondolkoztató vagy vitára sarkalló lenne. Így azonban egyszerűen hamis, naiv és szimplifikáló. Az ötvenes éveket az ötvenes évek sematizmusával ábrázolja. A kertben üldögélő őrült költőt körülvevő normális figurák ugyanis cinikus karrieristák, köz- és magánéletükben egyaránt tökéletesen felelőtlenek és romlottak. Ez az ábrázolás téves, mint a mintául szolgáló egyedek és a típus jellemzése, és semmitmondó, mint a kor rémségeinek és bizarrságainak magyarázata.

Ezekre az írókra és erre a kommunista értelmiségi típusra ugyanis az 1953 előtti „vaskorban" éppen nem a cinizmus, hanem a fanatizmus, a szemellenzős és öngerjesztő vakhit, az erőszakolt azonosulás, vagyis önmaguk megerőszakolása, korábbi morális, szellemi és ízlésbeli normáik feladása, illetve felcserélése volt a jellemző. Ami az illegális mozgalomban felnőtt kommunistáknál ugyancsak szektarianizmus volt, de szervesebben alakult ki, őnáluk különösen mesterkéltnek és erőszakoltnak hatott.

Mint a korra adott magyarázat pedig a cinizmus azért alkalmatlan, mert cinikusok minden korszakban voltak és vannak, a hívő és átalakuló korokban is, de ilyenkor juthatnak a legkevésbé meghatározó szerephez.

A cinizmusnak mégis fontos funkciója van a darabban. Ez ugyanis az 1954-es pártkongresszus napjaiban, a Rákosi és Nagy Imre közti pozícióharc idején játszódik, s az addigi rákosista aranyifjak átnyergelésének, Nagy Imréhez való csatlakozásának pillanatát igyekszik megragadni. Hősei az átállást egy frissen szabadult és rehabilitált barátjuk hideg fejjel kitervelt felhasználásával akarják végrehajtani.

A valóságban ezek a rehabilitáltak akkor még inkább az orvosi várószobákban üldögéltek, mint a hatalom előszobájában. Örültek, hogy élnek, s néhány hűséges barátjuk szóba áll velük. Rákosi hatalma még nem rendült meg igazán. A szerző elfelejti, hogy 54 után – a számsorban is, a magyar történelemben is – nem 56, hanem 55 következik: Rákosi utolsó nagy megerősödése, a márciusi határozat, az „új szakasz" visszavonása, önkritikák, kizárások, leváltások, lapelkobzások, színházi premierek betiltása, néhány letartóztatás, a lázongó írók elleni „lincs-aktíva". És elfelejti vagy nem tudja, hogy erre az újabb fagyhullámra darabjának gátlástalan, mindenre kapható hősei nem újabb fordulattal, önkritikával vagy denunciálással

válaszoltak, amire pedig maga Darvas József mutatott jó példát a „túllicitálókról" írt 1954. végi cikkében, hanem valamennyien aláírták a már említett írómemorandumot, ami nyílt szembeszegülést jelentett az akkor nem éppen átmenetinek mutatkozó Rákosi-rezsimmel. Cinikus karrieristák nem így szoktak viselkedni. S úgy sem, ahogyan ők 1956 után viselkedtek: visszavonulva a közszerepléstől a munkához, az irodalomhoz, megértve, hogy korábbi tévedéseik között az egyik legsúlyosabb éppen saját alkatuk és életfeladatuk félreismerése volt.

Spiró tehát, azt hiszem, ott téved, hogy ennél a rétegnél épp ezekben az években (1954–57) a helyezkedési vágyban látja a fő mozgatórugót, holott ez – akkor – az előzőleg magára vállalt és vele eljátszatott szerep miatti szégyenérzet és bűntudat, a koncepciós perek és a nemzet egészén elkövetett bűnök feletti erkölcsi megrendülés s egyben a becsapottságból eredő düh és revoltálás volt. Ez lett, ha még jól emlékszem, a sokat emlegetett revizionizmus érzelmi és morális alapja. (Gondolati tartalma oly heterogén volt, olyan széles skálán mozgott, hogy elemzése itt most túl messzire vezetne.) De ha a félmúltat valakik most csakis őrajtuk, akik „bevallják", akarják számon kérni, ez olyan, mintha a bűnöknél is veszedelmesebbnek tekintenék a bűntudatot, a rossz mámornál is rosszabbnak a kijózanodást.

Mindez persze nem annak bizonygatására szolgál, mintha ezt az értelmiségi típust vagy réteget – bennünket – kizárólag nemes indulatok fűtöttek és mozgattak volna. Bizonyos, hogy már kezdetben, a negyvenes évek szép honfoglaló lendületében és lelkesedésében az önfeláldozás mellett szerepet játszott az önérvényesítés is. Nem kétséges, hogy amikor az ifjúkor magányos útkeresése és sokunk esetében a zsidó léttel járó pokoljárás után megízleltük a valahova tartozás jó ízét, a kollektivitás melegét, egyúttal egy erős és növekvő hatalomban való részesedés mámorát is éreztük és élveztük – legalábbis egy ideig.

Azután jött a mélypont, az a néhány év, amikor „elkötelezett" értelmiségi számára alig volt megállás, amikor csak a kivételesen humánus alkat, az el nem fojtott ízlés, a hatalomnélküliség, a szerencse vagy a kellő időben bekövetkezett kirúgatás vagy letartóztatás mentett meg sokakat igazi gazságok elkövetésétől. Spiró hősei – sokakkal együtt, akiknél ezt nem szokták emlegetni – ekkor írják szörnyűséges dicsőítő vagy – ami még rosszabb – éberségre uszító műveiket, zsdanovi szellemben fogant esztétikai dolgozataikat (amelyek ma már kifejezetten paródia gyanánt hatnak), s bonyolódnak csúnya klikkharcokba az Írószövetség más, nem kevésbé pártos, de a valóságból mégis többet érzékelő csoportjaival. Ekkor nyerik el Révai József kétes értékű dicséretét: „Nekünk kedvesebb egy olyan volt polgári értelmiségi, aki leküzdötte polgári örökségét, mint egy olyan volt szociáldemokrata vagy frakciós munkás vagy deklasszált kispolgár, aki nem küzdötte le." (Mert a szociáldemokrata vagy az Eötvös-kollégiumi múlt természetesen egyaránt „mínusz" és egyaránt „leküzdendő").

Ezt a „leküzdési" igyekezetet és folyamatot kellene egyszer jól megírni. Kár, hogy Spiró nem ezt próbálta meg, hanem Abodyhoz hasonlóan arra a soha meg nem válaszolható kérdésre keresett választ, hogy kik is voltak, akik a „szükségszerűen rossz állapotokat" még rosszabbá züllesztették. Ebből csak terméketlen pletyka és egymásra mutogatás jöhet ki. Az igazi kérdés, amelyre írónak, történésznek, szociológusnak, pszichológusnak, politológusnak választ kellene keresnie, nagyjából így hangzik: miféle kor, miféle rendszer volt az, amely annyi jóravaló, sőt kiváló, morálisan és szellemileg igényes embert is – átmenetileg vagy végleg és jóvátehetetlenül – szörnyeteggé tudott formálni?

Csakugyan azzá lettünk, rövidebb vagy hosszabb időre, kisebb vagy nagyobb mértékben, ki-ki alkata, temperamentuma s nem utolsósorban az akkor kezében levő hatalom nagysága szerint. Nem „mindenki", ahogy az igazi cinikusok, saját felelősségük eltüntetése érdekében beállítani szeretik – de sokan. És nem egyformán: nem egyforma mértékben, de ennek lemérésére nincs mértékegységünk; nem is egyforma úton, hiszen a négy-öt főbb életút-típuson belül is csaknem annyi változat volt, ahány ember. Már csak ezért is értelmetlen általánosítani, sommásan ítélkezni: ha vannak is típusok, a felelősség nem kollektív, hanem egyéni, s merem remélni, hogy a túlvilági vagy történelmi mérlegelés a későbbi éveket is beszámítja majd. Mert akkor kiderülne, hogy még Rákosi egyik-másik közvetlen támasza is meg tudta lelni végül az emberi és szellemi feltámadás útját, miközben az ötvenes évek nem egy áldozata, valódi vagy álmártírja – és fölényes kritikusa – utólag csak azt bizonyította be, hogy nem is olyan érzéketlen a hatalmi csábításokkal szemben – ha ki van téve ilyeneknek.

Méricskélés és egymás vádolgatása helyett okosabb és hasznosabb, ha a résztvevők elsősorban a saját múltjukkal és felelősségükkel próbálnak nyíltan szembenézni. Csakis így összegeződhetnek, sok és sokféle tapasztalatból, a mának és a jövőnek szóló tanulságok.

Ezeket azonban mégiscsak a fiatalabb generációknak kell a maguk számára megfogalmazniuk. Elfogulatlanul, keményen, személyekre való tekintet nélkül. Úgy, ahogy Nádas Péter tette az *Egy családregény végé*ben. Ahogy Tokaji András és Rainer M. János tárták fel és elevenítették meg – dokumentumokból – igazi

beleéléssel, de már az utókor tisztánlátásával az ötvenes évek zenei és irodalmi vitáit.

Ha nekik sikerült, másoknak is sikerülni fog.

Amint a Kádár-rendszer bomlása érezhetővé, a vele szemben álló ellenzék pedig mind aktívabbá vált, a Kádárral annak idején kiegyező értelmiségiek közül többen úgy próbálták hitelteleníteni az ellenzékieket, hogy azt hirdették: közülük korábban, 1956 előtt számosan rákosisták voltak. Ezt fejtette ki Abody Béla is az Élet és Irodalomban 1984. június 22-én „Nagy Péter és társai" címmel megjelent cikkében. Mondanivalójának lényege az volt, hogy a budapesti bölcsészkaron a kommunista párt vonalát képviselő vezetők mindvégig – az ötvenhatos forradalom után is – rendesen viselkedtek (például őt is megmentették a kizárástól), míg az 1954–56-ban magukat revizionistának maszkírozó rákosisták – a Kádár-kori ellenzékiek – tették az ötvenes években az állapotokat „fölöslegesen is rosszá".

Ez a cikk késztette Litván Györgyöt arra, hogy a lap szerkesztőségének nyomban levelet írjon, mellékelve hozzá a fenti vitacikket, amely Spiró György akkoriban elkészült *A kert* című darabjának szemléletével is vitába szállt. A szerkesztőség az 1984. július eleje óta ott fekvő írást csak fél év múltán, 1985. január 25-i számában közölte. A következő napokban a cikkre jó néhány olvasó reflektált levélben (többnyire egyetértően), ezeket azonban a lap nem közölte.

Nagy publicitást kapott viszont Grósz Károly, az MSZMP KB tagja, budapesti első titkár reagálása. 1985. február 13-án, Budapest felszabadulásának negyvenedik évfordulóján tartott ünnepi beszédében Grósz egyebek közt kijelentette: „Vannak azonban, akik mostanában mind gyakrabban és mind számonkérőbb hangsúllyal kutatják, kik is csinálták az ötvenes éveket? Ne keressék őket! Itt vagyunk."

Abody csak az 1985. június 7-i számban válaszolt Litván György cikkére, anélkül, hogy érdemi érvekkel szállt volna szembe a vitacikkben kifogásoltakkal. Litván György *Vita helyett válasz* címmel június 10-én írt rövid reflexióját (lásd a következő oldalon) a szerkesztőség már nem közölte. A június 14-i számban jelent meg Ungvári Tamás hosszabb írása, amelynek címe Abody egy mondatát ismétli, idézőjelek közt: „A halál nem alibi" (ezt Abody a Nagy Imre-perben kivégzett Gimes Miklósra vonatkoztatta). Ungvári több ponton vitatta Abody állításait és nézőpontját, s tiltakozott „minden olyan felosztás ellen, amely a magyar irodalom elmúlt negyven évének résztvevőit „tiszták"-ra és „megtévelyedettek"-re osztja. Az *Élet és Irodalom* június 28-i száma közölte még Szabolcsi Miklós magyarázkodó hangvételű cikkét: „Ötvenes évek – mai tanulságok". A kérdés körüli vita azonban változó formákban és fórumokon azóta sem ért véget.

(a szerkesztők)

Vita helyett válasz

„Jobb későn, mint soha" – hirdeti meg Abody Béla már a cikk címében a vitára való maga-elszánását. De vitamódszerében inkább azt a jelszót követi: jobb későn, mint hamar. Négy-öt hónap elteltével ugyanis már senki sem emlékszik pontosan az eredeti cikkre, s így sokkal könnyebb a csúsztatások, a csavarások, a másrólbeszélés és a teljes kiforgatás régóta ismert technikáit alkalmazni.

Én a „fényes szellők" nemzedékének szerintem túl gyakran idealizált és romantizált képével szemben azt írtam meg az „ötvenes évek" fiatal „pártértelmiségéről", illetve annak egy részéről, amelyhez magamat is számítom, miként váltunk fanatizált „szörnyetegekké", majd miként próbáltuk, Sztálin halála után feleszmélve, megrövidíteni Rákosi uralmát és „jóvátenni a jóvátehetetlent". Hogyan vitatkozzam valakivel, aki ezek után azt mondja rólam, hogy az elmúlt évtizedek „kanonizált" felfogását hirdetem, „kötelezővé" akarok tenni egy magatartás-mintát és életutat, és letagadom a régi bűnöket, miközben megtagadom őket?!

Nem kívánom sem az ÉS vendégszeretetét, sem az olvasók türelmét próbára tenni hosszadalmas helyreigazítással, az Abody által összekuszált tények ismételt rekonstruálásával, az általa előszeretettel alkalmazott féligazságok valódi összefüggéseinek bemutatásával. Őt pedig amúgy sem tudnám meggyőzni: múlt és jelen, kontinuitás és diszkontinuitás kérdéseiben minden jel szerint szakadék van közöttünk. Mindössze három ténymegállapításra szorítkozom.

Írásomban nem utolsósorban az 1953 utáni írói–újságírói szabadságküzdelem elfelejtett tényeit igyekeztem feleleveníteni. Abody ezeket – a Dérytől és Benjámintól az „úrifiúkig" terjedő akkori egységfront tényével együtt – úgy próbálja visszagyömöszölni a jótékony feledés zsákjába, hogy ezt a korszakot összemossa az irodalmi boszorkányperek és üldözések előző, 1953 előtti korszakával, amikor Déry és Benjámin elsősorban áldozatok, az „úrifiúk" pedig – való igaz – üldözők vagy üldöző-segédek voltak. Előzékeny feltételezését, hogy én magam azokban az években „tisztességesen" viselkedtem volna, az 1953 előtti időszakra nézve sajnos

---

Publikálatlan. Megírás dátuma: 1985. június 10.

kénytelen vagyok megcáfolni. De éppen ezért nem lépek és nem is léphetek fel azzal az abszurd igénnyel, hogy a magam vagy a „magunk" modelljét próbáljam egyedül érvényesnek vagy éppen kötelezőnek elfogadtatni. Ellenkezőleg, mint elkerülendőt igyekeztem, tanulságul, de reálisan bemutatni. És ugyanebből következik az is, hogy őszinte és kissé irigy tisztelettel nézek és gondolok azokra az értelmiségiekre, akik erőszakkal és csábítással dacolva is tiszták és tisztességesek tudtak maradni. (Különösen, ha ezt a nemes magatartást később is megőrizték.) Róluk egy mondat erejéig cikkemben is említést tettem, de a cikk kifejezetten nem róluk, hanem az irodalmi és közéleti harcokba belekeveredett kommunista értelmiségiekről szólt. Értelmetlen tehát olyasmit számonkérni egy íráson, ami annak nem tárgya. És olcsó demagógia a vétlenek számára is „bűnbocsánatot" követelni.

Abody azt gyanítja, hogy titkos naptárt hordok a fejemben arról, meddig kellett és „meddig illett" Rákosit támogatni, s mikor kellett ezt abbahagyni. „51-ben, 53-ban, 56-ban, netán később? – kérdi. – Vagy soha?" Gyanúja ez egyszer talált, csupán a feltételezett évszámok tekintetében nem pontos. A magam részéről úgy vélem, legkésőbb 1947-ben kellett volna abbahagyni.

Az emlékezetes 1953

A szomorú nevezetességű „ötvenes évek" sorában 1953-at kivételes hely illeti meg. Aki Magyarországon felnőtt fejjel átélte, még ha nem figyelt is különösebben a politikára, haláláig emlékezni fog két akkori – összefüggő – eseményre: Sztálin halálára március elején és Nagy Imre beszédére az új kormányprogramról július elején. Bárhogy érzett és gondolkozott, bárhol állt is valaki akkoriban, mindenképpen éreznie kellett, hogy nagyon fontos változások küszöbére érkeztünk.

Az év első hónapjai a sztálinista „szocializmusépítés" minden addigi rekordját és rémségét felülmúlták. A rendelkezésre álló adatok szerint legalább 40 ezren voltak rendőri őrizetben, illetve internálva, már két és fél ezer család (mintegy 13 ezer felnőtt és gyermek) volt kitelepítve és kitiltva Budapestről s élt tanyákon, istállókban az Alföldön. Ezrével telepítették ki a nyugati és déli határvidékről a „megbízhatatlan" elemeket és családokat. 1950 óta egymillió embert vontak ügyészi eljárás alá, nagyobb részük ellen vádat is emeltek, s ezek túlnyomó többségét elítélték. A terror ekkorra már teljesen elszabadult, és önnön „logikájához" képest is irracionálissá vált. Az év elején letartóztatták Péter Gábort, az ÁVH főnökét és több munkatársát, ám korántsem törvénytipró és kegyetlen tevékenységük miatt, hanem azért, hogy egy nagy „cionista" összeesküvési per fővádlottjai legyenek. Rákosi így akart csatlakozni Sztálin legújabb, ezúttal antiszemita irányú kampányához, amely 1952 végén kezdődött, a moszkvai Kreml gyilkossággal vádolt 13 zsidó orvosának letartóztatásával.

A változás legelső jele éppen ezeknek az orvosoknak a szabadon engedése és az őket „leleplező" fiatal orvosnő kitüntetésének visszavonása volt, röviddel Sztálin halála után. Polányi Mihály, a nagy liberális gondolkodó „Túl a nihilizmuson" című írásában azt mondja erről: „Ez a gesztus megrázkódtatta a pártot. Egy magyar fiatalember, aki az idő tájt lelkes sztálinista volt, elmesélte nekem, mit érzett, amikor a hírt meghallotta a rádióban. Olyan volt, mintha politikai fejlődésének egész filmje egyszer csak visszafelé kezdene forogni. Ha most a pártigazságot meg-

Liget, 2003, 6. sz. 27–29. o.

cáfolta a puszta burzsoá objektivizmus, akkor egyszersmind Sztálin egész fiktív világa össze fog omlani, vagyis az e fikciót tápláló lojalitás – melyet éppen ez a fikció tartott életben – szintén el fog enyészni."

A politikai „vájtfülűek" valóban gyorsan felismerték, miről van szó. De a többség egyszerűen saját érzelmei szerint reagált a világtörténelmi eseményre. Egy igen okos és tájékozott, illegális kommunista múlttal is rendelkező barátom, akit a friss halálhír bizony megrázott és kissé elbizonytalanított, mesélte, hogy természetes eszű anyósa azzal a vidám felkiáltással fogadta: Na, felfordult a vén postarabló! Az egyszerű emberek – nem is beszélve a rendszert tudatosan elutasítókról, amilyenek Szabó Miklós és barátai voltak – nagyjából így reagáltak, és reménykedtek, hogy komoly változásokra kerül sor, netán „borul a stelázsi", ahogy akkor mondták. De bizony voltunk, akik gyászoltunk s főleg zavarodottak voltunk, találgatva, ki és mi tudja majd pótolni a bölcs vezért. Malenkov, a „kijelölt" utód, nem volt igazán meggyőző kövér arcával, dagadt fejével. Mi is éreztük a változás szelét, de eleinte inkább féltünk tőle, mert a – nehezen karbantartott – hitünket fenyegette. Valóban, a „fordulat évének" számunka eufórikus, zászlólengető élménye után, 1949–50-től kezdve egyre nehezebb volt megérteni, illetve önmagunknak megmagyarázni a Rákosiék által diadalmas előrehaladásnak hirdetett folyamatot. De az ideológia által nem fertőzött, mondjuk normálisan gondolkodó emberek – a többség – világosan és helyesen látták, hogy Sztálin elmúlásával új korszak, kevésbé rossz, emberségesebb világ következik. Pedig arra eleinte nem is számíthattak, hogy Sztálin halálának pozitív hatásai – Nagy Imre jóvoltából – éppen Magyarországon fognak a leggyorsabban és a legdrámaibb formában megmutatkozni.

Nagyjából ugyanez a megosztottság jellemezte a társadalom reagálását a nyári, június–júliusi fordulatra, amikor – annyira-amennyire – nyilvánosságra került a pártvezetés „önkritikája", a miniszterelnök-váltás, és amikor elhangzott Nagy Imre kormányelnöki bemutatkozása, az új kormányprogram meghirdetése – nemcsak a parlamentben, hanem az egész ország számára hallhatóan a rádióban is. Ezzel a beszéddel Nagy Imre, aki már sok év óta nem játszott első vonalbeli szerepet a közéletben, egy csapásra országosan ismert személyiséggé és – túlzás nélkül állítható – az egyedüli népszerű kommunista politikussá lett. Ezt a hatást elsősorban beszéde hangvételével érte el, amely Rákosiék szörnyű funkcionárius-stílusától eltérően ízes, magyar beszéd volt – a legkisebb falvakban is rögtön felkapták fejüket az ettől elszokott emberek.

De természetesen szerepe volt ebben az elhangzottak tartalmának is, amely az addigi szüntelen feszítés, nyomorítás helyett enyhülést, lazítást ígért, a nehézipar irreális fejlesztése helyett a mezőgazdaság és a közszükségleti cikkeket előállító iparágak támogatását helyezte kilátásba, az úgynevezett adminisztratív és rendőri eszközök csökkentésének, egyszóval a félelem nélküli, normális életnek a lehetőségét csillantotta fel. Az önkényes, bürokratikus módszerek bírálatával – ha ezt nem mondta is ki – demokratikusabb kormányzat reményét keltette. Az emigráns Jászi Oszkár az amerikai Oberlinben is felfigyelt erre a megváltozott hangra. „Mikor a Nagy Imre programbeszédjét elolvastam – írta egy fiatal ausztráliai magyar emigránsnak, Ravasz Károlynak –, valósággal a szívemhez kaptam. Íme, mondottam tudatalatti gondolataimban, a Szovjet magáévá tette minden lényeges ponton 1918 októberi forradalmunk programját, nyíltan leleplezve a szovjet rendszer hibáit, bűneit és ostobaságait. Mindezeket pedig csak egy új politikai rendszerrel lehet kiküszöbölni, az egyéni szabadság és az emberi méltóság szellemében."

Az 1953-as új kormányprogramnak ez a belső ellentmondása eleinte éppen az igazi „hívők" számára nehezítette meg az elfogadását, hiszen az előző évek ideológiai agymosása pontosan arra irányult, hogy az egyéni szabadság és az emberi méltóság szempontjai és szelleme eleve kiiktatandók, mert mint burzsoá vagy kispolgári maradványok, csak akadályai az új világ építésének. Sokunk számára tehát, emlékszem, kezdetben az jelentett problémát, hogy hirtelen revideálni kellett – legalábbis kellett volna – a korábban nagy nehezen elfogadott-lenyelt sztálinista „morált" és elveket. Ennek a bizonytalanságnak vagy kezdeti zavarnak a leküzdésében aztán maga Rákosi is – akaratlanul – segítségünkre sietett, mert az „új szakasz" és a Nagy Imre-féle reformok brutális támadásával s kétszínű taktikázásával egyre világosabbá tette, miről is van igazában szó.

De „szemeink felnyitója", amint Méray Tibor nevezte őt az 1989-es újratemetésen, mégiscsak Nagy Imre volt a maga végtelenül becsületes, kissé naiv küzdelmével, amelyet egy emberibb és nemzetibb szocializmus-felfogásért folytatott, s legfőképpen azzal, hogy alternatívát kínált a sztálinizmussal szemben. 1953–54-es kormányzásának mindenképpen felszabadító hatása volt, hiszen a reformokra fogékony elemek a kormányzatban, a pártban s különösen az írók, újságírók, művészek körében nyomban mellé álltak, s a változásnak olyan légkörét teremtették meg az országban, amelyet a szovjet segítséggel („Szusz-lovon") a hatalomba visszatérő Rákosi sem tudott már kiirtani és kifüstölni. 1953-ban kezdődött az az erjedési folyamat, amely 1956-hoz vezetett.

Ezerkilencszázötvenhat

A Nagy Imre-csoport

Nem minden megilletődöttség nélkül kezdek beszélni olyan kérdésekről, amelyek az elmúlt évtizedekben jobbára rendőri kihallgatások, illetve – főként a nyilvánosság előtt – a gyalázkodások, az egyoldalú vádaskodások és a rágalmazások tárgyát képezték.

Szimbolikus jelentőségűnek érzem, hogy ezekről a kérdésekről ma Budapest egyik legnagyobb egyetemén, annak egyik legnagyobb előadótermében, egykori harcostársak s még nagyobb tömegben – szerencsére – fiatal hallgatók előtt beszélhetünk immár nyíltan és tárgyilagosan. Ami az utóbbit illeti, én magam természetesen sok tekintetben szubjektíven vagyok kénytelen beszélni ezekről a kérdésekről. Egyrészt szubjektív vagyok és leszek abban az értelemben, hogy személyes élmények alapján beszélek, másrészt személyes érdekeltség is fűz ehhez a politikai csoportosuláshoz. Ugyanakkor mint történész igyekszem – amennyire ez lehetséges – a kívülálló és a mai szemlélő kontrolljával vizsgálni a Nagy Imre-csoport szerepét, egykori tevékenységét, és lehetőleg nem ennek a tevékenységnek az apológiáját nyújtani.

Mikor és hogyan jött létre a Nagy Imre-csoport, amelyet azóta jobbról és balról annyiféle vádaskodás és támadás ért?

1955 tavaszán, a Magyar Dolgozók Pártja nevezetes márciusi és áprilisi határozatai Nagy Imrét megfosztották miniszterelnöki tisztségétől, minden közéleti funkciójától, majd pedig a párt soraiból is kizárták. Egyedül maradt, mivel nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni. Ez a visszautasítás, a Rákosiék által, sőt a szovjet párt által is követelt önkritika megtagadása, a kommunista mozgalom példátlan eseményei közé tartozik. A kizárást, az eltávolítást követő hetekben, amikor a sajtó és a pártpropaganda össztüze zúdult Nagy Imrére, s az ország politikai életében erőteljes terror-légkör alakult ki, amikor a korábbi évek – az 1953–54-es időszak –

Századvég 1989. 1–2. sz. 103–109. o. (Előadás a Széchenyi Szakkollégium és a Társadalomtudományi Klub által a Közgazdaság-tudományi Egyetemen az 1956-os forradalomról rendezett konferencián [1988. december 4.])

legtöbb reformista pártértelmiségi tagja is hamut hintett a fejére, és önkritikát gyakorolt korábbi tevékenysége felett, akadt néhány ember – főként újságírók, egy-két író –, aki odaállt Nagy Imre mellé; ők alkották a „Nagy Imre-csoportot". Név szerint először is Haraszti Sándorról és Losonczy Gézáról kell beszélni, akik az előző évben jöttek ki Rákosi börtönéből, megkínozva, fizikailag és lelkileg meggyötörve, és akik nem haboztak ebben a pillanatban az általuk helyesnek tartott utat követni. Ott volt a csoportban Jánosi Ferenc, Nagy Imre veje, aki mindvégig titkári, amolyan vezérkari főnöki funkciót töltött be apósa mellett. Megingathatatlan tagja volt a csoportnak Szilágyi József, aki valamikor az 1945 utáni első években – miután szintén a debreceni illegalitásból került a pártközpontba – fontos funkciókat is betöltött, de hajlíthatatlan jelleme és természete egyszerűen lehetetlenné tette számára, hogy ezekben a pártfunkciókban megmaradjon, és aki már évek óta – bár párttagként – a periférián, jelentéktelen gazdasági funkciókban tevékenykedett. Végül Gimes Miklós és Vásárhelyi Miklós, a csoport két leginkább „motorikus" tagja, legalábbis az én utólagos megítélésem szerint. Két nagyon különböző karakterű, jellemű ember; Gimes Miklós a francia forradalmárok szenvedélyességével, hevével és az általa korábban elkövetett hibák, tévedések okozta lelkiismeret-furdalás, sőt lelkiismeret-mardosás hevességével vetette bele magát a Rákosi elleni harcba. Vásárhelyi Miklós pedig épp ellenkezőleg, a rá jellemző derűvel, taktikai érzékkel, kitűnő politikai és időérzékkel, valamint kapcsolódási készséggel szolgálta ezt az ügyet. Ez a néhány ember alkotta a Nagy Imre-csoport magvát.

Hozzájuk kapcsolódtak még igen szorosan Heltai György, Ujhelyi Szilárd, Fazekas György, Lőcsei Pál, Kende Péter, és ahogy az idő haladt, egyre több kommunista író és újságíró is csatlakozott. Az írók és költők közül kezdetben Déry Tibor, Aczél Tamás és Zelk Zoltán tartozott ide, de fokozatosan – a következő hónapokban és különösen 1956-ban – felzárkózott melléjük jóformán az egész írószövetségi pártszervezet, a sztálinistákat és e politika heves ellenzőit kivéve. 1956-ban, ahogy tovább bővült a kör, a csoporthoz más értelmiségiek is kapcsolódtak, mindenekelőtt a népi kollégiumok egykori tagjai, Kardos László vezérletével, majd jöttek művészek is, például Szervánszky Endre zeneszerző.

Jellege szerint tehát a Nagy Imre-csoport kifejezetten kommunista, pontosabban reformkommunista irányzatú volt, túlnyomórészt párttagok, a pártból kizártak és a párthoz közel állók alkották. Az akkori politikai helyzetből következett, hogy az egypártrendszer viszonyai között a sztálinista rendszert, a rákosista struktúrát csakis belülről lehetett felbontani. Nem is igen merült fel ezekben az években – még 1953 után sem –, hogy más jellegű, nem kommunista politikai erő részéről – kívülről – érje ezt a rendszert kihívás vagy támadás.

Még néhány szót a Nagy Imre-csoport összetételéről: Vásárhelyi Miklós nyomtatásban is megjelent előadásában nagyon szépen és helyesen fejti ki, hogy ez a csoportosulás, ez a mozgalom csakis így létezhetett, azaz csakis így lehetett hatékony. Nagy Imre és a csoport csak együtt érhette el azt, amit elért. Bármilyen heroikus és történelmileg jelentős volt is Nagy Imre jellemszilárdsága, amellyel megbélyegeztetését fogadta, és amellyel az ilyenkor kötelezőnek tartott kommunista önkritikát megtagadta, egymagában elszigetelt, magányos jelenség maradt volna, akit hamarosan elfelejtenek. Másfelől a csoport, az a néhány újságíró, aki melléállt, Nagy Imre nélkül jelentéktelen értelmiségi csoportosulás maradt volna. Igazi politikai jelentőséget, tevékenységüknek országos visszhangot csakis Nagy Imre neve és az ország népére gyakorolt karizmatikus hatása adhatott. Így válhatott a csoport azzá, amit úgy is meg mernék határozni, hogy az 1945 utáni évek Kelet-Közép-Európájának első jelentős antisztálinista mozgalma és csoportosulása volt.

Bár Nagy Imre és a csoport tagjai között létezett egy alapvető egyetértés a Rákosi-féle politikával és a sztálinista struktúrával kapcsolatban, nem tagadható, hogy a csoporton belül is voltak nem jelentéktelen nézeteltérések, időnként feszültségek is, amelyek időről időre válsághelyzetekhez vezettek. Két fő kérdéskör mentén voltak kitapinthatók ezek a nézeteltérések és feszültségek. Az első a demokrácia értelmezése. Miként erről még beszélni fogok, s ahogy már említettem is, ez egy reformkommunista jellegű csoport volt, amely a pártot akarta demokratizálni, és egy megújított párt lényegében egyeduralmát akarta fenntartani az országban. Nagy Imrének és a csoport többségének is alapjában ez volt a felfogása. Ugyanakkor a csoport néhány tagja – elsősorban Gimes Miklós, aki szenvedélyesen tovább- és előre gondolkodott, és taktikai okokból sem igen volt hajlandó lakatot tenni nemcsak a szájára, de az agytekervényeire se – igazi értelemben kezdte felfogni a demokráciát, és már ebben az időben szakított a marxista és különösen a leninista dogmákkal. Egy beszélgetés során például – amikor Nagy Imre a mindszentizmus veszélyére hívta fel a figyelmét – Gimes úgy vélekedett, hogy ha a magyar nép Mindszentyt kívánja, akkor Mindszentyt kell kapnia, illetve legyen joga őt is vezérének választania. Ebből aztán óriási vita és veszekedés támadt Nagy Imre és Gimes között. A második és még gyakoribb ütközési pont Nagy Imre és a csoport tagjai között a pártszerűség kérdése volt. Nagy Imre ugyanis minden keménysége és határozottsága mellett – kizártsága ellenére is – rendkívül pártszerű

és kommunista akart maradni, aki hallatlanul ügyelt arra, hogy ne történjék semmiféle frakciózás. A csoport pedig – és éppen ebben állt tevékenységének egyedülálló volta – szakított a pártszerűség sztálinista és rákosista normáival. Ezekből a nézeteltérésekből többször igazi konfliktushelyzetek alakultak ki. Így például 1956 szeptemberében–októberében, amikor a Rákosi leváltása utáni új pártvezetés – személy szerint Gerő és Kádár – tárgyalni kezdtek Nagy Imrével, és ajánlatokat tettek neki a pártba való visszavételre, azzal a feltétellel, hogy határolja el magát az őt körülvevő és „rossz irányba" befolyásoló elvetemült, pártszerűtlen, ellenséges elemektől. Nagy Imre éppen a pártszerűség bűvöletében nem volt teljesen immúnis az ilyen kívánságokkal, feltételekkel szemben, és csoportjának tagjai időnként úgy érezték – végül is szerencsére alaptalanul –, hogy cserbenhagyta, eladta őket. Ilyen volt 1956. október 23-a is, amikor az említettek az addigi ketteshármas találkozások után aznap délelőtt teljes létszámban összegyűltek Losonczy Géza lakásán – hogy a már szóban forgó tüntetés és a politikai válság nyomása alatt eldöntsék a teendőket –, arra kérték Nagy Imrét, hogy ne bocsátkozzék egyszemélyes és egyoldalú tárgyalásokba a pártvezetéssel. Mint az köztudomású, Nagy Imre épp a legrosszabb megoldást választotta aznap este, amikor előzetes feltételek nélkül bement a pártközpontba, és ezzel politikailag foglya lett a Gerő-féle pártvezetésnek. Holott tehette volna, hogy kívül marad, vagy hogy csak jelentős politikai feltételekkel és komoly személyi változások megvalósítása után vállalja el a vezetést és a helyzet megmentését.

Végül a harmadik jelentős nézetkülönbség a Nagy Imre-per tárgyalásán jelentkezett, amikor Nagy Imre és a csoport más tagjainak védekezésében és magatartásában megint csak volt bizonyos különbség. Nagy Imre a maga heroizmusával teljes egészében vállalta minden politikai tettét, ugyanakkor határozottan tagadta, hogy bármilyen párt mögötti, tehát nem a nyilvánosság előtti tárgyalásokat, megbeszéléseket folytatott volna, amit viszont a csoport egyes tagjai vallottak. Így – amennyire ez a tárgyalás, a jegyzőkönyv ismerete híján az elszórt tanúvallomásokból ismerhető – ez az egyébként is tragikus per ilyen keserű pillanatokat is tartalmazott.

Ezzel rátérnék a forradalom előzményeinek elemzésére és arra, milyen szerepet töltött be a Nagy Imre-csoport az 1954–56-os időszakban. Igyekszem minél kevesebb közismert tényt mondani, bevezetőül azonban leszögezem, hogy a Rákosi-féle vezetéssel és politikával szemben meggyőződésem szerint egyedül ez a csoport mert és tudott nyíltan és következetesen szembeszegülni. Semmiféle más párton belüli vagy – a politikából akkor persze kizárt – párton kívüli csoport akkor nem

volt erre képes. Voltak ugyan kis, heroikus – főleg fiatalokból álló – összeesküvő csoportok az országban, amelyek résztvevői megpróbálkoztak Rákosi-ellenes szervezkedéssel, és rettenetesen, életükkel vagy nagyon sok évi börtönnel lakoltak érte. Politikai értelemben azonban meggyőződésem szerint a Nagy Imre-csoport volt az egyetlen ellenzéki csoportosulás. Tevékenységével kapcsolatban számos vád és bírálat szokott felmerülni. Ezeket veszem most sorra, és megpróbálok választ adni rájuk.

Az első vád az volt – és ezt már a börtönben, rabtársaimtól is sokat hallottam –, hogy a csoportnak nem volt megfelelő programja. Ez a vád nem állja meg a helyét, mert a Nagy Imre-csoport az első igazi reformkommunista csoportként az eurokommunizmus előfutára volt, amelyben – ha nem is tételesen kidolgozva – minden lényeges kérdésben igenis volt egyfajta konszenzus, amint ez Nagy Imre *A magyar nép védelmében* című könyvéből és különféle más, akkor keletkezett írásokból és dokumentumokból is megállapítható. Ilyen programpont volt például a törvényesség helyreállítása, a törvénytelenségek áldozatainak rehabilitálása, a párton belüli vitaszabadság biztosítása, egy nagyon karakteres népfrontpolitika, ami azt jelentette, hogy Nagy Imre igenis tudomást vett a kommunista párton kívüli erők létezéséről is. (Köztudomású, és vád tárgya is volt, hogy Losonczy Géza és Haraszti Sándor Kéthly Annával folytatott megbeszélést Hatvany Lajos lakásán, voltak továbbá puhatolózó jellegű tárgyalások kisgazda-, parasztpárti és más pártszervekkel is.) Ily módon Nagy Imre államférfi volt a szónak abban az értelmében is, hogy tudta, Magyarországon nemcsak kommunisták élnek, s mások képviselőivel is szót kell érteni, amint ez az elv *Erkölcs és etika* című írásában elég világosan meg is mutatkozik. Nem volt tőle idegen Magyarország semlegességének gondolata sem. Végül is a csoport egész tevékenysége – mint ahogy ezt a Petőfi Kör vitái mutatják – egyrészt a művészet és a tudomány autonómiájának helyreállítását szolgálta, másrészt a gazdaságpolitika terén az erőszakos kollektivizálás felszámolásával és a nehézipar egyoldalú fejlesztésének megszüntetésével jelentős új vonásokat hozott, illetve hozott volna. Ez tehát egy eurokommunista programnak tekinthető.

Második fő vádként újabban éppen azok, akik hazánkban Nagy Imrét ellenségességgel és felforgató tevékenységgel vádolták, most lekicsinylően azzal bírálják, hogy itt inkább személyi ellentétek domináltak Rákosival és klikkjével szemben, tehát inkább elvtelen frakcióharcról volt szó, mintsem a mai értelemben vett igazi reformról. Azt hiszem, nem igazságos az ötvenes évek derekát mai, több mint

harminc évvel későbbi korunkkal ilyen szempontból összevetni, de az bizonyos, hogy az alapvető kérdésekben Nagy Imre és csoportja eljutott a mai reformkoncepcióhoz, persze a gazdaság területén nem olyan mértékben és értelemben, mint ahogy arról ma szó van. A csoport lényegében az egész sztálinista pártfelfogást, pártfegyelmet, pártszerűséget, vezetési stílust és a párt vezető szerepének sztálinista elvét megkérdőjelezte, s ezt ebből a szempontból joggal hasonlíthatjuk a mai reformkorszakhoz.

Harmadszor arra a nem is akárhonnan, hanem Leszek Kołakowski lengyel filozófus és politikai gondolkodó *A marxizmus története* című munkájából származó bírálatra kell válaszolnom, amely a lengyel és a magyar pártellenzék összehasonlítása után megállapítja, hogy a magyar pártellenzék sokkal jobban tapadt a marxista terminológiához, és ezért nem voltak igazi tömegkapcsolatai, illetve ezért nem tudta irányítani az eseményeket és csúszott ki a gyeplő a kezéből 1956. október 23-án. Kołakowski megállapításában sok igazság van, véleményem szerint azonban ez szükségszerű volt, tekintetbe véve, hogy mind a Nagy Imre-csoport, mind pedig az akkori pártellenzék nem a tömegekhez beszélt. Ezt lehet súlyosan elítélni, elmarasztalni, de tényként kell kezelni. Ez a csoport előzetesen a párttagsághoz, a pártvezetéshez beszélt, és figyelmeztette a reform, a megújulás szükségességére a pártvezetésnek azt a részét, amelyben látott erre némi hajlandóságot, s a párttagság mindazon elemeit, akikről úgy gondolta, hogy erre a feladatra mozgósíthatók. A munkásokhoz, illetve parasztokhoz fordulást – egészen a legutolsó hetekig – meg sem kísérelte. Érdekes, ám teoretikus vitakérdés, mennyiben volt történeti szükségszerűség, illetve hiba az akkor még munkástanácsok nélküli dolgozó réteget figyelmen kívül hagyni. Mindenesetre én inkább az előbbi mellett érvelnék.

Az általam is nagyra becsült Hegedüs Andrással szeretnék egy sokéves vitát felújítani, minthogy a két ellenzékről szóló nézetét nemrég megjelent könyvében is megismételte. Véleménye szerint Magyarországon az 1954–56-os években két ellenzék volt: a Nagy Imre vezette demokratikus ellenzék, és a potenciálisan Kádár János vezette igazi pártellenzék. Két ponton szeretném ezt a tézist megtámadni. Az egyik, hogy a Nagy Imre-csoport és az általuk vezetett ellenzék nem volt demokratikus, ezt akár sajnálkozva, akár dicsekedve, de be kell, hogy ismerjük. Kétségtelen, hogy megvolt bennük a demokratizmus lehetősége és tendenciája, de a demokrácia igazi követelményeinek megértésétől még messze voltak. Csak később bizonyította a Nagy Imre-csoport jelentős része, hogy képes pártellenzékből demokratikus csoportosulássá válni, de akkor még nem volt több marxista pártellenzéknél. A másik vitapont köztünk az úgynevezett centrum kérdése. A centrum nemcsak hogy nem csinált önálló politikát, de a vitában Nagy Imrével szemben a Rákosi-vonal mellett foglalt állást. Több olyan esetet ismerünk, amikor Kádár János, Orbán László és mások helytelenítették a Nagy Imre-csoport pártszerűtlen, pártegységet bomlasztó fellépéseit, és arra figyelmeztettek – jaj, de ismerős ez az érv –, hogy ezzel a tevékenységgel csak erősödnek a szektások és a rákosista reakció (amint az elmúlt években is számtalanszor hallhatták az ellenzék tagjai, hogy a sztálinisták malmára hajtják a vizet). Ez a csoport, Mező Imre kivételével, nem volt hajlandó kapcsolatot tartani a Nagy Imre-féle csoporttal, és annak tevékenységét nemhogy segítette volna, de kifejezetten gátolta. Biszku Béla, aki ekkor ehhez a centrumhoz tartozott, Rákosi-ellenes felszólalásom után – miközben emberileg nagyon tisztességesen viselkedett, és védeni igyekezett a pártfegyelmivel szemben – azt mondta nekem: „Maga túllőtt a célon", és arra akart rávenni, hogy ezt valahogy helyesbítsem, vagy vonjam vissza.

Milyen módszerekkel dolgozott és harcolt a Nagy Imre-csoport? Az egyik a nyílt kiállások módszere volt, a másik pedig – ami szintén nem volt gyakori abban az időben – az egyéntől egyénig menő meggyőzés, felvilágosítás, azzal a szándékkal, hogy a funkcionáriusokkal, párttagokkal beláttassák: a Rákosi-féle politika végzetes, és vele szemben fel lehet és fel is kell venni a harcot. És végül ott volt az akkor „Mikipress"-nek nevezett, Vásárhelyi Miklós és Gimes Miklós által gyakorolt informális tájékoztatási szolgálat, amelynek óriási szerepe volt a Rákosi-féle rendszer, struktúra felbomlasztásában, kigúnyolásában, nevetségessé tételében és kipellengérezésében. Ők híresztelték el barátaikon keresztül a többnyire nagyon is helytálló párton belüli pletykákat, a rákosisták különböző manővereit. Ezek a hírek az akkori szegényes magyar sajtó és tájékoztatási viszonyok között az igazi információkra éhes közönség körében nagyon gyorsan talajra találtak, és villámgyorsan terjedtek. Egy ilyen hír két nap alatt járta be az egész budapesti értelmiséget.

Milyen akciókat folytatott a Nagy Imre-csoport?

A legfontosabbak a következők voltak. Még a csoport megalakulása előtt a *Szabad Nép* párttagsága háromnapos viharos taggyűlést tartott, amelyen – az októberi központi vezetőségi ülés után – éppen ezek a viszonylag legtájékozottabb kommunista újságírók vették valóságos pergőtűz alá Horváth Mártont, a lap akkori főszerkesztőjét, és rajta keresztül Gerő Ernőt, akik nemigen tudtak mással védekezni, mint a lap törzsgárdájának szétszórásával. Példaértékű, hogy éppen a *Szabad Nép* szerkesztőségéből indult ki a lázadás szelleme. Tulajdonképpen ez volt

az első jelentős akció. A másik a Lapkiadó Vállalat taggyűlése 1955. május végén, amely Hruscsovék belgrádi Canossa-járását követte, és ahol Gimes Miklós a taggyűlés teljes nyilvánossága előtt megkérdezte, nem kellene-e ezek után felülvizsgálni a Rajk-ügyet. Gimest a taggyűlésen Fazekas György és Vásárhelyi Miklós támogatta; ők szigorú megrovást kaptak a kérdésekért és a javaslatokért, Gimes Miklóst pedig kizárták a pártból. A legjelentősebb kollektív akció az úgynevezett Írómemorandum volt, amelyet 1955 fagyos őszén, a legerősebb terror-légkör idején Gimes, Vásárhelyi és Losonczy kezdeményezésére fogalmaztak *A csodálatos mandarin* betiltása, Németh László *Széchenyi*jének be nem mutatása és más hasonló kulturális anomáliák ellen. A memorandumot több mint 60 kommunista művész, író és újságíró írta alá. Tudomásom szerint eredetileg egy igazi politikai memorandumot akartak megfogalmazni, és ezt Kádárékkal is alá akarták íratni. Vásárhelyi mondta el egy visszaemlékezésében, hogy Kádár János beszélte rá őket: ne politikai, hanem kultúrpolitikai memorandumot készítsenek inkább, mert arra most alkalmasabb az idő. Ők ezt az érvelést elfogadták, és ezek után a dokumentumot nem írta alá sem Kádár János, sem Kállai Gyula, sem pedig Lukács György, aki azt állította, hogy ő majd ír egy külön levelet. Ez volt a pártellenzék legmeszszebb hangzó akciója. A Belügyminisztérium és a Központi Ellenőrző Bizottság persze jól tudta, kik az igazi tettesek, és kik állnak az akció mögött. Ezek után a legtöbben nagyon erős fenyegetésre, nyomásra, gyúrásra (például Devecseri Gábort, aki akkor a hadsereg kötelékében szolgált, maga Nógrádi Sándor altábornagy idézte be többször is) visszavonták az aláírásukat. Végül összesen vagy tízen maradtak, akik nem voltak hajlandók ezt a lépést megtenni, s őket akkor egymás után ki is zárták a pártból. A Nagy Imre-kör akciói közé sorolhatnám még a Petőfi Kör irányítását, amelynek vitatémáit – ma már, remélem, ez nem rendőrségi kérdés, és Vásárhelyi a *Bagoly* egyik adásában be is vallotta, hogy ők bizony sok megbeszélést tartottak Tánczos Gáborral –, ha nem is közvetlenül és minden részletében, de fő vonalaikban előzetesen Vásárhelyi és rajta keresztül a csoport határozta meg. Ez elmondható az *Irodalmi Újság* akkori, nem kevésbé jelentős tevékenységéről is, melynek szerkesztői – elsősorban Molnár Miklós – ugyancsak ebbe a baráti körbe tartoztak.

Sokkal rövidebben szólnék a Nagy Imre-csoport forradalom alatti és utáni tevékenységéről. 1956. október 23. a csoport szempontjából egyszerre volt nem várt méretű győzelem és még kevésbé várt kudarc. Reformerek kerültek e napon egy forradalom vélt vagy kívánt vezérkarába, de ezzel nem tudtak megfelelően megbirkózni. Reformkommunisták kerültek szembe egy egész népmegmozdulással, amely már az október 23-i szürkületben, Nagy Imre beszédére való reagálásával a Kossuth téren is kimutatta, hogy nem elégszik meg többé egy reformkommunista programmal (Nagy Imre ebben az alig hallható beszédében az 53-as programra tett utalást). Attól kezdve, hogy „nincs elvtárs", a lehurrogásokig és a további cselekvésekig (a Sztálin-szobor ledöntésétől a Rádió ostromáig) világosan megmutatta a tömeg, hogy nem fogadja el sem az ígérgetéseket, sem Nagy Imre rossz választását, hogy nevét adta egy omladozó hatalom védelméhez. A csoport az első perctől az őrlődés helyzetében találta magát, őrlődött a sztálinista politika, illetve a fegyveres hatalom, valamint a felkelt népi erők között, és az első napokban csak nagyon keveset tudott tenni. Ugyanakkor már az első napokban becsülettel igyekezett olyan közvetítő szerepet betölteni, amelyet csak ez a csoport tölthetett be ebben az időben, nem is a hatalom és a nép, hanem személy szerint Nagy Imre és a nép, a felkelők között. Tulajdonképpen ez volt a későbbi per vádiratának lényege. El kell ismerni, hogy a kádárista hatalom részéről alapjában igaz volt ez a vád. Donáth Ferenc és Losonczy Géza nem fogadták el a nekik felkínált helyet a párt Központi Vezetőségében, hanem attól távol maradva egy külön memorandumot fogalmaztak. Eszerint a megoldás nem a felkelőcsoportok szétlövése, noha a fegyveres harcok kirobbanását ők is sajnálatos szélsőségnek tekintették, hanem mindenekelőtt politikai megoldásért, az alapvető népi követelések teljesítéséért szálltak síkra, és csak azután egyeztek volna bele az ily módon sem megszelídíthető fegyveres csoportok felszámolásába. Nagy Imre az első időkben nem akarta őket meghallgatni, s ők sokáig távol is maradtak a Központi Vezetőségtől, amelyből egyedül Horváth Márton támogatta őket valamennyire. Ezzel a gesztusukkal tehát már egy olyan közvetítő lépést tettek, amely később tovább folytatódott, s egyre több értelmiségi és munkásküldöttség ostromolta Nagy Imrét. A Nagy Imre-csoport egyes tagjai – Kopácsi Sándor rendőrfőkapitány, Gimes Miklós, Fazekas György és mások – mindvégig közvetítő funkciót töltöttek be Nagy Imre és a felkelt nép között. Igyekeztek egyrészt Nagy Imrének azt az oldalát erősíteni, amely őt a népvezéri szerepre predesztinálta, másrészt leválasztani őt a Gerő-féle, majd később a Gerő nélküli, de még mindig alapjában sztálinista pártvezetésről. A Nagy Imre-csoport végül ki tudta terjeszteni befolyását bizonyos felkelőcsoportokra, például a legendás Angyal István-féle csoportra, vagy az egyetemi Forradalmi Diákbizottságra, amelynek Mérei Ferenc és Pozsár István személyében tulajdonképpen ugyancsak ehhez a körhöz tartozó vezetői voltak. Igyekezett elszigetelni az

igazi jobboldali szélsőséget – vagyis összességében mérséklő, konszolidáló szerepet töltött be, amely különösen a forradalom második hetében, illetve utolsó napjaiban érvényesült, amikor a pártvezetésben is megszilárdult a reformkommunista szellem (bár akkor már a reformkommunista szónak sok értelme nem volt), Maléter Pál, Kopácsi Sándor, Király Béla körül. Ők hozták létre a Forradalmi Katonai Bizottságot, amely már minden bizonnyal elég erős lett volna arra – utólag persze semmit sem lehet tételesen bizonyítani –, hogy a szélsőséges, fasiszta és fasisztoid csoportokkal leszámoljon. Így néhány hónapon belül – meggyőződésem szerint – a konszolidáció fegyveresen biztosítható lett volna. Később aztán elég jelentős befolyást gyakorolt a Nagy Imre-csoport a munkástanácsokra is, sőt e csoport hozta létre az új szocialista pártot, a Magyar Szocialista Munkáspártot (az MSZMP-t) is, amelynek Intéző Bizottságában a következő nevek szerepeltek: Nagy Imre, Kádár János, Kopácsi Sándor, Lukács György, Szántó Zoltán, Donáth Ferenc és Losonczy Géza. Nem véletlen, hogy Kádár kivételével az egész Intéző Bizottság – beleértve Haraszti Sándort, az akkor alakult *Népszabadság* főszerkesztőjét is – hóhérkézre, börtönbe vagy politikai száműzetésbe került. Az egész Intéző Bizottságból egyedül Kádár János volt az, aki az új rezsimben szerepet – ráadásul nem is akármilyet – kapott.

Végül, milyen szerepet töltött be a Nagy Imre-csoport november 4. után, a forradalom utóvédharcában? A csoport november 4-ét követően válaszút elé került, hiszen Kádárék felkínálták a forradalom megtagadásának és az új hatalomhoz való csatlakozásnak a lehetőségét mind Nagy Imre, mind pedig a csoport többi tagja számára. A mátyásföldi tiszti iskolában, amely akkor a KGB főparancsnoksága volt, és ahova Nagy Imrééket a jugoszláv nagykövetségről való távozásuk után szállították – miután az autóbuszt, amely őket vitte, eltérítették –, Münnich Ferenc egyenként tárgyalt a csoport valamennyi tagjával, és ajánlotta fel nekik a csatlakozás lehetőségét. Ezt a csoport Mátyásföldre, majd Romániába hurcolt magva határozottan visszautasította.

Tulajdonképpen a november 4-i második szovjet bevonulás hozta meg azt a pillanatot, amikor a csoport legtöbb tagja – tragikus, de így van – igazán azonosulni tudott a forradalommal, a kádárista fordulathoz való kapcsolódás helyett, és az addigi fenntartások – a mindszentysta és a szélsőséges erőkkel szemben – egyszerre semmivé váltak. Ez egy eltiport forradalommá lett, egy olyan nemzeti üggyé, amellyel azonosulni kellett. Ez pedig nemcsak a csoport magváról mondható el, hanem a többiekről, a „kintiek" legnagyobb részéről is – egy-két kivétellel (Szántó

Zoltán például azonnal elhatárolta magát a többiektől). A csoport itthon maradt nyúlványai folytatták az ellenállást, részint legális, részint pedig illegális eszközökkel. Legális kísérlet volt a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának működtetése, ahol Markos György és mások próbáltak bizonyos vívmányokat megvédelmezni. Újjáalakult a Petőfi Kör is egy rövid időre, persze nem sok eredménnyel. Az itthoniak kemény magvát Gimes Miklós hívta és tartotta össze, méghozzá abban a minden illúziótól mentes meggyőződésben, amely sem a nyugati beavatkozásban, sem az orosz tankok elleni fegyveres ellenállás hatékonyságában, sem a békés kibontakozás lehetőségében nem hitt. „Az egyetlen lehetőség – mondta nekünk akkor Gimes – az illegális szervezkedés és a szocializmusnak valamilyen becsületmentése, a történtekkel szembeni egyet nem értés ily módon való kinyilvánításával." Így kezdődött el az illegális szervezőmunka, amelynek állomásai címszavakban a következők voltak. Az első a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom megalakítása volt, Gimes Miklós, Bibó István és Ádám György részéről, amelybe néhány koalíciós partnert is igyekeztek bevonni. Ott volt aztán az *Október Huszonharmadika* című lap kiadása, amelyet Pozsár István, Kende Péter és mások indítottak, amelyhez mi is csatlakoztunk egy sokszorosítógéppel. Bizonyos értelemben ide sorolnám az *Életünk* című másik illegális lapot, amely ha szervezetileg nem is, de szellemében sok tekintetben idetartozott. Végül meg kell említeni a Hungaricus-csoportot, amelynek lelke, és igazi vezéregyénisége Fekete Sándor volt. Minden későbbi fejleménytől függetlenül tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy akkor Gimes Miklós mellett Fekete Sándor volt az illegális ellenállás legkoncepciózusabb és legelszántabb figurája. Ő írta azt a bizonyos *Hungaricus* című vitairatot, és nagyrészt az ő ötletei alapján készültek azok a röplapok – például Maléterék tervezett kivégzése ügyében, a régi párttagoknak az új pártba való belépése ellen stb. –, amelyeket akkoriban terjesztettünk. Ezen kívül valamiféle szolidaritás megőrzésére irányult a fő tevékenység, beleértve a bebörtönzöttek családtagjainak segélyezését – ebben például az időközben Romániából hazaengedett Lukács György is részt vett, aki ez időben emberileg és politikailag is igen emberségesen és szolidárisan viselkedett –, de kétségtelen, hogy ez a szolidaritás egyre szűkülő bázisra támaszkodott. Jöttek egymás után a perek, a megfélemlítési és terrorakciók – így az íróperek Déryék és Fekete Gyuláék ellen, majd maga a Nagy Imre-per, azután további perek a csoporthoz sorolt további vádlottak – Tánczos Gábor, Fazekas György, Haraszti Sándor, Ádám György, Kardos László és sok más ötvenhatos szereplő – ellen, a halálos ítélettel fenyegető Bibó–Göncz-per, a Mérei-per

ugyancsak két felvonásban, tizennégy szereplővel, és más perek, például Lőcsei Pál, Radó György ellen, továbbá a sorozatos, bár többnyire eltitkolt, de mégis ismertté vált kivégzések – amelyek elég nyomatékos figyelmeztetést jelentettek a volt pártértelmiség még szabadon lévő részének az ellenzéki tevékenység abbahagyására. Az utóvédharc tehát közvetlenül nem vezetett, mert nem vezethetett eredményre. Történelmileg az utóvédharc mégsem volt értelmetlen, mert hozzájárult ahhoz, hogy az 56-os eszmék fennmaradjanak, folytonosságuk fenntartható legyen, és ahhoz is, hogy a Nagy Imre-csoport, életben maradt tagjai révén bekapcsolódva – különösen az 1977-es, 1979-es aláírások, a Charta melletti szolidaritási akciók során – az új, demokratikus ellenzék tevékenységébe, úgy léphessen fel – emigrációban és itthon egyaránt – mint ezeknek az 56-os eszméknek egyik jogos örököse.

Éjféli hírek

Harmincegy évvel ezelőtt, a június 16-ról 17-re virradó éjszakán, valamivel éjfél után, tehát szokatlanul későn, megszólalt a telefon. Úgy rémlik, még ébren, vagy félébren voltam, felkaptam a kagylót. Szalai Sándor hívott, egykori szociológiaprofesszorunk, akivel hosszú börtönbüntetése után, 1956-ban barátkoztunk jobban össze. Felindultan, alig érthetően hadarta: Most mondták be az éjféli hírekben a Nagy Imre-per ítéleteit. Nagy Imre – halál. Gimes – halál. Maléter – halál. Mind halál. Már ki is végezték őket. – És letette.

Dermedten álltam ott a telefon mellett, és néma dermedtségben, gyötrelmes lassúsággal telt el az éjszaka. Egyszerűen nem volt erőm hozzá, hogy visszahívjam Szalait, s megkérdezzem: mindnyájukat kivégezték? Losonczyt is, akit jól ismertem és szerettem? És – mindenekelőtt – Vásárhelyit és Tánczost, akikhez személyes, akkor már tízéves barátság fűzött? Egész éjszaka ezen töprengtünk feleségemmel, de nem telefonáltunk, se Szalainak, se másnak. Bénultan vártuk a reggelt, az újságot, amiből majd megtudjuk a részleteket. Gondolkozni is képtelenül, azt éreztük, hogy vége a világnak.

Hajnalban elmentem újságért, „végre" elolvashattuk az egész borzalmat. Az egyedüli relatív vigasz Vásárhelyi viszonylag „kis" ítélete volt. Figyeltem az embereket utcán, villamoson. Úgy tűnt, mindenkin ugyanaz a bénultság ül. Némán, lehajtott fejjel közlekedtek, kerülték egymás tekintetét. Egyetlen megjegyzést se hallottam.

Rettenetes fejbe vertségünkhöz hozzájárult a sokk váratlansága is. Úgy éreztem: ekkoriban számítottunk rá talán a legkevésbé. Pedig régóta sejtettük, hogy valahol letartóztatásban vannak, s azt is sejtenünk kellett, hogy ennek valami „törvényes" folytatása lesz. Hiszen 1957 elején, a rokonságon keresztül, még üzenetet is válthattunk Vásárhelyiékkel, tudtuk, hogy Snagovba kerültek (a közvéleményben valamiért inkább Sinaia neve keringett makacsul) – de aztán teljesen

---

In: *Június 16. Az Igazság emlékszáma* (A Történelmi Igazságtétel Bizottságának kiadványa. Szerk.: Obersovszky Gyula – Rejtő Gábor – Vészi János. [Bp.] 1989. Szabad Tér.) 1989. június 16. 16. o.

eldugultak a vékonyka hírcsatornák is, senki nem tudott itthon a kihurcoltakról. S ami még meglepőbb: 57 kora nyarán, amikor néhány hetet magam is a Gyorskocsi utcai vizsgálati fogházban üdültem, mégpedig nagyobb zárkában, olyan társakkal, akik már hónapok óta a „Susogó" lakói voltak – nem is sejtettük, hogy fejünk felett, a harmadik emeleten ott vannak Nagy Imréék is. A szigetelés, sajnos, tökéletesen működött.

1958 elején valami mégis volt a levegőben – mint azóta tudjuk, januárban készült el a vádirat, s februárban titokban elkezdődött a per –, de tényszerűen csak annyi szivárgott ki a felső-belső berkekből, hogy az olasz kommunisták azt kérték az MSZMP-től, legyenek rájuk tekintettel, s az olaszországi választások előtt ne rendezzenek Nagy Imre-pert. Vagy – így is terjedt a hír – Kádár megígérte volna Togliattinak, hogy (egyelőre?) nem lesz Nagy Imre-per. Idős barátunk és szomszédunk, a korábban bebörtönzött szociáldemokrata Horváth Zoltán mindenesetre éppen május körül – vagy június elején? – mondta megnyugtatólag, hogy a jelek szerint mostanában biztosan nem kell ilyesmitől tartani.

Egyébként is csendes heteket éltünk. A „rendcsinálás" befejezettnek látszott, mukkanni sem merészelt már senki, 1957 folyamán – így látszott – lecsukták vagy kirúgták már azokat, akiket akartak. Az 1957. végi íróperek (Déry és társai, Varga Domokos és társai) óta nem rendeztek nagyobb politikai (legalábbis értelmiségi jellegű) pereket. Mint ma már látjuk, Bibóékét, Kardos Lászlóékét (Kemény Istvánnal, Márkus Istvánnal, Józsa Péterrel, Herpai Sándorral), Ádám Györgyékét, Tánczos Gáborékét szándékosan befagyasztották és a Nagy-per utáni hetekre halasztották, már csak azért is, mert a többi perek vádlottjainak egy részére tanúként volt szükség a Nagy Imre-perben. S itt nemcsak az lehetett irányadó szempont, hogy az ő révükön ki ne szivárogjon a titkos per híre, hanem az is, hogy ítélet előtt egy őrizetes jóval alkalmasabb tanú lehet, mint saját ítélete után...

El kell ismerni, a hatalom a terrorperek mesterien felépített sorozatát produkálta azokban a hónapokban. A vádak és a vádlottak a lakosságnak csaknem minden rétegét, elemét érintették – a forgatókönyvírók és rendezők nem feledkeztek meg semmiről és senkiről. Az úgynevezett revizionista, azaz Nagy Imrét követő szocialista értelmiség teljesebb megfélemlítése érdekében arra is volt gondjuk, hogy a júniusi kivégzések után elkezdjék összesöpörgetni, összeszedegetni a Nagy Imrecsoport maradványait, szabadon maradt nyúlványait, s 1959 elején két fordulóban megrendezzék belőlük Mérei Ferenc és társai, valamint Zsámboky Zoltán és társai perét, összesen tizennégy vádlottal. Ide aztán részint tanúként megidézték, részint „közönség" gyanánt „meghívták" a magyar értelmiség ismert és kiváló alakjait, Sőtér Istvántól Kornai Jánosig, Pataki Ferenctől Kardos Lajosig.

A cél kettős volt. Egyrészt azt akarták, s el is érték, hogy minden értelmiségi a feje felett érezze függni a Damoklész-kardot, hiszen íme, a *Hungaricus*-brosúra vagy az *Október Huszonharmadika* című lap puszta kézbevétele és elolvasása is bőven elegendő ok volt a beidézésre és meghurcolásra. Másrészt a Mérei–Fekete-csoport 1956. november 4. utáni tényleges tevékenységének, úgynevezett szervezkedésének félnyilvános tárgyalásával visszamenőleg igazolni, legalizálni próbálták a Nagy Imre-per és a vele kapcsolatos egyéb titkos perek törvényességét, legalitását: ha itt ennyi „cselekvőséget" sikerült a vádlottakra rábizonyítani, mindenki elhiheti, hogy amazoknál sem volt kevesebb... S még örülhettünk, hogy mi már csak „konszolidált", alig hat–tíz éves ítéleteket kaptunk.

A magam részéről így éltem át a Nagy Imre-pert és utóhullámait. Már akkor is elég régi odatartozásomat a közös sors és a közös börtönévek végleg megpecsételték. E kötődésen s annak tudatos vállalásán kívül számomra csupán egy tanulsága, máig élő maradványa van a harmincegy év előtti június 16-nak. Azóta – pontosabban 1962-beli szabadulásom óta – mindig megvárom és meghallgatom az éjféli híreket.

Feltámadás

A történelem nagy és emlékezetes napjainak reggelén – akár felemelő dátumokra gondolunk, mint március tizenötödike, akár lesújtókra, mint október hatodika – a nemzet nemigen tudhatta, mire ébredt. Most tudjuk, hogy bármint zajlik is le a gyászünnepség – remélhetőleg zavaró mozzanatok nélkül –, a mai nap nevezetes napja lesz a szabad Magyarország életének.

Ez a tragikus dátum – az 1958-as döbbenet után – a múlt évben vésődött be nemzet tudatába, s bizonyos fokig a nemzetközi közvélemény fogékonyabb köreibe. De a tavalyi évfordulón csupán néhány százan dacoltunk a kemény rendőri tilalmakkal és gumibotokkal: Nagy Imre három évtized után felbukkant s a pesti Belváros utcáin végigharsogott neve akkor még lázító jelszónak hatott. Ma százezreket várunk a Hősök terére, az ezernyi koszorú között ott lesz a kormányé és az országgyűlésé, s a Nagy Imre-perről immár a Legfőbb Ügyészség is hivatalosan megállapította, hogy koncepciós eljárás és politikai gyilkosság volt.

Ez a rendkívüli nap egy nemrég még elképzelhetetlennek tűnt politikai tömeglélektani folyamat csúcspontjának ígérkezik. Magyarországon a legutóbbi néhány hónap teljes politikai értékrend-változást hozott. Ami korábban, s nemcsak hivatalosan, érvényesnek számított, az most összeomlott, ami pedig a szó szoros és átvitt értelmében jeltelen gödörbe volt süllyesztve, most piedesztálra kerül.

Ezért mondhatjuk, hogy ez a temetés valójában – politikai és erkölcsi feltámadás. Kivégzett emberek, eltiport eszmények és egy levert forradalom feltámadása. Ez a régen várt és feledhetetlen június tizenhatodika az igazságtevés és az igazságadás napja. Egy sötét árnyakkal teli korszak vége, és – így reméljük – egy boldogabb idő kezdete.

A mi nemzedékünk életében volt már egy grandiózus politikai temetés: Rajk Lászlóé és társaié, 1956-ban, a „soha többé" jegyében. Megrendítő élmény, egyidejűleg záró- és nyitóakkord volt az is, a „klasszikus sztálinizmus" drámai tetemrehívása, mégis óriási a tartalmi különbség a kettő között. Rajkék, noha őket is potenciális ellenfelekként hurcolták a bitóra, végül is csupán a rendszer szomorú áldozatai voltak, önálló eszmék nélkül, nevüket senki nem tűzte zászlóra. Nagy Imre és társai ezzel szemben egy többéves eszmei küzdelem és az 1956-os heroikus kísérlet elesettjei, mártírjai. Rajkék holttestét a gödöllői erdőben rejtették el; Nagy Imrééket még holtukban sem engedték ki a börtönből: a Gyűjtőfogház egyik zárt udvarán földelték el őket, és csak majd három év után vitették át a koporsóikat a „szabad" 301-es parcellába.

Rajkék rehabilitációja annak beismerését jelentette, hogy ártatlanok voltak, egyszerűen nem követték el a rájuk sütött s általuk is elismert bűntetteket. Nagy Imréék „ügyében" viszont nem csupán jogi vagy akár politikai rehabilitációról van szó: erre valójában a rendszernek és az MSZMP-nek van szüksége, hogy kilábalhasson jelenlegi válságából. Ami ma a harmincegy év előtt kivégzettekkel történik, az jóval több rehabilitációnál: az igazságuk tényleges elismerése, szemben az őket vádló, perbe fogató és kivégeztető hatalom igazságával, mégpedig politikai és erkölcsi értelemben egyaránt.

Harmincegy évvel ezelőtt Sztálin és Rákosi utódai és neveltjei úgy képzelték, hogy ezzel a véres ítélettel végképp pontot tehetnek egy sokéves küzdelemre, s gyökerestől kitéphetik és eltaposhatják az úgynevezett szocialista táboron és részben a nemzetközi kommunista mozgalmon belül jelentkező veszedelmes demokratikus és nemzeti törekvéseket.

A Nagy Imre-pernek, rendezői szándéka szerint, az általános megfélemlítésen és a Kádár-rendszer ön-legitimálásán túlmenően többrendbeli célja, funkciója volt.

Ez a per mindenekelőtt az 1956-os forradalom pere volt. Sőt: ez volt a *pere* ennek a forradalomnak, mert a sok-sok egyéb, többnyire hasonlóan véres politikai „szervezkedési", katonai „zendülési" pertől eltérően ez nem egyes mozzanatokat, cselekményeket vagy éppen kilengéseket torolt meg. Ez maga a forradalom és annak lényege, a demokratikus többpártrendszerhez, a gondolat- és sajtószabadsághoz való visszatérés és a semlegesség kimondása ellen irányult, ennek „elkövetőit" nyilvánította bűnösnek, ezeket a veszedelmes lépéseket kívánta egyszer s mindenkorra megbélyegezni, hogy tőlük örökre elvegye a szovjet blokk minden országának és alattvalójának kedvét.

A Nagy Imre-per egyben az akkor revizionizmusnak nevezett reformkommunizmus pere volt. Éspedig méltán. Vádlottjainak többsége – elsősorban maga Nagy Imre, de mellette Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós, Szilágyi József és Jánosi Ferenc is – a nemzetközileg is legelső tudatos kommunista reformkísérlet kezde-

---

Magyar Nemzet, 1989. június 16. 1. o.

ményezői és védelmezői közé tartoztak, az egész nemzetközi és hazai sztálinista rendszer elszánt, aktív ellenfelei és egy szélesedő értelmiségi mozgalom vezető egyéniségei voltak. 1953 és 1956 közötti tevékenységük elsőrendű szerepet játszott a Rákosi-rendszer megingatásában, s egy nemzetibb, emberibb és ésszerűbb szocialista rend lehetőségébe vetett remény felkeltésében. A kemény kommunista hatalom és egypárti uralom fanatikusai az effajta reformeszméktől is örökre el akarták venni alattvalóik kedvét.

Végül ezt a pert a demokratikus nemzeti összefogás elleni pernek nevezném. Azt akarta megtorolni, hogy akadhattak régi kommunisták, mint Nagy, Losonczy, Donáth, Kopácsi, Maléter és mások, akik a népfelkelés szétlövése helyett képesek voltak a zsarnokság ellen felkelt nép oldalára állni, megállapodásra jutni a spontán alakult felkelőcsoportokkal, és koalícióra lépni az újjáalakult Szociáldemokrata Párt, Kisgazdapárt és Petőfi Párt vezető képviselőivel, a demokratikusabb kibontakozás érdekében.

A per vádlottjainak összeválogatása is ezt a hármas koncepciót tükrözte.

Akik hiányoztak ebből a csoportból, azok persze éppen a forradalom központi figurái, hősei voltak: a pesti srácok, a többnyire fiatal, „névtelen" felkelők és vezetőik, mint például Angyal István vagy Bárány János, másfelől olyan régebbi, a hosszú mellőzöttségből visszatért politikusok, mint Bibó István, B. Szabó István vagy Szigethy Attila. De a közös sors, a közös börtön vagy a közös temetői parcella végül erre az összetartozásra is ráütötte a pecsétet. Így vált teljessé a meghurcoltak és letiportak nemzeti egysége. A több száz kivégzett „névtelen" áldozatot ma egy hatodik, üres koporsó fogja jelképesen képviselni a Hősök terén és a temetőben.

Mi lesz, mi lehet az, ami meggyalázott s most újra megtisztuló emlékükkel együtt feltámad, új életre kel?

Elsősorban, bizonyára, a nézetekért, az eszményekért, a politikai állásfoglalásokért és cselekedetekért való személyes helytállásnak az a szelleme, amit Nagy Imre és kivégzett társai és sokkal tágabban értett sorstársai tanúsítottak. Mert ma már tudjuk, hogy a halálos ítéletek meghozatalának igazi indítéka nem az elkövetett cselekmények súlya, hanem főképpen a vádlott hajlíthatatlan magatartása volt.

Feltámadt máris, amit legfőbb bűnükként róttak fel, 1956 igazi szelleme, a plurális demokrácia helyreállításának és a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének gondolata. Ma már a hatalom leghivatalosabb köreiben sem állítják, hogy a szabad politikai életnek ezek a követelményei – amelyekért ezeknek az embereknek meg kellett halniuk – a haza és a haladás elárulásával lennének egyértelműek.

De feltámad-e, feltámadhat-e az 1953–54-es nagy reformkísérlet szelleme? Az igazi, őszinte reformkommunizmus, amely nem a hatalom maximumát akarja megmenteni korszerűsített jelszavakkal, hanem valódi újrakezdést kezdeményez, s olyan radikálisan mer szakítani a múlttal, mint a Nagy Imre-féle MSZMP tette 1956. november 1-jén. Amely tudja és vallja, hogy közelebb áll a becsületes magyar demokratákhoz, mint saját pártja sztálinista és posztsztálinista elemeihez. És amely azzal is tisztában van, hogy ma már végképp nem elég, mint 1956 előtt, a sztálinizmussal szembefordulni – a leninizmus antidemokratikus alapelveitől is búcsút kell venni! Egy ilyen párt vagy irányzat ma már nem egyedüli, de egyik jelentős, sőt nélkülözhetetlen tényezője lenne a békés demokratikus átmenetnek. Ez is Nagy Imre öröksége, az egyedüli kommunista politikusé, aki már 1956 előtt tudomásul vette, hogy más meggyőződésűek is léteznek e hazában, 1956-ban pedig vállalta, hogy egy kisebbségi kommunista párt vezére legyen.

Nagy Imre nehéz küzdelme, amelyet az egyik oldalon a kommunista dogmatikusok ellen, a másikon a nép bizalmáért és a realitásokra fittyet hányó jobboldali-konzervatív erők ellen folytatott, csakúgy, mint önként vállalt tragikus halála, ma minden demokratikus irányzat számára erőforrás és tanulságok forrása lehet. A törleszkedőkkel, ügyes köpönyegforgatókkal, a konjunktúralovagokkal pedig, akik most körüldongják és aprópénzre váltják a mártírok emlékét, ne sokat törődjünk. Az ő nyüzsgésük is a fordulat komolyságát jelzi.

Nagy Imre és társai ravatalánál idézzük fel inkább Arany János Széchenyit búcsúztató szavait:

...a fájdalom vigasztal,
Egy nemzet gyásza nem
csak leverő.
Nép, mely nagyot,
magasztost így magasztal,
Van élni abban hit, jog
és erő!

Kikhez tartozik Nagy Imre?

Miközben a felnyitott sírgödör szélén állunk – hozzátartozók, barátok és rendőrtisztek egymás mellett – s lessük, amint a régész és az orvosszakértők óvatosan kifejtik az agyagos földből, gyökerek és koporsótörmelékek közül az arcra borult csontvázat, van időm eltűnődni azon a két pártfőiskolai tanárral folytatott beszélgetésen, amelyet a *Népszava* március 21-i száma közölt „Kik buktatták meg Nagy Imrét 1956-ban?" címmel.

Az interjú gondolatmenete a következő: Nagy Imre, ha nem volt is mentes bizonyos politikai naivitástól és sodródásra való hajlamtól, alapjában becsületes reformkommunista volt, akinek álláspontja, a szocialista megújulásra irányuló koncepciója lényegében igazolódott. Bukását elsősorban az „ellenforradalmi erők" idézték elő, amelyek irreálisan túlhajtották reformprogramját, elutasították a fegyverletételre való felhívásait, s lehetetlenné tették a normális kormányzást; ugyanezt segítette elő az Egyesült Államok elnöke, aki a szovjet kormánynak „szabad kezet adott a november 4-i katonai akcióhoz". A Nagy Imre és társai elleni halálos ítéleteket „külső nyomás" kényszerítette ki. A Kádár-kormány „a végsőkig ellenállt ennek", de végül engedni kényszerült, mert „csak így tudta elzárni az utat a régi sztálinista-rákosista restauráció elől". Nagy Imre tehát a kommunista reformpolitika és a népfelkelés „tragikus sorsú mártírja", s éppen ezért nem engedhető meg, hogy azok az erők, illetve azok utódai sajátítsák ki a maguk „hősének", amelyek az 1956-os népmozgalmat az ellenforradalmi végletbe, s ezáltal őt magát a bukásba sodorták.

Meg kell adni, ez a beállítás merőben újszerű azon az oldalon, ahonnan Nagy Imrével kapcsolatban nem is 1956–57, hanem 1955 tavasza óta, tehát harmincnégy éve – az 1956-os „tizenkét napot" leszámítva – csak kétféle megnyilatkozást tapasztaltunk: a gyalázkodást vagy a hallgatást. Mindeddig folyvást azt kellett hallanunk és cáfolgatnunk, hogy éppen Nagy Imre volt az, aki – gyengeségből vagy elvetemültségből – megnyitotta az utat az ellenforradalom erői előtt. Vagyunk, akik

Magyar Nemzet, 1989. április 11. 6. o.

még túl jól emlékszünk a lelkes MSZMP-sek és KISZ-esek 1956 végi–1957 eleji falfelirataira: „Nagy Imrének kötelet!" És miután ezt a dicső követelést sikeresen valóra váltották, a halálára és temetetlenségére való utalás még néhány éve is elegendő ok volt – a csakis „külső kényszernek" engedő tényezőknek! – az egyik legjelentősebb vidéki folyóirat tényleges betiltására. Mi több, még a múlt nyáron is azt hallottuk a legilletékesebb pártvezetőktől, hogy holttestének kiadása és eltemetése csupán emberiességi gesztus, és semmiképpen nem jelenti politikai rehabilitációját.

Mindehhez képest Korom Mihály és Tóth István interjúja kétségtelen elmozdulást jelez, legalábbis a párttörténészek és -ideológusok egy részénél. A célzat nyilvánvaló: az MSZMP jelenlegi eszmei és erkölcsi válságában, összes eddigi vezéreinek – Kuntól Kádárig – lejáratódása idején, visszaszerezni Nagy Imre nevét a reformpolitika hitelesítésére, s ugyanakkor a június 16-i temetés előestéjén elkülöníteni őt azoktól, akik temetni fogják, s akikkel együtt temetik.

Tekintsünk most el a dolog morális és ízlésbeli oldalától, s nézzük merőben racionális módon és politikai szempontból, mennyire jogosult és mennyire reális ez a kettős törekvés.

Vegyük először Nagy Imre és az MSZMP viszonyát. Az interjúban itt túl szerényen fogalmaznak, pedig – a kiindulópontot illetően – lehetnének pretenciózusabbak is: Nagy Imre nem egyszerűen „közreműködött" az MSZMP 1956. november 1-jei megalakításában, hanem e pártnak első számú alapítója, kigondolója és megalkotója, neve pedig annak igazi zászlaja volt. Csakhogy ez a párt nem uralkodó pártnak készült, hanem egy igazi parlamentáris demokrácia egyik politikai tényezője kívánt lenni a sok közül, gyökeres leszámolást akart a sztálinista múlttal, fenntartás nélkül elfogadta a többpártrendszert és a semlegességet – egyszóval a szabad és független Magyarország demokratikus és szocialista irányú fejlődését vallotta programjának, de elvetette a rendszer kül- és belpolitikai alappilléreit: a szovjet függőséget és az egypárti diktatúrát. Éppen ezeket állította helyre azután véres erőszakkal a november 4-e utáni, Kádár–Münnich–Marosán-féle MSZMP, amelyben az eredeti, november 1-jén alakult Intéző Bizottság hét tagjából csupán egyetlen személy – Kádár János – maradt meg. A többi hatból Nagy és Losonczy hamarosan a jeltelen sírgödörbe, Donáth és Kopácsi évekre börtönbe, Lukács György és Szántó Zoltán pedig a romániai „intermezzo" után afféle „megtűrt" státusba került.

A Nagy Imre és társai elleni büntetőeljárás megindítása ellen még 1957 elején – legjobb tudomásom szerint – az MSZMP Központi Bizottságának mindössze

két tagja, Gyenes Antal és Köböl József emelte fel a szavát, s lépett vagy került ki emiatt a testületből. Rajtuk kívül nem tudok egyetlen ismert, tekintélyes kommunistáról sem, aki a titokban végrehajtott és utólag bejelentett kivégzések hírére kilépett volna a pártból, vagy más módon igyekezett volna lemosni az ő kezéhez is tapadó vért.

A múltban tehát vajmi kevés jogalapot látok az MSZMP számára a Nagy Imrére való hivatkozásra.

A jelenlegi vezetők zöme természetesen közvetlenül nem felelős azért, ahogy az általa alapított párt életében és halálában bánt vele. Látható és méltánylandó is az igyekezet, amellyel megpróbálják jóvátenni, amit elődeik ellene elkövettek. De nem várhatják, hogy ezzel egy csapásra minden szörnyűség feledésbe merüljön, s nem szabad azt képzelniük, hogy a szokásos félmegoldásokkal vagy ügyeskedéssel kihúzhatják az ügy méregfogát. Túl véres és komoly, komplex probléma ez ahhoz.

Az MSZMP-nek csak akkor lehetne igénye Nagy Imre szellemi örökségére, ha megtanulná és átvenné tőle azt, amiért megölette: a pártérdektől a nemzeti érdekhez való felemelkedés képességét és őszinte készségét az egyeduralomról való lemondásra.

A második előfeltétel nyilvánvalóan az lenne, hogy nyíltan tagadja meg az 1956-ot követő megtorlást s ennek irányítóit, a harmadik pedig, hogy Nagy Imre történelmi érdemét ne egymagában, hanem 1956 előtti és alatti munkatársaival és harcostársaival, elsősorban a többi kivégzettel együtt ismerje el.

Voltaképpen kiktől akarják elkülöníteni, kiktől féltik Nagy Imrét – most egyszerre – a párt ideológusai? Többnyire ugyancsak kommunista múltú, de nála egyben-másban talán radikálisabb, közvetlen munkatársaival akarják szembeállítani, amilyen Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál és Szilágyi József volt? Avagy, szélesebb értelemben, a legkülönfélébb politikai és társadalmi hátterű, de többségében nem kommunista 56-os táborral, a kivégzett ifjú munkásfelkelőkkel és értelmiségiekkel, a súlyos börtönbüntetést kitöltött munkástanácsi vezetőkkel és más ötvenhatosokkal, s a ma velük vállvetve küzdő demokratikus ellenzéki elemekkel? A több mint harminc éve halott veterán kommunista Nagy Imre és az 56-os felkelők vagy a mai demokraták gondolkodása, felfogása között bizonyára számos eltérést lehetne kimutatni. De Nagy Imre már a forradalom napjaiban fokozatosan elfogadta és elismerte a felkelőket, november 4-én pedig, irányzatával együtt, velük azonosult, s szembeszegült a megszállókkal. És elegendő körülnézni ebben a 301-es parcellában, hogy megértsük: Nagy Imre és híveinek szembefordítása eleve reménytelen vállalkozás! Maga az MSZMP és erőszakgépezete, valamint propagandaapparátusa volt az, amely az egyformán jeltelen sírgödrökkel, a közös börtönévekkel, az együttes rágalmazással történelmileg összeforrasztotta Nagy Imre nevét a névtelen felkelőkkel, a volt kommunistákat a kereszténydemokratákkal és így tovább. S Nagy Imre messzire sugárzó erkölcsi nagyságán kívül elsősorban a hatalom érte el, hogy mindezek az elemek és „mai politikai utódaik" – ma már ismét százezres, talán milliós tömegekről beszélhetünk – valóban a „maguk hősének" – mai hősének – tekintsék a már csontjaiban is alig felismerhető, igazi mártír politikust.

De ha az MSZMP történészei és ideológusai is ilyen tisztelettel és érdeklődéssel viseltetnek Nagy Imre nézetei, felfogása iránt, mint most több felől is mutatják, tennék nekik egy gyakorlatias javaslatot: szedjék vagy szedessék elő végre mély rejtekéből és tegyék közzé Nagy Imre politikai végrendeletét, a Snagovi emlékiratokat, amelyekre eddig csupán Berecz Jánosnak volt módja vagy engedélye hivatkozni ötvenhatos könyvében. Találgatások helyett hadd lássuk: mi volt Nagy Imre utólagos véleménye a forradalomról, s ő maga kiket tekintett sírásóinak és kiket bajtársainak! Hadd dönthesse el ő maga, kikhez tartozik.

Kié 1956?

Az 1956-os forradalom jelentőségét, hatását és történelmi helyét illetően, a ma távlatából és különösen az utolsó évek Európát megrengető eseményeinek a fényében pontosan tudjuk, hogy ez a forradalom valóban a kommunista rendszer összeomlásának kezdetét jelentette vagy legalábbis jelezte. Ez a forradalom már akkor hatalmas erővel juttatta kifejezésre azt az egyszerű tényt, hogy egy európai nép nem viseli el azt a rendszert, amelyet a Szovjetunió 1947 után Közép- és Kelet-Európa népeire rákényszerített. Mára megvalósult az, amit még néhány évvel ezelőtt is sokan kétkedve olvastak, fogadtak – az, amit Raymond Aron és Molnár Miklós fejezett ki könyvének címében: egy vereség aratott diadalt. Amikor a forradalom 1989 elején az uralkodó párt reformelemei által is elismerten az ellenforradalom helyett a népfelkelés minősítést kapta, a párt és a rendszer egyszeriben elveszítette legitimitásának legfontosabb alapját. Ezzel egy időben – mintegy mellékesen – kiderült az is, hogy Mihail Gorbacsov nem osztja Hruscsovnak azt az 1956-os nyári álláspontját, hogy a Szovjetunió nem tűrhet el semmiféle népmegmozdulást a csatlós országokban.

Abból, hogy az átminősítés indította meg a rendszer lavinaszerű összeomlását, visszamenőlegesen következtethetünk arra, kik és hogyan őrizték ötvenhat emlékét.

Kádár és társai jól látták, hogy „az 56-os események" – ahogy azt legjobb esetben semlegesen jelölték – forradalmi jellegét, nemzeti és demokratikus jellegét elismerniük nem lehet, nem szabad, azt tűzön-vízen át meg kell akadályozniuk, hiszen 56 „ellenforradalmi" jellege adja a rendszer legitimitását. Ennek a nyomásnak a hatására – amely később belső nyomássá is vált – történhetett meg, hogy itthon a társadalom – s benne az értelmiség – jelentős rétegei harminc éven át valósággal menekültek a forradalom emlékétől és üzenetétől. A rendszer előbb gyalázta 56-ot, később igyekezett hallgatni róla, illetve az évfordulós alkalmakra szorította a lármás gyalázkodást.

Világosság, 1991. 10. sz. 721–724. o. (Az 1990 augusztusában az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett 1956-os konferencia zárszava)

Kik és hol őrizték a forradalom emlékét? Természetesen őrizte, mert őrizhette az emigráció, a politikai emigráció. Azok, akik Európában, Amerikában vagy másutt egyesületekbe, közösségbe, társaságokba tömörülve, kisebb csoportokban vagy nagyobb szervezetekben rendszeresen megemlékeztek 1956-ról. Írtak, beszéltek róla, és a maguk módján mindent megtettek a forradalom emlékének a megőrzéséért. Itthon voltaképpen az ötvenhatosoknak és azután a börtönviselteknek egy nagyon szűk csoportja volt az, amelyik már 1986 előtt megemlékezéseket tartott az évfordulókon – október 23-a, illetve Nagy Imréék kivégzésének évfordulóin –, lakásokban, kisebb csoportokban. Elsősorban Krassó Györgyöt és társait kell itt kiemelni. Krassó György volt 56 emlékének egyik legszilárdabb, leglelkesebb őrzője és élesztgetője.

Az emigráció természetesen többet tehetett. Az 1958-as kivégzések után Brüsszelben alakult meg a Nagy Imre Intézet, amely három nyelven adta ki *Szemle* című folyóiratát. Ez a csoport később, a hatvanas évek nagy paktuma következtében más formában folytatta munkáját. A paktum az USA és Kádárék között abban állt, hogy Kádárék 1963-ban az általános amnesztiát adnak a politikai foglyok többségének (mert nagyon sokakat még benntartottak), az amerikaiak viszont levéte-tik az ENSZ napirendjéről a magyar kérdést, és megszüntetik ezeknek a magyar emigráns szervezeteknek a támogatását. Így szűnt meg a brüsszeli Nagy Imre Intézet támogatása is, és ezzel a *Szemle,* illetve *Review* és *Etudes* című folyóirat kiadása. Ennek következtében – bár néhány könyv, például a *Ten Years After* című szép gyűjtemény akkor is megjelent – a hatvanas évek bizonyos fokig mélypontot jelentettek a forradalom szellemének külföldi ápolásában. A hetvenes évek hoztak ismét föllendülést. 1976-ban, a huszadik évfordulón rendezték meg Párizsban az első nemzetközi tudományos konferenciát a magyar és lengyel ötvenhatról. Itt magyar részről Szabó Zoltán, Fejtő Ferenc, Király Béla, Molnár Miklós, Kende Péter és mások, továbbá neves külföldiek (franciák, mint Gilles Martinet; lengyelek, mint Brus, Kołakowski, Michnik, Pomjan és mások) voltak jelen és szólaltak fel.

Ami az itthoni fejleményeket illeti, 1986-ban került sor az első hazai, nem hivatalos, Donáth Ferenc által kezdeményezett, és Eörsi István lakásán megtartott konferenciára, amelyen ötvenhatosok, írók, történészek, a demokratikus ellenzék vezető képviselői, összesen mintegy hetvenen vettek részt. Többségükben hozzá is szóltak. Vásárhelyi Miklós és Kis János, Széll Jenő és Mécs Imre előadásai ismertek, de magának az ülésnek a jegyzőkönyve is megérdemelné, hogy megjelenhessen, és több alapvető kérdés tisztázásához hozzájárulhasson.

A véletlen úgy hozta, hogy éppen azokban a napokban tartottak egy hivatalos párttörténeti konferenciát is, mert az állampárt érezte, hogy valami módon saját aktív és történeti kérdések iránt érdeklődő tagsága előtt is számot kell adnia ezekről az eseményekről. A pártfőiskolán rendezték, és bizonyos differenciálási törekvések már itt megmutatkoztak. De a fordulat az MSZMP-ben természetesen csak 1988—89-ben, az emlékezetes Pozsgay-féle nyilatkozattal, a párt történészcsoportjának, az úgynevezett történelmi albizottságnak a munkálataival történt meg. Ez jelentette azt a fordulatot, amely az egész rendszerváltásban jelentős szerepet játszott. Ezt – bármi volt is az indítéka – feltétlenül el kell ismerni. Ami az én szememben kevésbé rokonszenves, az az, hogy ezt a fordulatot követően a párt és a szakmának a párthoz közel álló szervei, folyóiratai elkezdték ontani az ötvenhatos, immár „forradalommal", „népfelkeléssel" kapcsolatos cikkeket, dokumentumközléseket stb., mégpedig azzal a kettős, hogy úgy mondjam, indolenciával, mintha ők mindig is így beszéltek, így írtak volna, másrészt mintha ezekről a kérdésekről még soha, sehol mások nem írtak, nem publikáltak volna. Holott emigráns barátaink, akiknek egy része most ezen a konferencián is fölszólalt, húsz–harminc évet szenteltek az 56-os forradalom problémái tanulmányozásának és a világ előtt való feltárásának. Úgy gondolom, ezt a fordulatot ezeknek a folyóiratoknak és történeti szakfórumoknak több ízléssel és önkritikával kellett volna végrehajtaniuk.

Ma természetesen döntően megváltozott a helyzet, hiszen 1956 már komoly politikai tőkét jelent. Ötvenhatért ma már versengés folyik.

Kié 1956? A politikáé vagy a tudományé? A politikusoké vagy „a pesti srácoké"? A reformkommunistáké-e avagy a nemzetieké? A diákoké vagy a munkásoké? Kimerítő válaszra aligha vállalkozhatom.

Ami a politika és a tudomány illetékességét illeti, azt hiszem, a rivalizálás bizonyos fokig elkerülhetetlen. Nyilvánvaló, hogy akik az akkori harcokban, fegyveres küzdelmekben részt vettek, azóta melengetik magukban az emlékeket, és rosszul viselik, ha történészek, szociológusok kezdik azokat elemezgetni, ha gombostűre tűzött lepke gyanánt vizsgálják a pozitív, negatív vonásokat és ezek arányát. Természetesnek kell tartanunk, hogy a forradalom résztvevői, veteránjai védik, képviselik a maguk igazát legjobb lelkiismeretük szerint, az igazságra való törekvés jegyében. Ugyanakkor a történésznek az a dolga, hogy tárgyát lehetőleg *sine ira et studio* vizsgálja, és ne csak a szépet, hanem a kevésbé kellemest is észrevegye és fölmutassa.

Ami a másik kérdéscsoportot, a reformkommunisták és a forradalom viszonyát illeti, azt hiszem, e kérdésben annak ellenére, hogy sok vitának nincs helye, még sok részletkérdést kell tisztázni. Többen is tiltakoztak az ellen, hogy azonosítsuk a Nagy Imre-féle reformkommunizmust a forradalommal, annak céljaival és jellegével. Én nem hiszem, hogy akadna komoly történész, aki ezt tenné. Az 1956 előtti úgynevezett reformkommunisták azért voltak reformkommunisták, mert reformerek voltak, és a szocialista rendszert akarták jobbítani – az Írószövetségben, a Petőfi Körben és más ilyen fórumokon. Funkciójuk, történelmi szerepük az volt, hogy föllazították a rendszer tudatát. Részben éppen azok a kommunista újságírók, írók, ideológusok, akik, sajnos, az ötvenes években a Rákosi-rendszer ideológiai rohamcsapatát képezték, akik a sajtóban, a történetírásban és másutt őszinte lelkesedéstől és meggyőződéstől hajtva, de ezt szolgálták. Amikor viszont Sztálin halála után és elsősorban a koncepciós perek hazug voltának lelepleződése után rájöttek arra, hogy becsapták őket, hogy cinkossá váltak, akkor a rendszer ellen fordultak, és az ő érdemük, hogy lelkiismereti válságot idéztek elő magában a pártapparátusban is. Olyan helyzetet, amelyben már a Nógrádi Sándorok, Horváth Mártonok is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy ez az ideológia már nem hat. Ez volt a funkciójuk. De ez csak az első szakasz. Úgy gondolom, hogy ez még nem a forradalomnak, hanem az előkészítésnek az első szakasza. És volt az előkészítésnek – szerintem – egy második szakasza, amely még mindig nem a „pesti srácoké", hanem a pesti és szegedi diákoké. Akik már nem voltak marxisták, és akik elsősorban nemzeti oldalról közelítették meg a helyzetet. Ők voltak azok, akik 1956 szeptemberében és októberében továbbvitték azt a tipikusan reformkommunista mozgást, amit a magunkfajta írók, ideológusok és egyéb marxista gondolkodású értelmiségiek kezdtek el. Ők vitték túl az egész mozgást a legitimitás keretein, ők hozták be azt a két követelést, amely a reformkommunistáknál hiányzott: a többpártrendszerű parlamentáris demokráciát és a szovjet függéstől való megszabadulást. Ezt a Petőfi Körben, az Írószövetségben akkor talán még senki sem merte követelni, s amikor a diákok ilyen húrokat kezdtek pengetni, mi még helytelenítettük.

Október 23-tól már nem a diákoké volt a vezető szerep, hanem – legalábbis estétől kezdve – azoké a fiatal munkásoké, akik harcba mentek. És valóban, nemcsak az értelmiség, hanem a diákok közül is viszonylag kevesen estek el a harcokban. Elsősorban a munkások közül kerültek ki a harcban elesettek és a fegyveres felkelésben való részvétel miatt kivégzettek is.

Aligha volna értelme azon vitatkozni, kié volt az elsődleges szerep. Nyilvánvaló, hogy mindenkinek megvolt a maga szerepe. Amikor Pongrátz Gergely azt

mondja, hogy nem a kormány, hanem a Corvin közi és más pesti srácok harcoltak, erre a következőt válaszolhatom. Huszonharmadika nem fordult volna forradalomba e nélkül a réteg nélkül. Amikor már minden politikus elem – nemcsak a reformkommunisták, hanem a hadsereg, a tisztikar és állítom, hogy a társadalom minden politikusan gondolkodó eleme az első szovjet beavatkozás után – föladta a reményt, akkor ezek a fiúk vitték tovább az esztelennek látszó harcot és hajtották végre a csodát. De ahhoz, hogy ezt a csodát végrehajthassák, végül az is kellett, hogy Nagy Imre a leghatározottabban letiltsa a Corvin köz légi bombázását. Mert erről volt szó, tudjuk, hogy ez volt a párt Katonai Bizottságának terve, és ha szovjet repülőgépek mennek a Corvin köz fölé, akkor ott további harcra nem lett volna mód. Így függnek össze a dolgok.

A november 4-e utáni harcot is ezek a pesti srácok folytatták, akiknek nemcsak hősiességét, de jellemerejét is mélységesen tisztelem. De ehhez az is hozzá tartozott, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségen megtagadta a lemondást és a Kádár-kormány elismerését. A kettő megint összetartozik, és egymást erősíti. Nincs értelme tehát szembeállítani a különböző szerepeket, szerepköröket, csoportokat. Azt hiszem, 56 éppen elég sokszínű és összetett jelenség, minden szerepel benne, és minden tisztességes szerepnek megvan a történeti jogosultsága is. A történeti kutatás éppen arra való, hogy a kellemetlent is följegyezze, rögzítse, ugyanakkor a legendákat elhárítsa. Többször elhangzott az az állítás, hogy Nagy Imre azért egyezett bele a szovjet csapatok behívásába, mert fegyvert szegeztek a hátának. Ez egy sokszorosan megcáfolt legenda. Nagy Imre akkor nem a szovjet csapatok vagy az ÁVO foglya volt, hanem saját ideológiájáé. Politikai értelemben volt fogoly, amíg néhány nappal később ebből a fogságból ki nem szabadult. Olyan kijelentések is elhangzottak, hogy valami közvetítés történt Nagy Imre és Mindszenty között, annak érdekében, hogy Mindszenty beharangozott beszédében ne okozzon nehézségeket a kormánynak. Tudom, hogy valamilyen közvetítés – azt hiszem, Tildy részéről – történt ugyan, de Mindszenty ezt legjobb tudomásom szerint elhárította, és amikor a kormányt kétszer is a bukott rendszer örökösének nevezte, ezzel éppen nem könnyítette meg Nagy Imréék akkori politikai helyzetét. Nem igaz ugyanakkor, hogy Mindszenty a földreform ellen izgatott volna, hogy visszakövetelte volna az egyházi birtokokat. De kétségtelen, hogy ő Nagy Imrével szemben állt, s ennek vizsgálata megint csak fontos témája a kutatásnak. Mindszenty volt a másik politikai pólus, ha nem jön november 4-e, akkor nyilvánvalóan közöttük dőlt volna el a küzdelem.

Nagyon sok még a tisztázandó probléma és ténykérdés – éppen ez indokolja egy önálló 1956-os akadémiai dokumentációs és kutatóhely felállítását. De hangsúlyozni szeretném, hogy sem ez az intézet, sem más nem monopolizálhatja 56 történetét, örökségét és emlékét. A létező különböző csoportok és irányzatok vetélkedhetnek és vitatkozhatnak egymással, értelmezhetik eltérően a történeteket, alkalmazhatnak különböző hangsúlyokat – mindez jogos és természetes –, de egyikük, egyikünk sem sajátíthatja ki a magyar forradalom és szabadságharc közös örökségét és a történetét.

Kádár János és a megtorlás

Amikor ezen a tavaszon módom nyílt rá, hogy betekinthessek a néhai MSZMP 1956-tal kapcsolatos irataiba, s kezembe vettem az Ideiglenes Intéző Bizottság november 4-e utáni első ülésének jegyzőkönyvét, a dátum – 1956. november 11. – óhatatlanul személyes emléksorokat is ébresztett bennem. Ugyanazon vagy talán az előző napon, mint amikor Kádár először rendezett bizalmas tanácskozást a Parlamentben az új pártvezetés általa kiszemelt régi és új tagjaival, néhány lépésnyire onnét, Fekete Sándor Széchenyi rakparti lakására Gimes Miklós hívta össze a nagyimrések egyik megmaradt csoportját, hogy megbeszélje velük a kádári MSZMP és kormány ellen indítandó küzdelem megindítását és a harc formáit.

A harc egyenlőtlen volt. Nemcsak annyiban, hogy Gimest már december elején letartóztatták, majd néhány hónap alatt felgöngyölítették az általa alapított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom és az *Október Huszonharmadika* című lap nem túl kiterjedt illegális hálózatát, hanem külön még a tekintetben is, hogy a következő években, némileg egyoldalúan, ők olvastak minket: jegyzeteinket, cenzúrázott börtönlevelezésünket.

Most fordult a kocka: mi is olvashatjuk őket, „szigorúan bizalmas" jelzésű jegyzőkönyveiket és határozataikat, amelyeket a maguk jószántából még saját történészeik szeme elé sem bocsátottak volna soha. És ebben voltaképpen igazuk is volt. Ezek a dokumentumok túlságosan éles és szemléletes közelképet nyújtanak a forradalom után külső segítséggel kormányra jutott csoport s különösen Kádár János hatalmi elszántságáról és cinizmusáról, s túl sok olyan részletet tárnak fel, amelyek tarthatatlanná teszik a legendát, hogy a kíméletlen megtorlásra csak szovjet és keletnémet, általában külső nyomás kényszerítette a magyar vezetést.

Külső nyomás persze nagyon is létezett, de ennek mértékére és irányára majd csak az egyszer talán ugyancsak megnyíló szovjet és egyéb külföldi források fognak teljes (?) fényt deríteni. Tudunk róla, hogy Walter Ulbricht több ezer kivégzést reklamált, hogy volt szovjet sürgetés a Nagy Imre-ügy „lezárására", hogy a szovjet vezetés héjái szükségesnek tartották a Moszkvába zsuppolt Rákosi-csoport hazahozatalát és bizonyos fokú reaktiválását. De Kádár kétségtelen – a most olvasott beszédekben is megnyilatkozó – politikai tehetsége nem utolsósorban éppen abban állt, hogy a különböző irányból érkező pressziókat pompásan tudta egymással ütköztetni, semlegesíteni, és végeredményben saját hatalma érdekében hasznosítani.

Aligha magyarázható pusztán külső vagy belső nyomással, hogy az MSZMP Intéző Bizottságának 1957. április 2-i ülésén a következőket jelentette ki: „Az országban aktivizálódtak, felléptek, hatalmat ragadtak a kezükbe horthysta katonatisztek, csendőrök stb. Ezeknek ügyét is komolyan kézbe kell venni, és nagyon tárgyalni nem is kell. Meg kell csinálni a népbíróságot, és ahol csak olyan volt horthystákkal találkozunk, akik vették maguknak a bátorságot és disznóságokat csináltak, körmenetben kell bíróság elé állítani, halálra ítélni és kivégezni. Ha ez nem történik meg, akkor a népnek nyugalma itt soha nem lesz. Ezeket az ítéleteket nem kell az újságban hozni."

Ugyanezen az ülésen – a bírói függetlenség és a törvényesség nagyobb dicsőségére – a Farkas Mihály elleni, túlságosan enyhe elsőfokú ítélet kapcsán a következőket mondja: „Az eljárás nagyon negatív módon ment végbe, nem az eredeti határozatnak felel meg, és ezt korrigálni kell. Itt nemcsak a büntetés mértékéről van szó, amely rendkívül alacsony – attól eltekintve, hogy 20 éves börtönöket végrehajtani nem akarunk –, de olyan volt a tárgyalás menete, hogy éle a párt ellen, a mai vezetés ellen irányult. Ehhez hozzájárult Farkas fellépése és a bíróság pipogyasága."

Ekkor számol be a moszkvai tárgyalásokról is: „Szóba került Nagy Imréék kérdése is. Mi vetettük fel. Az elvtársak [értsd: a szovjet Politbüro tagjai] helyeslik, hogy megfelelő felelősségre vonást eszközöljünk. Az elvtársak nézete szerint az megfontolás tárgyát képezheti, hogy rövidebb vagy hosszabb idő múlva kell a felelősségre vonásnak megtörténnie, de helyeslik, hogy ez megtörténjék." Majd elmondja a saját véleményét is: „[...] nézetem szerint nekünk a magyar nép számára, a magyar nép ellenségei számára is és a világnak is meg kell mutatni, hogy büntetlenül nem lehet ellenforradalmat szervezni szocialista rendszerben. Én amellett vagyok, hogy munkához kell látni, és valami belátható időn belül dönteni kell, nem lehet 8–10 hónapig, évekig várni a méregfog kihúzásával."

Eközben a Romániába deportált Nagy Imre-csoport három tagja, Szilágyi József, Tánczos Gábor és Fazekas György már a bukaresti állambiztonsági börtönben ült, a többieket pedig, Nagy Imrét is beleértve, a Kádár-beszédet követő hét folyamán letartóztatták, s április 17-én mindnyájukat a budapesti Gyorskocsi utcai

Beszélő, 1991. május 4. (18. sz.) 16–18. o. (Eredeti cím: *Kádár János körmenete*)

börtönbe szállították. Tehát gyorsan „munkához láttak”. Hozzá tartozik az eljárás „törvényességéhez”, hogy természetesen azt sem az ügyészség vagy a bíróság döntötte el, hogy a snagovi csoportból ki ellen nem kell eljárást indítani. Kádár „javaslatára” a párt vezetése adott engedélyt Lukács Györgynek a hazatérésre (április 11.), s döntött úgy, hogy Vas Zoltán és Szántó Zoltán viszont még nem térhet haza. Pedig Szántó – párthűségét bizonyítandó – szorgalmasan denunciálta társait. Hogy miért maradt mégis másfél évig száműzött, arra egy előző, február 26-i Kádár-beszéd ad magyarázatot. Ebből kiderül, hogy Szántó már 1956 nyarától „trónkövetelő” volt, igényt tartott a párt első titkári tisztére, s ebben egy időben még Tito is támogatta. Kádár tehát jobbnak látta távol tartani őt.

Akárcsak Rákosi Mátyást. Kádár metsző gúnnyal idézi Rákosi Hruscsovhoz intézett levelét, amelyben azt fejtegetette, hogy mivel 1957 tavaszáig az MDP egykori 800 ezer tagja közül csak 200 ezer lépett be az MSZMP-be, a többi 600 ezer nyilvánvalóan őt várja vissza. Kádár imponáló céltudatossággal tartotta távol a hatalomtól a rá nézve veszélyes rákosista politikusokat – miközben ezek egykori rendőri és pártapparátusát nyugodtan felhasználta a maga céljaira. (Igaz, ellensúly gyanánt egy-két harcosan antirákosista politikust is – például Aczél Györgyöt és Fehér Lajost – benn tartott a vezetésben.)

Amit viszont még ez az egyensúlyozó művész sem tudott könnyedén és fölényesen megoldani, az éppen a Nagy Imre–Losonczy-csoport ügye volt. Tíz most megismert beszéde – valamennyit a párt vezetőszerveinek ülésein mondta el az első másfél évben – arról tanúskodik, hogy ő maga és akkori vezetőtársai – nyilván szovjet és ÁVH-s nyomásra is, de egyúttal a hatalom logikájától és önnön rossz lelkiismeretüktől hajtva – egyszerűen nem találtak megnyugvást, nem érezték magukat „legitimálva” és biztonságban mindaddig, amíg ezek az emberek életben voltak. Néha már hajlamos voltam azt hinni, hogy érintettségem és személyes élményeim miatt túlértékelem e kérdés jelentőségét az 1956 utáni politikában. A beszédeket olvasva most döbbenten tapasztaltam, hogy milyen központi szerepet töltött be Kádár gondolatvilágában és a vezető pártszervek ülésein Nagy Imre és társai ügye.

Érdemes végigkísérni azt a nem mindennapi mutatványt, ahogy Kádár néhány hónap alatt fokozatosan átértékelte Nagy Imreék tevékenységét.

1956. november 11-én az első beszámolót még így kezdte: „Nekem személyes meggyőződésem, hogy Nagy Imre, Losonczy Géza és a többi elvtársak, akik a kormány tagjai voltak, az ellenforradalmat segíteni nem akarták. Ténylegesen az intézkedésekbe beleszólása a kormány tagjai közül Nagy Imrének, Losonczynak és nekem volt. [...] A Minisztertanácson belül a hangadó a valóságban nem Nagy Imre volt, hanem elsősorban Tildy, Losonczy és bizonyos mértékig Erdei Ferenc.” Saját októberi szerepének magyarázgatása (és a november elsejét követő néhány nap elhallgatása) után rátért a „pánikszerűen” a jugoszláv követségre menekült csoport ügyére. Ismertette Soldatić jugoszláv követtel folytatott első tárgyalását, ahol is „a lényeg az volt, hogy egyezzünk bele, hogy kivigyék ezt a társaságot Jugoszláviába. [...] Azt mondtam, hogy semmi szín alatt nem egyezhetünk bele, hogy elhagyják az ország területét. Először is, mert Nagy és Losonczy utolsó fellépése a kormánynyilatkozat volt, a kormány széthullott, de sehol sem mondták ki, hogy nem tekintik magukat kormánytagoknak. Azt javasoltam, mondják meg nekik, hogy adják írásba, hogy önmagukat mint minisztereket megszűntnek tekintik, és mondjanak valamit a jelenlegi kormánnyal kapcsolatban. Feltétlenül ki kell jelenteniük, hogy ez ellen a kormány ellen sehol sem fognak fellépni. Amíg ezt nem mondják, semmiféle kérdésről tárgyalni nem lehet. [...] Ez a legkényesebb kérdés most nemzetközileg és a párton belül.”

Az akkori légkörre jellemző, hogy a felszólalók közül jó néhányan még természetesnek és szükségesnek tartják a Nagy Imreékkel való tárgyalást. A legmesszebb merészkedő Aczél György szerint „akár olyan alapon is, hogy rendben van, ha az alapvető kérdésben megegyeznek, csináljanak külön pártot, de mindenesetre döntő, hogy legyen olyan tömegekkel bíró bázisunk, amivel lehet kard és szuronyok nélkül kormányozni”. Nagy Imre azonban, mint tudjuk, nem tárgyalt, és nem adott lemondó nyilatkozatot sem Tito és Ranković, sem Münnich, sem Walter Roman (a későbbi román miniszterelnök apja) kérésére. Ezek után november 22-én délután társaival és a családtagokkal együtt – a követségről kijövet – a szovjet hatóságok elrabolták, s másnap – katonai gépeken – Romániába szállították.

Az Intéző Bizottság november 24-i ülésén, ahol elsőnek Gheorghe Gheorghiu-Dej, a vendégszerető román pártfőtitkár oktatta ki magyar elvtársait, Kádár elkezdte a visszamenőleges elhatárolódást Nagy Imrétől, de még azzal fejezte be: „Tessék, pihenjék ki a fáradalmaikat, nyugodjanak meg, gondolják át az eseményeket, hisz nincsenek ők örökre száműzve.”

Amikor a következő, december 2-i ülésen visszatért az ügyre, a valóságtól immár teljesen elrugaszkodó, konstruált vádakkal hozakodott elő, majd felidézte, hogy annak idején világosan tudtára adta a jugoszláv diplomatáknak: Nagy Imreék nem mehetnek se Belgrádba, se haza, mert a hatalom szempontjából mindkét megoldás veszélyes. Kéthly Anna például külföldön máris a Nagy Imre-kormány

legitimitására hivatkozik. Mivel azonban Vidić [jugoszláv külügyi államtitkár-helyettes] mégis mindenáron – ugyancsak cinikusan, de érthetően – írásos garanciát követelt arra, hogy védenceik hazatérhetnek, „három és fél órai vita után, nem tudom, mit tételeztek fel rólunk, hiszen megmondottuk, hogy semmi szín alatt nem engedhetjük meg, hogy itthon maradjanak – mégis beleírtuk". De még itt is elhangzott az elhurcoltakról: „Semmi bajuk nem lesz, élnek, pihennek, enni kapnak, csináljanak, amit akarnak, csak a magyar ügyekbe ne avatkozzanak."

1957. február 26-án tovább épült a vádkonstrukció. Az ezen az ülésen született párthatározat – a fokozatosság jegyében – még nem büntetőeljárásról, csupán a „tények pontos felderítéséről és rendszerezéséről", valamint arról beszél, hogy Szántó, Lukács és Vas ügyét el kell különíteni a Nagy–Losonczy-csoportétól.

1957 tavaszán, a moszkvai látogatást követő április 2-i ülésen azután, mint idéztem, elhangzott a gyakorlati felszólítás: munkához kell látni. A „méregfog kihúzása" azonban, Kádár fogadkozása ellenére, mégis több mint egy évig váratott magára. Eddig is sejtettük, de pontosan nem tudtuk, miért. Kádár további beszédeiből megvilágosodik a kép. 1958. február 14-én elmondja, hogy háromszor futottak neki a Nagy Imre-pernek. Először „amikor lezárhattuk volna az ügyet, akkor nem volt erő hozzá. Múlt év szeptemberében is voltak politikai meggondolások. A munkáspártok nemzetközi találkozója előtt álltunk, üzentünk volna hadat a jugoszlávoknak? A lengyelek sem nagy hívei a felelősségre vonásnak, az olaszok választásra készültek, az ítélet nem nagyon segítette volna őket." Valóban, még 1957. november 29-én, a nagy moszkvai kommunista összejövetel után beszámolt Togliattival, Gomułkával és a jugoszlávokkal folytatott megbeszéléseiről, s az ott elhangzott vagy inkább félig kimondott, érzékeltetett aggályokról.

1958. február 5-én mégis megkezdődött a titkos per, de másnap már félbe is szakították. Mindeddig voltak olyan feltevések (is), hogy a tanácselnök, dr. Radó Zoltán betegsége, szívinfarktusa (?) miatt. A Politikai Bizottság február 5-i határozatából most megtudhatjuk, hogy a „magyarországi ellenforradalom fő bűnöseinek elítélését alá kell rendelni az egész emberiség, benne a magyar nép létkérdésének, a béke kérdésének. [...] A Politikai Bizottságnak az a véleménye, hogy a per mostani lefolytatása ürügyül szolgálhatna a tárgyalások alól kibúvót kereső imperialista vezető körök számára." Ezért célszerű a néhány hónapos halasztás.

Napnál világosabb, hogy moszkvai ukáz érkezett: az éppen esedékes nemzetközi tárgyalások miatt állítsák le a pert. Ezt tette „magáévá" a Politikai Bizottság, s Kádár ennek alapján tárta a helyzetet – eléggé nyíltan – a Központi Bizottság zárt ülése elé: „Mit tudunk most csinálni? 1. Elhalasztjuk; 2. Befejezzük, de befolyásoljuk a peres eljárást, hogy olyan ítéletet hozzanak, ami nem élezné a nemzetközi helyzetet. Ez a variáció azonban nagyon rossz lenne. Javasolja, hogy a Központi Bizottság vegye tudomásul ezt a mérlegelést, és járuljon hozzá a per befejezésének elhalasztásához." A KB tudomásul vette a tájékoztatást az „egyes állampolgárok elleni eljárás menetéről".

Itt álljunk meg egy szóra. Eddig úgy tudtuk – vagy inkább csak sejtettük –, hogy ebben az ügyben a Politikai Bizottság hozott döntést, netán titkos ülésen. Ebből a jegyzőkönyvből kiderül, hogy az egész, mintegy száztagú Központi Bizottság bűnrészes. Kádár megosztotta velük a titkot és a felelősséget. Mert ennél világosabban nem lehetett közölni, hogy itt halálos ítéletek lesznek. A KB tagjai ezt pontosan meg is értették, és felszólalásaikban – a Kádáréhoz hasonló eufemisztikus kifejezésmóddal – zömmel, bár nem kivétel nélkül, helyeselték is. Aki ezen az ülésen jelen volt, azt június 16-án nem érhette meglepetés. És nem mondhatja, hogy ő „ezekről a dolgokról" semmit sem tudott.

Három évtizeddel később, az MSZMP Központi Bizottságának azon az emlékezetes ülésén, ahol a főtitkári tisztségről már lemondott, félig bomlott agyú Kádár utoljára szólalt fel, tudtommal azt hajtogatta – Nagy Imre néven nevezésének görcsös kerülésével –, hogy egyetlen mondaton múlt minden. A megtagadott lemondási nyilatkozatra célzott.

Annak idején, megvallom, legyintettem rá, nem hittem neki. Ma, a jegyzőkönyvek és az ő beszédei ismeretében, már inkább hiszek. S Nagy Imrének és Losonczynak – legalább kettejüknek – annak idején nagyjából tudniuk kellett, hogy a nyilatkozat megtagadásakor az életükkel játszanak. Megkapják-e ezért az őket illető megbecsülést?

Nagy Imréék 1956. novemberi helyzete szinte kihívja az összehasonlítást Horthy Miklós 1944. márciusi és októberi helyzetével. A kormányzó mindkét esetben megadta a németeknek és Szálasinak azt az aláírást, amit Nagy Imre megtagadott az oroszoktól és Kádártól. Itt azonban, meggyőződésem szerint, nem pusztán két ember egyéni helytállásának különbözőségéről, hanem két politikai irányzat élethez és jövőhöz való jogáról van szó.

Történelmileg ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a Horthy által megszemélyesített korszak és politika 1944-ben elveszítette a maga történelmi legitimitását, a Nagy Imre által november 4-én képviselt demokratikus függetlenségi politika és eszmény viszont – az ő és társai áldozata révén – megváltotta jogát a jövőhöz.

Az SZDSZ és 1956

Miközben mindnyájan öregszünk, az SZDSZ, szerencsére, fiatalodik. Mind kevesebben vagyunk itt, akiknek a magyar forradalom személyes, felnőtt fejjel megélt élmény, a kimeríthetetlen, közös nagy élmény. Mécs Imrével felidézhetnénk az október 22-i lázas hangulatú műegyetemi gyűlést, ahol a nevezetes 16 pont született, Kende Péterrel a 23-i délutáni Kossuth teret, ahol először mondta ki, hogy ez bizony forradalom, Eörsi Pistával pedig az esti Múzeum körutat, ahol az ő kiáltásából tudtam meg, hogy az ÁVH tüzet nyitott a Rádiónál a tömegre, hogy a boldogító tüntetés véres drámába fordult.

Van azonban 56-nak olyan vonatkozása is, amely kortól, korosztálytól függetlenül valamennyiünket érint, s ez az SZDSZ és 1956 kölcsönös viszonya s e viszony története (amelybe természetesen a párt előzményei, a demokratikus ellenzék s a Hálózat is beletartoznak).

A többi pártnak is megvan persze a maga ötvenhatja, a maga sajátos viszonya a forradalomhoz (még az MSZP-nek is meglenne, ha kissé többet foglalkozna a saját múltjával), a mi pártunkét azonban elég különlegesnek, szinte sorsszerűnek érzem. Az SZDSZ ugyanis különösen sokat kapott ötvenhattól, de elmondható, hogy sokat is tett érte.

Három állítást szeretnék itt megkockáztatni, s ha részletesen bizonyítani nem is, legalább illusztrálni.

Az első: Az SZDSZ 56 révén, 56 el- és befogadásával lett kicsiny, újbalos értelmiségi csoportból politikai mozgalommá és párttá. A demokratikus ellenzék a hetvenes évek végén megértette (Kis János későbbi megfogalmazása szerint): „Magyarországon 1956-ban demokratikus forradalom zajlott, a forradalmat vérbe fojtották, s leverésének és a rákövetkező megtorlásnak a körülményei kijelölték a rezsim fejlődőképességének határait." S ebből megértette azt is, hogy a Kádár-rendszert megingatni és leváltani csak 56 nemzeti-demokratikus platformján lehet.

Elhangzott az SZDSZ küldöttgyűlésén, 1994. október 22-én. *Beszélő,* 1994. október 27. (43. sz.), 17. o.

Ennek az azonosulási folyamatnak a főbb állomásai, jelzésszerűen. 1980: a Bibó-emlékkönyv (Donáth Ferenc és az ellenzék vállalkozása); 1983: Mécs Imre ötvenedik születésnapján Kis János, Magyar Bálint, Rajk Laci, Kőszeg Ferenc megjelenése az ötvenhatosok között; 1985: a monori tanácskozás; 1986: a közös ötvenhatos konferencia Eörsi István lakásán; 1988: nyilvános, teljes azonosulás 1956 és a kivégzettek ügyével.

A társadalom számára kiderült: 56 nem néhány tucat mániákus „veterán" rögeszméje – eszméjét a rendszer legkeményebb ellenzéke is magáévá teszi. Ebből adódik a második állítás: az SZDSZ-nek oroszlánrésze volt abban a folyamatban, amely ötvenhatot visszahozta a feledésből. A hallgatás és a hazugság negyedszázados falát – itthon – a *Beszélő,* a *Hírmondó* és néhány más szamizdat-kiadvány törte át, már 1982-től kezdve (Pákh Tibor-interjú, Bali Sándor-nekrológ). 1983-ban Kőszeg Ferenc vezércikke a Nagy Imre-per huszonötödik évfordulóján, a kivégzettek életrajza és egy elemzés: „Kirakatper – zárt ajtók mögött". A későbbi években a munkástanácsi és más perek dokumentumainak közlése, sok további „nonperson" feltámasztása. 1985-ben az egész ellenzék ötvenhatos szellemű, széles nemzeti egységének kezdeményezése (ami – Monor után – nem a demokratikus ellenzék hibájából hiúsult meg), 1986-ban a forradalom első hazai kollektív elemzése a harmincadik évfordulón. 1988 júniusában és októberében az ellenzék nagy utcai demonstrációkon adja hírül 1956 feltámadását.

Végül a harmadik állítás: 1956 sokszínű, sokrétű megmozdulás volt, amelyre joggal hivatkozhatnak egymástól eltérő irányzatok és pártok, de egyik leglényegibb vonása talán mégis hozzánk áll legközelebb. Ötvenhat legmerészebb célkitűzése ugyanis túlmutatott az emberi és politikai szabadságjogok, a demokrácia és a nemzeti függetlenség megvalósításán. Marxnak a Párizsi Kommünre vonatkozó szavait tudom alkalmazni rá: „eget ostromló forradalom" volt, azaz olyan társadalmat kívánt megvalósítani, amilyet még soha, sehol sem sikerült, amely felhasználja a történelem és a megelőző társadalomjobbító kísérletek összes pozitív és negatív tapasztalatait, s amelyben a nemzeti függetlenség és a politikai szabadság mellett érvényesülnek a társadalmi igazságosság szocialisztikus szempontjai is, a pluralista parlamenti rendszer pedig kiegészül a közvetlen demokrácia alulról épülő szerveivel.

Illúzió volt? Ebben a formában bizonyára igen. Azóta valamivel szerényebbek lettünk, de az SZDSZ programjában kezdettől ott áll a kettős jelszó: szabadság és szolidaritás! Akik itt vagyunk, azért vagyunk itt, mert ennek megvalósítási útjait-módjait keressük már régen, s ahogy magunkat ismerem, ezt fogjuk keresni halálunkig.

Az 1956-os magyar forradalom – negyven év távlatából

A nagy történelmi eseményeket, akárcsak egyéni életünk nagy élményeit, többnyire szelektíven őrzi meg az emlékezet, s az idő általában koptatja a kép élességét. 1956-os magyar forradalmunk esetében – már csak azért is, mert több mint három évtizeden át itthon tilos volt rá emlékezni – inkább fordított a helyzet. Ma bizonyosan többet tudunk, bővebb és pontosabb ismeretekkel rendelkezünk az akkori eseményekről, mint velük egy időben vagy közvetlenül utánuk. Ezt egyrészt a megismert adatoknak és dokumentumoknak, másrészt az 1956-ról folytatott vitáknak és gondolkodásnak, harmadrészt az immár történelmi távlatnak köszönhetjük.

A magyar forradalom és szabadságharc negyven év alatt napvilágot látott hazai és külföldi levéltári dokumentumai és periratai, sajtója és röplapjai, valamint a sokáig elzárt vagy rejtegetett fotók és filmek s a százával megjelent memoárok és interjúk révén ma már nemcsak az eseményeket ismerjük pontosabban, hanem a szereplők szándékait és indítékait is, méghozzá mindkét oldalon.

Négy évtized ezzel kapcsolatos vitái, a kor legkiválóbb gondolkodóinak elemzései, 1956 ma már könyvtárnyi méretűre duzzadt történeti és politikatudományi irodalma gyakorlatilag minden kérdést és problémát érintettek vagy legalábbis felvetettek a forradalom nemzeti és nemzetközi jelentőségével, jellegével és hatásával kapcsolatban.

De segítségünkre van maga az eltelt idő, maga a történelem is, amely folyamatosan értelmezi s újraértelmezi a történteket, és oda is bevilágít, ahová a korrekt történeti elemzés talán nem jut el. Ezzel magyarázható, hogy miközben az újabb részletek és elemzések révén a kép egyre teljesebbé válik, mindig új megvilágításban is látjuk, mindig más-más oldal kerül előtérbe.

Ezzel függ össze az is, hogy 1956 oly sokáig hányódott a politika és a történelem között, s időnként, ha csökkenő sűrűséggel és intenzitással is, még mindig megpróbálják bevonni a direkt politikai szférába. Pedig miközben egyre világosabb, mennyire fontos szerepe volt a magyar forradalomnak a világpolitika alakulásában, s hogy éppen emiatt történelmünknek ez az epizódja egyre szélesebb nemzetközi történeti kutatás tárgya, eközben 1956 egyre inkább elveszíti mozgósító hagyomány szerepét, közvetlen politikai felhasználhatóságát.

Mozgó Világ, 1996. 12. sz. 7–12. o.

Természetesen a mai magyar és nemzetközi közvéleményben, amely aktuális problémákkal van elfoglalva, a tapasztalat és a vizsgálatok tanúsága szerint nagyon sokféle – és legtöbbször kevéssé artikulált – kép vagy vélemény él a negyven év előtti eseményekről. Mindazonáltal 1989 óta és ma is elég világosan kirajzolódik és különválik 56 három jellegzetes felfogása, amely az esemény eltérő elnevezésében is tükröződik, és voltaképpen a mai közélet tagolódását fejezi ki.

Az első változat: a Nagy Imre nevével összekapcsolódó, 1953-tól fogva előrehaladó reformmozgalom nyomán 1956-ban népforradalom robbant ki a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség helyreállítására. A helyét és szerepét fokozatosan megtaláló Nagy Imre, mint a nemzeti kormány elnöke végül elismert vezére lett a forradalomnak, amely a munkástanácsok és a közvetlen demokrácia más szervei útján meg akarta őrizni az alapvető szocialista vívmányokat. A történteknek ez az értelmezése szinte egyeduralkodó volt az 1989-es ünnepélyes újratemetésig.

Ezután jelentkezett a második változat: a szovjet megszállás ellen 1944 óta aktív és passzív ellenállást folytató magyar nemzet a kommunista párton belüli ellentéteket kihasználva 1956 őszén szabadságharcot indított a szovjet és a kommunista uralom lerázására, hogy Mindszenty hercegprímás irányításával vagy szellemében visszavezesse az országot a hagyományos keresztény nemzeti alapokhoz.

Már 1988–89-ben létezett azonban az úgynevezett reformkommunista körökben, s ma újra erősödőben van egy harmadik változat is. Eszerint a szovjet birodalmi politika, a Rákosi-féle szektarianizmus, majd a bizonytalankodó pártvezetés és az értelmiségi hisztéria következtében tört ki 1956-ban a népfelkelés, amelyet a reakciós-ellenforradalmi erők sikeresen tudtak kihasználni a szocialista rendszer és vívmányai megdöntésére. Ez a felfogás tehát – szemben a másik kettővel – nem akar tudni a pártállami rendszer elleni mély társadalmi gyűlöletről, és a Kádár-féle politika későbbi széles körű elfogadottságából arra a következtetésre jut, hogy 56 inkább csak afféle üzemi balesetnek tekintendő, vagy éppenséggel közlekedési baleset volt, mégpedig akkor, amikor a jármű már a helyes úton haladt.

A politikai megközelítés a három ábrázolás közül mindig csak egyet fogad el, különösen, ha 56-tal kapcsolatban kisajátítási szándékai vannak. A történeti köze-

lítés viszont mindháromban talál érvényes elemet, s nem lát semmiféle ellentmondást népfelkelés, forradalom és nemzeti szabadságharc között, hiszen a magyar 56-ban mindez egyszerre és egymásba fonódva volt jelen.

E történeti megközelítés és elemzés segítségével ma már többé-kevésbé egyértelmű választ tudunk adni az 1956-os forradalommal kapcsolatos legtöbb alapvető és sokáig vitatott kérdésre, úgymint a forradalom eredetének, kitörésének, szakaszainak, erőinek, céljainak és irányzatainak, győzelmi esélyének, hatásának és utóéletének kérdéseire.

Mindenekelőtt feltehető a kérdés: miért éppen Magyarországon került sor a rendszert elemi erővel elsöprő forradalmi megmozdulásra? Miért nem az ugyancsak válságot átélő Lengyelországban, az 1953-ban a tömb legelső felkelését produkáló NDK-ban, vagy másutt? Elmondható, hogy az SZKP XX. kongresszusának történelmi pillanatában itt létezett már viszonylag homogén és elszánt ellenzék és alkalmas vezéregyéniség (Nagy Imre) az uralkodó párton belül, ugyanakkor e párt megújulásra képtelen vezetése az egész időszakban bebizonyította makacsságát s egyben tehetetlenségét. (A robbanás megelőzésére alighanem 1956 júliusa lett volna az utolsó lehetséges időpont, ha már akkor a Nagy Imre–Kádár-párost állítják az élre a Gerő–Hegedüs-féle vezetés helyett.) De a magyar nép akkori hallatlan elszántsága még egy fontos történelmi körülménnyel is magyarázható: nem volt vesztenivalója. 1945-ban ugyanis Magyarország volt úgyszólván az egyedüli a későbbi csatlósok közül, amelynek a Moszkvából hazatérő kommunista vezetők nem hoztak semmiféle nemzeti „nászajándékot", mint amilyent a lengyelek kaptak a német területek rovására vagy a románok Erdélyben.

Egy további kérdés, amely körül sok valódi és álvita zajlott az elmúlt években, úgy fogalmazható meg, hogy honnan, milyen forrásból fakadt a diktatúrát elsöprő forradalmi indulat? Vajon az 1945 utáni eredeti demokratikus és szocialista célkitűzések eltorzítása, meggyalázása váltotta-e ki, vagy maga az 1945-ben bekövetkezett átalakulás és az ezt követő kommunista uralom? Alapvető kérdés, hiszen az első esetben úgynevezett korrekciós forradalomról beszélhetünk, amely nagyjából az 1945–47-es koalícióhoz kívánt visszatérni, a másodikban pedig antikommunista, sőt antiszocialista, polgári vagy egyenesen konzervatív jellegű törekvésről.

Több száz interjú, visszaemlékezés és egyéb adat ismeretében bízvást megállapítható, hogy mindkét indulat és törekvés bőségesen jelen volt, s éppen a kettő találkozásából és átmeneti összegeződéséből született az az erő, amely október 23-án ellenállhatatlannak bizonyult.

Nincs tehát értelme azoknak a vitáknak sem, hogy vajon a pártellenzék és az úgynevezett revizionista értelmiség (írók, újságírók, Petőfi Kör) szellemi-erkölcsi szabadságküzdelme, avagy a végsőkig elkeseredett nép nyomása készítette elő a robbanást. A kettő csakis együtt hatott, hiszen az értelmiségi lázadás nem is volt egyéb, mint a társadalom mélyrétegeiben zajló folyamat artikulációja, a „lentről" jövő számonkérésre adott válasz.

A megtorlás gépezete és propagandája arra a feltevésre épült, hogy az úgynevezett ellenforradalmárok tudatosan készítették elő a fegyveres felkelést és a hatalom megragadását. Ezt a megtorló perek vádlottjai éppoly határozottan tagadták, mint az események elfogulatlan külső vagy külföldi szemlélői és rögzítői. A rendszerváltozás után azonban, sajátos módon, az egykori fegyveres felkelők és szószólóik egy része is hangoztatni kezdte – immár pozitív hangsúllyal –, hogy ők készültek és elő is készültek a harcra. Erre azonban egy-két elszánt kis csoportot leszámítva semmiféle komoly bizonyíték nem került elő. Teljes határozottsággal állítható, hogy a békésnek tervezett október 23-i demonstráció után az események teljesen spontán módon, a hirtelen felszabadult tömeg önmozgásának, valamint a hatalom és a szovjet megszállók erőszakos reakcióinak következtében csaptak át felkelésbe és forradalomba.

Manapság is gyakran találkozunk a feltételezéssel, hogy a forradalom kitörése szovjet és/vagy magyar hatalmi provokáció eredménye volt. Így akarták volna szétzúzni a békés eszközökkel már megfékezhetetlen ellenzéki mozgalmat. A megismert szovjet és magyar kormányzati és pártdokumentumok ezt a legkevésbé sem támasztják alá. Éppen az derül ki belőlük, hogy az események mindkét hatalmi központot lényegében felkészületlenül érték. Annál is inkább, mert a forradalmi mozgalom a maga különböző szakaszaiban mindig más-más erőkhöz kapcsolódott, s a hatalom e mozgáshoz mindig csak elkésve tudta a maga válaszlépéseit igazítani. Négy szakaszt lehet világosan elkülöníteni az egész folyamatban – amit persze lehet tovább is finomítani –, s e szakaszokban más-más társadalmi erők játsszák a főszerepet.

Az első szakasznak az 1953-ban kezdődő reformmozgalmat tekinthetjük, amelynek főszereplője a kommunista párton belül és körülötte elhelyezkedő elitértelmiség. A célok és eszközök itt még nyilvánvalóan nem forradalmiak, s még 56 nyarán sem lépik át az egypártrendszer határát, s csak nagyon óvatosan érintik a nemzeti függetlenség kérdését. Ez a szenvedélyes kritikai és önkritikai áramlat alapjában véve a rendszer humánusabb, nemzetibb és racionálisabb irányú megreformálását tűzi ki célul.

A második szakasz, 1956 őszén, a diákoké, akik többszörös értelemben is átlépik ezt a határt: ők már nem kérnek vagy javasolnak, hanem követelnek, s nyíltan beszélnek a demokratikus többpártrendszerről, valamint a nemzeti függetlenségről. Ez tehát már forradalmi jellegű mozgalomnak tekinthető, de célját még békés, politikai eszközökkel kívánja és reméli elérni.

A harmadik szakasz az október 23-án éjjel kezdődő fegyveres felkelésé, amelyben a főszerepet már nem az értelmiségiek vagy a diákok játsszák – ha vannak is közülük jó néhányan a felkelőcsoportokban –, hanem zömmel fiatal munkások, ipari tanulók stb., egyszóval a sokat emlegetett „pesti srácok", akik sokféle indítékból, amelyek közt szerepet játszhatott a hazafiság éppúgy, mint a kalandvágy, az egzisztenciális elkeseredettség vagy a szovjet partizánfilmekből ellesett harci romantika, tovább lendítették a forradalmat. Erejük éppen politikai képzetlenségükben rejlett. Eszményi céljaik – a szovjet csapatok teljes kivonása, semleges Magyarország – megalkuvás nélküli követésében túltették magukat azokon a korlátokon és ésszerű kompromisszumokon, amelyeket minden politikus elme – a nem kommunisták nagy többsége is – jónak látott volna betartani. Bizonyos, hogy a fegyveres csoportok minden ésszerűséget meghaladó vakmerő küzdelme nélkül a forradalmi folyamat már korábban és alacsonyabb szinten megtorpant volna. Más kérdés, hogy ezáltal el lehetett volna-e kerülni a második szovjet intervenciót.

A november 4-én kezdődő negyedik szakasz hősei az utóvédharcot még hosszú hetekig elszántan folytató munkástanácsok s az ezekben működő, tárgyaló, intézkedő munkások, mérnökök, technikusok. Nekik köszönhető, hogy a restauráció lényegében az 1956-os év végéig nem mehetett végbe, s a Kádár-kormánynak azon túl is figyelembe kellett vennie a magyar társadalom tűrőképességét.

A viták további csomópontjában a forradalom céljainak és irányzatainak kérdése áll. Közelebbről: milyen értelemben beszélhetünk nemzeti egységről, közös célokról, és mikor, milyen fokon jelentkezett igazi politikai differenciálódás a forradalom táborában?

Nem szükséges bizonygatni, hogy a nemzeti közvélemény egységes volt a szovjet főhatalom és a kommunista diktatúra elutasításában. Nagy Imre október 31-i beszédének zárómondatában megfogalmazta az óriási többség közös akaratát: „független, szabad, demokratikus Magyarország", amihez egy nappal később hozzátette az ugyancsak népszerű „semleges" jelzőt is. Ennél kevésbé széles, de azért világosan kitapintható konvergencia mutatkozott az alapvető gazdasági-társadalmi célkitűzések terén is – legalábbis az október végi napokban. Az ekkor előtérben lévő irányzatok érezhetően egy újfajta, nem igazán kapitalista, de nem is egészen szocialista társadalom, vagyis valami új, harmadik utas modell irányába tapogatóztak. Ez az áramlat azonban biztosan nem maradhatott volna meghatározó, ha a folyamatot nem vágja el a november 4-i szovjet beavatkozás. Sőt már november első napjaiban kezdtek kirajzolódni a főbb politikai és eszmei irányzatok mind a kormány oldalán, mind pedig a szabadság utolsó óráiban felbukkanó egyéb csoportok és erők körében.

Az alapvető politikai beállítottság és orientáció tekintetében ebben a rövid időszakban – de azt meghosszabbítva, 56 utóéletében és az 56-os emigrációban is – négy fő irányzat látszik megkülönböztethetőnek. Kettő közülük baloldalinak nevezhető, és a kormánykoalícióhoz tartozott, kettő pedig a kormányon kívül, attól jobbra helyezkedett el.

Időben is, ismertségben is a Nagy Imre nevével fémjelzett reformszocialista irányzat az első. Nagy Imre hívei között az ortodox vagy komolyan vett marxizmustól (Szántó Zoltán vagy a Lukács-iskola) a revizionizmuson át a pluralista demokrácia elfogadásáig (Gimes Miklós és köre) számos árnyalat létezett, de a reformercsoport helyzete sok tekintetben mégis azonos volt: az első forradalmi napokban két tűz közé kerülve szerepe csak a közvetítés lehetett. Miután sikerült helyreállítani a bizalmat a miniszterelnök és a felkelt nép között, a csoport aktív szerepet játszott a dicstelenül kimúlt MDP eltakarításában, és egy sztálinisták nélküli új szocialista párt, az MSZMP megalakításában, majd a Nagy Imre-kormány konszolidálásában.

Ehhez az irányzathoz sorolható a munkástanácsok vezetőinek jelentős része, valamint az átalakuló fegyveres erők vezetése, így Kopácsi Sándor, Maléter Pál, Király Béla és sok társuk. És odaszámítható az utolsó napokban újjászületett szociáldemokrácia, amely a késedelmes alakulás miatt pártként már alig játszhatott szerepet, mint eszmeáramlat viszont nagyon is jól fejezte ki a demokratikus és szociális célkitűzéseket s ezek összetartozását.

1956 második nagy jellegadó áramlata a nemzeti-demokratikus irányzat, amely az előzőhöz képest némi törvényszerű fáziskéséssel inkább a forradalom második félidejében és az utóvédharcokban kapcsolódott be az eseményekbe, s különösen vidéken, a helyi nemzeti bizottságokban játszott nagy szerepet. Jellegzetes alakja volt Szigethy Attila, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke, Bibó István, az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere vagy a kisgazdapárti Kovács Béla és Göncz Árpád.

Az eddig említett két irányzatban sok a rokon vonás. A népiek nagy része s maga Bibó is harmadik utas szocialista nézeteket vallott, s éppúgy az 1945–47-es

koalíciós demokráciához – nem pedig az 1945 előtti Magyarországhoz – akart visszatérni, mint a reformszocialisták. 1945-öt ebben a táborban mindenképpen demokratikus újrakezdésnek, történelmi fordulópontnak tartották.

Velük szemben a jobboldali irányzatok is egységes tábort alkottak annyiban, hogy az ő számukra mindaz, ami 1945-től kezdve történt, a szovjet megszállás és a kommunizmus egészében elvetendő korszaka volt. Ezen túl azonban jelentős különbségek észlelhetők az 1956-os konzervatív jobbszárny és a szélsőjobb között.

A konzervatív tábornak zömmel az idősebb korosztályokhoz tartozó polgári és dzsentri körei igen későn, csak október utolsó vagy november első napjaiban mozdultak meg, s kezdtek hozzá pártjaik alakításához. Ennek részben érthető óvatosságuk a magyarázata, részben viszont az, hogy e tábor igazi, sőt egyetlen vezéregyénisége, Mindszenty József bíboros csak október 30-án érkezett házi őrizetéből a fővárosba, s csak november 3-án este tartotta meg várt rádióbeszédét. Ebből három programelemet érdemes kiemelni. Először: Nagy Imre ekkor már koalíciós kormányát két ízben is csak „a bukott rendszer örököseiként" említette. Másodszor: szinte egyedül e napok közéletében, állást foglalt a magántulajdon elve mellett, bár hozzátette, hogy ezt a szociális szempontoknak kell korlátozniuk. Harmadszor: nyomatékosan leszögezte, hogy „a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc". Ez az álláspontja természetes összefüggésben volt azzal, hogy a konzervatív főpap nem valami új társadalmi minőséget kívánt, hanem visszakanyarodást az 1944. márciusi német megszállás előtti – szerinte egyedül törvényes – állapothoz.

Megjelent végül, bár artikulálatlanul és igazi vezéralakok nélkül, főként az utcán, a szélsőjobboldali radikalizmus is. Az ide sorolható fiatal plebejus elemek öntudatosan nevezték magukat forradalmároknak, s tisztázatlan eszméikben is sok volt a szocialisztikus elem. Fő törekvésük azonban a bármely árnyalatú kommunisták (Nagy Imrét beleértve) közéletből való radikális kiiktatása volt. Kérdés persze, hogy a forradalom szabad kibontakozása esetén mi történt volna ezzel az áramlattal: önállósodik-e vagy besorakozik a konzervatívok mögé. E szélsőséges irányzat volt ugyanis az egyedüli a négy közül, amelyik nem látszott elfogadni a másik három létezését.

Hozzátehetjük, hogy ezek az eszmei és politikai áramlatok a magyar forradalom hosszú utóéletében is manifesztálódtak, sőt éppen ekkor, az 1956-ra való visszatekintés módjában, a forradalmi folyamat és a különböző mozzanatok beállításában tudták önmagukat igazán megfogalmazni. Vonatkozik ez az emigráció éveire, amelyben a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványai, Molnár Miklós vagy Méray Tibor jellegzetesen „nagyimrés" szellemű munkái mellett Váli A. Ferenc, Gosztonyi Péter vagy Csonka Emil ettől kétségtelenül eltérő módon mutatták be a forradalmat és szereplőit, de még inkább kiütközik a különbség 1990-től kezdve, amikor 56 ilyen vagy olyan beállítása közvetlenül politikai ütőkártya gyanánt szolgált a hatalomért versengő pártok kezében.

A problematikus pontok közül végül nem maradhat ki a magyar forradalom fennmaradási esélyeinek, egykori nemzetközi feltételeinek kérdése, amelyről szintén évtizedes diszkusszió folyt mind a politikai, mind a szakirodalomban. Ma elmondható, hogy ez az a terület, amelyről a legtöbb megbízható dokumentum került elő, s ezek alapján megkísérelhetünk választ adni arra a kérdésre, volt-e esély a sikerre, vagy eleve meg volt pecsételve a magyar szabadság sorsa. A legutóbb megismert szovjet dokumentumok, a pártelnökség vitáit rögzítő kézírásos feljegyzések arra vallanak, hogy a mozgástér valamivel nagyobb volt, mint utóbb gondoltuk, és mint a világban is sokan gondolták. Viszont a szuperhatalmak viszonyának ma már ismert akkori megváltozása, az enyhülés erős kétoldali akarása és a szuezi konfliktus egyidejűsége inkább az ellenkezőjére engednek következtetni.

Negyven év távolából jóval tisztábban láthatjuk a magyar forradalom jelentőségét is, mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban. Mindenekelőtt, ma már elég világosan látszik, mi az, amit nem tudott elérni ez a forradalom.

- Nem lett, amit egykor sokan vártak tőle, egy új, még soha nem létezett, de minden előzőnél igazságosabb és humánusabb társadalmi rend kikovácsolója.
- Nem vált igazán eleven, közös nemzeti hagyománnyá, mi több, nem a nemzeti egység, hanem inkább a nemzeti megosztottság forrása lett.

Nem kevésbé világos a dolog másik, pozitív oldala sem.

- A magyar forradalom volt az, amely igazán drámai erővel elsőnek leplezte le a szovjet-kommunista rendszer valóságát a világ előtt.
- Ez az esemény volt az, amely először bizonyította a szovjet rendszer sebezhetőségét.
- Ugyanakkor leleplezte a nyugati nagyhatalmak és demokráciák segítőkészségének és lehetőségeinek korlátait, különösen pedig az amerikai „felszabadítási" (liberation) politika ürességét és csődjét.
- Visszafordíthatatlan erjedési folyamatot indított meg a nyugati baloldal és különösen a kommunista pártok soraiban. A magyar ügy és a hozzá való viszony vízválasztó lett, végképp elkülönítette a diktatúra és a szabadság híveit.

– Példa és ellenpélda lehetett a többi csatlós ország népe számára, amelyet a csehek és a lengyelek később úgy követtek, hogy nem utánozni próbálták, hanem levonták tanulságait.

– Végül, de nem utolsósorban, tartósan és gyökeresen megváltoztatta Magyarország külföldi megítélését, amely a századfordulótól kezdve csaknem folyamatosan romlott.

Olyan eredmény ez, amely egymagában is elegendő lenne ahhoz, hogy ezt a forradalmat a magyar történelem kiemelkedő nemzeti eseményei és ritka győzelmei közé iktassa.

1957 (Beszélő évek)

Képtelen volnék az 1957-es évről – vagy akár az 1958-asról – történészi távolságtartással írni. 1956-ról sokkal inkább, nyilván azért, mert ott még voltak szemben álló, egymással küzdő táborok és igazi cselekvési lehetőségek. 1957-ben viszont már csak egy kapura ment a játék, hónapról hónapra nőtt a hatalom önbizalma és a nemrég rettenetesen megalázott kommunisták bosszúszomja.

És ebben az ütemben nőtt a nyomás is, fokozódott a keserűség, a rettegés, a kétségbeesés. Az emlékek, az akkori indulatok és kötődések csaknem négy évtized után is olyan „frissek" és erősek, akárcsak az 1944-es vészkorszak emlékei s ezek érzelmi tartozékai.

Mindkét emlékcsoport kitörölhetetlen és racionálisan módosíthatatlan.

Ezért tehát bevallottan szubjektíven, jórészt saját emlékeim és a korra elég jellegzetes élményeim felidézésével s ezek fénytörésében igyekszem képet adni az 1957-es esztendő eseményeiről és légköréről, ügyelve természetesen arra is, hogy időnként és helyenként a magamétól és barátaimétól eltérő nézőpontokat és élményeket is mutassak.

Engedjék meg, hogy néhány szóval bemutassam akkori önmagamat és „megfigyelői" pozíciómat. Huszonnyolc éves voltam, két kisgyermek apja, középiskolai tanár. Az év elején, több mint két hónapos szünet után éppen újrakezdtük a tanítást az angyalföldi, Huba utcai Vendéglátóipari Technikumban. A társadalom állapotáról, hangulatáról jórészt innen szereztem benyomásaimat és információimat. A politikai információk forrása viszont az a baráti és elvbaráti kör volt, amelybe akkor már jó néhány éve tartoztam (s azóta is tartozom). Az úgynevezett *nagyimrés* értelmiségiek csoportjáról van szó, pontosabban ennek itthon maradt maradványairól. A többség ugyanis az 1957-es újévet már a romániai Snagov üdülőhelyen töltötte (nem éppen önszántából), vagy már kimenekült az országból a biztosnak látszó letartóztatás elől. Az itt maradtak mintegy természetes mozdulattal összezárkóztak, s olyanok között alakult ki szoros és bizalmas viszony, akik

Beszélő, 1996. 9. sz. 57–73. o.

addig csak felületesen vagy inkább csak hírből ismerték egymást. Vásárhelyiék, Tánczosék és Kende Péter távollétében így kerültünk hirtelen szoros barátságba Fekete Sándorral, Mérei Ferenccel, Hoffmann Gertruddal, Hegedűs B. Andrással, Széll Jenővel, akik ily módon nem véletlenül lettek kissé később perbeli vádlott-társaim.

1956 utolsó napjait még Fekete Sándor *Hungaricus*-vitairatának stencilezésével, sokszorosításával és szétosztásával töltöttük a minden áldozatra kész Hoffmann Gertrud lakásán (amelyet aztán el is vettek tőle). Év végi hangulatunkat a forradalom legázolása, Nagy Imréék (részben közeli barátaink) elrablása (november 22.), más barátaink, köztük Gimes Miklós és Eörsi István letartóztatása (december 5–6.), a Nagy-budapesti Központi Munkástanács lefejezése és a statáriális bíráskodás bevezetése (december 11.) határozta meg sok más, hasonló eseménnyel együtt. Mélyen voltunk, és sejthettük, hogy ez még nem a legmélyebb pont.

Amint az a bajban lenni szokott, a veszélyeztetett emberek egymáshoz húzódtak, nyitottabbá lettek egymás iránt (sokszor, sajnos, a besúgók irányában is), sokat jártunk össze régi és új barátokkal, híreket és véleményeket cseréltünk, utólag is könnyű megmondani, miről. Elsősorban három témakör izgatott mindnyájunkat: a politika várható iránya (itthon, a Szovjetunióban s persze, ezzel összefüggésben, a Nyugaton is); másodszor, a társadalom reagálása, a volt reformer pártellenzék hangulata, kitartása vagy kompromisszumkészsége, a pártba történő visszalépések tendenciája; és harmadszor, de mindinkább előtérbe kerülve: a megtorlás, a letartóztatások és internálások, majd a börtönbeli beszélők és a perek hírei. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy hiteles információkhoz jutni jóval nehezebb volt, mint a forradalom előtt, a hatalom és az egész pártapparátus erkölcsi válsága idején, amikor belső információk kiszivárogtatásával igyekeztek a helyezkedő elvtársak jó pontokat szerezni. Most az apparátus zárt és megközelíthetetlen volt, de mi sem közelítettünk hozzá, hiszen egy világ választott el az MSZMP-től, amelyről azt mondtuk és írtuk: ez a Magyarországi Szovjet Megszállás Pártja. Aminthogy az is volt.

Az a körülmény viszont, hogy éppen a politikailag érdekelt rétegeket leginkább izgató hírek és információk ismét nem kaphattak nyilvánosságot, állandó táptalaja lett a szájról szájra terjedő hírszolgálatnak, s persze a különféle álhíreknek is, amelyek forrása, mint utólag kiderült, sokszor maga a belügy volt. Talán elmondható, hogy soha ilyen szoros „interakció" nem alakult ki a belügy operatív szervei és az értelmiség között, de persze nem egyenlő esélyekkel. E szerveket éppen 1956 végén „erősítették meg" a volt „ifjúsági mozgalom" olyan vezető embereivel, mint Hollós Ervin, Hazai Jenő és Széchy András, akik aztán személyes ismeretségeiket, a beszervezett ügynökök által szolgáltatott adatokat és persze a letartóztatottak és a tanúként kihallgatottak vallomásait felhasználva mélyen behatoltak a különféle értelmiségi körök belvilágába, nem vetve meg a magánélet legintimebb szféráiról szerzett ismereteket sem.

Végül, de nem utolsósorban, ne feledkezzünk meg az információszerzés akkor legmodernebb eszközeiről és módszereiről: a telefonok és lakások lehallgatásáról. Azelőtt is létezett persze, de ekkor vált tömegessé, és szinte ösztönös lett, hogy az emberek se telefonon, se zárt helyiségben nem hajlandók bizalmas ügyekről beszélni.

1957-re, vagy ahogy a résztvevők többsége emlékszik, inkább 1958-ra fordulóban jellegzetes és máig emlékezetes szilveszterestet rendeztünk Hanák Péterék Garas utcai lakásán. A bejárati ajtón ez a felirat fogadott: Belépés csak nem belépőknek. Ezt a megjelentek – Kornai Jánosék, Nagy Andrásék, Mihályi Gáborék, Fekete Sándorék – be is tartották. A korhoz illő műsorszámok is szerepeltek: tombolán Hanák és Kornai testre szabott szöveg-fricskáit nyerhették el a résztvevők, mi pedig, Feketével, páros jelenetet adtunk elő a nem távoli jövőről, amikor már Szibériában szerkesztjük a *Szovjetszkoje Kapo* című lapot, s a hazulról kapott levelekből értesülünk a Hanák-féle szilveszteren jelen volt barátaink sorsának alakulásáról, tudományos vagy közéleti pályafutásáról.

Az akasztófahumor amúgy is virágkorát élte abban az időben. Bőven teremtek és gyorsan terjedtek a politikai viccek. Közülük a legrövidebb így hangzott: Arisztid kimegy az utcára – és nem találkozik Taszilóval. – Egy másik arról szólt: Miért hívják a Kádár-kormányt Forradalmi Munkás–Paraszt Kormánynak? Nos, Kohn szeretné megjavíttatni elromlott óráját, végre talál egy boltot, amely felett egy nagy óra lóg. Odabenn Grün fogadja, aki közli vele, hogy ő bizony nem órás, hanem hitközségi metsző, aki a fiúgyermekek körülmetélését végzi. Akkor miért órát tesz ki a boltja fölé? – kérdi Kohn, mire a válasz: Nü, hát mit tegyek ki?

Az új év mindjárt elég vészjóslóan indult. Január első napjaiban Budapesten tartottak háromnapos csúcsértekezletet a kelet-európai kommunista vezetők. Hruscsov és társai itt megerősítették az MSZMP decemberi értékelését az ötvenhatos „ellenforradalom" külső és belső okairól, s erélyesebb lépésekre sarkallták magyar elvtársaikat a „rendteremtés", azaz a megtorlás irányában.

Kevéssel utóbb első jelentős hivatalos külföldi látogatóként Csou En-laj érkezett Budapestre, hogy Kína súlyával és tekintélyével is legitimálja a Kádár-kor-

mányt és politikáját. Valószínű persze, hogy a sietségre más okuk is volt a kínai kommunista vezetőknek. Az előző, 1956-os évben ugyanis, a szovjet vezetőkkel kezdődő, még titkolt konfliktusuk következtében nem volt éppen egyértelmű a lengyel és a magyar válsággal kapcsolatos álláspontjuk, s most igyekeztek azt a látszatot kelteni, mintha mindig is szilárdan elítélték volna az „ellenforradalmi" megmozdulásokat.

Számomra jóval emlekezetesebb volt egy másik, nem hivatalos látogatás valamikor 1957 elején. Yves Montand és felesége, Simone Signoret álltak meg, Moszkvába menet, Budapesten, hogy dalukkal enyhítsék a még mindig gyászos hangulatot, s egy kis elvtársi segítséget nyújtsanak Kádáréknak. Simone Signoret emlékirataiban később leírta, milyen keményen beolvastak Hruscsovnak moszkvai szereplésük alkalmából a magyarországi beavatkozásért. Lehetséges. Számunkra akkor az ő budapesti és moszkvai látogatásuk annak a jele volt, hogy a Nyugat – és ezen belül a nyugati nem kommunista baloldal –, amely 1956 novemberében politikai, erkölcsi és kulturális bojkottot hirdetett a Szovjetunió ellen, máris kezd felejteni, kezdi elfogadni a „realitásokat" – és cserbenhagy bennünket.

Január 19-e volt az a nap, amikor számomra az új hatalom kíméletlen durvasága, a leszámolás mértéke és iránya nyilvánvalóvá vált. Ezen a napon történt Dudás József és a Széna téri Szabó bácsi kivégzése, az Írószövetség működésének felfüggesztése, valamint az ellenzéki írók és újságírók első nagyobb csoportjának (Háy Gyula, Zelk Zoltán, Lengyel Balázs, Tardos Tibor, Novobáczky Sándor, Lőcsei Pál) letartóztatása.

Az egyidejű, de kétirányú csapás világossá tette, hogy a hatalom egyszerre akar leszámolni a forradalom radikálisan antikommunista (nemzeti-konzervatív, fegyveres felkelő) és úgynevezett nagyimrés irányzataival. Dudás fellépése az október végi napokban számomra ellenszenves, sőt riasztó jelenség volt, hiszen a Magyar Függetlenség élén meghirdetett jelszava – „Nem ismerjük el a jelenlegi kormányt!" – Nagy Imre elutasítására vagy meggyengítésére, az addig szervezetlen és irányítás nélkül álló jobboldali erők összefogására és az egész forradalmi folyamat jobbra tolására irányult. Szabó bácsi és Széna téri csoportja szintén ambivalens érzéseket keltett némileg militarista és különítményes ízű tevékenységével, de amikor november 4-én reggel, Nagy Imre rádiószózatát hallva, fegyverért jelentkeztem a Böszörményi úti rendőrlaktanyában, magától értetődően elfogadtam a Széna téri parancsnokság illetékességét. A két ember alattomos kivégzését pedig – zárt tárgyalás után, minden előzetes kommüniké nélkül – felháborítónak tartottam. Akár csak az akkor személyesen még nem vagy alig ismert, de írásaik alapján elvbarátaimnak tartott publicisták és írók letartóztatását, amellyel nyilvánvalóan megkezdődött a forradalom előtti ellenzéki tevékenység megtorlása is.

És kevés kétségünk lehetett afelől, hogy Déry Tibor letartóztatása is csak idő kérdése.

Februárban Fekete Sándor befejezte *Hungaricus*-vitairatának második részét. A növekvő terror légkörében ezt már nem sokszorosítottuk. A három gépelt példányból egyet Fekete maga rejtett el, egy másikat átadtunk Kosáry Domokosnak véleményezésre és az általa az Egyetemi Könyvtárban titokban elhelyezett ötvenhatos kézirat- és sajtógyűjteményben való elhelyezésre, végül egy harmadik példányt Hoffmann Gertrud útján Göncz Árpádhoz és Bibó Istvánhoz juttattunk el. Márciusban személyes eszmecserét is folytattunk velük a közvetítő lakásán, főként a forradalom félbeszakadt ívéről, de az adott helyzetről is. Bibó, mint majdnem mindig, ezúttal is optimista volt mindkét vonatkozásban. Meggyőződése volt, hogy Nagy Imre utolsó, koalíciós kormánya és maga a forradalmi folyamat stabilizálódott volna, s még ekkor sem tartotta lehetetlennek, hogy a nemzetközi nyomás hatására a Szovjetunió végül is engedményeket tesz Magyarországon.

Két évvel későbbi perünkben a nyomozati és vádhatóság ezt a négyes találkozót jellemző módon, koalíciós tárgyalásként akarta beállítani a parasztpárt (Bibó), a kisgazdapárt (Göncz) és a „nagyimrések" (Fekete és én) között. Felejthetetlen marad az a fölényesen lesöprő válasz, amelyet Bibó adott Vida Ferenc tanácselnök erre irányuló kérdésére.

De vissza 1957 márciusához. A hónap első fele a MUK-ra való várakozás és készülés jegyében telt. Valljuk be: máig sem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy a „Márciusban újra kezdjük!" jelszót eredetileg lelkes és naiv szabadságharcos fiatalok találták-e ki, s csak azután használta azt fel a bosszúszomjas hatalom a megtorlás fokozására és kiszélesítésére, vagy már eleve pártállami és rendőri provokációról volt-e szó? Két dolgot mindenképpen biztosra vehetünk. Egyrészt azt, hogy az adott helyzetben semmiféle komoly megmozdulásnak nem volt esélye, s ezzel mindkét oldalon minden gondolkodni képes fő tisztában volt: újabb veszély tehát nem fenyegette a helyreállított neosztálinista rendszert. Másrészt pedig egyszerűen tény, hogy e napokat, miközben gyakorlatilag semmiféle számottevő rendszerellenes akcióra nem került sor, a politikai rendőrség addig példátlan méretű letartóztatási kampányra használta fel. A több ezer őrizetesnek nem is jutott volna elég hely a rendőrségi fogdákban, ezért a legnagyobb letöltőház, a kőbányai Gyűjtő-

fogház egyik szárnyát ürítették ki számukra, ahol aztán a következő hetekben, míg egyéni sorsuk el nem dőlt, Hollós Ervin vezetésével az úgynevezett *operatív osztály* munkatársai foglalkoztak velük. A nagy „begyűjtési" akciónak ugyanis hármas célja volt: 1. a megfélemlítés; 2. a forradalomban vagy az ellenállásban aktív elemek kiszűrése, ezek internálása, vagy ellenük a „törvényes" büntetőeljárás megindítása; végül 3. a szabadon engedhetők minél nagyobb hányadának beszervezése. Ismeretségi körünkből több konkrét esetben tudtuk (mert elmondták) vagy sejtettük, hogy ez meg is történt.

A beszervezések ügye külön fejezetet érdemelne, ám eddig igazán hiteles belügyi anyagot – irányelveket vagy tanulmányt – a történeti kutatásnak még nem sikerült feltárnia, így csak az egyéni és kollektív tapasztalat alapján állíthatjuk, hogy a tömeges beszervezések fő célja nem is annyira az információs források bővítése lehetett, hanem inkább a társadalom átlyuggatása, a gerincek megtörése, az általános bizalmatlanság és bizonytalanság fokozása.

Ami pedig a besúgóvá szervezés eszközeit illeti, nyilvánvaló, hogy ezek a zsarolási lehetőségek soha bőségesebben nem álltak a rendőrség rendelkezésére, mint amikor a forradalom után tömegeknek kellett a letartóztatástól vagy az állásvesztéstől rettegniük. Így aztán nem is volt sok kétségünk a valódi okokat illetően, ha a forradalmi hetek közismerten tevékeny figurái nemhogy a börtönt, de még az ennél kisebb bajokat is megúszták, mert a kritikus időket például vidéken vészelték át, ahol állítólag nem találták meg őket.

Jól tudtuk, hogy kis országunkban mindenkit megtalálnak, sőt néha még külföldön is: többekkel találkoztam a börtönben, akiket – elkábítva – Ausztriából hoztak haza.

De nézzünk szét a társadalom „szabad" részében is 1957 tavaszán. Ekkor járt le a kommunista pártba való sima visszalépés határideje, s az utolsó hetekben kaján derűvel figyeltük a tolongást olyanok részéről is, akik kevéssel korábban még hallani sem akartak ilyesmiről, vagy éppen a magunkféléktől kértek baráti tanácsot. (Utóbbi esetben többnyire már előre „borítékolhattuk" a végeredményt.)

Valójában azonban e tekintetben is vajmi kevés okunk volt a derűre, hiszen Gimes Miklós által kezdeményezett utóvédharcunk fő célja éppen a rendszer politikai és ideológiai újjáépülésének megakadályozása volt. Sok ifjú és naiv akkori szervezkedővel ellentétben ugyanis nem hittünk sem a fegyveres ellenállás, sem a külső katonai segítség (ENSZ vagy USA) lehetőségében. Tudtuk, hogy Kádárék katonai és rendőri hatalma masszív szovjet segítséggel mindenképpen ki fog épül-

ni. Hittünk viszont a társadalom (főleg passzív) ellenállásában, s abban is, hogy a nyers erőre támaszkodó hatalom mögött nem lesz párt, azaz hogy egy valódi társadalmi-politikai hatalmi bázis kiépülését az előző évek és hónapok élményei után meg lehet akadályozni.

Márciusban már láthattuk, hogy ez nem sikerülhet, s az MDP helyén, „mint hullából a köröm" (idézet Fekete *Hungaricus*ából) feltarthatatlanul kinő az MSZMP. Egyrészt az „öreg kommcsik", akik az illegalitás vagy 1945 óta egész lelkükkel és egzisztenciájukkal kötődtek ehhez a párthoz, igen kevés kivétellel egyszerűen nem tudnak kimaradni. Kiderült, hogy ehhez a végső szakításhoz egy Ujhelyi Szilárd vagy Széll Jenő szellemi és erkölcsi erejére lett volna szükség. Vagy egy Fekete Mihály tisztességére, aki 56 novemberében habozás nélkül lemondott Pest megyei tanácselnökségéről, s visszament a munkapadhoz. Ilyenek azonban nem sokan voltak, s még kevesebben, akik ki is tartottak elhatározásuk mellett.

Sok visszalépésben fontos vagy egyenesen döntő szerepet játszott a zsidó származás, pontosabban a zsidó közérzet. Közismert tény, hogy a forradalmi napokban elhangzott néhány antiszemita megnyilatkozás, és az erősödő jobboldali hangvétel sokakban kiváltotta az 1944-es félelmi reflexeket. Ezek, ha nem disszidáltak már 1956 végén, akkor többnyire megragadták az 1957-ben megnyíló izraeli kivándorlási lehetőséget, vagy visszamenekültek a kommunista pártba, amelyben a magyarországi zsidó létbiztonság egyetlen komoly garanciáját látták. Számtalan ilyen vitát kellett lefolytatnom – másokhoz hasonlóan – ezekben a hónapokban. Péter Rózsától, a kiváló matematikaprofesszortól kiérdemesült ávósokig ezek az emberek azzal az egyetlen érvvel igyekeztek meggyőzni álláspontom tarthatatlanságáról, hogy mint zsidónak, mindenek ellenére csak Kádár és az MSZMP mellett lehet a helyem. Én pedig azt vágtam a fejükhöz, hogy a zsidó beijedtséget összetévesztik a kommunista öntudattal.

Az új „pártépítés" harmadik nagy lendítője egyszerűen a karrierizmus volt. Ennek hétköznapi formája az újra megszilárduló hatalom mellett éppoly természetes, mint amennyire akkor felháborodtunk rajta. Külön említést érdemelnek viszont az érdekek motiválta belépésnek azok az esetei, amikor nem pusztán egyéni érvényesülésről volt szó, hanem csoport- (klikk-) vagy rétegérdekek érvényesítéséről. Jó néhány megyében, budapesti kerületben, egyetemen vagy nagyvállalatnál ekkoriban dőlt el, hogy melyik csoport vagy klikk (például úgynevezett népi káderek vagy zsidók, netán, új jelentkezőként, a keresztény középosztály) képviselői veszik kezükbe a helyi pártszervezet – s általa a terület vagy intézmény – irányítását.

De még az MSZMP-építés sikereiben megmutatkozó vereségünket is könnyebben viseltük, mint a KISZ megjelenését és kezdeti sikereit a legifjabb korosztályok egy részében. Ez végképp nem volt összeegyeztethető az 56-os ifjúság és a „pesti srácok" legendájával, s ezért súlyosabb ügy volt, mint az „öreg komcsik" visszasündörgése a pártba.

A KISZ kezdeti sikerének titka a balos avantgardizmus volt. Akkoriban néhány évig – miért, miért nem – volt erre kereslet a fiatalság egy vékonyka rétegében. A KISZ fölött is atyáskodó párt azonban hamarosan úgy döntött, hogy harcos elitszervezet helyett inkább az ifjúság csaknem egészét átfogó és ellenőrző tömegszervezetre van szüksége, s ezzel a KISZ elindult a teljes elbürokratizálódás felé. Az MSZMP és maga Kádár bizonyára nem szerette, hogy ez az ifjú avantgárd bizonyos célok és követelések hangos kimondásában sokszor a párt előtt járt. Így jelenhetett meg a budapesti házfalakon a „Nagy Imrének – kötelet!" felírás már 1957 elején, amikor talán még Kádár sem határozta el magát teljesen erre a „megoldásra".

Nagy Imre és a vele együtt elhurcoltak sorsáról és hollétéről hivatalosan semmit sem lehetett tudni az 1956. novemberi, alávalóan hazug közlemény óta, mely szerint a csoport tagjai saját kérésükre Romániába távoztak. Budapesten hamarosan elterjedt, hogy Sinaián, az egykori királyi üdülőhelyen tartják őket fogva. Mivel azonban eleinte még lehetett egy-két csomagot és levelet küldeni a Külügyminisztérium útján, mi már ekkor megtanultuk a Snagov helységnevet. De tavasztól kezdve – akkor nem tudtuk, miért – minden hírforrás végképp bedugult.

Ma már tudjuk, hogy a Nagy Imre-csoport sorsa március végén dőlt el Moszkvában, Kádár János ottani első hivatalos látogatásán. Hazatérve, a Központi Bizottság április 2-i ülésén Kádár azt hangsúlyozta, hogy Nagy Imréék kérdését ő maga vetette fel. Tény, hogy moszkvai beszédében igen élesen támadta őket, s az is bizonyos, hogy – bárki volt is a kezdeményező – a szovjet és a magyar pártvezetők egyetértettek abban, hogy – amint Kádár mondta – hozzá kell látni „a méregfog kihúzásához".

A végrehajtó szervek olyannyira biztosak lehettek a dolgukban, hogy már ekkor hozzá is láttak. Március második felében Rajnai Sándor belügyi alezredes megkezdte a snagovi magyar csoport tagjainak őrizetbe vételét. Április 14-én már maga Nagy Imre is letartóztatásban volt a Securitate bukaresti börtönében, s három nap múlva az egész csoportot repülőgépen Budapestre szállították. Olyan sikeresen különítették el őket a Gyorskocsi utcai börtön, rabnyelven a „Susogó" harmadik emeletén, s úgy intézték kihallgatásaikat is, hogy az ítéletig és a kivégzésekig – tehát ötnegyed éven át! – sem az úgynevezett szabad, sem a börtönvilágban nem terjedt el, legfeljebb feltételezés formájában, hogy Nagy Imre és társai Budapesten vannak. Még utólag is sokan hitték, hogy a pert és a kivégzéseket külföldön csinálták. Amikor 57 nyarán – előzetes kóstoló gyanánt – két hetet a Gyorskocsi utcában töltöttem, nem is sejtettem, hogy rég nem látott barátaim, Vásárhelyi és Tánczos is ott ülnek pár emelettel följebb. A viszontlátásra csak két évvel később, Márianosztrán és Vácott került sor.

1957 tavaszán (áprilisban) csak Lukács György és felesége térhetett haza a romániai deportálásból, de a többiekről ők sem hozhattak hírt, mert még a letartóztatások megkezdése előtt gondosan elkülönítették, másik házba költöztették őket. Budapesten Lukács erős megfigyelés alatt, visszavonultan élt. Tanítványa, Heller Ágnes tanúja volt egy telefonbeszélgetésnek, amikor Révainak, aki valamilyen balos fellépésre próbálta rávenni, azt mondta: „Nézze, Józsi, engem már sokszor csőbe húztak, de több cső nem lesz". Még jó néhány évig, amíg Aczél György csábításának engedve, amint akkor mondták, vissza nem „záratta" magát a pártba, ő is a megbélyegzettek és kiszolgáltatottak közé tartozott, akibe az akkori csahosok (Szigeti József, Gedő András és a keletnémet ideológusok) bármikor büntetlenül belemarhattak. Tíz nappal hazatérése után már leckét is kapott arról, milyen országba érkezett: ekkor oszlatta fel a belügyminiszter a Magyar Írók Szövetségét, s tartóztatták le közegei Lukács legközelebbi íróbarátját, Déry Tibort. De a hatalmi szervek úgynevezett adminisztratív akcióihoz alulról jövő, „irodalmi" alátámasztás is járult, például a balos Tűz-tánc csoport felől, amelynek ideológiai vezéregyénisége, Imre Katalin „Ütni az eördögöt!" címmel hirdette meg „esztétikai" programját az általa szerkesztett *Élet és Irodalom* április 12-i számában. A cím a már négy hónapja letartóztatott Eörsi István kötetére utalt, amely Ütni az ördögöt! címmel az év elején, meglepő módon még szabályszerűen megjelent a Magvető kiadásában. A még a börtön mélyéről is szemtelenkedő, a Farkasok és Holló(so)k pusztító együttműködését is ecsetelő versek egyszeriben „aktuális" ürügyet adtak a halálos denunciálásra a „proletárdiktatúra" irodalmi védelmezőinek.

Folyamatos ideológiai irtóhadjárat folyt – természetesen – az úgynevezett revizionizmus minden múlt- és jelenbeli megnyilvánulása ellen. A ma újra színre kívánkozó Wirth Ádám ekkor tette ismertté a nevét harcias leleplező cikkeivel, többek között a *Politikai Tájékoztató* című pártkiadványban. De talán nála is buzgóbb volt Ripp Géza, akinek az a megtisztelő feladat jutott, hogy a *Népszabadság*ban bevezesse az év bizonyára legfontosabb ideológiai kampányát, amely a „köz-

gazdasági revizionizmus" és annak fő képviselői, Kornai János és Péter György ellen irányult. (Ekkor jelent meg Kornai 1956 őszén megvédett disszertációja *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel.)

Ripp hamarosan erősítést is kapott Molnár Endre, Varga Edit és Háy László részéről, akik összehangolt támadást indítottak az „új gazdasági mechanizmus leple alatt" fellépő (és persze nyugati imperialista sugallatú) veszedelmes törekvések ellen. 1957 elején ugyanis, amikor Kádárék még hatalmuk megszilárdításával voltak elfoglalva, s még viszonylag józanabbul és szerényebben gondolkoztak, nem kívántak ragaszkodni az ortodox szovjet típusú gazdaságirányításhoz, és átmenetileg szabadabb kezet adtak a nem marxista Varga István elnökletével alakult közgazdasági bizottságnak, hogy új modelleket és módszereket dolgozzon ki. Aztán, akárcsak más területeken, itt is megkezdődött – csak még súlyosabb gyakorlati következményekkel – a „rendcsinálás", amit feltehetően az ortodox sztálinista Berei Andor irányított a háttérből. (Mint kompromittált rákosista vezető, csak némi kivárás után lehetett a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.)

A közgazdasági revizionizmus elleni hadjáratban sajátos szerepet játszott Friss István: egyszerre volt vádló, ítélőbíró, védő és viszonylag kíméletes ítéletvégrehajtó. A pártszerűbb Péter Györgyöt, régi harcostársát, bírálta, de megmentette pozícióját, Kornait viszont eltávolította a vezetése alá került közgazdasági intézetből.

A május elsejére megkockáztatott első nyilvános nagygyűlés olyan sikert hozott Kádáréknak, amilyenre maguk sem számítottak. Az előző évek monstre felvonulásainak gyűlölt és megszégyenített, sztálintalanított helyszínéről (a Felvonulási térről) okosan visszavitték a gyűlést a kisebb Hősök terére, amelyet nagyjából meg is töltöttek a dacos kormánypártiak, az óvatos helyezkedők és a mindenre kíváncsiak vegyes tömegei. Utólag sokan magyarázták a váratlan eredményt a korábban ismert kivezénylési módszerrel, a helyi főnökök és párttitkárok nyomásával. Biztos, hogy sok helyütt erre is sor került, de a jelenség kétségkívül mélyebbre mutatott: a társadalom újabb fordulóponthoz ért, jelentős részében elfogadta a szovjet nagyhatalom által kikényszerített új helyzetet, vagy legalábbis beletörődött, mert belefáradt az előző hónapok folytonos küzdelmeibe és idegfeszültségébe. Érezni lehetett, hogy az emberek többsége normális életre vágyik, s Kádár erre kitűnő érzékkel rá is játszott kis engedményeivel, a magánszféra felszabadításával.

A közéleti szférában viszont a konszolidáció kétségtelen sikere ellenére sem kezdődött enyhülés. Ellenkezőleg, a megtorlás és megdarálás gépezetét éppen a már magabiztos hatalom indította be teljes sebességre.

Az Igazságügyi Minisztérium által március végén összehívott bírói értekezleten Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke elégedetlenségét fejezte ki az ítélkezés lanyhasága miatt, s felszólította kollégáit, „mutassanak nagyobb határozottságot az ellenforradalom megsemmisítése, nagyobb eltökéltséget népi demokráciánk megvédése érdekében". Figyelmeztette őket, ne hangoztassák a bírói függetlenség jelszavát, ellenben használják ki a gyorsított eljárás nyújtotta különleges lehetőséget a szigorú ítélkezésre, s az emberölés minősítésénél, ha a forradalmi időszakról van szó, mindig a legszigorúbb kategóriát, a gyilkosságra vonatkozó paragrafust alkalmazzák.

Áprilisban, bizonyára a készülő Nagy Imre-perrel is összefüggésben, létrehozták a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsát, amely az eléje kerülő politikai ügyeket egyedüli fórumként, egyszerre első és másodfokon, további fellebbezési lehetőség nélkül bírálhatta el. Ez a tanács ítélkezett többek között az íróperekben, a Nagy Imre-perben, a Bibó-perben, az Ádám György-, a Kardos László-, a Haraszti Sándor-, a Mérei–Fekete-perben és még más perekben is, amelyek vádlottjait éppen 1957 áprilisában s még inkább májusában kezdték „begyűjteni". Május 23-án tartóztatták le Tildy Zoltánt, Bibó Istvánt és Göncz Árpádot, s hamarosan sorra kerültek a forradalom más kiemelkedő politikai szereplői is, így B. Szabó István, az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere, és Szigethy Attila, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke, országgyűlési képviselő. Ide tartozik, hogy május 9-én „megtisztították" a jó féléves szünet után egybehívott pártállami álparlamentet, s 28 képviselőt megfosztottak mandátumától, – részint a kompromittált rákosistákat (Rákosi, Gerő, Bata István, Andics Erzsébet, Szalai Béla stb.), részint pedig az úgynevezett ellenforradalomban vétkeseket vagy revizionistákat (Lukács György, Vas Zoltán, Horváth Márton, Földvári Rudolf, Márton András, Szigethy Attila stb.).

Május 25-én értem is eljöttek, de még nem az „igaziak", a BM vizsgálati vagy operatív osztályának tisztjei, csupán az angyalföldi rendőrség emberei, akik a XIII. kerületi kapitányság Teve utcai rendőrségi fogdájába vittek. A másnapi kihallgatáson kiderült, hogy fő bűnömül az iskolai KISZ-szervezés akadályozását róják fel, s néhány feljelentésből származó terhelő adat (fegyverfogás november 4-én, rendszerellenes kijelentések) felhasználásával, mint a kerületi kapitány iskolánk igazgatójával közölte, „hat hónapra kivonnak a forgalomból". Két hét után a kistarcsai internálótáborban kezdtem a gyakorlatban megismerkedni a megtorlás módszereivel és világával.

Megvertek? – kérdezték fogolytársaim az F torony 2. körletében, amint bezárult mögöttem az ajtó, s mikor büszkén azt feleltem, hogy „még csak az kellett volna!", majdnem ők vertek meg. Kiderült, hogy a pufajkások vagy a rendőrök csaknem mindenkit megvertek, különösen vidéken. Ekkor fogtam fel, hogy ezek végigverték az országot, s a pesti értelmiségiekkel szemben alkalmazott finomabb bánásmód volt a kivétel.

Kistarcsa nem volt kedélytelen hely. Sokan voltunk együtt, folyt a mesélés, ami persze néha bajt okozott, hiszen a tábort többek között azért létesítették, hogy vamzerek (besúgók) és kíberek (kihallgatók) segítségével szép nyugodtan kiszűrjék maguknak az ügyészségre (Markó utca) és a bíróság elé vihető eseteket. Ezek elkülönítésére szolgáltak az itt is, akárcsak Vácon, Doberdónak becézett föld alatti zárkák, ahová egyébként a fenyítetteket is vitték. A fegyelmezést különben néhány hétpróbás közönséges bűnözőre bízták. Ezek, mint afféle kápók, szabad kezet kaptak, verhették is a politikai foglyokat, s a két leghírhedtebb közülük, a *Paraszt* (egy határ menti embercsempész) és a *Gonosz* (igazi gonosztevő, akit még a hadseregből ismertem, mint továbbszolgáló tiszthelyettest) a tábor korlátlan urának számított.

Sorsom ebben az esztendőben úgy alakult, mintha Vergiliusként végig akarna vezetni, mint afféle látogatót, a pokol különféle bugyrain. Kétheti rendőrségi fogda és ugyancsak két hét kistarcsai üdülés után a legmélyebb bugyor, a Fő utca következett, mert a BM Vizsgálati Osztály is igényt tartott jelenlétemre, hiszen ekkor már az úgynevezett vastagabb ügyekben (sokszorosított röpiratok terjesztése) is voltak bizonyítékaik ellenem. De ekkor még, szerencsémre, úgy döntöttek, hogy ennyiért és ennyivel nem érdemes elítéltetniük, s így a Susogót is megúsztam – akkor – két héttel.

Ennyi idő alatt is szerezhettem viszont sok fontos ismeretet és tapasztalatot, mert szerencsére nem magánzárkába, hanem a földszinti nagy, közös zárkák egyikébe kerültem. Három zárkatársammal elég jól reprezentáltuk az akkor már tekintélyes létszámú politikai rabtársadalom összetételét. Ketten munkásfiatalok voltak: a csepeli Bárány János, a Tűzoltó utcai fegyveres csoport „bordósapkás Jancsi" néven közismertté vált parancsnoka, akkor huszonöt vagy huszonhat éves fiatalember, aki derűvel, nagy lelkierővel és bátorsággal – és rendszeres tornászással – viselte ügyének épp ekkoriban kezdődő komolyra fordulását; és a szinte gyerek, akkor tizenkilenc éves, örökké vidám és tréfálkozó Onestyák László, aki ugyancsak egy fegyveres csoportban harcolt a IX. kerületben. Mindkettőjüket halálra

ítélték és kivégezték a következő évben. Harmadik társunk pedig dr. Emericzy Kálmán jogász volt, aki a forradalmi napokban a budapesti Gyűjtőfogház rabjainak szabadítását intézte (Darvas Ivánnal és Mohr Józseffel együtt), vele alkalmam volt újra találkozni a váci börtönben, mert őt „csak" életfogytiglanra ítélték.

1957 nyarán a zsúfolásig töltött börtönöknek, az egész börtönvilágnak már megvolt a maga története és folyamatossága. Fentebb leírt Fő utcai zárkánk egyik korábbi lakója, mint elmondták, a vörös hajú Gyöngyösi Miklós, a Tóth Ilona-per másodrendű vádlottja volt, akit az elsőfokú halálos ítélet után hoztak ide. Állítólag fékezhetetlenül jókedvű volt. Ahogy jöttek-mentek a szállítmányok a Fő utca, a Markó utcai ügyészségi börtön, a Mosonyi utcai rabkórház, a kistarcsai és tököli internálótáborok s a különböző letöltőházak között, úgy szálltak a hírek és üzenetek lebukásokról és ítéletekről, besúgókról, kihallgatókról és persze „biztos forrásból származó" politikai információkról is. Néha hosszú hetek vagy akár hónapok teltek el, amíg egy üzenet célba ért, de ott és akkor más volt az időszámítás. Bőven volt idő.

Mintegy két év telt el például addig is, amíg Déry Tibortól – Márianosztrán – megismerhettem első Fő utcai beszélőjének történetét. Június végén felesége, Böbe engedélyt kapott, hogy meglátogassa az idős írót, s hogy reményt és lelket öntsön belé, mindjárt az üdvözlő csók és ölelés közben odasúgta neki: Molotov ugrott! A jelen lévő és éberen őrködő vizsgálótiszt észrevette a dolgot, s utólag – mint jelentésében írta – „operatív" úton (magyarán: Déryt kifaggatva) kiderítette, mit közöltek Déryvel, s ettől kezdve a házastársak csakis szájcsókot válthattak a Fő utcai beszélőkön.

A Molotovval kapcsolatos hír azonban csakugyan döntő volt: júniusban a szovjet pártvezetés balosai puccsot szerveztek Hruscsov megbuktatására, ő azonban Zsukov marsall honvédelmi miniszter és a hadsereg, valamint a KGB támogatásával felülkerekedett, s eltávolította a maradék sztálinista csoportot: Molotovot, Malenkovot, Kaganovicsot és – mint a hivatalos közleményben állt – „a hozzájuk csatlakozott Sepilovot", a Szovjetunió ekkori külügyminiszterét. Alig kétséges, hogy ez volt az év legfontosabb világpolitikai eseménye, és utólag lehetetlen felmérni, miként alakult volna a történelem (és a mi sorsunk) a sztálinisták győzelme esetén.

Ezzel pontosan egy időben hasonló fejleményre került sor a magyar kommunisták felső régióiban is. Június 27–29-én tartotta meg az MSZMP a forradalom óta első országos pártkonferenciáját, s a hazai sztálinista balosok úgy gondolták,

hogy a kritikus napokban gyengének, sőt árulónak bizonyult Kádár (akire persze átmenetileg szükség volt) most már megtette kötelességét, és elmehet. E csoport vezéregyénisége a pártban még mindig nagy tekintéllyel rendelkező ideológus, Révai József volt, aki már márciusban nagy cikkben követelt „eszmei tisztaságot", a pártkonferencián pedig, mint Kádár válaszában megfogalmazta, „meglengette a Rákosi-féle bukott pártvezetés zászlaját". Kádár kemény ellentámadásba ment át, és teljes győzelmet aratott. Hatalmi kérdésben ő sohasem ismert tréfát, Révaival ellentétben viszont volt érzéke a társadalom teherbírása és igényei iránt.

A magyar sztálinisták harca Kádár ellen nem ekkor kezdődött, és nem is ért véget a júniusi összecsapással. Rákosi és a „moszkvai emigráció" többi vezető embere, így Gerő, Révai, Hegedüs András és Kovács István az SZKP Elnökségéhez írt levelek egész sorában támadta s vádolta revizionizmussal, megalkuvással és hasonlókkal az MSZMP irányító csapatát. Kádár viszont, aki hatalomra kerülése után mind súlyosabb engedményeket tett a párt- és belügyi apparátusnak, mindvégig elszánt és határozott volt abban, hogy Rákosiékat politikai halottaknak kell tekinteni, akik számára nincs visszatérés a közéletbe. Tudta, hogy vezérek nélkül a kis rákosisták nem jelentenek komoly veszélyt az ő hatalmára nézve. Valóban, amikor a Párttörténeti Intézet régi és új vezetői – Réti László, Betlen Oszkár és Kálmán Endre – az ott szerkesztett 1956-os „ellenforradalmi dokumentumkötetbe" nyilvánvaló kompromittálási szándékkal Kádár Jánosnak a forradalom alatt elhangzott beszédeit is felvették, ezt és a hasonló kis machinációkat a pártvezetés gyorsan és simán eltaposta. Nem tudok róla, hogy ezek a régi és kemény bolsevikok a pártfegyelmi eljárás során arra hivatkoztak volna, hogy Kádár valóban kiállt a többpártrendszer mellett, s valóban azt mondta a rádióban: kis párt leszünk, de becsületes... Az MSZMP vezetői körülbelül ekkor jöttek rá, hogy 56 történetéről nem kell és nem szabad komolyabb, „tudományos" igényű munkákat kiadni, mert azokból csak baj lehet. Meg kell maradni a fehér könyvek propagandisztikus és „egyszerűsítő" színvonalán.

A nagy taktikus Kádár azonban tisztában volt vele, hogy kétfrontos mutatványának sikeréhez jobb felöl is el kell határolnia magát, és át kell vennie a baloldal egyes követeléseit, főként az ő számára is elfogadhatókat. Márciusi moszkvai útján is pontosan látta, hogy Rákosit csak akkor tarthatja távol a szovjet vezetők segítségével, ha Nagy Imre ügyében viszont elébük megy. A vele való leszámolást pedig annál is könnyebben megígérhette, mert ezt saját hatalmi biztonságához is szükségesnek érezte. De ehhez meg kellett szereznie az egész magyar pártvezetés támogatását – nem engedhette meg magának, hogy a Központi Bizottságban megmaradjon egy Nagy Imrével rokonszenvező csoport. Az üléseken ezért úgy állította előtérbe a Nagy Imre-csoport ügyét, hogy a hozzájuk húzóknak választaniuk kellett: vagy részt vállalnak régi elvbarátaik politikai (s részben fizikai) megsemmisítésében, vagy kiszorulnak a pártvezetésből. Kádár elsősorban nyilván Fehér Lajosra, Nagy Imre közeli munkatársára s Aczél Györgyre, Losonczy és Haraszti régi barátjára gondolt (Aczél 56 végén még nélkülözhetetlennek tartotta Nagy Imréék jelenlétét a pártban), de ők nem okoztak nehézséget. Gyenes Antal és Köböl József maradt végül az a két „ingadozó", akiken – a sorozatos kritika-önkritika régi módszerével – példát lehetett statuálni. A júniusi pártértekezlet után már egyikük sem maradt tagja a pártvezetésnek.

Ideje is volt, mert közben – mély titokban – gőzerővel folyt s már jócskán előrehaladt a Nagy Imre-per előkészítése. A Borisz Jelcin által adományozott szovjet iratokból tudjuk, hogy Biszku Béla belügyminiszter 1957 augusztusában Moszkvában átadta Andropovnak az úgynevezett vádindítványt, a tizenegy vádlott és a „legsúlyosabb büntetéssel", azaz halállal sújtandó hét fő névsorát. (Közülük csak Donáth Ferenc és az emigráns Király Béla maradt életben.) Most már Kádárék voltak azok, akik siettették a „méregfog kihúzását", a szovjet vezetők pedig nemzetközi meggondolásokból inkább késleltették. A tárgyalás kitűzését előbb a szeptemberi ENSZ Közgyűlés (napirendjén: a „magyar kérdés"), majd a kommunista pártok novemberi moszkvai tanácskozása (az orosz forradalom negyvenedik évfordulója) miatt kellett elhalasztani. (Vagyis előre tudták, milyen közfelháborodást váltanak ki gaztettükkel – mégsem tudtak lemondani róla!) De a hazai és a külföldi közvélemény „felkészítése érdekében" – olvashatjuk Andropov jelentésében – bíróság elé állítják az íróknak Nagy Imrével korábban szoros kapcsolatban álló csoportját (Déry Tibort, Háy Gyulát és másokat).

Ám mindez az átláthatatlan kulisszák mögött zajlott. A társadalom nemhogy ezekről a legszigorúbban titkos, úgynevezett duplanullás ügyekről nem szerezhetett tudomást, de többnyire még a futószalagon bonyolított kisebb-nagyobb megtorló perekről sem, amelyek pedig zömmel nyilvános tárgyalásokon folytak a fővárosi vagy a megyei bíróságokon. A propagandisztikusan kihasznált Tóth Ilona-per után a sajtó és a Magyar Távirati Iroda már mind ritkábban adott hírt perekről és ítéletekről. A társadalmat beleringatták abba a hitbe vagy inkább közérzetbe, hogy a „rendteremtés" lényegében befejeződött, ismét „béke" van. Valóban, szép és meleg volt az 1957-es nyár. Amikor ideiglenes szabadulásom után családommal a tihanyi parton, majd Lipták Gáborék balatonfüredi kertjében sátoroztunk, sokak-

kal találkozva és beszélgetve érezhető volt, hogy az emberek zöme, ha nem vesztette is el együttérzését az áldozatokkal, inkább élni, mint emlékezni akar. Egy igen tisztességesen gondolkodó fiatalabb kollégám nemrégiben elmondta, hogy ő 57 nyarán kezdte viszonylag szabadnak érezni magát, mert kulturális vonatkozásban sok új lehetőség nyílt meg, s nem szóltak már bele az emberek magánéletébe.

„Nem sikerült, mert nem is sikerülhetett – legyünk hát túl rajta!" Leginkább ezzel a közérzettel magyarázható az író-, művész- és egyéb értelmiségi-aláírásoknak az a tömege, amelyet a magyar kérdés ENSZ-beli tárgyalása előtt, a nyár végén gyűjtöttek össze, s szeptemberben tettek közzé a sajtóban. Megdöbbentő és lesújtó volt a magyar forradalmat megtagadó szöveg alatt – alig néhány, bár jelentős kivétellel – szinte az egész volt Írószövetség névsorát olvasni. Máig vitatott kérdés, hogy e kampányban milyen, illetve hányféle módszerrel gyűjtötték – vagy gyártották – az aláírásokat. Szerintem a korszak lényegét és az akkori hatalom természetét érti félre, aki azt bizonygatja, hogy az aláírókat általában meg sem kérdezték nevük odanyomtatása előtt. Persze a sietség és a túlbuzgalom következtében nyilván ez is előfordult – hiszen cáfolattól igazán nem kellett tartani! –, de a hatalomnak erre akkor egyszerűen nem volt szüksége, ráadásul édes elégtételt jelentett számára a korábban lázongó, nagyszájú írók mostani megalázkodása.

Ma már olvasható az MSZMP vezetőinek a kampányt előkészítő tanácskozása, s ebből kiderül, hogy persze ezúttal is Kádár találta meg a számukra legelőnyösebb megoldást. Szirmai István és Kállai Gyula javaslataival szemben, akik az ENSZ ötös bizottsága elleni nagygyűlések sorozatát tervezték, Kádár azt mondta: elég lesz egy ilyen gyűlés is, fontosabb, hogy ismert emberek írjanak vagy írjanak alá tiltakozó leveleket. Illyés Gyulát és Németh Lászlót azzal a kétes ígérettel – vagy fenyegetéssel – tudták erre rávenni, hogy közreműködésüktől függ Déry Tibor és a többi letartóztatott író sorsa. Kádár pontosan tudta, hogy a gyűlésekre kivezényelt névtelen százak vagy akár ezrek se itthon, se külföldön nem számítanak, nem úgy, mint Illyésék megszólalása.

1957 őszén, még egyszer és utoljára, megint az írók kerültek a figyelem középpontjába, miután az ellenzéki politikusok eltűntek a börtönökben vagy az emigrációban. Értelmiségi körökben érthető izgalmat keltett, amikor közel egy év szünet után ismét megjelent egy magyar irodalmi folyóirat, a *Kortárs*. Szerkesztését két megbízható, minden szolgálatra kész irodalmár-kultúrpolitikusra, Darvas Józsefre és Tolnai Gáborra bízták, akik az első szám összeállításánál igyekeztek eleget tenni a színvonal és a kormánypártiság követelményeinek is. A legnagyobb érdeklődést

azonban, érthetően, az a nyílt levél keltette, amelyben az 1953 és 1956 közötti írói szabadságküzdelem élvonalához tartozó, de le nem tartóztatott hat író: Benjámin László, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Örkény István, Sipos Gyula és Tamási Lajos kísérelt meg számot adni az előző évek tevékenységéről. Tisztességes szándékú, de szomorú és reménytelen vállalkozás volt ez: vállalni a dogmatizmus elleni korábbi harcot, de elismerni, hogy ezzel a külső és belső reakció kezére is játszottak, s ráadásul megbélyegezni az emigráns írók tevékenységét. Logikus és – sajnos – megérdemelt választ kaptak rá a szerkesztőktől, akik persze üdvözölték Benjáminék örömtelen önkritikáját, viszont még mindig sokallták és rosszallták az elvek fenntartását. Nem volt kétséges, hogy személyükben a hozzájuk hasonlóan gondolkodó széles értelmiségi réteget igyekeztek megtörni és megalázva átnevelni.

Ez folytatódott októberben és novemberben az úgynevezett kis és nagy íróperrel. A forgatókönyvet alaposan kidolgozták, a folyamatot megkomponálták. Az első perben, október elején négy népi (vagy a népiekhez közel álló) írót ültettek egymás mellé a vádlottak padjára, a másodikban pedig – magyarán szólva – négy zsidó kommunistát, akiket, úgy gondolták, szélesebb körben nem fognak túlságosan sajnálni, kemény elítéltetésük viszont kellő figyelmeztetést jelent majd, anélkül, hogy elvágná az útját az értelmiséggel való további és finomabb politizálásnak. Minden kortárs megfigyelő észrevette, hogy a „nagy népiekhez" még véletlenül sem nyúltak, s miközben többeket is elítéltek vagy internáltak a *Gond és hitvallás* terjesztése miatt, a szerzőt, Tamási Áront békén hagyták. Ugyanakkor a „kis íróper" (viszonylag mérsékelt) ítéletei nekik is szóltak.

Az íróperek modellként szolgáltak a törvényesített megtorlás egy új formájához is. Itt mutatkozott be a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa, élén Vida Ferenc tanácselnökkel, aki később ugyanezekkel a népbírákkal (veterán pártfunkcionáriusokkal és egy ötvenhatos kommunista áldozat özvegyével) hozta meg ítéleteit a Nagy Imre-perben és sok más ügyben is, amelyeket kivétel nélkül a Fő utcai megtorlókombinát erre kijelölt termében, titkosan tárgyaltak. A vádlottakat a Gyorskocsi utcai fogházépületből belső folyosókon lehetett ide átvezetni, így nem volt szükség sem ügyészségi börtönre, sem rabszállító kocsira vagy az igazságszolgáltatás gépezetének egyéb formaságaira. „Házon belül", sőt szinte a pártegyházon belül folytatták le az eljárást a „revizionista árulók" ellen, de még a párttól távol álló Bibó, Göncz és Regéczy ellen is.

A Bibó-perre csak 1958 augusztusában került sor, de az egyik fő vádpont Nagy Imre 1957-ben Nyugatra csempészett és ott megjelentetett kéziratával kapcsolatos.

Az 1955–56-ban keletkezett írásokat Nagy Imre egyetemi munkatársa, Újhegyi Gyula közgazdász őrizte meg, majd Kardos László, a NÉKOSZ volt főtitkára adta tovább Göncz Árpádnak, aki viszont a brit követségen dolgozó Regéczy Nagy László, illetve egy angol diplomata útján – akárcsak Bibó nevezetes memorandumait – külföldre juttatta. Ott jelent meg 1957 tavaszán (a kézirat anonim megőrzője március 15-ére datálta) A magyar nép védelmében című kis alakú, apró betűs kötet, amelyet aztán különféle ötletes marxista–leninista címlapokkal ellátva igyekeztek minél nagyobb számban hazajuttatni a forradalom első évfordulója előtt. A Népbírósági Tanács két életfogytiglani (Göncz, Kardos) és egy tizenöt éves (Regéczy) börtönbüntetéssel honorálta a kiadás elérhető tetteseit. A kijuttatásban ártatlan Újhegyi Gyula kisebb büntetést kapott.

Sok más eset is mutatta, hogy a hatalom a külföldi lelepleződésre reagál a legérzékenyebben és leghevesebben. Egy nappal a Déry-per befejezése után letartóztatták Kosáry Domokos történészt, „hűtlenség" vádjával, s hamarosan kiszivárgott, hazaárulását azzal követte el, hogy elfogadta a francia követ vacsorameghívását, s kapcsolatot tartott Guy Turbet-Delof kulturális attaséval, akiről ekkor már tudták, hogy Bibó 1956 novemberében neki adta át kibontakozási tervezetét. Mi is tudtuk viszont, hogy nemcsak magát Kosáryt vitték el, hanem az általa egy év alatt felhalmozott ötvenhatos sajtó- és kéziratgyűjteményt is az Egyetemi Könyvtárból, benne a Hungaricus-vitairat tőlünk kapott példányával. De közelről érintett Ádám György közgazdász ugyanaznapi letartóztatása is, hiszen ő ugyanannak a Gimes-féle szervezkedésnek volt részese, mint Fekete vagy én. Ettől fogva kevés kétségünk lehetett afelől, hogy előbb-utóbb ránk is sor kerül.

Az őszi hónapok egyébként is sötétek és vészterhesek voltak. Október az első szovjet szputnyik sikeres fellövésével kezdődött. Vásárhelyi Miklós utóbb elmondta, hogy amikor kihallgatója nagy büszkén közölte vele az eseményt, ő nyomban megértette, hogy akkor már jó ideje parkolópályára tolt ügyüknek ez új és végzetes lökést fog adni, hiszen a szputnyikban rejlő stratégiai lehetőség a szovjet blokk vezetőit nagy önbizalommal tölti el.

Ennek ellenére Kádárék erősen tartottak a forradalom első évfordulójától, annyival is inkább, mert az pontosan egybeesett a hagyományos halottak napi temetőlátogatással, amit egyszerűen betiltani azért mégsem lehetett. Noha egyes iskolákban, egyetemeken s másutt is felparázslott a tisztelgő emlékezés, ennek fő helyszínévé mégis a temetők lettek, s a rendőrség is oda irányította legfőbb figyelmét és erejét, nem utolsósorban lovas rendőrök alakjában. Sós György főkapitány és a budapesti pártbizottság vezetőinek ekkori tanácskozásán a napvilágra került jegyzőkönyv tanúsága szerint még az is felmerült, hogy kihantolják a halottakat a díszsírhelyekről. Erről végül is letettek, de a nemzetiszín szalagokat és koszorúkat mindenesetre eltávolították az elesettek sírjairól.

Nehezen tudnék pontos választ adni arra a kérdésre, miként éltem, kikkel érintkeztem 1957 őszi és téli hónapjaiban. Munkahelyemről, a Huba utcai technikumból már internálásom idején elbocsátott a Belkereskedelmi Minisztérium. (Később igazgatómat, Lányi Miklóst is kirúgták, s a helyére Dékán István, Rákosi rokona és utolsó ÁVH-főnöke került.) Hogy valami papíron is kimutatható rendszeres jövedelmem legyen, apám egy régi barátja felvett egy filmnyomással (textilfestés) foglalkozó háziipari szövetkezetbe. A munka nem volt könnyű, de nem is volt sok. Mellette fordításokat készíthettem a Kossuth Kiadónak, sőt, ugyanott, sajtó alá rendezhettem Szabó Ervin válogatott írásait. Mindenesetre tény, hogy éppen a pártkiadó egyes munkatársai mertek és tudtak a legtöbbet segíteni, későbbi börtöneveim alatt a feleségemnek is.

Visszavonultan éltünk, s noha megmaradt elvbarátainkkal továbbra is tartottuk a kapcsolatot, s működött az információk cseréje is (amelybe valahol feltehetően a BM is bekapcsolódott), az ellenzéki értelmiség köreiben az év vége felé érzékelhető volt már a korábbi szoros összetartozás és szolidaritás lazulása. Elkezdődött a külön utak és különalkuk keresése, miközben a megtorlás és a neosztálinista restauráció folyamata minden korábbi aggodalmat felülmúlt, s mindkét területen eljutott odáig, hogy már a sztálinista-rákosista „dogmatizmus" korábbi bírálata is bűnnek minősült, revizionizmusnak bélyegeztetett, s a személytől függően ideológiai leleplezésben, munkahelyi fegyelmiben, állásvesztésben vagy bírói ítéletben részesült.

Keserű kis szellemi elégtételt jelentett ebben az undorban, hogy Fekete Sándor hétről hétre vitriolos gúnnyal pécézte ki e folyamat ideológiai és napi politikai megnyilvánulásait a Hungaricusnál is titkosabb új szatirikus írásában, *A marxizmus–leninizmus zsebenciklopédiájá*ban. Az „Adminisztratív eljárás" szócikkben például idézte, miként magyarázta meg Mesterházi Lajos a *Népszabadság* 1957. december 15-i számában „a magyar írók közvéleményének a kormány javára történt súlypontváltozását". „Adminisztratív lépéseket is tettünk. De bárki, még a velünk szemben elfogult szemlélő is kénytelen elismerni, hogy az adott helyzethez mérten az adminisztratív eszközök csekély szerepet játszottak az eszmeiekhez képest." Valóban, írja Fekete, ki tagadhatná, hogy a sorozatos letartóztatások vagy

Déry kilenc évre szóló börtönbüntetése okozta lelki hatás csekély ahhoz a megrázkódtatáshoz képest, amelyet például Marosán elvtárs nevezetes József Attila-cikke okozott?! – De a „zsebenciklopédia", pontosabban néhány részlete annak idején csak két fórumon kapott némi nyilvánosságot: a Hanák Péteréknél rendezett 1957-es szilveszteren, majd a Mérei–Fekete-per tárgyalásán, ahol Vida Ferenc tanácsvezető bíró olvasott fel belőle különlegesen bűnös részleteket, miközben a vádlottak és az ügyvédek pukkadoztak a nevetéstől. A „pesti" humorérzék tehát ekkor sem veszett ki, de már szinte szó szerinti értelemben akasztófahumorként működött.

Az esztendő utolsó napjainak történetéből talán érdemes egyetlen nap, 1957. december 21-e eseményeit nagyító alá helyezni.

Ezen a napon halt meg – éhségsztrájk és mesterséges táplálás nyomán – Losonczy Géza a vizsgálati fogságban.

Ezen a napon az MSZMP Központi Bizottsága úgy határozott, hogy a Nagy Imre-csoport ügyében „szabad folyást enged a törvényes eljárásnak".

Ezen a napon a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának Különtanácsa az 1956-os győri és mosonmagyaróvári ügyben másodfokon halálra ítélte Földes Gábor rendezőt, Gulyás Lajos lelkészt, Tihanyi Árpád tanárt, Kiss Antalt, Cziffrik Lajost, Weintráger Lászlót és Zsigmond Imrét.

De ugyanerről a napról kelt az a jövőbe mutató feljegyzés is, amelyet – ugyancsak Budapesten – a már említett francia kultúrattasé, Guy Turbet-Delof készített a francia külügyminisztérium számára. Kosáry Domokos letartóztatása és az általa gyűjtött ötvenhatos dokumentáció elkobzása kapcsán feltette a kérdést feletteseinek: „Nem kellene-e Franciaországnak válaszolnia arra a kihívásra, amelyet a szovjet propaganda vetett oda az Igazságnak?" Turbet-Delof azt javasolta, hozzák létre Párizsban „az októberi magyar forradalom történetével foglalkozó dokumentációs és kutatóközpontot", amely megőrzi és átmenti a jövő számára ennek a világraszóló eseménynek írásos és egyéb lenyomatait, minél teljesebb történeti forrásanyagát.

A francia diplomata tehát sokakkal ellentétben úgy gondolta, hogy az 56-os forradalom megítélésében nem Kádáréké lesz az utolsó szó.

Forradalom után

Széchenyi Ágnes interjúja Litván Györggyel

Litván György, az 1956-os Intézet igazgatója az októberi eseményekben való részvételéért a napokban vette át Jacques Chirac köztársasági elnöktől a Becsületrendet. Hogyan élte át a november 4-e utáni napokat, heteket, hónapokat? Ismeretes: 1956. november 4-én hajnalban a szovjet csapatok általános támadást kezdtek Budapest, a nagyobb magyar városok és katonai objektumok ellen. Reggel 5 óra 20 perckor Nagy Imre nyilatkozik a rádióban, ekkor hangzanak el a híres mondatok: „Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van." Nyolc órakor negyvenhárman kérnek és kapnak menedékjogot a jugoszláv nagykövetségen, köztük a magyar miniszterelnök. Egyértelmű volt tehát a bukás?

November 4-e irtózatos sokk volt az egész ország számára. A magam életében egyetlen ehhez fogható napra emlékszem: 1944. október 15-re, amikor Horthy proklamációja után egy fél napig abban a boldog hiedelemben éltünk, hogy Magyarország számára vége a háborúnak. Aztán minden a visszájára fordult, és következett az egész világháborús időszak legszörnyűbb, legpusztítóbb végjátéka, a nyilas uralom. Ahogyan akkor, 1944. október 15-én éjszaka az utcáról behallatszó lövéssorozatokra figyelve felkészültem arra, hogy hozzátartozóimmal együtt el fogunk pusztulni, ezen a november 4-i reggelen is, amikor Nagy Imre rádióbeszédét és az ágyúszót meghallottam, ugyanaz a világvége-érzés, a „most már minden mindegy" érzése vett erőt rajtam. Azzal a különbséggel, hogy ezúttal már nem vártam tétlenül a végzetet, hanem elmentem fegyverért a közeli laktanyába, ahol egy kisebb csoport alakult, hasonlóan reagáló fiatal emberekből. De másutt is ilyen volt a hangulat. Csalog Zsolt mondta el egyszer, hogy ezen a hajnalon az ő csoportjuk az egyetem egyik épületében abban a tudatban gyűlt össze és készült fel a harcra, hogy „most pedig mindannyian meg fogunk dögleni". Természete-

168 óra, 1997. január 21. 36-38. o.

sen voltak olyanok is, akik másképpen fogadták a szovjet invázió hírét: Czinege Lajos mondta el egy tíz évvel ezelőtti interjúban, hogy néhány pártfunkcionáriussal gyorsan előszedtek valahonnan egy üveg pezsgőt, és megkönnyebbülten koccintottak. De a korábbi, közel egymilliós párttagság túlnyomó része is osztozott – legalábbis eleinte – az általános döbbenetben és felháborodásban. Mert ha az első novemberi napok baljós csapatmozdulatairól szóló hírek aggasztóak voltak is, ilyen orvtámadásra mégsem volt felkészülve sem a kormányzat, sem a közvélemény.

Az első napok döbbenete után mégis felülkerekedett az életösztön.

Néhány nap múltán már nem akartunk megdögleni, hanem körülnéztünk, hogy mit lehet az új helyzettől várni, mit lehet csinálni. Egyre kevesebben maradtunk. Már november 4-én elvesztettem szem elől éppen azt a néhány embert, aki a politikai tájékozódásomban számomra évek óta a legtöbbet jelentette: Vásárhelyi Miklóst, Losonczy Gézát, Tánczos Gábort. Ők – mint később kiderült – a Nagy Imre-csoport más tagjaival együtt besétáltak a jugoszláv nagykövetségen számunkra felállított kelepcébe. A továbbiakban egyfelől a disszidálások, másfelől a letartóztatások ritkították sorainkat. November végén elhagyta az országot több régi barátom, mint például Bak János vagy Pap Éva, a férjével, Lakatos Imrével együtt. Elment Ferenc öcsém is, később, 1957 elején pedig Kende Péter barátom. A letartóztatások december elején kezdődtek, és mindjárt az elsők között volt Gimes Miklós és Eörsi István is.

Mindketten nagyon sokat tettek az ellenállás megszervezéséért.
De ki volt a szellemi vezér?

Természetesen nem létezett egyetlen központ, egyetlen vezető. Leginkább még Bibóé volt ez a szerep. A korábbi pártellenzék belső körében november 4-e után Gimes Miklós számított első számú vezetőinek, tekintélye, esze, tájékozottsága és elszántsága okán. Mellette még öt embert említhetek: Magos Gábort, aki Gimes sógora és leggyakorlatiasabb szervező segítője volt; Fekete Sándort, aki elsősorban vitriolos tollát vetette harcba a bábrezsim ellen; továbbá Molnár Miklóst és a már említett Kende Pétert. Végül pedig Ádám György közgazdász-újságírót. Őt az egyik első illegális összejövetelen azzal választották meg „elnöknek", hogy tekintélyes pipája van, és a Rajk-perben már úgyis „előre" leülte az ezért járó éveket.

Miből jutottak arra a következtetésre, hogy az illegális szervezkedés a legmegfelelőbb útja az ellenállásnak? Mire számítottak november 4-e után?

A helyzet nem volt egyértelmű. Egyrészt Kádárék – „Kádár Apró Dögei", ahogyan akkoriban a nép nevezte őket – csábító szirénhangokkal léptek színre. Hiszen a forradalom folytatásáról, illetve az ellenforradalmi elfajulásoktól való megtisztításáról beszéltek, büntetlenséget ígérve a megmozdulásokban résztvevőknek. Nem sokan hittek nekik. De hogy miben hittek a forradalom kitartó hívei? A felkelők egy része – a legelszántabbak és a legnaivabbak – abban, hogy a fegyveres harcot eredményesen lehet folytatni. A velük érzők pedig lelkesen terjesztettek legendákat a Bakonyban vagy a Bükkben tovább küzdő Maléterről, aki azonban akkor már szovjet, illetve magyar fogságban volt. Mások inkább a nyugati, amerikai vagy ENSZ-segítségben bizakodtak. Ez is naivitásnak bizonyult. Gimes, amikor néhány nappal november 4-e után összehívott néhányunkat Fekete Sándor lakására, nagyon realisztikusan kifejtette: a szovjet hadsereg ereje által támogatott kommunista rezsim hatalmi, azaz rendőri-katonai konszolidációja elkerülhetetlen. Megakadályozhatónak tartotta viszont a politikai konszolidációt. Azt, hogy Kádárék ismét politikai pártot és társadalmi bázist tudjanak maguk köré szervezni. Ezért Gimes Miklós a legális és illegális harc kombinálását tűzte ki célul.

Ám az ő realizmusa is illúziónak bizonyult. Az utóvédharc legális szervezeteit, mint a Magyar Értelmiségi Forradalmi Tanácsát, a Petőfi Kört, s végül az igazi tömegerőt képviselő munkástanácsokat is rövidesen betiltotta, megfojtotta a hatalom.

Mert nem bírta elviselni a független szervezetek létezését. De nemigen élték meg az 1957-es esztendőt a kezdetleges sokszorosítási eljárással és nagy kockázattal kiadott illegális lapok sem, mint az Obersovszkyék által szerkesztett *Élünk* (amely a december 4-i, tehát az intervenció hófordulójára meghirdetett nőtüntetést szervezte a Hősök terén), vagy a Gimes által megindított, de az ő letartóztatása után is kiadott *Október Huszonharmadika*. Ennek egyik különkiadását nagy buzgalommal magam írtam és terjesztettem a XIII. kerületben, *Levél az MSZMP-ről* címmel. A volt MDP-tagoknak címeztem. Azt tanácsoltam: ne lépjenek át az MSZMP-be, mert az nem politikai erő, hanem valójában a Magyarországi Szovjet Megszállás Pártja. Karácsony előtt még sokszorosítottuk Fekete Sándor remek *Hungaricus* vitairatát, de tovább már nem mertük folytatni ezt a munkát.

Ön akkor középiskolai történelemtanárként működött. 1957 januárjáig nem volt iskolai elfoglaltsága, mert novemberben és decemberben még nem volt tanítás.

Még sztrájkolt az egész ország. A munkástanácsok hirdették meg az általános sztrájkot, és meg is valósították, több hullámban: Nagy Imréék elhurcolása után, aztán december elején is, később pedig a statáriummal szemben. Nem az értelmiség ellenállása volt akkor jelentős, hanem a munkástanácsoké. Ők voltak az üzemek gazdái. A szovjet hatóságok se nagyon merészkedtek be a gyárkapukon.

1957 tavaszáig nyitva voltak a határok. Szándékosan engedtek utat azoknak, akik nem akartak itthon maradni?

Már november 4-én felvonultak a határra az oroszok, de katonai céllal, hogy az esetleges fegyveres behatolást megakadályozzák. Sokakat elfogtak ugyan a disszidensek közül, de többnyire hamar el is engedték őket. Állandó volt a mozgás. A Déli pályaudvaron azt kiabálták a kalauzok az utasoknak, hogy indul a vonat, átszállással Bécs, München, Párizs felé. Valami mondvacsinált úti célt kerestek maguknak az emberek – mondjuk, hogy dunántúli rokonaikat látogatják meg –, de lényegében még 1957 elején is szabad volt az átjárás. December végéig kétszázezer ember hagyta el az országot. Nincs erre vonatkozó dokumentumunk, de azt gondolom, tudatosan hagyták elmenni az embereket. Hogy kisebb legyen a gőz feszítő ereje.

December elején már lezajlott az első letartóztatási hullám, aztán bevezették a rögtönítélő bíráskodást és „lefejezték" munkástanácsokat.

A hatalom gonoszsága január 19-én – éppen negyven éve – vált számomra nyilvánvalóvá. Akkor végezték ki – utólag adva ötsoros hírt a tárgyalásról – Dudás Józsefet és a Széna téri Szabó bácsit, s akkor tartóztatták le az írók és újságírók hattagú csoportját. Az értelmiség megdöbbent, de a fenyegetés nem tévesztette el a hatását: a társadalmon eluralkodott a félelem.

Kezdtek kimerülni az ellenállás lehetőségei?

Nagymértékben. A munkástanácsokon kívül a nemzetközileg is legjelentősebb és belföldön is talán legvisszhangosabb akció Bibó István és Göncz Árpád nevéhez kötődik.

A nemzetközi közvélemény és nagyhatalmak tájékoztatása a valós magyarországi helyzetről...„

És nemcsak a tájékoztatás, hanem az, hogy higgadt és jóhiszemű politikai javaslatokkal kell bizonyítani a megszállók és elnyomók rosszhiszeműségét. Jellemző, hogy a mi csoportunk hogyan került kapcsolatba ezzel a Bibó István nevéhez kötődő akcióval, 1956 végén vagy 1957 elején. Illegális „nyomdánk" szállásadója, Hoffmann Gertrud szólt a vele barátságban lévő Sárközi Mártának, ő Bibónak, aki egy enciánkék sapkájáról felismerhető összekötőt küldött Gertrúdhoz. A fiatalemberről később megtudtuk, hogy Göncz Árpáddal azonos.

Januárban megkezdődött a tanítás, ön kezdett bejárni az iskolába. Pedig ismeretes volt: 1956 márciusában egy pártaktíván nyilvánosan és személyes jelenlétében felszólította Rákosit a távozásra. A kamaszkorú gyerekek között miként lehetett folytatni az ellenállást?

Korábban én voltam a Huba utcai technikum DISZ-segítő tanára. A tanítás megkezdésekor, félig-meddig a védnökségem alatt, szárnyat bontott egy diákszövetség. Tavasszal ezzel szemben elkezdték szervezni a KISZ-t. Felszólítottak: azt támogassam. Erre nem voltam hajlandó, sőt érzékeltettem, hogy nincs hozzájuk közöm. Kijött a kerületi pártinstruktor, és megkérdezte, miért nem léptem vissza a pártba. Azt feleltem: nem feledékenységből. Májusban jött értem a kerületi rendőrség, s vitt be a Teve utcába [a XIII. kerületi kapitányság akkori épületébe]. Igazgatómnak, aki próbált értem mozgolódni, a kapitány annyit mondott, hogy hat hónapra kivonnak a forgalomból. A kerületieknek és a KISZ-központnak voltam útjában. Nem az igazi politikai rendőrség, nem a belügy akciója volt, hogy ekkor bevittek. Később azok is utánam nyúltak, amikor több heti fogda után Kistarcsára internáltak. Július közepén átvittek a Fő utcába, hogy a folyó ügyekben kihallgassanak. Határeset voltam, nem lehetett tudni, bevarrnak-e pár évre vagy kiengednek. Végül az utóbbi mellett döntöttek. De amikor a következő évben – a Nagy Imre-per után – az ellenzékiség írmagját is „örökre" el akarták taposni, összeszedték a Mérei–Fekete-per vádlottjait. Akkor kerültem be másodszor, immár hosszabb időre. Hat évet kaptam.

Várakozások és szorongások 1956. október 23-án

Annak a keddi napnak a történetét nagyon sokan megírták már, szinte minden oldalról és szemszögből. Számtalan visszaemlékezés, egykori naplófeljegyzés, rendőri jelentés, rendőrségen tett vallomás és történeti feldolgozás világítja be és térképezi fel e történelmi nap minden mozzanatát, minden helyszínét, úgyszólván minden pillanatát. (Rendőrségi vallomásokat említettem: igen, a forradalom utáni megtorlást kezében tartó politikai rendőrségnél alapszabály volt, hogy minden őrizetessel és gyanúsítottal részletesen elmondatták vagy leíratták, hol járt, mit csinált, kikkel találkozott és beszélt október 23-án és a következő tizenkét napon. Ha ezeknek a jegyzőkönyveknek az adatait valaki összesítené, hatalmas, de roppant ellentmondásos és nem mindig megbízható adattárhoz jutna, éppúgy, mint a rendőrség egyidejű szolgálati és ügynöki jelentéseinek összeállításából.)

Amint az lenni szokott, utólag az események az emlékezésekben is logikai rendbe sorakoznak, s a feldolgozások legtöbbje is úgy foglalkozik a forradalom előzményeivel, mint egy forradalom kvázi tudatos előkészületeivel. Mostanában erősen foglalkoztat, voltaképpen mire is számítottak, miben reménykedtek vagy mitől szorongtak a kortársak annak a napnak a reggelén, délutánján és estéjén. Nem tudok róla, hogy ezzel bárki is komolyan foglalkozott volna az ötvenhatos irodalomban. Pedig ez a kérdés szorosan összefügg több elsőrendűen fontos problémával, így például a forradalmi robbanás spontán vagy tudatos mivoltával és azzal is, milyen törekvések jelentkeztek vagy bontakoztak ki fokozatosan az első napon, s hogyan befolyásolták ezek az események további menetét.

Természetesen az eltelt hosszú évek után nem könnyű az akkori gondolatok vagy érzelmek pontos felidézése, de feltehetően azért sem bővelkedünk ilyen visszatekintésekben vagy elemzésekben, mert ezek a Kádár-korszakban veszélyesek lehettek, azóta pedig ritkán támasztanák alá a későbbi – netán valóban hősi – forradalmi szereplésről kialakított képet vagy akár önképet.

Élet és Irodalom, 1997. október 24. 3. o.

Személyes és kutatási tapasztalataim egyaránt arról szólnak, hogy az október 23-a előtti napokban vagy akár e nap reggelén és délelőttjén forradalomra bizony kevesen gondoltak, s még kevesebben akartak ilyesmit csinálni. Voltak persze ilyen elszántak is, de ezek többnyire börtönben ültek – mint például Annus István vagy Sulyánszky Jenő –, államellenes szervezkedésért. Október második felében, amikor már érezhetően megingott a talaj a rendszer alatt, egy népforradalom kitörésének lehetőségére ismereteim szerint elsősorban a párthatalom képviselői és öntudatos védelmezői, a funkcionáriusok és az ávósok gondoltak. Nem azért, mert okosabbak voltak, hanem mert helyzetüknél fogva ettől kellett félniük, mihelyt veszélyben érezték hatalmukat. Emlékszem, hogy a szegedi MEFESZ megalakulása utáni napokban hogyan könyörgött Hollós Ervin, az ifjúságpolitika tényleges főnöke Tánczos Gábornak és néhányunknak, akiket bekérettek a DISZ központjába: „Csak az utcára ne!", tehát tudta vagy legalábbis sejtette, hogy ott már senki sem tudja megállítani, mederben tartani az eseményeket.

Mi, az akkori úgynevezett *revizionista pártellenzékiek,* akiket a nyolcvanas évek végének óvatos kiútkeresői nyomán ma reformkommunistáknak divat nevezni, éppen ellenkezőleg, biztosak voltunk, mert biztosak akartunk lenni abban, hogy az ellenzéki értelmiségi és diákmozgalom mederben tartható, irányítható, és el fogja érni célját (deklarált célunkat): Nagy Imre kormányalakítását és a rendszer humánusabb, nemzetibb és ésszerűbb irányú, radikális megreformálását (nem megdöntését).

Nem új megállapítás ez. Az úgynevezett nagyimrés politikusok és publicisták, akárcsak a korszakkal foglalkozó történészek (az 1956-os Intézet számos kiadványában is) réges-régen ugyanezt mondják és írják. Éppen ezért tartom mulatságosnak, amikor a médiumok, mint a napokban is, hírül adták, hogy úgynevezett történészek legújabb kutatásai és leleplezései szerint a reformerek nem forradalomra, hanem reformokra törekedtek 1956-ban. Ilyen esetben csak végletes tudatlanságról vagy tudatos demagógiáról lehet szó, aminél sokkal érdekesebb kérdések várnak válaszra. Mint például az, miben és mikor jelentkeztek a különbségek a robbanást (mint robbanást) szándéktalanul előkészítő reformértelmiség, a forradalmat követeléseikkel bevezető diákok és a békés diáktüntetést felkeléssé változtató (többnyire munkás-) tömegek között? Mert forradalomra eredetileg alig gondolt ugyan valaki, de a tudatossá vált szándékok mögötti, azokat megelőző hajlandóságok hamar megmutatkoztak.

Ha tehát, őszinteséget fogadva magamnak, megpróbálok alászállni saját akkori emlékeimbe és várakozásaimba, nem tagadhatom, hogy a magamfajta akkori re-

formerek két dologtól féltették reményeik küszöbön álló megvalósulását: attól, hogy túlhajtják, és attól, hogy eltapossák. Ez a két veszély pedig összefüggött, hiszen az eltaposás éppen a túlhajtás okán vagy ürügyén következhetett be. Ez a kettős szorongás árnyékolta be, méghozzá mind erősebben október 23-a előtti eufóriánkat, azt az örömet is, amelyet a Petőfi Kör hatásának országos és viharos továbbgyűrűzése keltett bennünk.

Az egyetemisták egyértelműen túlmentek rajtunk abban, hogy ők már határozottan követeltek: független nemzeti létet és demokratikus pluralista berendezkedést. De az átmenetet ők is békés, politikai eszközökkel képzelték el, s minden jel szerint nagyjából arra számítottak, hogy a lengyel fordulathoz hasonlóan Nagy Imre hatalomra kerül, s mint a népre figyelő, becsületes politikus, bevezeti a demokratikus reformokat, illetve kiírja a demokratikus választásokat. Roppant érdekes, hogy pontosan így, méghozzá csaknem azonos módon képzelte el az átmenetet két olyan kiváló ember is, mint Bibó István és Zimándi Pius premontrei szerzetes.

„[...] én érzékeltem azt, hogy ez a folyamat el fog jutni Nagy Imre miniszterelnökségéhez – emlékszik vissza Bibó István egy 1976-ban adott interjúban –, s ha Nagy Imre újból miniszterelnök lesz, akkor azt, amit 53 és 54 között próbált csinálni, végeredményben egy állandó visszahúzás mellett, azt elkezdi majd egy ilyen visszahúzás nélkül megvalósítani [...]. De hogy Nagy Imrének előbb-utóbb szembe kell néznie valamiféle többpártrendszerrel és valamiféle radikális politikairendőrség-átszervezéssel – legalább ezzel a két problémával, azt biztosra vettem." A következő sorok pedig Zimándi Pius naplójából valók (1956. október 22.): „Hát szóval a szovjet gyarmati birodalom felbomlása megkezdődött... Az a bizonyos »repül a nehéz kő, ki tudja hol áll meg«. Gomułka célja, ha komolyan csinálja végig, szükségképpen a parlamentarizmusra, az egypártrendszer bukására vezet, ami egyértelmű a kommunizmus bukásával."

Azt gyanítom – bizonyítani nehéz volna –, hogy a bennük és az egyetemisták jó részében közös vonások (a rendszerrel szemben elutasító, de nem ellenségesen gyűlölködő attitűd) jellemzik azt a társadalmi réteget, amely a demokráciába való átmenetet – kissé naivul – a legsimábbnak fogta fel.

Jellemző viszont, hogy a politikai érdeklődésű fiatal munkások, akik jobban értették a rendszer működési mechanizmusát, óvatosabban, de egyszersmind gyakorlatiasabban nyúltak a lehetőségekhez. Egy akkor fiatal miskolci munkásvezető, Papp Miklós, a borsodi munkástanács elnökhelyettese mondta el életútinterjújában: „[...] október 23-a előtt egy-két nappal a DIMÁVAG párttagságának reformszárnyát képező értelmiségi fiatalok összeállították 21 pontos követelésüket. Okos emberek voltak, a realitás határán belül maradtak, ami azt jelentette, hogy a párton belül kell a reformot elindítani. Ez történt az egész országban, miért lett volna másképpen Miskolcon és a DIMÁVAG-ban? [...] Az október 23-án Budapesten történt események nagy hatással voltak ránk is, és természetesen felgyorsították az itteni eseményeket. A 21 pontos követelés alkotói 23-án – az országban elsőként – a DIMÁVAG-ban megalakították a munkástanácsot". Itt tehát villámgyorsan kihasználták a megnövekedett mozgásteret, de még nem lépték át – talán gondolatban sem – egy demokratikusabb szocialista rend határait.

Debrecenben, ahol az első lövések már október 23-án délután, tehát a budapestiek előtt dördültek el, még aznap este forradalmi bizottságot alakítottak, de ezt – azokban a napokban elég egyedülálló módon – Szocialista Forradalmi Bizottmánynak nevezték el, amiben a kontinuitás és a diszkontinuitás eleme egyaránt benne foglaltatik, úgy tűnik, az alapítók gondolkodásában is. Mensáros László, akkor a Csokonai Színház művésze elmondja: „[...] akkori hitem szerint reformálhatónak tartottam a rendszert. A hibák ellenére életképesnek. Naiv voltam, nagyon naiv. Ma már másképp látom a dolgot..." Für Lajos, a bizottmány titkára viszont úgy emlékezik, hogy a 23-i esti Gerő-beszéd hozta meg a fordulatot. „Ezután már nem voltak illúzióink. Éreztük, hogy a békésnek indult tüntetés forradalomba torkollik."

A „forradalom" kitétel Zimándi Pius már idézett egykorú naplójában, október 23-án fordul elő először, de még csak feltételesen, óvatosan. A tüntetés Bem téri szakaszában már megfigyeli, hogy a tömeg túlnyomó részben nem úrigyerekekből, hanem munkás- és paraszti származékokból áll. „Már ennek a rendszernek a neveltjei. És most ők, ezek a fiúk és lányok csinálják a nacionalista forradalmat. Mert ha szkeptikus vagyok is, és fenntartással nézem az egészet, és nem hiszek a »második március 15-ében«, azért egy kicsit mégiscsak forradalom ez. Az emberek olyan bátrak, hogy az minden eddigi képzeletet felülmúl."

Valóban, az embereknek ez a teljesen megváltozott magatartása, pártállami alattvalóból hirtelen cselekvőképes, szuverén lényekké válása volt ennek a napnak a legfőbb élménye, egy évszázadban többnyire csak egyszer átélhető csodája. Hangsúlyozandó, hogy ez a jelenség már a Sztálin-szobor ledöntése és a Rádió megostromlása, tehát már a Nagy Cselekvés előtt megmutatta magát. Egy-két órával Zimándi Pius idézett megfigyelése után már a Kossuth-téren állva-sodródva a Nagy Imrére várakozó tömeg sűrűjében, én is azt kérdeztem régi barátomtól, a mellém sodródott Kende Pétertől:

– Szerinted mi ez, ami itt történik?

Amire ő, anticipálva franciaországi jövőjét, az ismert 1789-es anekdotával válaszolt: XVI. Lajos francia király a kérdésére, hogy mi folyik odakint, talán lázadás? – ezt a választ kapta: Nem, Sire, ez forradalom.

A forradalom tehát délután kezdődött, de estig még sokféle arcot és jelleget ölthetett volna. Megőrizhette volna azt a fölényes-ironikus szellemet, amely a kora délutáni órákban jellemezte a tüntetést. A végzet azonban, amely talán nem is volt olyan végzetszerű, a szó szoros értelmében mindent elkövetett, hogy az események véres és tragikus irányba forduljanak, s a szélsőséges erőknek kedvezzenek. Kezdődött Nagy Imre késlekedésével és a Kossuth tér provokatív elsötétítésével, ami a várakozó tömeget egyre keserűbb hangulatba hozta, s fogékonnyá tette a főkapu oroszlánja felől indított, mind radikálisabb jelszavak iránt. Folytatódott Nagy Imre rossz helyzetfelismerésével és gyenge, senkit ki nem elégítő beszédével, valamint Gerő Ernő ostoba és vérlázító rádióbeszédével, majd a Rádió értelmetlen, s végül apolitikus őrjöngésbe torkolló védelmével (mit változtatott volna a helyzeten a diákok pontjainak beolvasása?). A „több mint bűn – hiba" elkövetésének ezt a sorozatát Gerőék azért engedhették meg maguknak, mert – mint ahogy azt most már a szovjet és a magyar párt jegyzőkönyveiből és Rákosi emlékirataiból is pontosan tudjuk – estére Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövet támogatásával már rávették Hruscsovot a Dunántúlon állomásozó szovjet különleges hadtest Budapestre vezénylésére. A pártvezetés reménye tehát ezen a napon a szovjet testvéri segítség volt, várakozása pedig abban állt, hogy másnap reggelre már ismét korlátlanul uralhatja a helyzetet. Végül is éppen ez bizonyult a legnagyobb „hibának", amit a párthatalom egyáltalán elkövethetett, s amit alig két nappal később, 25-én a Kossuth téri vérengzéssel „teljesített be". A szovjet erőknek ez az első bevetése a rendcsinálásra nem, de arra elegendőnek bizonyult, hogy a legszélsőbb kommunista- és szovjetellenes véleményeket igazolja, s a nép demokratikus megmozdulását nemzeti szabadságharccá változtassa. Ennek nem várt, bámulatos sikerével pedig szükségszerűen megkezdődött a követeléseknek és a heveny antikommunizmusnak az az eszkalálódása, amely végül – ma már ennek időpontját és mikéntjét is ismerjük – a szovjet, sőt a kínai pártvezetést is komolyan megijesztette. Október 31-én, a szuezi válság kibontakozása idején és az amerikai álláspont ismeretében a Szovjetunió annak tudatában szánhatta rá magát a második és ezúttal könyörtelen „rendcsinálásra", hogy Jalta szelleme most már valóban az ő felfogása szerint érvényesül. Jó három évtizeden át a szereplők közül egyedül az ő várakozása teljesült.

Nagy Imre meggyilkolt társai

Május 5-én lenne nyolcvan éves Losonczy Géza, az 1956-os koalíciós forradalmi kabinet egyik államminisztere, akit Kádárék a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjának szántak, de már fél évvel a tárgyalás előtt sikerült megszabadulniuk tőle: negyvenéves volt, amikor máig sem egészen tisztázott körülmények között – éhségsztrájk és mesterséges táplálás nyomán – 1957. december 21-én meghalt a vizsgálati fogságban.

Különös véletlene a sorsnak, hogy a hatvankét éves Nagy Imre perének többi három kivégzettje ugyancsak 1917-ben született: Szilágyi József június 20-án, Maléter Pál szeptember 4-én, Gimes Miklós december 22-én. Egyazon évjárathoz tartoztak tehát valamennyien, ahhoz, amely 1945-ben ifjúi lendülettel, de már felnőtt fővel vállalhatott szerepet egy új Magyarország megteremtésére irányuló erőfeszítésben. Életpályájuk párhuzamos és eltérő vonásai egyaránt döbbenetes erővel jellemzik a kort, amelyben élniük adatott és halniuk kellett.

Az amerikai Thornton Wilder *Szent Lajos király hídja* című közismert regénye azzal indul, hogy Peru egy kis függőhídja valamikor a XVIII. században hirtelen leszakadt, és öten, akik éppen átmenőben voltak rajta, a mélységbe zuhantak. Egy hittérítő, aki megpihent a híd feletti domboldalon, szemtanúja lett a szerencsétlenségnek. Az író szerint mindenki más így szólt volna magában titkos örömmel: tíz perccel később én magam is... De Juniper atyában más gondolat villant föl: miért történt ez éppen ezzel az öttel?

Jól tudjuk, hogy 1956 után százakkal történt ugyanaz, ami Nagy Imrével és négy társával. Az 1956-os Intézet által kiadott kézikönyvben tavaly megjelent a 232 ismert kivégzett áldozatnak a periratokból rekonstruált életrajza. Megrázó olvasmány. Anyaga még sok szempontú szociológiai és pszichológiai vizsgálatot érdemelne. A sok felmerülő kérdés közül az egyik éppen a véletlen és a szükségszerűség szerepe az egyes esetekben. Jó részük teljesen véletlenszerűen került vagy tévedt bele a számára végzetesnek bizonyult helyzetekbe és történésekbe. Éppen arra járt, elkísért vala-

Népszabadság, 1997. május 3. 23. o.

kit, gondolkodás nélkül engedelmeskedett egy felszólításnak, vagy mint Földes Gábor és Tihanyi Árpád, jó szándékkal menteni, megoldani próbált egy végzetesen kiélezett helyzetet. Másoknál viszont – Angyal Istvánnál, Péch Gézánál, Dudás Józsefnél, Szabó bácsinál – lényegében szükségszerűnek érzem, hogy rendkívüli vagy forradalmi helyzetben ilyen vagy olyan indíttatásból, belső parancsra vagy addigi életútjuk logikáját követve, belevetették magukat az események forgatagába.

Nagy Imre fiatalabb társaink sorsában is – akik, ellentétben sok 56-os per vádlottjaival, többnyire egymással is sokéves vagy éppen évtizedes kapcsolatban voltak – ennek a szükségszerűségnek a sodrását érzem.

A Jelcintől kapott dokumentumokból évekkel ezelőtt megtudtuk, hogy a Nagy Imre-per vádlottjainak sorsa lényegében már egy évvel a tárgyalás előtt megpecsételődött. Andropov 1957. augusztus 26-án jelenti a szovjet pártvezetésnek, hogy Biszku Béla Moszkvába érkezett az elkészült vádindítvánnyal. „Biszku elvtárs közlése szerint az MSZMP KB Politikai Bizottsága jóváhagyta a vádindítvány tervezetét, amelyet Kádár elvtárs korábban már megküldött Moszkvába. A Politikai Bizottság nem hozott határozatot a Nagy Imrére és csoportjára kiszabandó büntetések mértékéről, de a kérdés megvitatása során olyan vélemények hangzottak el, hogy a vádlottak között differenciálni kell, s bűnösségük fokának megfelelően a legsúlyosabb büntetést kell kiszabni Nagy Imrére, Losonczyra, Donáthra, Gimesre, Maléterre, Szilágyira és Király Bélára. A többi vádlott esetében enyhébb büntetéseket lehet alkalmazni [...]." (A „Jelcin-dosszié". Bp. 1993. Századvég–1956-os Intézet, 199–200. p.)

Hetük közül, mint tudjuk, csak Donáth Ferenc és az emigrációba menekült Király Béla élte túl a pert. Nem tudjuk, de valószínű, hogy Donáthot Kádár mentette meg, mint egykori közvetlen harcostársát az illegalitásban. És csaknem ilyen valószínű, hogy Szilágyi József és Gimes Miklós haláláért viszont ugyancsak személyesen Kádárt terheli a fő felelősség. Nagy, Losonczy és Maléter a forradalmi kormányzat legfőbb politikai és katonai vezetői voltak: sorsuk bizonyára nemcsak Budapesten dőlt el, és a per megrendezése esetén az ítélet nem lehetett kétséges. Szilágyi és Gimes halálba küldéséhez viszont Kádár és a „Cég" személyes gyűlölete mellett kétségkívül az a szándék vezetett, hogy a párt renitenseit és az ellenálló értelmiséget is „képviseltessék" a kivégzettek között, s ezt a réteget kellően elrettentsék a további mozgolódástól.

A négy fiatal, tetterős és tehetséges férfit alapjában véve az sodorta a személyes tragédia és a bitófa felé a nemzet drámai órájában, amikor vezető szerephez jutottak, hogy halálosan komolyan vették, amire ifjúkorukban felesküdtek: a társadalom és a nemzet felemelését.

Losonczy Géza, a ceglédi református lelkész fia és Szilágyi József, a debreceni cívis paraszt család gyermeke – mindketten a debreceni egyetem hallgatói – húszesztendős korukban csatlakoztak a Márciusi Front debreceni szárnyához. Azaz: az illegális kommunista párton belül, amelynek ugyancsak tagjai lettek, a nemzeti problematika iránt leginkább fogékony csoportosuláshoz tartoztak. (Olyannyira, hogy az ötvenes években a csoport szinte valamennyi tagja, beleértve Donáth Ferencet, Kállai Gyulát, Ujhelyi Szilárdot, „gyanússá" vált és börtönbe került, vagy mint Zöld Sándor, öngyilkosságba menekült.)

„Hogy politikával foglalkozom, azt a mai időben, mint becsületes magyar, kötelességemnek érzem – írta egy levelében épp hatvan évvel ezelőtt a húszéves Losonczy Géza. – Ellenzékivé tesz gyermekkorom óta kifejlődött kritikai magatartásom, tanulmányaim egyre-másra meggyőződésemet erősítik, s az a körülmény, hogy hazánkban több millió ember éhezik, valahogy gyakran nehezebben engedi le az én torkomon is a falatot. Ezt szociális felelősségnek hívják a sajtóban." 1939-ben Franciaországban folytatta tanulmányait és politikai-mozgalmi tevékenységét. Hazatérése után a csendőrnyomozók letartóztatták, majd rendőri felügyelet alá helyezték. A negyvenes évek legelején a *Népszavá*nál folytatta a debreceni *Tovább*nál megkezdett újságírói tevékenységét, de 1942-től már illegalitásban élt és működött. 1945 márciusában Révai József mellett a *Szabad Nép* főmunkatársaként kezdte új, szabad életét.

Szilágyi József gyötrelmesebben élte át ezeket az éveket. Hatalmas fizikai erejével, de okos érvelésével is egyik központi alakja volt a debreceni egyetemen zajló politikai küzdelmeknek. „Sugárzott belőle az okosság, a becsületesség és a hűség" – emlékezett rá Ujhelyi Szilárd. Miután a Márciusi Front körüli tevékenység miatt 1940-ben letartóztatták, megkínozták és bíróság elé állították, már életének ezen az első tárgyalásán megmutatta fékezhetetlen igazmondását és rettenthetetlen bátorságát. Amikor a bíró feltette az obligát kérdést, hogy vallomását kényszer hatása nélkül tette-e, ő társaival ellentétben nemmel válaszolt, sőt rámutatott a teremben ülő csendőr ezredesre, felsorolva, mit műveltek vele a csendőrnyomozók. E botrány után háromévi fegyházra ítélték. 1944 februárjában szabadult a szegedi Csillagból, a márciusi német megszállás után a Debrecen környéki tanyákon bujkálva-vándorolva húzta ki a felszabadulásig, amikor is Révai utasítására nyomban Debrecen rendőrkapitánya lett, majd megbízást kapott az országos rendőrkapitányság megszervezésére.

Maléter Pál más tájról és más társadalmi környezetből jött. A születése után rövidesen Csehszlovákiához csatolt Eperjesen született és nevelkedett, francia eredetű nemesi családban. Apja, a következetesen demokrata jogász, Maléter István, aki 1918 előtt a felvidéki szlovák kisebbség, Trianon után pedig a magyar kisebbség jogegyenlőségéért küzdött, 1930-ban ezt írta az Amerikában élő Jászi Oszkárnak: „Az én fiam is fanatikus magyar. Ez, barátom, már a levegőben van." Ez a hazafias beállítottság késztette 1938-ban a Magyarországra való áttelepülésre, s ez vitte a Ludovika Akadémiára is, amelynek elvégzése után szinte azonnal a keleti frontra került, ahol az első bevetések egyikénél megsebesült és fogságba esett. Hazulról és prágai diákkorából hozott antifasiszta és németellenes beállítottsága kétségkívül megkönnyítette Révai Józsefnek és Vas Zoltánnak, hogy a fogolytáborban meggyőzzék a fiatal tisztet: vállalja a harcot és a partizánbevetést a német megszállók ellen. Erdélyben vetették be ejtőernyővel, küzdelmes harcok után jutott végül Debrecenbe, ahol a Honvédelmi Minisztérium első őrzászlóaljának parancsnoka lett. Innen indult 1956-ig ívelő változatos katonai pályafutása az új, demokratikus hadseregben, majd az úgynevezett Néphadseregben.

Az óriás termetű, katonás Malétertől gyökeresen elütött a negyedik társ (akivel 1989 tavaszán közös sírgödörben találták meg), a kistermetű, nagyon katonátlan, nagyon művelt, zsidó származású értelmiségi, Gimes Miklós. Szülei orvos-pszichiáterek, a századelőn a Galilei Kör tagjai voltak, s ez meghatározta Gimes eredendő baloldali beállítottságát is. Noha szocialistának, sőt a maga anarchisztikus módján kommunistának tekintette magát, 1945 előtt nem kapcsolódott szervezetten az illegális párthoz. Amikor viszont munkaszolgálatra hívták be, s Erdélybe került, tudta, merre kell mennie. Tito partizánjaihoz szökött, onnan jutott haza, ahol hamarosan csatlakozott a Magyar Kommunista Párthoz, amelytől – sok sorstársához hasonlóan – az ország valóban forradalmi szellemű átformálását, a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését várta. 1945-ben Losonczyhoz hasonlóan ő is a *Szabad Nép* szerkesztőségébe került, s ő lett a nagy hatalmú Révai második számú kedvence. (Révai Józsefnek ez a sorsformáló szerepe természetesen mind a négy kivégzett pályáján véletlenszerű, de mégis jellegzetes, közös mozzanat.)

Az 1945 utáni években mind a négyen a párt (Maléter esetében egyben a hadsereg) fegyelmezett katonáiként szolgálták az általuk vállalt ügyet. Életük, munkájuk és hitük ekkori alakulásáról csak részletes életrajzuk tud majd számot adni (Maléter Pálé már megjelent, a többieké készülőben van). Nem vitás, hogy a szolgálat, a magukra parancsolt hűség és végül a magukra erőltetett vakság néhány

éven át indulásukhoz és eszményeikhez méltatlan utakra vitte őket. Ez elsősorban Losonczyra és Gimesre áll, akik tollukat és tehetségüket ez időben kifejezetten rossz, káros célok szolgálatába állították. Nem ok nélkül volt ezért súlyos bűntudatuk és lelkiismeret-furdalásuk az újraeszmélés után. De Losonczy Géza jellemét és őszinteségét dicséri, hogy a Petőfi Kör sajtóvitáján nem valaki másét, hanem saját 1949-es Bartók-cikkét hozta fel a sztálinista sajtómorál elrettentő példájaként. A cikket újraolvasva, mondta, „megdöbbentett nemcsak a tartalmi helytelensége, hanem az az iskolamesteri, álpedagógiai fölény, amely megállapításaiból sugárzik, és amellyel kapcsolatban nekem most, amikor első ízben van alkalmam a Petőfi Kör jóvoltából a nyilvánosság előtt fellépni, szégyenkezéssel kell bocsánatot kérnem Bartók Béla halhatatlan emlékétől". Gimes Miklóst szangvinikus temperamentuma és széles intellektuális horizontja mellett alighanem az irodalompolitikai „vitákban" betöltött ügyészi szerepéért érzett szégyenérzete tette a pártellenzék legradikálisabb tagjává.

Izgalmas kérdés lenne tudni, hogy ők négyen pontosan mikor, milyen sorrendben és minek a hatására ébredtek annak tudatára, hogy az ország és benne persze ők maguk is szörnyetegek és gyilkosok hatalmába kerültek? Az eszmélést természetesen négyük nagyon különböző életkörülményei is befolyásolták. Losonczyt 1951 tavaszán letartóztatták, hamis vádakkal tizenöt évre ítélték, s a sugaras, daliás férfi 1954-ben testi-lelki betegként szabadult. De alig egy év múlva már ott volt a Nagy Imre körül szerveződő ellenzéki csoportban, s fokozatosan annak második számú vezetője lett. Kádárék nem ok nélkül beszéltek 1956 után „Nagy–Losonczy-csoportról". Szilágyi József, aki az 1945 utáni években eleinte magas tisztségeket töltött be – 1947-ben a pártközpont karhatalmi osztályának vezetője, 48-ban a Központi Ellenőrző Bizottság tagja lett –, 1949 után szókimondó kérdéseivel és kijelentéseivel fokozatosan „bebizonyította" alkalmatlanságát, s előbb a pártapparátusból, majd a terményforgalmi vállalatnál betöltött vezető állásából is „kikopott". 1953 után politikailag Nagy Imréhez csatlakozott, s beiratkozott a Műszaki Egyetemre. Gimes Miklós viszonylag későn, egyrészt Nagy Imre és néhány közeli barátja, másrészt párizsi tudósító korában, a francia szellemi élet és a Párizsban élő Fejtő Ferenc hatására kezdte revideálni nézeteit. De 1955 májusában ő indított elsőnek nyílt támadást Rákosi ellen, és ő volt az, aki a Nagy Imre-csoportban elsőnek jutott el a többpárti demokrácia feltétel nélküli elfogadásához. Maléter Pálnál a hadsereg sajátos körülményei és szelleme következtében ez a folyamat természetszerűen lassúbb volt.

Nem voltak (talán Gimes kivételével) a rendszerrel szemben „forradalmárok". Barátaikkal együtt mindenesetre nem forradalmat, hanem mélyreható reformot készítettek elő, a szovjet hatalom erejével fenntartott rendszer szabadabb, humánusabb, nemzetibb és ésszerűbb működtetését. De ellenzékként radikálisak voltak, s amikor arra került a sor, tudtak és mertek forradalmi módon cselekedni. Losonczy Géza (Donáth Ferenccel együtt) 1956. október 25-én a Központi Vezetőséghez intézett levélben utasította vissza beválasztását a pártvezetésbe mindaddig, amíg a nemzeti és demokratikus népmegmozdulást ellenforradalomnak bélyegzik. Nagy Imre fordulata után pedig az ő legfőbb helyetteseként működött. Szilágyinak közismert szerepe volt az október 23-i demonstráció műegyetemi előkészítésében, később Nagy Imrének a felkelés oldalára állításában, végül a miniszterelnöki titkárság megszervezésében. Gimes – éppen radikalizmusa miatt – nem vállalt kormányzati tisztséget, hanem legközelebb barátaival megindította a *Magyar Szabadság* című lapot, november 4-e után pedig lelke és motorja lett az ellenállásnak. Maléter Pálnak a hadsereg átállításában és a forradalom katonai konszolidációjában játszott történelmi szerepe nemzetközileg is ismert.

Nem csupán véráldozatukkal, hanem, úgy vélem, már 1956 előtti és alatti elszánt és történelmet csináló küzdelmükkel is kiegyenlítettek valamennyit abból, amit egyébként ők maguk sem tudtak maguknak megbocsátani. Ma mégis – vagy megint – vannak, akik csak tévedéseikre hajlandók emlékezni. A Fidesz, amelynek elnöke 1989-ben részt vett Nagy Imrének és e négy küzdőtársának temetésén – ha beszédében érzékeltette is, hogy elsősorban a „hatodik koporsót" tekinti magáénak –, most új programfüzetében Nagy Imrét, követőit és egész irányzatukat ki akarja rekeszteni a forradalomból, mivel ők – Rákosiékhoz viszonyítva – csupán afféle „jobb börtönőrök" csoportjának tekinthetők. Nos, részben ez az a csapat. Az itt vázlatosan ismertetett négy életrajz – akárcsak Nagy Imréé – tényleg afféle lazább börtönőröké, netán szovjet helytartóké lenne, nem pedig a társadalom és a nemzet felemelkedésének útját egy felbolydult világban kereső, tévedő és tévedéseiket helyreigazító magyar hazafiaké?

Losonczy Géza és kivégzett (meg életben hagyott) társai ugyanazokon a problémákon töprengtek, gyötrődtek és tévelyegtek, mint külföldön Arthur Koestler, Leszek Kolakowski, Pablo Picasso, Jean-Paul Sartre, Jorge Semprun. Azzal a különbséggel, hogy ez az útkeresés ezen a tájon 1945 után nem pusztán gondolati volt, hanem vérre ment.

Nem sokat értett meg térségünk XX. századi történelméből az, aki ma is úgy véli, „a kommunista az kommunista", aki Nagy Imre, Milovan Đilas, Alexander Dubček alakjában pusztán a kommunizmus belső ellenzékét hajlandó látni, s nem azt, amivé lettek: korunk szabadságharcosainak egyik sajátos típusát.

Ehhez a csoporthoz tartoztak Losonczy és társai is. Bízzunk benne, hogy kései utóéletük nem lesz olyan hányatott, mint amilyen az életük és a megölésük utáni három évtized volt, s az utókor is elismeri majd, hogy ezek a férfiak a könyörtelen diktatúrák idején bátran, s nem lapítva éltek, nyitott szemmel vállalva a harcot és annak minden kockázatát. Történelmet csináltak.

Láthatatlan emléktábláim

Nemigen szeretem az emléktáblákat. Közülük túl sok a jelentéktelen, az özvegyek vagy leszármazottak által kierőszakolt darab. S a legtöbb járókelőnek nem mondanak semmit a megörökített személyről vagy eseményről. Eközben mégis azon kapom magam, hogy a városban járva-kelve nem tudok úgy elmenni egy-egy épület mellett, hogy újra meg újra fel ne idézném a hellyel kapcsolatos emlékemet, s az utóbbi időben erősödik az a vágyam is, hogy legalább egyik-másik unokámmal ezt meg is osszam.

Vagyis afféle láthatatlan, memorizált emléktáblákat állítgatok, főként 1944–45-ös vándorlásaim és 1956-os kalandozásaim helyszíneire, s olyan helyekre, amelyek egykori találkozásokra emlékeztetnek. Különösen a mostanihoz hasonló évfordulókon.

A napokban a Rádió Bródy Sándor utcai épületébe lépve, megint – sokadszor – belém villant az az október 23-i este, amikor ez a tekintélyes, vaskos tölgyfa kapu nem volt a helyén, be volt döntve, s helyette honvédtisztek tíz-tizenkétszeres, tömör sorfala állta útját a Kossuth térről odaözönlő tömegünknek. (Az ávósok nem mutatkoztak, ők beljebb helyezkedtek el.) Ilyenkor mindig felbukkan annak a fiatal, szőke tisztnek az arca, akinek a tömeg hátulról nekiszorított (már akkor is milyen jellemzőnek éreztem a helyzetet!), s akivel e kényelmetlen helyzetben aránylag barátságosan elbeszélgettünk. Értett minket, de parancsot teljesített. Később megtudtam, illetve a leírásokból azonosítani véltem, hogy egyike lett az éjszakai ostrom áldozatainak. Igaz, a Rádió falán és kapualjában valódi emléktáblák is vannak, én mégis ezt a magamét képzelem oda, ezzel és sok más arccal, a forradalmi tombolás egyéb részleteivel.

Tragikus emlékkép fogad akkor is, ha a Kossuth téri metróállomásról kilépve az Akadémia utca felé indulok. Október 25-én délután a délelőtti vérengzés nyomán, amelyből a szerencsés véletlen folytán éppen kimaradtam, a térnek ezen a félreesőbb részén még ott feküdt néhány halott (a nagy téren elesetteket már elszállították). Máig sincs tisztázva, kik voltak a szörnyű tett elkövetői és feltételezett elrendelői. Az utóbbi időben a téren álló szovjet páncélosokat is gyanúba vették, holott ezek igen sok szemtanú szerint éppenséggel viszonozták a tüzet a tetők felé, ahonnan a lövések jöttek. Egy akkor végzős Lenin-intézeti hallgató, aki a kilencvenes évek elején névtelenül felhívott, elmesélte, hogy oroszul tudó társaival fraternizálni mentek a szovjet katonák közé, s ő egy páncélautó biztonságos belsejéből nézte végig az ávós vérengzést. Nincs igazi katarzis, amíg az igazi tanúk nem szólalnak meg.

Van egy „emléktáblám" a jogi kar Szerb utcai bejáratánál is. Október utolsó napjaiban itt, a dékáni hivatalban működött a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága. A forradalmi tettek persze nem itt zajlottak, de sok régi és kedves arc tűnik elő a homályból. Ekkor láttam utoljára Losonczy Gézát, aki egyszer azért jött, hogy tájékoztasson bennünket, egyszer pedig azért, hogy itt találkozzon a Nagy Imre-kormányt kihívó Dudás Józseffel. Másokkal, így Tánczos Gáborral, Kardos Lászlóval, Ádám Györggyel, Józsa Péterrel és még többekkel a váci börtönben láttuk viszont egymást néhány év múlva.

Vasárnaponként a Széchenyi-hegyen sétálva, ifjabb családtagjaimnak vagy barátaimnak meg szoktam mutatni azt a katonai épületet az egykori golfpálya mélyén, amelynek padlására 1956. november 4-ének délutánján egy csomó karabélyt rejtettünk. Nagy Imre hajnali felhívására összeverődött kis csoportunk – szerencsénkre – nem került igazi harchelyzetbe, s miután mind a Kissváb-hegyi, mind a Széchenyi-hegyi légelhárító ütegek tisztjei elhessegettek bennünket azzal, hogy nem kívánnak meghalni, délutánra már csak a szétoszlás vagy az erdei bujdosás lehetősége maradt. Többségünk az előbbit választotta. Az utóbbit csak néhány frissen szabadult rab, akik nyilván egyből a határ felé vették útjukat.

Ekkor még fogalmam sem volt róla, hogy számos barátom a jugoszláv követségen kért menedékjogot. De ma, ha a Hősök terén járok, mindig rájuk, az élőkre és holtakra kell gondolnom, s mindig odaképzelem a rozoga autóbuszt, amely november 22-én otthonuk helyett a KGB-főhadiszállásra szállította őket, Kádár János írásos garanciája ellenére. Pedig tudjuk, hogy az írás felolvasása után a mindig tréfálkozó Fazekas György megkérdezte, hogy az épület körül gyakran látható stüszi kalapos úriember is tud-e erről a garanciáról. Lehurrogták...

Az Alkotmány utca 19. számú háznál sem kell táblának emlékeztetnie arra, hogy ott beszéltem utoljára – valamikor november vége felé – Gimes Miklóssal. A helyiség, ahol vele, Fekete Sándorral és Kende Péterrel találkoztunk, furcsa módon

---

Népszabadság, 1998. október 21. 12. o.

a rég nem létező Magyar Radikális Párt rég nem működő irodája volt, amelyet Kende Zsigmond bocsátott fia és összeesküvő barátai rendelkezésére. Mi tagadás, rosszkedvűek voltunk, s nem ok nélkül. Gimes hamarosan börtönbe került, s egykor vibrálóan okos koponyáját legközelebb 1989 tavaszán láthattam, amikor a 301-es parcella földjéből előkerült.

A Nyugati pályaudvarral szemközti Skála áruházba még sohasem tettem be a lábamat. A helyén valamikor egy MÁV-irodaház állt, s azon lenne az én kis táblám. 1957 nyarán itt kerestem fel egy Klári nevű fiatal lányt, akinek a vőlegénye küldött általam üzenetet a Fő utcai vizsgálati börtönből. Törhetetlen, vidám fiú volt, naponta keményen tornázott a közös zárkában, s noha elválásunkkor kezdett kissé gondterheltebb lenni, bizakodóan búcsúztunk egymástól. Én is azt mondtam Klárinak, hogy fogunk még táncolni az esküvőjükön. A Nyugatinál azóta is szégyenkezve gondolok a „bordó sapkás" felkelőparancsnokra, Bárány Jancsira, akit Kádárék kétszáz más munkásfiatallal együtt kivégeztettek.

Íme, néhány az én emléktábláim közül. Szerencsére vannak vidámabbak is.

Az 1956-os magyar forradalom szerepe a magyarságkép változásában

Amikor a külföld magyarságképéről és annak változásáról beszélünk, ajánlatos tisztázni, hogy kinek a magyarságképéről van szó: a kormányzati tényezőkéről vagy a közvéleményéről, netán a sajtóéról. Ezek természetesen eltérhetnek, és időnként el is térnek egymástól. Az 1956-os forradalmi Magyarország, majd a szovjet erőkkel levert nemzet magatartásának és helyzetének megítélésében is megfigyelhetők lényeges különbségek a korabeli külföldi közvélemény és ugyanazon országok hivatalos szervei főként intern (bizalmas) felfogása között. Mindamellett 1956–57-ben és a következő években alapjában véve ritkaságszámba menő összhang uralkodott a kormányzati megnyilatkozások, a közvélemény-formáló sajtó és a közfelfogás túlnyomó része között. Az itt következő vázlatos áttekintést éppen ezért nem korlátozom az egyik vagy a másik véleményre, hanem egymás mellett idézem és vizsgálom a kormányférfiak nyilatkozatait, a diplomaták jelentéseit, a publicisták elemzéseit és – amennyiben megőrződtek – az „utca emberének" megnyilatkozásait.

Egy további előzetes megjegyzés arra vonatkozik, hogy amikor a „külföld" magyarságképét próbáljuk vizsgálni, természetesen elsősorban a Nyugatról van szó, de kísérlet történik a szovjet tömb országaiban élő vagy módosuló kép rögzítésére is.

Ha néhány sorban kellene összefoglalni a címben szereplő témát, legszívesebben Timothy Garton Asht, Oxford kiváló Kelet-Európa-szakértőjét idézném, aki 1996 végén a *The New York Review of Books*-ban közölt szép cikkében a következőket írta: „Orwell egy ízben megjegyezte, hogy minden forradalom kudarc, ám nem mind ugyanaz a kudarc. A következmények más-más időben eltérőnek tűnnek, némelyik pedig csupán évtizedek múltán jelentkezik. 1956-ot egy vereség diadalaként jellemezni, miként a magyar értelmiségi Molnár Miklós tette 1968-ban megjelent könyvében, nem csupán romantikus hiperbola vagy ábrándozás.

In: *Magyarságkép és történeti változásai.* Szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond. Bp, 1999. MTA, 115–121. o. (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián 1997. május 6-án)

A talán legegyszerűbb és legközvetlenebb következmény azonnal érzékelhető volt, és tartósnak is bizonyult. Világszerte szimpátia ébredt Magyarország iránt olyan emberekben, akik korábban a létezéséről is alig vettek tudomást, vagy pedig meglehetősen negatív képet őriztek róla, mint a kisebbség elnyomójáról 1914 előtt, illetve mint Németország szövetségeséről a két világháborúban. Az alapvetően pozitív megítélés, mely a nem létező, illetve az elmarasztaló helyébe lépett, azóta sem rendült meg, és valós nemzeti kincset – illetve, az 1990-es évek szóhasználatával, inkább vagyont [asset] – jelent most, amikor az ország EU- és NATO-csatlakozásra törekszik."

Magyarságkép 1945 után

Timothy Garton Ash e néhány tömör mondata pontosan jellemzi a folyamat távoli kiindulópontját és irányát, nem árt azonban közelebbről is megvizsgálni, miként alakult, illetve változott-e a háború és az 1947-ben aláírt magyar békeszerződés utáni években a nyugati nagyhatalmak véleménye Magyarországról. Úgy tűnik, hogy az ország ottani hírét és hitelét rontó korábbi elemekhez ez időben újabb elkedvetlenítő tények vagy látszatok járultak. A rövid életű koalíciós demokrácia és annak legtöbb vezető nem kommunista politikusa nem keltett nagy benyomást. A nyugati vezetők és diplomaták vagy túlságosan engedékenynek tartották őket szovjet és kommunista irányban, vagy – ellenkezőleg – túl kevéssé reálpolitikusnak. A „Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században" címmel tartott bloomingtoni konferencián Borhi László is ilyen végkövetkeztetésre jutott: „Magyarország ellenséges ország volt, és bár Amerika szimpatizált vele, nehéz lett volna nyíltan kiállni mellette egy volt szövetségessel szemben. Ráadásul a magyar vezetőkről sem alakult ki különösen jó vélemény. A magyar politikai elit, kis kivétellel, alig tett valamit az amerikai támogatás elnyerésére."

Nem különbözött ettől lényegesen a brit magatartás sem – legalábbis a sztálini politika által meghatározott kemény hidegháborús időszakban. 1953–54-ben, azaz Sztálin halála és Nagy Imre első kormányalakítása után is csak igen lassan és csekély mértékben módosult, amint ezt H. Haraszti Éva a brit követjelentések alapján a *Világtörténet* egyik számában kimutatta. Nagy Imre újszerű hangütésében és reformjaiban a nyugati hatalmak, sőt a sajtó s ennek nyomán a közvélemény is csak késve (Nagy Imre 1955. évi bukása után) és vonakodva ismerte fel a taktikainál jelentősebb, azaz tartalmi változást. Békés Csaba az 1956-os Intézet 1996/1997. évi

Évkönyvében az 1955. évi genfi csúcstalálkozó utáni hónapokra teszi azt a brit törekvést, hogy kissé módosítsanak a kelet-európai országokhoz, köztük a Magyarországhoz való merev viszonyon. Ebben tehát nem befolyásolta őket az a körülmény, hogy időközben Rákosi Mátyás jórészt visszaállította az országot a sztálini vágányra.

A Sztálin halálát követő feszült hónapokban sajátos módon a világ egyetlen pontján fogalmazódott meg pregnánsan a magyarság nemzeti karakteréről alkotott vélemény: a moszkvai Kremlben. Sztálin örökösei 1953 kora nyarán két „csatlós" országban, az NDK-ban és Magyarországon tartottak robbanástól, ezek vezetőit rendelték magukhoz, intették józan mérsékletre, s ekkor mondta Hruscsov Rákosinak: ha így folytatják, a magyar nép vasvillával fogja elkergetni magukat! A szovjet vezetők helyesen mérték fel, hogy a birodalomban a magyaroknak van a legkevesebb vesztenivalójuk, s az itteni pártvezetés az, amely a legkevésbé tudta elfogadtatni a maga hatalmát a társadalommal.

Három évvel később, 1956 nyarán, a viharos írószövetségi taggyűlések és a Petőfi köri viták idején a nemzetközi sajtó érzékenyebb része már kezdett felfigyelni a magyarországi mozgásokra. De a nagy lapok még igen óvatosak voltak. A *Hungarian Quarterly* 1996-ban két folytatásban jelentette meg Simon Bourgin amerikai újságíró 1956 májusa és augusztusa között készített budapesti riportjait, amelyeket a *Time* magazin annak idején nem volt hajlandó közölni. Bizonyára nem hitték el neki, hogy az ország az intellektuális lázadás állapotában van, s a változás igénye olyan erős, hogy Rákosi után Gerő Ernő is távozni lesz kénytelen, hogy Nagy Imrének vagy legalábbis Kádár Jánosnak adja át a helyét. A helyzet reális megítélésében természetesen könnyebb dolga volt néhány olyan jól informált magyar emigránsnak, mint a Párizsban élő s az AFP hírügynökségnél dolgozó Fejtő Ferenc, aki nyomban megértette, milyen jelentősége van annak, hogy létrejött – amint írta – „a magyar írók független köztársasága".

A francia reagálás

1956 októberének és novemberének közvetlen nemzetközi (nyugati) visszhangja oly hatalmas, olyan egyöntetű és olyannyira ismert, hogy feleslegesnek érzem a lelkes politikusi szózatok, a patetikus vezércikkek és az izgatott riportok sorát idézni. Kevésbé ismert viszont, de annál jellemzőbb e novemberi napok hangulatára s Magyarország akkori népszerűségére a szolidaritási nyilatkozatoknak az a tömege, amely a különböző országok tucatjaiban és a különféle szervezetek, intézmé-

nyek százaiban megszületett. A párizsi Combat című lap 1956. november 9-i száma egyetlen oldalon több tucat ilyen nyilatkozatot idéz, köztük a francia akadémiáét, a frontharcos írók szövetségéét, a belügyminisztérium munkatársaiét, a különböző szakszervezetekét, a veterán harcosok, az állampolgári jogok, a főszerkesztők szövetségéét, a repülőtéri dolgozók szervezetéét és így tovább. (A kommunista vezetésű CGT természetesen nem volt közöttük, de jellemző a közhangulat nyomására, hogy számos helyi és szakmai szervezete szembehelyezkedett a hatalmas szakszervezeti szövetség vezetésével, és rövid szolidaritási sztrájkot hirdetett, vagy külön kommünikét adott ki.)

Franciaországnál maradva, amely a maga erős baloldali hagyományai és értelmisége révén különösen fogékonynak, sőt érintettnek mutatkozott a magyar drámában, érjük be itt néhány nagy szellemének különösen értékes megnyilatkozásával.

Bernard Michel, a Sorbonne tanára 1996 őszén a budapesti Francia Intézetben rendezett 1956-os konferenciára hozta el, s ott olvasta fel azt a levelet, amelyet feleségéhez (akkor egy ifjúsági szervezet titkárához) intézett 1956. november 23-án Albert Camus. „Bevallom – írta –, az utóbbi időben már kezdtem kétségbeesni a szabadság ügyét illetően. [...] De a magyar ifjúság s vele Spanyolország, Franciaország és valamennyi ország ifjúsága ma bebizonyítja, hogy semmi sincs veszve, és hogy soha senki le nem győzheti ezt a tiszta és hatalmas erőt, amely az embereket és a népeket arra készteti, hogy visszahódítsák becsületüket, és ismét kiegyenesedve éljenek." Pár hónappal később, március 15-i Wagram-termi beszédében azt mondta: „Ugyanaz lesz most számunkra Magyarország, ami húsz évvel ezelőtt Spanyolország volt..." A magyarok „királyi örökséget hagytak ránk, melyet majd ki kell érdemelnünk: a szabadságot, melyet nem választottak, hanem megszerezték, s egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk".

A kor másik nagy írója, François Mauriac akkori naplójegyzeteiben gyakran foglalkozik Magyarországgal s az ellene – szerinte – Szueznél elkövetett angol–francia árulással. Az 1956-os év végén a naplójegyzetek ezzel zárulnak: „A megtörhetetlen Magyarország megmutatja a világnak, hogy a történelem irányát a gyengébb akarata is megszabhatja, ha az erősebb embertelen. [...] A harang Magyarországon szól, persze, de kiért?"

Szerencsére volt szerző, aki megmagyarázhatta a franciáknak a magyar szabadságszeretet történeti hátterét. Fejtő Ferenc, aki könyvek és tanulmányok egész sorát írta a magyar forradalomról, már 1956 novemberében kimutatta az Esprit című folyóiratban, hogy a most megcsodált „magyar nemzeti jelleg" több mint

ezer éve létezik, s olyan történelmi alakok képviselték, mint a lázadó Rákóczi fejedelem, Kossuth Lajos és Petőfi Sándor, Liszt Ferenc, Bartók Béla és Kodály Zoltán, Ady Endre és Jászi Oszkár.

1956 a szomszédságból

Szólni kell ezen a ponton Magyarország közvetlen szomszédairól is, akik – legalábbis a maguk módján és szemszögéből – ismerték ezt a történelmet. A szovjet blokk országainak kormányzata és sajtója természetesen készségesen visszhangozta a magyar „ellenforradalmi lázadásról" szóló propagandaszólamokat. Az egykori kisantant-államokban – elsősorban Csehszlovákiában és Romániában – ezt még kiegészítették a magyar revansizmus feltámadásáról szóló rémtörténetekkel, amelyek a jelek szerint nem bizonyultak teljesen hatástalannak a közvéleményre. Ez utóbbira vonatkozólag természetesen nem rendelkezhetünk adatokkal, csupán egyes helyi megmozdulások (például a temesvári diákoké) jelzik a társadalom egy kisebb részének határozott rokonszenvét a felkelt magyar nemzet iránt. Általános, sőt viharos rokonszenv jelentkezett ezzel szemben Lengyelországban és Ausztriában. A lengyel társadalom szemében a magyar magatartás megerősítette a két nemzet történelmi sorsközösségének és rokonságának régi érzetét és felfogását, s ezt még fokozta az enyhe bűntudat amiatt, hogy a lengyel megújulási mozgalom nem ment el a forradalomig. A vérző szabadsághős Magyarország képe a viszonylagos szólásszabadság légkörében jelentős társadalmi szolidaritási és segélyakciókra serkentette a lengyeleket. A megszállás alól 1955-ben felszabadult Ausztria pedig kormányzati óvatossággal, de őszinte társadalmi szolidaritással, a menekültek nagylelkű megsegítésével fejezte ki megváltozott véleményét a múltban sokat szidott magyarokról.

1956 Nyugaton

A forradalom és annak eltiprása által keltett sokkhatás természetesen csak néhány hétig vagy hónapig tarthatott. Az igazi kérdés az, hogy a magyar népről a világban kialakított új kép mennyire bizonyult tartósnak, illetve átalakult-e, vagy szétfoszlott és visszaadta a helyét a réginek?

Az első évforduló mindenesetre a nagy „történelmi" megállapítások ideje lett. De a már többször idézett Albert Camus *A magyarok vére* című írásában a magasz-

talás mellett immár a Nyugat politikai közönyét is ostorozta: „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett kiömlenie – s ez a vérfolyam most már alvad az emlékezetben."

Kevésbé ismert, hogy ugyancsak az 1957. októberi első évfordulón John Fitzgerald Kennedy, ekkor még massachusettsi szenátor így beszélt: „1956. október 23. olyan nap, amely örökké élni fog a szabad emberek és szabad nemzetek emlékezetében. A bátorság, az öntudat és a diadal napja volt ez. Az emberiség egész történetében nem volt még nap, amely világosabban mutatta volna az emberek elfojthatatlan vágyát, hogy bármilyen kockázat és bármekkora áldozatok árán is – szabadokká legyenek."

Az emigráns magyar diákmozgalomról szóló kitűnő könyvében Várallyai Gyula leírja, hogy „a világszerte szétszóródott magyar egyetemisták ennek az igen kedvező hatásnak a rivaldafényében kezdték vándorútjukat. Nyugati pályájukat, amit rögtön kezdeti sikerek koronáztak, a forradalom iránt tanúsított tisztelet kísérte mindenütt. Hősökként fogadták őket, de legalábbis a hősök testvéreiként, azok kiváltságos képviselőiként."

Ez a fogadtatás, *mutatis mutandis* valamilyen mértékben kijárt minden magyar menekültnek, sőt egy kissé a hatvanas évektől fogva lassan meginduló magyar turizmussal legálisan, útlevéllel kiutazóknak is.

„A külföldön élő magyarok, s különösen az 1956-os kivándorlási hullámhoz tartozók – írta a még emigráns Kende Péter – tapasztalatból tudják, hogy nemzetük dicsőségéből valami kis fény mindenkire egyénileg is kisugárzott, akár megérdemelte az illető, akár nem. Még a hivatalos Magyarország külföldön járó képviselőivel is megesett, hogy egy-egy naivan jóindulatú nyugati ember egyszerre csak megveregette a vállukat: – Hát igen, ti jó fiúk vagytok, ti megmutattátok... S az érintett zavarában azt sem tudta, hogy most tiltakozzék-e, vagy kínos mosollyal úgy tegyen, mintha cinkosan ő is egyetértene. Továbbmegyek – folytatja Kende – a magyarság 56-ban újrateremtett jó híréből valami a Kádár-rendszerre is visszasugárzott. A nyugatiak szemében egy ilyen próbatételt kiálló nemzetnek joga volt a békés megalkuvásra, s mindaz, ami a Kádár-Magyarországban jó volt, mindaz, amiben az a szovjet valóságtól különbözött, a valamikori fegyveres kiállás javára írandó."

A Kádár-rendszer, mint haszonélvező

Itt érkeztünk el a tartósnak nevezhető hatás ama pontjához, amelyről nehéz irónia és önirónia nélkül szólni. Amint azt Kende már 1977-ben észrevette, az 1956-os presztízs összevegyült a fokozatosan liberalizálódó Kádár-rendszer keltette jó benyomással, s a nyugati átlagpolgártól, de még a gyengébb újságíróktól vagy politikusoktól sem lehetett elvárni, hogy a kettő között éles különbséget tegyenek. Ennek következtében nemcsak kádárista diplomatákat vagy emisszáriusokat dicsértek meg a forradalomért, hanem ötvenhatos emigránsokat vagy – később – a kiutazó börtönviselteket és az ellenzékieket is megdicsérték a „legvidámabb barakk" újításaiért és gondosan kidekázott engedményeiért.

A „magyarságkép" fogalmi rendszerére lefordítva ez annyit jelent, hogy a külföld egyszerűsítő és egyben szintetizáló felfogásában a magyar nép szabadságharcos romantikus erényeihez az élni akarás, az életrevalóság, a realizmus, a józan kompromisszumkészség pozitív vonásai társultak – anélkül azonban, hogy ezekkel 1956 világrengető gesztusát és ennek sokrétű nemzetközi hatását elhalványították volna. Jól illusztrálja ezt korunk egyik legnagyobb áttekintésű politikusának, Henry Kissingernek az a két mondata, amelyet tavaly megjelent emlékiratainak a magyar forradalommal foglalkozó fejezete végén a hosszabb távú hatásokról ír: „[...] a kezdeti véres leszámolást követően Kádár fokozatosan a Nagy Imre által felvázolt célok elérésére törekedett, kivéve a Varsói Szerződésből való kilépést. Egy emberöltő elteltével a latens szovjet gyengeség a magyar forradalmat a kommunista rendszer végső csődjének előhírnökévé tette. A történtek ellenére tíz évvel később Magyarország belpolitikailag szabadabb volt, mint Lengyelország, s külpolitikájában is függetlenebbé vált a Szovjetuniótól." Hasonló gondolatmenetre épül a magyar–amerikai politológus, Rudolf Tőkés *Hungary's Negotiated Revolution* című, ugyancsak 1996-ban megjelent munkája is.

Kissinger számos megállapítása természetesen téves. Kádár céljai éppen a lényeget illetően tértek el Nagy Imre törekvéseitől. Túlbecsüli őt alighanem a tekintetben is, hogy az országot akár bel-, akár külpolitikailag szabadabbnak ítéli ez időben Lengyelországnál. De a leírásban mégis benne rejlik a módosult magyarságkép, amelyet nem tudnék pontosabban és tömörebben összefoglalni, mint ahogy Kende Péter teszi idézett írásában: „1956-tal Magyarország megint történelmi nemzetté vált, amelyre Európa (a Lisszabontól Varsóig terjedő Európa) úgy tekint, mint önálló politikai cselekvésre képes, civilizált közösségre, s nem mint eltaposott,

névtelen tömegre. Ez a jó hírű nemzet azzal írta be magát a XX. század történetébe, hogy egy látszólag reménytelen helyzetben valami meglepően eredetit cselekedett: színre vitte a kommunizmus utáni korszak drámájának első felvonását."

Valóban ez történt. Az pedig, hogy a kommunizmus utáni korszak további, 1989 utáni felvonásaiban mennyire sikerült megőrizni, illetve tovább erősíteni ezt a megítélést, vagy ellenkezőleg: megingatni az „önálló politikai cselekvésre képes civilizált közösség" képét, már nem tartozik ennek az írásnak a keretébe. Annyit talán mégis megelőlegezhetünk, hogy ha ma nem vagyunk is Európa példaadó nemzete, Magyarország 1989–90 óta is megőrizte a józanul és önállóan határozó és cselekvő felnőtt nemzet képét, s erre remélhetőleg a jövőben is képes lesz.

Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben – a rákosista hagyományok dilemmái

A Kádár-rendszer számára születése pillanatától mindvégig alapvető és igazában megoldhatatlan probléma volt az előző kommunista periódushoz, azaz a Rákosi-rendszerhez való viszony meghatározása.

Az indulás pillanatában ez több mint nyilvánvaló. A szovjet tankok és szuronyok segítségével berendezkedő kormányzatnak egyszerre két dolgot kellett hangoztatnia. Egyrészt azt, hogy vissza kell állítani az „ellenforradalom" által megdöntött vagy legalábbis létében veszélyeztetett szocialista rendszert, másrészt viszont meg kellett tagadnia a Rákosi–Gerő-korszak kormányzati módszereit, sőt annak egész szellemiségét. Az első hetekben ez még valamennyire összeegyeztethető volt, mert Kádárék ekkor még elismerték a forradalom eredeti céljainak helyességét, sőt „nemességét". A még Moszkvában fogalmazott november 4-i „Felhívás" legelső mondata így szólt: „A hazánkban október 23-án megindult tömegmozgalom, amelynek nemes célja a Rákosi és társai által elkövetett párt- és népellenes bűnök kijavítása, a nemzeti függetlenség és szuverenitás védelme volt [...], veszélybe hozta szocialista vívmányainkat."

Ennek a „novemberi" hangsúlynak felelt meg az „új" párt- és államvezetés személyi összetétele is. Kádár (és Moszkva) ügyelt rá, hogy a leginkább kompromittált és gyűlölt rákosisták ne kerüljenek be a vezetésbe, ne szerepeljenek a közéletben, hanem tűnjenek el a szovjet emigrációban vagy – a kisebbek – hazai magánéletükben, nyugdíjban, esetleg kellően eldugott állásokban. A kormányt és a párt Ideiglenes Intéző Bizottságát pedig olyan személyekből igyekeztek összeállítani, akikre legalább rá lehetett fogni a Rákosi-ellenességet, az antisztálinizmust vagy a Rákosi általi üldözöttséget (függetlenül attól, hogy a szabadulás után – mint Kállai Gyula vagy Marosán György – készségesen kiszolgálták Rákosiékat).

In: *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2001. Rubicon – Aquila, 68–69. o. (Sine ira et studio)

Mindjárt az első napokban Kádáréknak dönteniük kellett néhány elnevezési kérdésben, amelyeknek mindenképpen elvi jelentőségük volt a kontinuitás vállalása vagy nem vállalása szempontjából. Ilyennek számított mindenekelőtt az újjászervezendő kommunista párt neve és újraépítésének módja, továbbá a párt központi lapjának és kiadóvállalatának elnevezése.

A párt és a pártlap nevét (és előtörténetét) illetően két, egyaránt képtelen megoldás közül választhattak. A november 4-i szovjet–magyar kommunista akció valódi értelméből természetesen az következett volna, hogy a Magyar Dolgozók Pártját támasszák fel, s a *Szabad Népet* indítsák újra. Ám ezeket október 31-én feloszlatták, illetve megszüntették, méghozzá Kádár személyes közreműködésével, amiért már november 11-én magyarázkodnia és mentegetőznie kellett az új Központi Bizottság (Intéző Bizottság) első ülésén.

Szolnokon november 4-től néhány napon át (Andics Erzsébeték szerkesztésében) megjelent ugyan a *Szabad Nép,* de a budapesti pártvezetés Kádár javaslatára már 11-i, első ülésén úgy döntött, hogy az eredetileg Nagy Imréék (személy szerint Haraszti Sándor) által alapított *Népszabadság* legyen a párt lapja – természetesen az eredet elhallgatásával. A párt elnevezése körül voltaképpen nem is volt vita, ezt nyilván már Moszkvában eldöntötték, éppen a diszkontinuitás, a Rákosi-korszaktól való elhatárolódás jegyében, az MSZMP javára. (Megjegyzésre érdemes, hogy 1957 júniusában a párt egyes balos elemei felvetették, hogy a Magyar Kommunista Párt nevet kellene visszavenni, ami egy másfajta, inkább 1948-cal, a legsúlyosabb bűnök előtti időszakkal vállalt kontinuitást jelentett volna. Kádár ezt azzal az érvvel hárította el: e lépéssel az 1948-as „egyesülést" vonnák vissza, s ezáltal kirekesztenék vagy kiüldöznék a volt szociáldemokratákat, márpedig a „munkásosztály egysége" mindennél fontosabb.)

A Kádár-rendszer tehát már a kezdet kezdetén gyakorlatilag a következő választás elé került: pártja és lapja nevével vagy a Rákosi-féle, vagy a Nagy Imre-féle folytonosságot kell vállalnia, s ebben a helyzetben azt a hazug megoldást választotta, hogy formailag a Nagy Imre által alapított párttal és pártlappal mindinkább a Rákosi-féle politikát hajtotta végre. Ugyanakkor a Rákosi-hagyomány formai elemeitől való irtózás vagy félelem oly erős volt, hogy a Szikra pártkiadó nevét sem állították vissza, hanem Kossuthra változtatták, amit Révai József a megalkuvás egyik szégyenletes példájaként tett szóvá 1957 tavaszán megjelentetett kritikus cikkében.

Ez a kétlelkűség alapjában véve mindvégig jellemzője maradt a Kádár-rendszernek, csupán a hangsúlyok változtak aszerint, hogy keményedés vagy enyhülés

volt-e napirenden a politikában. És ugyancsak végig megmaradt az őszintétlenség is a folytonosság, a hagyomány, illetve az elhatárolódás és szakítás tekintetében. Kádár és Aczél gondosan – és minden bizonnyal tudatosan – fenntartották a kétértelműséget abban a vonatkozásban, hogy pártjuk és rendszerük mennyiben folytatása és mennyiben tagadása a Rákosi-rendszernek. Miközben jól tudták: viszonylagos népszerűséget csakis azzal szerezhetnek, ami megkülönbözteti őket Rákositól, azzal is tisztában voltak, hogy ezt – már csak a szovjet és a többi „testvérpárt" vezetése, de egyszersmind saját hazai hatalmi bázisuk jelentős része miatt is – folyamatosan ellensúlyozniuk kell a szocialista kontinuitás elismerésével.

Ez a kontinuitás tehát egyrészt – és mindenekelőtt – a valóságot jelentette, másrészt az ünnepi, főként az évfordulós vagy pártkongresszusi szónoklatok frázisvirága volt („negyedszázados szocialista fejlődésünk", „a népi demokrácia három évtizedes útja" stb.). Ezzel szemben a társadalommal folytatott „nem hivatalos" vagy félhivatalos, de annál lényegesebb kommunikációban Kádár nem győzte kacsintgatva érzékeltetni, hogy ő mennyire más, mint Rákosi, Aczél pedig minduntalan a Révai-mumust festette – összehasonlításul – a magyar értelmiség elé.

A sztálinista-rákosista oldalról természetesen az első perctől fogva hiányolták vagy kevesellték a kontinuitást. Gerő Ernő, Hegedüs András és Kovács István moszkvai emigrációjukból már november 18-án hosszú panaszos levélben fejtették ki a szovjet pártelnökségnek, hogy megfigyelésük szerint a Kádár-féle magyar pártvezetés és kormány erélytelen: „a tömegek bizalmát szinte kizárólag csak engedmények segítségével igyekszik megszerezni", „tovább folyik az államvédelmi szervek és munkatársaik elleni hajsza", holott ezek – ha követtek is el hibákat 1953 előtt (!) – hűségesek, megbízhatók és „égnek a vágytól, hogy küzdhessenek az ellenforradalom ellen".

Gerőék nyitott vagy éppen nyíló kapukat döngettek, a Kádár-kormány ugyanis, rövid kezdeti habozás után, néhány túlságosan kompromittált vagy már október óta letartóztatásban lévő régi ávós kivételével visszafogadta, pontosabban a vezetésben végrehajtott némi személycserével ismét működésbe hozta a méltán közgyűlöletnek örvendő Céget, mint a megtorlás legfőbb orgánumát. Az átfestett cégtábla mögött tehát a sztálinista-rákosista elemek mind a párt-, mind pedig a belügyi apparátusban szinte zavartalanul tovább működhettek. Létezett ugyan valamiféle „rákosista lista", ám ezen csak a felső vezetés ismertebb tagjai szerepeltek, s jellemző módon még Rákosi Mátyás tagságát is elismerték az „új" pártban.

Az ötvenes–hatvanas évek fordulójára e bosszúszomjas funkcionárius réteg uralma és retorziós, sok tekintetben resztálinizációs tevékenysége nyomta rá a bélyegét. A Rákosi-korszak jó néhány évre bírálhatatlanná vált, s még a „sztálinista" vagy „rákosista"-szerű kifejezéseket is tiltották, üldözték, mint afféle „revizionista" terméket. Kádár meghátrált előttük, jó néhány közeli híve pedig, aki antisztálinista reményekkel állt mellé 1956–57-ben, mint például Köböl József vagy Gyenes Antal, kihullott a vezetésből.

Csupán 1962-ben került sor az MSZMP és a Belügyminisztérium bizonyos fokú megtisztítására a sztálinista elemektől. Az ismét antisztálinista irányú XXII. szovjet pártkongresszustól felbátorodott Kádár 1962 augusztusában elérte, hogy az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozzon „a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról". Ez a határozat kétségkívül keményebben beszél Rákosiékról, mint a korábbi pártszövegek, de csak személyi hatalmi ambíciójukat ítéli el, s nem politikájuk lényegét: „A Rákosi-klikk tagjai már a felszabadulás előtt elhatározták, hogy a párt vezetését kisajátítják. A proletárdiktatúra győzelme után személyi hatalmuk kiépítése volt a céljuk, majd ahhoz elvtelenül, görcsösen ragaszkodtak, a politikai kalandorság útjára léptek, elszakadtak a párttagságtól, a néptömegektől." Ekkor – csak ekkor! – zárták ki a pártból Rákosit és Gerőt mint a törvénytelenségek fő felelőseit, azok végrehajtói közül tizenhét ügyészt, bírót, ávéhás beosztottat, valamint további hat személyt, akik Rákosival vagy Gerővel „frakcióztak". Azokat azonban, akik még ekkor is túlságosan komolyan vették a Rákosi-korszakkal való szakítás és leszámolás programját – mint például Tömpe András –, gyorsan félreállították.

Mindenesetre a hatvanas évek elejétől fokozatosan megváltozott a folytonosság és a szakítás elemeinek aránya, az utóbbiak javára. De téved vagy torzít, aki a Kádár-rendszer „fénykorában" nem hajlandó észrevenni a minden szocialista rendszerrel való lényegi azonosság és folytonosság meglétét: a szovjet dominanciát, a szovjet csapatok jelenlétét, a monolit egypártrendszert, a titkosrendőrség korlátozottan is érvényesülő túlhatalmát, egyszóval a politikai diktatúrát, amely a maga „puha" vagy finomított formájában is önmaga marad, s bármikor át- vagy visszaválthat keményebb alakjára.

Jól jellemzi a helyzetet és a légkört két cinikus „bemondás" a hatvanas évekből. Az egyik egy ávéhás tiszttől származik az említett személycserék idejéből. „Nincs más hátra, lemegyünk a kultúrába" – mondta állítólag, amivel pontosan fejezte ki egyrészt a kultúra szerepéről és rendszerbeli helyzetéről alkotott tipikus belügyes

véleményt, másrészt azt a tényt, hogy a „kiszolgált" ávósok zöme továbbra is „bizalmi" területre, a külkereskedelem, a vendéglátóipar vagy kulturális intézmények vezető pozícióiba került, ami természetesen egyben azt jelentette, hogy továbbra is kapcsolatban maradtak egykori munkahelyükkel. Ebből adódott a másik „bemondás", Szirmai Istvánnak, a Központi Bizottság ideológiai titkárának szóbeli „üzenete" egy olyan ötvenhatos ellenzékinek, aki a börtönből történt szabadulása után tett kijelentései miatt rendőri figyelmeztetésben részült. Az MSZMP magas rangú funkcionáriusa azt üzente az illetőnek: ne csak mondogassa, hogy ez egy rendőrállam, hanem vegye is végre tudomásul!

Gyakori és jellegzetes tünete volt a középső és késő Kádár-korszaknak, hogy a megnövekedett utazási lehetőségektől és az Aczél-féle kultúrpolitika viszonylagos liberalizmusától elvakított írók és újságírók – önmagukat és másokat is megtévesztve – „bátran" ostorozták a Rákosi-rendszer visszásságait, miközben saját korukat a jólét és a szabadság megvalósult birodalmaként ábrázolták. Velük együtt a társadalom számos rétegében – főként a korábban különösen sokat szenvedett birtokos parasztságban és a középosztályban – elég sokan akadtak, akik úgy érezték, mintha a Rákosi-korszak poklát a Kádár-kor „paradicsomától" szakadék választaná el.

De tévedtek, mint ahogy tévednek azok is, akik a történelmi valóságot és jelentős társadalmi csoportok közérzetét figyelmen kívül hagyva, nem hajlandók semmi különbséget látni a két időszak viszonyai között, s minden árnyalás mellőzésével egyszerűen a szovjet megszállás és a kommunista diktatúra közös zsákjába gyömöszölik mindazt, ami 1947 (vagy éppen 1945) és 1989 között történt. A magyar társadalom ekkor is élt és mozgásban volt, a magyar történelem, ha nem folyhatott is szabadon, külső és belső erőszaktól mentesen, ekkor sem szünetelt.

Bibó István 1956-ban

Bibó István neve sokszorosan összeforrt az 1956-os forradalom történetével és eszmekörével. Nagy Imre és Mindszenty József mellett egyike a forradalom szimbolikus főalakjainak. Alig kétséges, hogy szabad fejlődés esetén Bibó a koalíciós kabinet államminisztereként egyik főszereplője lett volna a politikai életnek. De így is ő lett – 1956 novemberében keletkezett nyilatkozataival, memorandumaival – a letiport forradalom eszmei védelmezője, 56 legfőbb hazai „tolmácsa", képviselője a külföld számára, majd a forradalom eszméinek megfogalmazója. Végül, de nem utolsósorban egyike volt a megtorlás fő célpontjainak, Nagy Imréék kivégzése után pedig az „első számú közellenség", akivel a börtönben, majd szabadulása után is diszkriminatív módon bántak.

Másfelől bízvást állítható, hogy 1956 Bibó István életének is középpontja volt. Mintha egész addigi életében erre az előre legkevésbé sem látható szerepre készült volna, egyéniségével és gondolkodásával, de 1945–47-es működésével is tökéletesen „belepasszolt" a nemzeti demokratikus forradalmi helyzetbe és nyelvezetbe. (Azt már mondani is felesleges, hogy a börtön utáni, hátralévő éveire is teljesen rányomta bélyegét 56-os ténykedése.) A felkészültség ellenére szerepvállalására nem az első, hanem az utolsó napokban került sor, ami egyrészt jól ismert szerénységével, másrészt az előző években kényszerűen kialakított kívülálló helyzetével és passzivitásával magyarázható.

Amikor a továbbiakban megkísérlem összeállítani Bibó 1956-os tevékenységének vázlatos kronológiáját, elsősorban saját elbeszélésére támaszkodom, amelyet a Huszár Tibor és Hanák Gábor által készített interjúsorozat rögzített, s amelyet levelekkel és dokumentumokkal egészítettünk ki az 1956-os Intézet Bibó István. *Életút dokumentumokban* című, 1995-ben megjelent kötetében. Másik forrásom a Kenedi János által összeállított *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról* című kiadvány (Bp. 1996. 1956-os Intézet), amely – a vallomások rendkívüli körülményei ellenére – cselekedeteiről és felfogásáról is lényegében hiteles képet ad. Ismétlem: az alábbiakban csupán kronológiáról, esemény-rekonstrukcióról van szó, nem pedig tevékenységének elemzéséről vagy értékeléséről.

Bibó helyzetére 1949 óta a teljes politikai passzivitás volt jellemző. Az egypártrendszer és a sztálinista politika meghonosítása következtében kiszorult az egyetemről és a Kelet-Európai Intézetből, s a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársaként kívülről szemlélte a letarolt és uniformizált közéletet. Magatartásában nem hozott változást az SZKP XX. kongresszusa után bekövetkezett erjedés sem, hiszen a kommunista párton belüli vagy annak közelében zajló vitákat nem érezte a sajátjának. Nem ment el a Petőfi Kör vitaüléseire, mert jelenlétével nem akarta „kompromittálni" a fiatal pártellenzéki és népi értelmiséget, s hasonló okból nem vett részt a forradalom előszelét hozó első tömegdemonstráción, az október 6-i Rajk-temetésen sem. Sőt, még az október 23-i délutáni tüntetést sem érezte magáénak, s csupán a könyvtárból hazafelé menet ejtette útba a Kossuth teret, ahol azután tanúja volt Nagy Imre elhibázott beszédének s a tömeg reagálásának. Mint elmondja, rossz közérzettel tért haza, provokációtól tartott. Nem kapcsolódott be az eseményekbe a következő napokban sem.

Lelkiállapotát híven tükrözi egy szerencsésen fennmaradt, valószínűleg régi barátjához, Erdei Ferenchez intézett keltezetlen (utólag október 28. körülre datált) levéltöredék: „Itt ülök a lakásomon, és eléggé el vagyok szakadva a világtól: nem tudom, mennyi igaz a rádiókból, nem tudom, hogy a hadseregnek, az egyetemi forradalmi tanácsnak és Kovács Bélának a kormánnyal való rádió szerinti együttműködése mennyiben kapituláció és mennyiben győzelem, s nem tudom, mennyiben erők ma azok az erők, melyek három napja szerte az országba bocsáthatták kiáltványaikat. Fejem nyüzsög a programoktól, megoldásoktól és formuláktól, de kapcsolataim elszakadtak, s családom, ha kihúzom a lábamat, hajlik a kétségbeesésre és tanácstalanságra: nincs tehát sem okom, sem módom arra, hogy elmenjek kupaktanácsokba nyüzsögni, csak azért, hogy »ott legyek«, ahol valami történik, de bárhova elmennék, ahol valóságos erők valóságos tárgyalásokat folytatnak, s úgy látják, hogy tanácsaimnak vagy megoldásaimnak hasznát vehetik. Ha pedig nem tudok elmenni, ezúton küldök néhány programtöredéket, amelynek próbáld ott és akkor hasznát venni vagy vetetni, ahol jónak ítéled."

Interjújában elmondja, hogy október 24-től kezdve egy cikket tervezgetett, s miután megírására egy véletlen találkozás során Boldizsár Ivántól, a *Hétfői Hírlap* főszerkesztőjétől is biztatást kapott, október 28-tól november 4-ig lényegében fo-

Mozgó Világ, 2001. 12. sz. 15–19. o. (Előadás a Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett szimpóziumon [2001. szeptember 22.])

lyamatosan ezt írta. A cikk – természetesen – a forradalom alapvető kérdéseire és feladataira igyekezett választ és olyan megoldást találni, amely alkotmányosan is megszilárdítja az új rendet. Hangsúlyozta, hogy el kell kerülni a feudális-kapitalista irányú restaurációt, éppen ezért nem szabad azonnal választásokat tartani, hanem egy forradalmi alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásával kell biztosítani az ország szocialista és demokratikus alapszerkezetét, amelyhez szerinte a harcoló diákság és munkásság ragaszkodik. Gazdasági tekintetben harmadik utas vegyes programot látott a legcélszerűbbnek, politikai síkon pedig jónak látta volna átmenetileg korlátozni a pártok számát. Öt pártot képzelt a közeljövő politikai életébe: 1. Egy forradalmi szocialista párt a „szabadságszerető kommunistákat" tömörítené, akik nagyon is fontos szerepet játszottak az eseményekben. 2. A szociáldemokrata párt a munkásság „kevésbé forradalmi rétegeit" és a kispolgárság egy részét képviselné. 3. Egy radikális parasztpárt tömöríthetné a szegényparasztságot és a radikális (nyilván népi) értelmiséget. 4. Szükség volna a független kisgazdapártra, mint konzervatívabb parasztpártra is. Végül 5. Alakuljon és működjön egy keresztény párt is, de egyházi befolyástól mentesen. – Bibónak ez az írása és a benne foglalt koncepció sem akkor, sem később nem került a nyilvánosság elé. Eredeti szövege a Parlamentbe érkező szovjet katonák kezén elveszett, tartalmát Bibó István a rendőrségi vizsgálat során emlékezetből rekonstruálta.

Október 30-án került sor a Nemzeti Parasztpárt – Bibó egykori pártja – újjáalakítására. A városligeti Vajdahunyad sétányon lévő Mezőgazdasági Múzeumba délutánra meghirdetett gyűlést megelőzően a fő szervezők Illyés Gyula rózsadombi lakásán találkoztak, s eldöntötték, kik legyenek a párt irányító testületének tagjai. Németh László később javasolta a párt nevének megváltoztatását Petőfi Pártra. Bibó ezt nem helyeselte – ő a Nemzeti Radikális Párt elnevezés mellett volt –, de Németh javaslata győzött. Délután a vezető emberek autón indultak a gyűlésre, s a megállapodás szerint Bibót is felvették volna a kocsiba. Ő ott volt a megbeszélt sarkon, a kocsi meg is érkezett – de neki már nem jutott benne hely. (Jelképesnek nevezhető mozzanat: az ünnepi vagy győzelmi eseményekből saját szerénysége vagy mások tolakodása miatt kimarad, de a felelősségvállalás órájában mindig jut számára hely!)

Ha az alakuló gyűlésre nem jutott is el, a következő napokban rendszeresen bejárt a párt helyiségébe, s részt vett a megbeszéléseken, Farkas Ferenc főtitkár javaslatainak megvitatásán, s jelen volt november 2-án is, amikor két államminisztert kellett delegálniuk Nagy Imre koalíciós kabinetjébe. Az egyik helyre mindenképpen Farkas Ferenc, a gárda egyetlen gyakorlatias-politikus tagja jött számításba, a másikra azonban nehezen találtak jelöltet. Bibó nem akart miniszter lenni, de a többiek is sorra elhárították a jelölést, végül pedig Keresztury Dezső azzal javasolta az ő delegálását, hogy benne van civil kurázsi, márpedig éppen erre a tulajdonságra van most a legnagyobb szükség. Bibót, aki saját bevallása szerint inkább óvatos-gyáva embernek tartotta magát, meglepte és levette a lábáról ez az indoklás. Vállalta a miniszterséget, s mint elmondja, másnap, amikor már hírek jöttek a szovjet csapatok várható támadásáról, határozottan úgy érezte, hogy igenis neki kell miniszternek lennie. „És akkor – mondja az interjúban – rögtön csináltam egy rövid tervezetet, aminek a lényege az volt, hogy az első minisztertanács mit mondjon a nyugatiaknak." Üzenje meg nekik, hogy „valamiféle nyomást fejtsenek ki, nem kell félni, nem lesz belőle háború, a szovjet ki fog egyezni", amennyiben ezt presztízsveszteség nélkül teheti. Ezek után hiába várta, hogy hívás érkezzen a minisztertanács ülésére. Csak szombat délelőtt, november 3-án tudta meg a Tudományos Akadémián – ahol maga is részt vett a vezetés újjáalakításában –, hogy valóban tagja lett a kormánynak, de az első ülést csak másnap, november 4-én 10 órára hívták össze. „Ezen én rendkívül elcsodálkoztam – emlékezik később –, mert azt éreztem, hogy ilyen rendkívüli helyzetben a minisztertanácsnak azonnal kell összeülnie, és valamit kell csinálnia [...]. Úgyhogy a zsebemben maradt az előterjesztésem, és semmit sem tudtam csinálni."

A november 3-i – utolsó – nap Bibó számára is Mindszenty József rádiószózatának meghallgatásával zárult. Bár megvédi a bíborost az olyan utólagos vádaktól, hogy például az egyházi birtokok visszaállítását követelte volna, korántsem volt elragadtatva a beszéd hangnemétől, és arra a meggyőződésre jutott: „rövid időn belül olyan kötélhúzás kezdődik Mindszentyvel, amelyben énnekem világos szerepem kell hogy legyen". Megerősödött az a véleménye is, hogy két évnél korábban nem szabad általános választásokat tartani.

November 4-én hajnalban Bibó tankok dübörgésére ébredt: „az előző napi értesülések alapján gyakorlatilag tudtam, hogy ez mit jelent". Később telefonhívást kapott Nagy Imre, majd Tildy Zoltán titkárságáról, azzal a kéréssel, hogy az érte küldendő autóval menjen be a Parlamentbe. Miután családját apósánál biztonságba helyezte, bement a kocsival. Egy félemeleti helyiségbe vezették, ahol öt ember tartózkodott: Tildy Zoltán a feleségével, B. Szabó István kisgazdapárti államminiszter, valamint külön ülve egy sarokban Mindszenty bíboros és titkára. Tildyéktől azt az információt kapta, hogy Nagy Imre a szovjet követségre ment, s

nem tért vissza. Ez a téves értesülés termékeny tévedésnek bizonyult, mert ebből eredt mindaz, amit Bibó aznap és a következő három napon cselekedett. Meg volt győződve ugyanis, hogy Nagy Imrét és kísérőit lefogták, s látva Tildyék tehetetlenségét, arra a következtetésre jutott, hogy mint a kormány egyedüli cselekvőképes tagjára, rá hárul a feladat, hogy megpróbáljon tenni valamit.

Anélkül, hogy Tildyéket beavatta volna, Bibó István a Parlamentből átsétált a pár percnyi távolságra lévő amerikai követségre. „Rendkívül ágrólszakadt benyomást kelthettem – emlékszik vissza –, mert egy majdnemhogy rongyos télikabát volt rajtam, talán egyik gombja hiányzott is. Ott, úgy látszik, ébren volt az egész társaság, mind az előtérben ácsorogtak, közöttük valaki, akit a követnek néztem. [Bizonyára az ügyvivő volt. – L. Gy.] Közöltem velük, hogy szeretnék a kormány nevében az amerikai kormányhoz egy átiratot intézni, amit a követ nagy megkönnyebbüléssel fogadott, mert nyilván azt hitte, hogy menedékjogot akarok kérni; nem tudta, hogy egy óra múlva kap majd valakit, akitől nehezebben szabadul, mint tőlem." Bibó ezután kivette a zsebéből a kormányülésre készített előterjesztését, amely arról szólt, hogy fel kell szólítani a Nyugatot, fejtsen ki erőteljes, de nem katonai, hanem politikai nyomást Magyarország érdekében. Ceruzával még kiegészítette, hogy Amerikának szóló üzenet legyen belőle, amely a magyar szabadságharchoz való viszonyt összefüggésbe hozza a szuezi válság kezelésével. Ezt az üzenetet sokáig összekeverte az irodalom Bibó későbbi nyilatkozataival, és úgy emlegette, mint ami teljesen visszhangtalan maradt. Pedig nem így történt. A szöveget a követségen lefordították és legépelték, majd továbbították Washingtonba, s ezt közölték is Bibóval. Pár éve már azt is tudjuk, hogy az üzenet célba ért. Az Eisenhower Library anyagában kutató Békés Csaba találta meg s közölte a *Magyar Hírlap* 1993. október 22-i számában az amerikai elnök egy 1956. november 5-én kelt levelét, amelyet egy izraeli barátjához intézett. Vonatkozó része így szólt:

„Érdekes táviratot kaptam egy magát Bibónak nevező embertől [a man who calls himself 'Bibó'], aki azt állítja, hogy vezető szerepet játszott a magyar felkelésben. Úgy látja, hogy már-már győztek, és a jövő biztatónak tűnt, amikor kirobbant a közel-keleti konfliktus. Szerinte ez bátorította fel az oroszokat a bevonulásra és a felkelés leverésére. Azért idézem ezt, hogy bemutassam: az ilyen erőszakos akciók és incidensek hatása soha nem korlátozódik a helyszínéül szolgáló területre. Nem kétséges, hogy a magyarok egy része, joggal vagy jogtalanul, de élete végéig azt fogja gondolni, hogy ők a közel-keleti kaland miatt vesztették el szabadságukat." Eisenhower tehát pontosan megértette a „Bibó nevezetű ember" üzenetét, de az elnök és az amerikai kormányzat, mint tudjuk, nem fogadta meg a tanácsot.

Amikor Bibó ezután visszatért a Parlamentbe, a kapuban találkozott Mindszentyvel és titkárával, akik a bíboros autóját várták, hogy visszatérjenek a budai prímási palotába. Kérdésükre Bibó elmondta, hol járt, s utólag felötlött benne, hogy ezzel talán akaratlanul ő adta az ötletet Mindszentynek, hogy a közeli amerikai követségen keressen biztosabb, átmeneti menedéket – amely azután tizenöt évre szólt.

Továbbra is abban a hitben, hogy Nagy Imre „akadályozva van", Tildy Zoltán pedig valamiféle paktumot kötött a térre érkezett szovjet csapatokkal, Bibó úgy gondolta, neki kell helytállnia a kormány helyett. Berendezkedett tehát a minisztertanács egyik irodájában, s még önkéntes sajtófőnöke is akadt, aki „Bibó miniszter nevében" sajtókonferenciát próbált összehívni. Ez adta Bibónak az indítékot a *Magyarok!* kezdetű nevezetes nyilatkozat megírására. Egyetlen oldalon mesterien foglalta benne össze a forradalom valódi céljait, a szovjet támadással kialakult helyzetet és az erre adandó hazai és külföldi választ. Egyszerre realista és emelkedett hangvétele ezt a kiáltványt a magyar forradalom egyik legszebb és legjelentősebb dokumentumává avatja. Mivel a „sajtókonferenciára" – természetesen – senki nem érkezett, Bibó eljuttatta a szöveget előbb az amerikai, majd az angol és a francia követségre. Készített ezután egy harmadik írásművet is, egy kompromisszumos kibontakozási tervezetet „Expozé a magyarországi helyzetről" címmel, amely néhány nappal később sokszorosított formában felkerült a falakra, de eljutott a nagyhatalmak budapesti követségeire és kormányaihoz is. Nem érdektelen, hogy ezt a tervezetet Bibó elküldte Jurij Andropov budapesti szovjet követnek is, aki kötelességszerűen továbbította Moszkvába. A szovjet vezetéssel ellentétben magáévá tette a kibontakozási javaslatot a november közepén megalakult Nagy-budapesti Központi Munkástanács.

Bibó István ekkor már nem tartózkodott a Parlamentben. Mielőtt még Kádárék Szolnokról megérkeztek volna a szovjet tankokon, nevükben Feri Sándor jogász november 6-án felszólította Bibót az épület elhagyására. Egy éjszakát pesti ismerősöknél töltött, útba ejtve a brit követséget, s az erősen őrzött hidak miatt csak másnap reggel jutott át Budára. De tett közben egy látogatást régi ismerősénél, a budapesti Francia Intézet igazgatójánál, Guy Turbet-Delofnál is, aki magyar nyelven is kiadott 1956-os naplójában megörökítette a jelenetet: „November 7-én 9 órakor Bibó István, a november 3-i Nagy-kormány államminisztere csön-

get az ajtómon borotválatlanul, szakadt kabátban, ám a bátorság és a hidegvér gyönyörű egyszerűségével. Átadja nekem proklamációja és kísérőlevele magyar szövegét, melyet szemem láttára ír alá, és arra kér, hogy ezek fordítását juttassam el követségemre és Nagy-Britannia követéségére."

Hazatérése után Bibó folytatta a kibontakozási terv részletes kidolgozását. Miután tudomást szerzett róla, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségen tartózkodik, hosszabb levélben beszámolt neki mindarról, amit november 4-én és a következő napokban tett, s kifejtette véleményét a törvényes kormány álláspontját és további magatartását illetően. „A kormány nem lemondottnak, hanem erőszakkal eltávolítottnak tekinti magát" – hangsúlyozta, és ebből a pozícióból indítványozott tárgyalásokat a megszállókkal. A levél valószínűleg soha nem jutott el Nagy Imréhez – amit Bibó akkor nem tudhatott. Fő erőfeszítése a következő hetekben mindenesetre arra irányult, hogy Nagy Imre távollétében is fenntartsa a nemzetközi kapcsolatokat, érintkezést és tájékoztatást. Amint célját később a vizsgálati fogságban nyíltan megfogalmazta: „Én a három nyugati állam és a Szovjetunió közötti indiai közvetítéssel szerettem volna egy olyan nagyhatalmi kompromisszumot elérni, mely Magyarországon az expozéban körvonalazott állami és társadalmi berendezkedést biztosítja."

A nemzetközi kapcsolattartásban és -építésben Bibónak kiváló segítőtársa akadt az akkor megismert fiatal és mozgékony Göncz Árpád személyében. Többnyire ő közvetített vagy készített elő tárgyalásokat az indiai és a brit diplomatákkal. Bibó maga is találkozott K. P. S. Menonnal, India moszkvai követével, aki 1956 decemberében Budapesten tartózkodott, s akivel egy eredetileg parasztpárti, de többpártivá szélesíthető memorandum nemzetközi támogatásáról beszéltek. Göncz ezt a kapcsolatot rendszeressé tette Mudzsibur A. Rahman indiai ügyvivő útján, s ő érintkezett a brit C. L. S. Cope követségi titkárral is, aki többek között arról kérte ki Bibó véleményét, helyes volna-e, ha a nyugati hatalmak megszakítanák a diplomáciai kapcsolatot a Kádár-kormánnyal. Bibó válasza nemleges volt, mint ahogy egy esetleges kompromisszum érdekében tanácsaival a strasbourgi Magyar Forradalmi Tanács radikalizmusát is mérsékelni igyekezett.

Mindez a lelkiismerettől hajtott, felelős tevékenység természetesen vád, méghozzá életveszélyes vád tárgyává lett Bibó István 1957. májusi letartóztatása, ötnegyed éves vizsgálati fogsága és 1958 augusztusában lezajlott pere során. Bibó itt is mindvégig ugyanazzal a méltósággal és „civil kurázsival" vállalta 1956-os tevékenységét, amilyennel annak idején végezte. Kihallgatásain szabatos előadásokat

tartott, amelyekben inkább a jövőnek, mint kihallgatóinak szóló elemzést és értékelést adott a magyar forradalomról. Egyik első kihallgatásán a vizsgálótiszt megkérdezte tőle, mit értett 1956. november 4-én a Nagy Imre-kormány politikai célkitűzésein, amelyekkel azonosította magát. Bibó válasza: „Nagy Imre politikai koncepcióját röviden a szocialista vívmányok fenntartása, továbbfejlesztése, de egyben a demokratikus szabadságjogok biztosítása jegyében fogalmazta meg. Ezzel teljes mértékben azonosítottam magam." A továbbiakban részletesen kifejtette, hogy azonosította magát a szabad választásokon alapuló többpártrendszer programjával, a szovjet kivonulás és a blokkokon kívül maradás követelésével, Nagy Imre parasztpolitikájával, a nagyipar és a bankok államosításának fenntartásával, a gazdasági és politikai restauráció megakadályozásával is.

Aligha szorul bizonyításra, milyen éles ellentétben áll mindez 1956 mai hivatalos felfogásával, amely kizárólag „polgári" forradalomról akar tudni. Természetesen a „szocialista vívmányok" akkori értelmezése és védelme ma már tarthatatlan, ellenben a „restauráció" veszedelme, amelyre Bibó elejétől végig nyomatékosan figyelmeztetett, ma még komolyabb, mint annak idején volt.

Az elnémult hagyomány

György Péter *Néma hagyomány* című könyve megjelenése után nyomban vita kerekedett az *Élet és Irodalom,* valamint a *Beszélő* hasábjain 1956 utóéletéről és emlékezetéről, ami jól mutatja, milyen fájó, sőt vérző sebbe nyúlt bele a szerző ezzel a történeti és esztétikai esszéjével. Valóban, mindenki tudja, hogy 56 emléke körül súlyos, talán végzetes bajok vannak, erről évek óta sokan sokfélét írtak is, de az okok igazán komoly vizsgálatára mindeddig nem került sor. Maga György Péter és méltatói is hangsúlyozzák, hogy ő sem tudományos történeti elemzést kívánt nyújtani, hanem esszét, amely kronológiai és oknyomozói kötöttségektől mentesen, szabadon járja körül, írja le és értelmezi, elsősorban az esztétika és a lélektan oldaláról, a több évtizedre nyúló történeti folyamatot. A könyvet Gyáni Gábor („1956 elfelejtésének régi-új mítosza", *Élet és Irodalom,* 2001. február 9.) és Kozák Gyula részéről már jogos bírálatok érték a történelmi tények és tendenciák sok esetben nagyvonalú vagy éppenséggel felületes kezelése miatt (lásd még Almási Miklós: „Esszé, felejtés, emlékmű", február 16.) Valóban kár, hogy a megvalósítás színvonala elmarad a kitűnő alapötleté mögött, de a kezdeményezés nyomán kibontakozó vita és kollektív erőfeszítés pótolhatja a mulasztottakat, s előreviheti a kérdés tisztázását.

A magam részéről csupán néhány olyan kérdés felvetésére, illetve vitatására vállalkozom, amelyek kimaradtak vagy háttérbe szorultak mind a könyvben, mind annak eddigi vitájában. Mindenekelőtt valamit az elfojtás arányairól, azaz a munka alaptémájáról, ami Gyáni Gábor bírálatának is középpontjában áll. György Péter szerint könyve lényegében az emlékezésről szól, Gyáni szerint inkább a felejtésről, amelynek nemcsak magyarázatára, hanem igazolására is vállalkozik. Egyetértek a bírálóval abban, hogy felejtés helyett sokkal inkább elfojtásról beszélhetünk, ami korántsem ugyanaz, akár a félelem vagy óvatosság diktálta tudatos műveletre, akár a szó mélyebb freudi értelmezésére utal. Egyetértek Gyánival abban is, hogy

Élet és Irodalom, 2001. április 13. 14. o. (György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés, 1956 1989-ben* [Bp. 2000. Magvető] című könyvéről.)

eközben az emlékezés a magyar társadalom sok szektorában, sok-sok családban mindvégig jelen volt, sőt nemzedékről nemzedékre hagyományozódott. Nem hivatkozott rá, pedig erre éppen ő maga és családja az eleven példa, hiszen édesapja, Gyáni Imre, aki a hódmezővásárhelyi nemzeti bizottság elnöke volt, súlyos börtönbüntetést szenvedett (együtt dolgoztunk a váci börtön nevezetes fordítóirodájában), s családjában eközben és ezután is élt 1956 emléke és szelleme. Sok hasonló – és legalább ennyi ellenpéldával is lehet szolgálni, még a legmélyebben érintett körben is, amint azt az 1956-os Intézet Oral History Archívuma által kiadott *Titokkal a lelkemben éltem* című kötet is bizonyítja, kivégzett vagy börtönviselt ötvenhatosok gyermekeivel készített több tucat interjúval.

Természetesen az emlékezésnek és a felejtésnek is megvoltak a feltételei és indítékai. György Péter könyve előszavában bejelenti, hogy nem kíván foglalkozni az ötvenhatos emigráció küzdelmeivel és hűségével. Pedig az a kontraszt, hogy 56 az emigrációban éltető és összetartó erőt jelentett, itthon pedig – mindkét oldalon – valami görcsöt, nagyon is tanulságos lett volna, mert a különbség általában nem az elszántság vagy az elkötelezettség eltérő fokában, hanem magában a teljesen eltérő szituációban gyökerezett. Az emigrációnak – kollektíve és egyénileg – 56 volt a morális és létalapja, éppen ellenkezőképpen, mint az itthon maradtaknak. A hazai társadalomban leginkább a lecsukottak, főként a már elítéltek kerültek olyan helyzetbe, hogy nem kényszerültek alakosodni, vagy hallgatni a forradalomról. Morális értelemben, paradox módon, a börtönlakók és a börtönviseltek voltak könnyebb helyzetben. De az 1956 utáni években volt még egy igen súlyos gátló tényező is, amelyről – alig érthető módon – másokhoz hasonlóan György Péter is megfeledkezni látszik: a nemzetközi helyzet, nevezetesen a nyugati hatalmak és a harmadik világ magatartása, a magyar forradalom gyors elejtése az enyhülési politika jegyében, és Kádár János mind látványosabb és teljesebb elismerése Bécstől Washingtonig, Belgrádtól Új-Delhiig. Szinte felfoghatatlan, hogy az elfojtás belső, hazai okai mellett ennek közvetlen és közvetett hatásával nem foglalkozik. Pedig az átélt mély csalódáson kívül alighanem ez a reménytelenség volt a Mérei Ferenc által össznemzeti elfojtásnak nevezett jelenség legfőbb oka.

Ennek fényében másképp láthatjuk György Péternek azt a szokatlan és valóban merész kérdésfeltevését is, hogy egyáltalán volt-e, s ha igen, ki volt, ki lehetett a forradalomnak az a hőse, akihez az emlékezet kapcsolódhatott. (Itt persze nem a névtelen harcosokra, a „pesti srácokra" gondol.) Nagy Imre szerinte azért nem lehetett, mert november 4-én bemenekült a jugoszláv követségre, s mert nem volt

képes szakítani a „vak pártszerűséggel". Elismeri azonban, hogy a Parlamentben egymagában kitartó Bibó István a nyolcvanas években – miért csak akkor? – alkalmas hős volt az értelmiség szemében. De ott volt Maléter Pál is, akiről november 4-e után romantikus legendák keltek szárnyra, vagy a megtörhetetlen Szilágyi József (akiről persze annak idején kevesen tudtak), az emigrációban pedig ott volt Kéthly Anna és Király Béla. Úgy tűnik tehát, hogy nem a hős hiányán múlt az emlékezés állítólagos gyengesége, annál is kevésbé, mert Nagy Imre minden ismert gyengéje ellenére igenis első számú jelképe és hőse maradt a forradalomnak. Az ő neve volt a „legforróbb", amit a hozzá kapcsolódó legendakör éppúgy jelez, mint Nagy Gáspár nevezetes „monogramos" verse. Kivégzésének harmincadik évfordulóján, az első utcai politikai tüntetésen is az ő nevétől volt hangos a budapesti Belváros.

Egyébként a Kádár-korszakban éppen az irodalom és a filmgyártás bizonyította a legszembetűnőbben, hogy a felszín alatt kiolthatatlanul ott parázslik 1956 feldolgozatlan, letaposott emléke. György Péter könyvének legjobb része éppen e motívum irodalmi és filmbeli felbukkanásainak elemzése. A hitelességükre valamit adó írók és rendezők érezték, hogy a téma megkerülhetetlen, s ha sokszor sután vagy felemásan is, de mintegy belső kényszertől hajtva beleszőtték önéletrajzi fogantatású műveikbe. Nádas Péter remek leírása az október 23-i tüntetésről, Szabó István, Kósa Ferenc, Kézdi Kovács Zsolt és mások „utalásai" a közlési kényszer mellett nyilvánvalóan társadalmi igényt is kifejeztek. A jelenség a múló évekkel nemhogy gyengült volna, hanem egyre erősödött, s átterjedt annak a fiatalabb korosztálynak egy részére is, amelyik legfeljebb gyerekként vagy még így sem élte át a forradalmat. Gothár Péter szép filmjéről, a *Megáll az idő*ről György Péter joggosan írja, hogy az nem a hajdani „reformkommunista" értelmiség 56-os filmje, hanem az ötvenhatos gyereké, akinek az apja börtönbe került vagy disszidált, s legfeljebb hosszú évek múlva került elő megöregedve, esetleg megroppanva. Bevallom, annak idején, a nyolcvanas években, engem is zavart az 56-os „veteránok" ilyen bemutatása – ma már nagyon is érvényesnek érzem.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy magáról a forradalomról mindmáig nem született maradandó értékű regény vagy filmalkotás (azaz nem dokumentumfilm). Inkább a kudarcok sorozatát idézhetjük fel, mint például Karinthy Ferenc esetében, aki a *Budapesti ősz* megírásába óriási érzelmi és szellemi energiát fektetett, minden lehetőt elolvasott, több tucat résztvevővel beszélgetett, igyekezett elmenni a végső határig – de a könyv nem lett jó. A magam részéről máig Sánta Ferenc *Húsz órá*ját érzem a téma viszonylag leghitelesebb ábrázolásának (könyvben és filmben egyaránt), noha az „Elnök Jóska" alakja nyilvánvalóan Kádár-apológia volt, másként nem is jelenhetett volna meg. Az utóbbi évtizedben ilyen korlátok már nem léteznek, mégis – vagy talán éppen ezért? – az 56-ról szóló műalkotások a szocreál hősköltemények hangnemét idézik.

S ha már itt tartunk: nem tudom kizárni, hogy az 56-ra való emlékezés a mélyből való 1988–89-es felmerülés vagy feltámadás után többek között azért „romlott el" ismét, mert a forradalom és szabadságharc ábrázolása szinte minden átmenet és árnyalás nélkül átcsapott a gyalázkodásból a magasztalásba. A három évtizedes hazudozás és rágalmazás után ez sok tekintetben érthető reakciónak számított, de 56-nak nem volt szüksége az egykori árnyoldalak és konfliktusok elhallgatására vagy átfestésére, s bizonyos, hogy ez nem használt emlékének sem a tájékozatlan fiatalok, sem az addig sikeresen megtévesztett rétegek átformálódó történelmi tudatában. Ezért bizonyos fokig felelősnek érzem magamat és az 1956-os Intézet kezdeti tevékenységét is. Az új „elvárásokkal" is ugyanolyan határozottsággal kellett volna szembeszállnunk, mint korábban a pártállami tilalmakkal.

1956 emlékének azonban kétségkívül 56 politikai kisajátítása, a „kié 1956?" jegyében folytatott hosszú és szomorú küzdelem ártott a legtöbbet. Ez valójában már 1989 tavaszán, a temetési előkészületek heteiben elkezdődött, gyakorlatilag abban a pillanatban, amikor 56 képviselete megszűnt veszélyesnek lenni, és kezdett „becsület és dicsőség" dolgává válni.. A kérdés éppen az volt 1989-ben: ki képviselje 56-ot? És melyik 56-ot? A vita azóta is tart. Beszéljünk végre nyíltan, kertelés nélkül a lényegről.

1956 novemberének első napjaiban csíraformában már megmutatkoztak a forradalom eltérő, sőt egymással mindinkább szembekerülő bal- és jobboldali irányzatai. Ám a november 4-i szovjet invázió elvágta, és három évtizedre befagyasztotta ezt a folyamatot. A korábban már kívül-belül támadott és lekommunistázott Nagy Imre egy csapásra újra az egyedül törvényes miniszterelnök lett minden ötvenhatos számára itthon és Nyugaton. S bár az emigrációban és az ott kiadott lapokban és könyvekben jelentkeztek más felfogások és irányzatok is, az egész Kádár-korszakban Nagy Imre és irányzata volt 1956 leginkább elfogadott „képviselete" a nyugati világban. Annál is inkább, mert Nagy Imre személyes és politikai hívei közül számosan emigráltak, s ezek az írástudó és poliglott értelmiségiek (Molnár Miklós, Méray Tibor, Aczél Tamás, Heltai György, Király Béla, Kende Péter, Nagy Balázs, Bak János és mások) néhány év alatt – szinte automatikusan

– kezdeményező és vezető szerephez jutottak 1956 emlékének ápolásában és feldolgozásában. Lásd: brüsszeli Nagy Imre Intézet, háromnyelvű folyóirat kiadása, konferenciák rendezése, a párizsi *Irodalmi Ujság* és a párizsi *Magyar Füzetek,* különféle történeti munkák és dokumentumkötetek kiadása stb.

A nagyon különböző körülmények ellenére kicsit hasonló helyzet alakult ki itthon is. Noha Krassó György és néhány elszánt ellenzéki barátja valószínűleg mindenki mást megelőzve kezdett ötvenhatos megemlékezéseket tartani, amint erről György Péter könyve is beszámol, az 1981–82-es kerekasztal-beszélgetéseket és az 1986-os első hazai ötvenhatos konferenciát a „nagyimrések" kezdeményezték és szervezték Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós szellemi irányításával, immár Göncz Árpáddal, Mécs Imrével, Szabó Miklóssal és mindinkább a fiatal demokratikus ellenzék vezető csoportjával kiegészülve. Ugyanez a társaság, immár Donáth nélkül, de mintegy három tucat „másféle" – munkástanácsos, fegyveres, katolikus – ötvenhatos és a kivégzettek özvegyei bevonásával (amint ezt Kozák Gyula pontosan leírja) alakította meg a Történelmi Igazságtétel Bizottságát is, amely nyilatkozatában először követelte a forradalomnak és a megtorlás áldozatainak történelmi, jogi és erkölcsi rehabilitálását. György Péter tehát téved, amikor a TIB-et egyszerűen azonosítja az egykori „reformkommunistákkal", de abban igaza van, hogy a nagyon is sokszínű, immár reprezentatív csoporton belül eredetileg a „nagyimréseké" volt a kezdeményező szerep. Ennek sokféle oka volt: nagyobb ismertség, ezáltal nagyobb védettség, az 56 előtti évekig visszanyúló összeszokottság és konspirációs „rutin" és így tovább. Tény, hogy így alakult, s teljesen érthető, hogy 56-nak ezt az akaratlan „kisajátítását" 1989 elején már sokan megelégelték. A TIB és a fiatalok Inconnu-csoportjának konfliktusa, amelynek György Péter jobbára csak a felszínéről ír, ugyanúgy erről szól, mint a Pofosz különválása, Csurka István durva támadása június 16-a előtt („itt, úgy látszik, csak kommunistákat temetnek"), majd pedig a szerencsétlen módon tömegszervezetté szélesült TIB fokozatos jobbratolódása, végül közönséges elrablása az alapítóktól.

Ismétlem: megértem a lehetőséget gyorsabban felismerő és kihasználó nagyimrések elleni „lázadás" antikommunista indulati töltetét, és jogosnak, sőt természetesnek tartom, hogy a „mi" – bizonyára létező – elfogultságainkkal vagy egyoldalúságunkkal szemben a valóban sokszínű 56 másfajta résztvevői és örökösei is birtokba akarták venni „saját" forradalmukat vagy szabadságharcukat. Más kérdés, hogy milyen eszközöket és módszereket alkalmaztak e birtokbavétel során, s hogy milyen új torzulásokat és csonkulásokat szenvedett és szenved ezáltal 56

emlékezete. Eredeti demokratikus tartalma elvész, s a kiürült, frázisos emlékünnepélyek szélsőjobboldali hecckampányok színtereivé válnak. Az emlékezet és örökség természetesen nem lehet, és a dolgok rendje szerint nem is lesz az egykori résztvevők és tanúk magántulajdona. Ez a nemzeté és a történelemé, amely idővel bizonyosan birtokba is fogja venni. Ezt azonban még sokáig késleltetheti a mai helyzet, amikor a forradalom örökségét és emlékének ápolását 56 számos valódi és álrésztvevője kiszolgáltatja, sőt kiárusítja az éppen aktuális kormány- és pártpolitikának, amely azt saját céljaira kíméletlenül ki is használja. Erről, sajnos, nem szól György Péter könyve. Pedig leginkább ettől némul el a hagyomány.

A döbbenet napja

Az 1958. június 17-re virradó éjszaka, éjfél után megszólalt a telefon, és egykori szociológiaprofesszorom, Szalai Sándor távirati stílusban közölte velem a rádió borzalmas hírét: lezajlott a jó ideje rettegve várt Nagy Imre-per, s a halálra ítélteket – Nagy Imrét, Maléter Pált, Gimes Miklóst, Szilágyi Józsefet – már ki is végezték. Letette a kagylót, döbbenetemben kérdést sem tudtam feltenni, s reggelig gyötrődtem, mi történt legközelebbi barátaimmal, Tánczos Gáborral és Vásárhelyi Miklóssal – meg a másfél éve eltüntetett, a romániai Snagovba hurcolt többiekkel. Aki nem hallgatta az éjféli híreket, a június 17-én megjelent „igazságügy-minisztériumi közleményből ismerhette meg a részleteket és az ítélet „indoklását". A munkába menők némán, döbbent arccal, lesütött szemmel álltak vagy ültek a villamoson, soha ilyen némának nem láttam szülővárosomat.

Annál hangosabban reagáltak a szabad nyugat-európai fővárosok az alattomos és brutális politikai gyilkosságra. Ostrom alá vették a szovjet és magyar követségeket, a tiltakozások megközelítették az 1956. november eleji megmozdulások hevességét. Párizsban a francia baloldal és az emigráns magyar diákok hatalmas, dühödt tüntetését a rendőrség verte szét. Az ottani magyar értelmiségi menekültek egy csoportja Kende Péter szerkesztésében bravúros gyorsasággal kiadta – magyarul és a világnyelveken – *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című könyvet, mely pontról pontra, dokumentumok alapján cáfolta a vádirat és az ítélet hazugságait. Münchenben is háromezres demonstráció volt. Szovjet művészek koncertmeghívásait sorra mondták le a nyugat-európai és tengerentúli országokban. A közvéleményt külön is felháborította, hogy ezt a gaztettet már konszolidált, békés viszonyok közt követték el, másfél évvel a forradalom leverése után.

Nem tudhatták persze, hogy ez idő alatt – s leginkább 1958-ban – végig nem szünetelt a szabadságharc névtelen hőseinek, fiatal munkások tucatjainak kivégzése, hiszen ezekről semmiféle hír nem szivárgott ki. Még kevésbé tudhatták, hogy „szegény Kádár" és munkatársai már több mint egy éve szorgalmasan készítették elő a Nagy-pert, s igazán nem rajtuk múlt, hogy lefolytatását többször el kellett halasztani. „Háromszor futottunk neki" – panaszkodott utólag Kádár. Biszku Béla már 1957 augusztusában kivitte Moszkvába a vádiratot (hét halálos ítélet javaslatával), de ősszel az orosz forradalom negyvenedik évfordulójára rendezett moszkvai kommunista világtalálkozó miatt, 1958 februárjában pedig – amikor már el is kezdődött – ismét szovjet kérésre – bizonyos nagyhatalmi tárgyalások zavartalansága érdekében – halasztották el a pert. Itt világlik ki Kádár személyes felelőssége, aki úgy tette fel a kérdést a Központi Bizottság tagjainak: vagy most folytatjuk a pert, de arra befolyásoljuk a bíróságot (!), hogy enyhe ítéleteket hozzon, amelyek nem zavarják meg a nemzetközi légkört, vagy elhalasztjuk annak érdekében, hogy „elvszerű ítéleteket" hozhassunk. A KB tagjai, akik tudhatták, hogy nem néhány év különbségről van szó, megszavazták a politikai gyilkosságot, amelyhez a jelek szerint Hruscsovék már nem feltétlenül ragaszkodtak volna. Nagy Imre és Maléter tábornok élete így már menthetetlennek látszott, de Szilágyi József és Gimes Miklós sorsa Kádár kezében volt, akárcsak Donáth Ferencé és Kopácsi Sándoré, akiket viszont életben hagyott.

Kádár – a sikeres konszolidáció ellenére – minden jel szerint nem érezte biztosnak hatalmát, amíg Nagy Imre életben van, mert meggyőződése volt – ezt már 1956 novemberében kifejtette –, hogy ha a volt miniszterelnök semmit sem tesz is, újra egy ellenzék középpontjává lesz. Nevét a teljes feledésnek akarta átadni, ezért jeltelen sírba dobatta, s gondja volt rá, hogy – a kivégzést követő jól ismert gyalázkodások után – harminc évig hallgatás övezze, még rosszat se írjanak róla. Ő maga legközelebbi munkatársai, így Aczél György emlékezése szerint még velük sem beszélt róla.

De éppen Nagy Imre neve és a pere körüli hallgatás lett az a bumeráng, amely harminc év után visszavágódott Kádár fejére és hatalmára. A nyolcvanas évek kibontakozó ellenzéki mozgalmai és a hatalmon belüli erjedés jelei megkönnyítették, hogy 1988 tavaszán, tehát még Kádár uralma idején megalakuljon – a kivégzettek özvegyeinek részvételével – Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád, Hegedűs B. András, Mécs Imre, Rácz Sándor, Nagy Elek, Zimányi Tibor és mások vezetésével a harmincegynéhány egykori elítéltet tömörítő Történelmi Igazságtétel Bizottság. A közösen fogalmazott és aláírt első felhívást, amely az általunk már régóta látogatott 301-es parcella névtelen sírhantjainak feltárását, a kivégzett bajtársak emberhez méltó eltemetését, a börtönviseltek jogi és erkölcsi rehabilitációját és a meggyalázott forradalom emlékének megtisztítását követelte, június elején adtuk ki.

Népszava, 2005. június 17. 9. o.

Az akkori június 16-a, amely a kivégzések harmincadik évfordulója volt, már Nagy Imre nevétől lett hangos és emlékezetes. A párizsi Père-Lachaise temetőben nagy nemzetközi nyilvánosság mellett, Nagy Imre családtagjai és vádlott-társai, neves külföldi politikusok és közéleti emberek jelenlétében avatták fel a Nagy Ernő és Rajk László által tervezett jelképes sírt. Itthon a TIB a 301-es parcellában rendezett megemlékezést, ahol felolvasták az 1956 után kivégzettek első megközelítően pontos, addig mélységes titokban tartott – Rainer M. János által illegálisan felkutatott – névsorát. Délután, a rendőri tilalommal dacolva, a demokratikus ellenzék és a Fidesz a Batthyány-emlékmécsesnél rendezett gyűlést, amelynek megtartását kordonnal, könnygázzal és gumibottal igyekeztek megakadályozni a hatóságok. A több száz fős tömeg ezután a televízió épülete elé vonult (amelynek lépcsőjéről Mécs Imre és Kis János tartott beszédet), majd rendőri támadás után nekivágott a Belvárosnak, s Nagy Imre és társai nevét skandálva eljutott a Vörösmarty térig. Ott verték szét maradványait a motoros rohamrendőrök. „Nem szeretem, ha verik a rendőreinket" – indokolta cinikusan a brutalitást az időközben lemondott Kádár örökébe lépő Grósz Károly.

Grósz még fél évig megpróbált ellenállni a családok és a TIB mind nyomatékosabb követelésének az áldozatok újratemetésére. De télen megtörtént a megállapodás a Németh-kormánnyal, s ekkor már csak a fagyott föld keménysége segített egy ideig őrizni Kádár szörnyű titkát. Tavaszra ez is felengedett, akárcsak a belügy, a rendőrség és a büntetés-végrehajtás sok évtizedes titkolózása. Előkerültek az egykori térképvázlatok, s néhányan az idős sírásók közül is, akiktől megtudtuk, hogy Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós holttestét előbb a kivégzés helyén, a börtönudvaron betonozták be, s csak három évvel később vitték át a 301-es parcellába. Az antropológusok és régészek által heteken át végzett exhumálások drámai és szimbolikus mozzanata volt, amikor az egyik feltárt sírból előkerült Nagy Imre lábszárcsontja, rajta egy pár csaknem épen maradt, magas szárú barna cipővel.

Ezek után már „csupán" a temetés helyszíne és időpontja maradt kétséges. Nagy Imre családja – igen helyesen – a június 16-i dátumhoz ragaszkodott korábbi, nehezen tartható időpontokkal szemben. Helyszínként eleinte csakis a Köztemetőben, esetleg annak egyik nagy szabad térségében gondolkodtunk. Emlékeim szerint Mécs Imre vetette fel először a Hősök tere lehetőségét, s az események felgyorsulása ezt egyre reálisabbá, sőt végül egyedül választhatóvá tette, s ennek a hatalom sem tudott ellenállni.

Az egész napos gyászünnepség, ahonnan a kivégzésekért felelősséget viselő MSZMP-vezetőket eltanácsoltuk, de amelyen a kormány néhány fiatalabb tagja is részt vett, megrendítő és felszabadító hatást gyakorolt óriási tömegekre, kivált a fiatalokra, akik most hallották először – Nagy Imréén kívül – a kivégzettek nevét, a snagovi történeteket, a per, a kivégzések és egyéb megtorlások lefolyását. Június 16-a, mint akkor írtam, a feltámadás napja lett a nemlétre és feledésre ítéltek számára. Azt reméltük, meg is marad annak. Tévedtünk.

1956 emlékének továbbélése

Amikor Bush elnök nemrégiben Magyarországra látogatott, fő célja az 1956-os magyar forradalomról való megemlékezés volt. A magyar közvéleményt minden jel szerint megosztotta a gesztus: egyrészt hízelgett neki az Egyesült Államok elnökének elismerése, másrészt hiányolta az amerikai önkritikát vagy „bocsánatkérést" amiatt, hogy országa annak idején cserbenhagyta a szabadságáért küzdő magyar népet. A legfeltűnőbb azonban a közvélemény nagy részének közömbössége volt a régi dicsőség és annak mai elismerése iránt. Nem tapasztaltuk sem a nemzeti büszkeség, sem a trianoni békeszerződés miatti számonkéréshez hasonló indulatok fellángolását.

Ez a közömbösség nem új jelenség. Tíz évvel ezelőtt, a negyvenedik évforduló idején már tapasztaltam, és akkor meg is írtam, hogy az európai és az amerikai sajtó és közvélemény jóval intenzívebben emlékezett meg a forradalom évfordulójáról, mint a hazai. Ugyanezt tapasztalta többek közt Alföldy Géza heidelbergi professzor is. A fiatal magyar nemzedékek rendkívül szkeptikusan vélekedtek elődeikről, az 1956-os ifjúságról. Ennek több oka is lehetett. Az egyik az úgynevezett veteránszervezetek szüntelen vetélkedése és marakodása az elismertségért, befolyásért, kiváltságokért, az anyagi támogatásért. Megzavarták a fiatalokat a Nagy Imre múltja és 56-os szereplése körüli híresztelések, különösen pedig azok a viták, amelyek az 56-os események jellege, mibenléte körül dúltak az 1990-es években.

Az MSZMP és a Kádár-kormány természetesen mindvégig kitartott amellett, hogy az 1956-os felkelés ellenforradalom volt, mert úgy vélték, csak ezzel legitimálhatják a fegyveres erőszakot és a forradalom leverése utáni szörnyű megtorlást. De legfőbb gondjuk – főként az 1960-as évektől kezdve – az volt, hogy ne is essék szó 56-ról: a hazugságok után az elhallgatás, az elfeledtetés minden eszközével igyekeztek kitörölni a magyar nép emlékezetéből az 56-os forradalmat. Ez azonban csak részben, s főként a forradalmat át nem élt fiatalok esetében sikerült nekik (az emberek jelentős része egymás között továbbra is csak a „forradalom" néven emlegette az eseményeket). Amikor pedig 1989 elején – a nemzetközi és a hazai fejlemények nyomására – Pozsgay Imre, a párt Politikai Bizottságának tagja kimondta, hogy 1956-ban népfelkelés volt, ez valóban hozzájárult a Kádár-rendszer erodálásához.

Európai Szemle, 2006. 2. sz. 95–97. o.

A „forradalom" megnevezésnek a rezsimen kívül más ellenségei is voltak. Nem kisebbek, mint Mindszenty József bíboros, aki addigi házi őrizetéből kiszabadulva 1956. november 3-i rádiószózatában figyelmeztette a lakosságot: ami most folyik, az nem forradalom, hanem szabadságharc. A konzervatív főpap még a kommunista diktatúra ellenében sem szeretett a számára ellenszenves hangzású forradalomról hallani. Felfogását átvették olyan jobboldali „szabadságharcosok", akik okkal és joggal nem szerették magukat forradalmároknak nevezni, hiszen ők nem egy új társadalmi rendért harcoltak, hanem az 1945 előtti régi rend visszaállításáért.

Itt tehát a kétféle megnevezés szintén ellentétes tartalmat jelöl, mégpedig az egykori küzdőtársak körében. Ez is hozzájárult a különböző ötvenhatos szervezetek közti éles ellentétekhez, az októberi megemlékezéseken előfordult atrocitásokhoz, amelyek például Göncz Árpád köztársasági elnök vagy az egykor halálra ítélt Mécs Imre parlamenti képviselő ellen irányultak. Még szembeötlőbb lett a szakadás, amikor a Fidesz 1998-as kormányra jutása után 1956 emlékezete nyíltan is az aktuálpolitika céljait kezdte szolgálni.

Az 1956-os magyar forradalomnak természetesen nagyon sok arca, oldala volt, ami nyilvánvalóan adódott abból, hogy a diktatúrával szembeszálló magyarok a legkülönbözőbb társadalmi csoportokból és politikai nézetek híveiből kerültek ki – kommunistáktól a szélsőjobboldaliakig. Természetesen mindenki a maga módján és eszközeivel küzdött, s így lehetséges, hogy a forradalmat más-más nevekkel és jelzőkkel illették. Itthon sokan nemzeti szabadságharcnak vagy felkelésnek, mások tiszta proletárforradalomnak, megint mások vegyes jellegűnek vagy antitotalitárius forradalomnak nevezték. Mindezekben a meghatározásokban volt valami találó. Nem felel meg azonban a történelmi tényeknek a Fidesz által adott „polgári forradalom" elnevezés. A polgárság vette ki részét a legkésőbb és a legkevésbé a küzdelemből. Az elnevezés nem erre akart utalni, hanem arra, hogy egyedül a polgárság állt szemben nem csupán a kommunizmussal, hanem a szocializmus mindenféle, akár kevert, akár vegyes formájával is. Ez pedig egyúttal arra szolgált, hogy az úgynevezett revizionista irányzatokat, Nagy Imrét és híveit ki lehessen rekeszteni a hiteles ötvenhatosok sorából.

Az a tény, hogy ötvenhat emléke politikai eszköz és fegyver lett a hatalmi küzdelemben, egyfelől serkenti, másfelől gátolja a továbbélését. Serkenti, amennyiben a viták, veszekedések és támadások folyamatosan napirenden tartják 1956 kérdését, ha nem is mindig pozitív értelemben, de ugyanakkor gátolja is, mert sokaknak veszi el a kedvét a magyar forradalommal való foglalkozástól, különösen a fiatalokét, akik többnyire nem ismerik ki magukat sem 56 bonyolult eseményeiben, sem a későbbi konfliktusokban. S ez a legnagyobb fékje a forradalom emléke továbbélésének. Kérdés, hoz-e áttörést ezen a téren a félévszázados évforduló.

1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban

Az 1956-os forradalomtól a rendszerváltásig több mint három évtized telt el. S jóllehet ez sokkal hosszabb idő, mint amekkora a magyar történelem másik emblematikus eseményétől, az 1848/49-es forradalom és szabadságharctól az akkori félig-meddig rendszerváltásig, a kiegyezésig eltelt, az ötvenhatot átélt emberek tudatában vagy esetleg csak tudatuk mélyén nem hunyt ki a forradalom emléke. Annak ellenére sem, hogy a forradalom eltiprása után a Kádár-rendszer képében újra hatalomra került szovjet típusú diktatúra minden úton-módon irtani igyekezett ötvenhat emlékét. 1956 végétől kezdve a hivatalos ideológia és propaganda a rendelkezésére álló összes eszközökkel – sajtó, könyvkiadás, rádió, iskolai (sőt óvodai) oktatás stb. – a nyugati imperialisták és az általuk állítólag hazaküldött nyilas emigránsok által szított népellenes, fegyveres ellenforradalomnak tüntette fel a forradalmat, a Kádár-korszak későbbi éveiben pedig a teljes elhallgatás fegyverét vetette be ötvenhat emléke ellen (ez utóbbit csak 1986-ban törte meg a hivatalos propaganda Berecz János hírhedt televíziós sorozatával). A forradalom emléke a kezdeti évek terrorja és a későbbi idők tabu jellegű csendje ellenére búvópatakszerűen tovább élt.

Élt természetesen mindenekelőtt a forradalom aktív résztvevői lelkében és tudatában. A bebörtönzöttekében, szabadulásuk után is. Az 1956. október 23-i százezres felvonulás és a többi megmozdulás itthon maradt vagy külföldre menekült résztvevői nagy részének emlékezetében.

Ami a többieket, főként a fiatalabbakat illeti, a rezsim elérte, hogy működjön az össznépi elfojtás, vagy más szóval, az általános amnézia. Ez persze csak az itthon élők nagy részére vonatkozik. A szabad világba emigrált magyarok és a forradalmat csodáló külföldiek között nem érvényesülhetett sem a terror, sem az elhallgatás hatása. Nyugaton újságcikkek, tanulmányok, könyvek, konferenciák, évfordulós megemlékezések, politikai akciók sokasága tartotta elevenen ötvenhat emlékét.

Beszélő, 2007. 1. sz. 46–50. o. (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója tiszteletére rendezett konferencián [2006. október 16.])

A nemzetközi konferenciák közül a legjelentősebb volt a forradalom huszadik évfordulóján, 1976-ban Párizsban, majd 1977-ben a Genfben tartott, 56 értékelésével foglalkozó konferencia.

Magyarországon az első évek vérfagyasztó légkörében persze szigorúan csak a privátszférában lehetett emlékezni a forradalomra, leszámítva az olyan szinte megtorolhatatlan megemlékezéseket, mint a halottak napja 1957-ben (de milyen nagy rendőri ügy lett még 1973-ban is Rácz Sándor október 23-án a Mátyás-templomban tartott esküvőjéből!). Az 1960–70-es években a börtönökből addigra már nagyrészt kiszabadult ötvenhatosokat, valamint hozzátartozóikat és barátaikat a titkosrendőrség továbbra is megfigyelés alatt tartotta. A jelentésekben nem véletlenül nevezték őket „összejáróknak". Ők valóban tartották egymással a kapcsolatot, összejártak, segítették egymást, s nem engedtek diktatúraellenes meggyőződésükből.

Ekkorra már megtörtént az itthoniak és az emigrációban élők kapcsolatfelvétele is, főként a becsempészett emigrációs kiadványok és a Szabad Európa Rádió útján.

1968-ban a „prágai tavasz" katonai leverése aktivizálta az 1956-os forradalom átélőit és az olyan „másként gondolkodókat" is, akik 1956-ban még gyermekek voltak. Az 1970-es években a középiskolások sorozatos március 15-i megmozdulásai – a Himnusz-énekléssel, a spontán felvonulásokkal – ötvenhat emlékét idézték fel nemcsak a hatalom képviselőiben (akik rettegésüket eláruló brutalitással fojtották el ezeket a diákmegmozdulásokat), hanem a forradalmat még el nem felejtő „felnőttekben" is.

Tizenkét esztendővel a forradalom után, 1978 őszén Szabó Miklós és Szalai Pál kezdeményezésére, az utóbbi lakásán megindult az úgynevezett hétfői szabadegyetem, amelynek előadásaiban és vitáiban igen fontos helyet foglalt el az ötvenhatos tematika. A szabadegyetemen – amelynek előadói köre később kibővült történészekkel, filozófusokkal, közgazdászokkal stb (Hanák Péterrel, Hajdu Tiborral, Vajda Mihállyal, Kis Jánossal, Jánossy Ferenccel, Dalos Györggyel és másokkal) – főleg fiatalok vettek részt, s a politikai rendőrség nem is mulasztotta el a résztvevőknek, az előadóknak és a magánlakások tulajdonosainak üldözését.

Ugyancsak 1978 őszén indította el a párizsi emigrációban élő Kende Péter a Magyar Füzeteket. A szabad magyar gondolkodás archívuma alcímet viselő, több mint húsz kötetet megélt sorozat Magyarországra könnyen becsempészhető füzetei – amelyek emigrációs és hazai szerzők írásait közölték – szintén nagy teret szenteltek ötvenhat elemzésének.

Bibó István temetése volt az első nagy, spontán, nyilvános demonstráció ötvenhat szelleme mellett, 1979 májusában. Az óbudai temetőben sok száz gyászoló előtt emlékezett meg Illyés Gyula és Kenedi János Bibó Istvánról, az 1956-os forradalom szinte jelképes jelentőségű alakjáról. A tömeg – amelyben a titkosrendőrség hallgatózó és buzgón fényképező megbízottai is jelen voltak – nemcsak családtagokból és barátokból, személyes tisztelőkből állt, hanem olyan emberekből is, akik éppen ötvenhat mellett akartak demonstrálni Bibó István temetésén való részvételükkel.

1980-ban szamizdat formájában megjelent a Bibó-emlékkönyv, amely eredetileg ajándék lett volna Bibó István hetvenedik születésnapjára. Az emlékkönyv igen fontos dokumentuma lett az 1956-os szellem újjáélesztésének és erősödő hatásának. A vaskos kötet Bibóval kapcsolatos dokumentumok mellett hetvennégy szerző legkülönbözőbb – egytől egyig fontos – témájú írásait közölte. A kádárista hatalmat rendkívül aggasztotta, hogy az emlékkönyv – amelynek gépírásos formában történt elkészítését nem tudta megakadályozni – a magyar értelmiség szinte teljes színskáláját szerzői között tudhatta. Bibó ötvenhatos börtöntársai (köztük ötvenhatos munkástanácsi tagok), neves írók, költők, művészek, a legkülönbözőbb tudományágak kiváló és ismert képviselői, az „urbánusoktól" a polgári konzervatívokon át a „népiekig" jegyezték saját nevükkel az illegális kiadványként, szamizdatként napvilágot látott emlékkönyvet. Egyebek közt itt jelent meg először Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról" című, utóbb nagy nemzetközi elismerést is arató tanulmánya.

A kádári diktatúra érezte e jelenség veszélyességét, s utólag minden tőle telhetőt megtett a szerzők megfélemlítésére, illetve ennek a rendszerellenes értelmiségi „egységfrontnak" a szétválasztására, ami azonban akkor nem sikerült.

Az 1980-as években a nagyrészt a csehszlovákiai és lengyelországi események hatására kialakuló magyar demokratikus ellenzék és a „régi ötvenhatosok" hamarosan egymásra találtak, ami nem kis részben Donáth Ferenc közvetítésével történt meg. 1983-ban megtervezett találkozó jött létre a Kádár-rendszerre nemet mondó fenti két csoport tagjai között Mécs Imre lakásán. A demokratikus ellenzék kezdeményezésére megjelent szamizdat kiadványokban nagy teret kaptak az ötvenhatos forradalomról szóló írások. Az 1981-ben megindított illegális *Beszélő* 1983. októberi, 8. számát például teljes egészében a Nagy Imre per 25. évfordulójának szentelték.

Az 1956-os forradalom itthon elhallgatott történetének rekonstruálása érdekében 1981 végén Hegedűs B. András lakásán Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós csoportos interjúsorozatot kezdett a forradalom számos, többnyire

börtönviselt résztvevőjével. A rendszeres, csaknem két éven át tartó összejövetelek célja az események történetileg hű számbavétele, a személyes emlékek felidézése és egybevetése volt, a történelmi amnézia és az elhallgatás ellensúlyozására. Ezeken a beszélgetéseken – amelyeket írásban is rögzítettek – Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor és Vásárhelyi Miklós mondták el élményeiket és ismereteiket a forradalom előzményeiről, lefolyásáról, következményeiről.

Az 1980-as évek közepén kezdtek felgyorsulni az események. 1985-ben a külső körülményekben döntő változást jelentett Gorbacsov színrelépése és mindazok a folyamatok, amelyek ennek nyomán a Szovjetunióban megindultak. Magyarországon közeledett a forradalom harmincadik évfordulója, és közeledni kezdtek egymáshoz azok az értelmiségi csoportok, amelyek szemben álltak a Kádár-rendszerrel, és amelyek az 1956-os forradalomban találták meg a közös hivatkozási pontot. Ebbe az irányba mutattak a Levendel László lakásán általa kezdeményezett rendszeres összejövetelek, amelyeken szintén a legkülönbözőbb hátterű, meggyőződésű, de mindenesetre „másként gondolkodó" értelmiségiek vettek részt.

Ebből az aktivizálódásból fejlődött ki egy nagyobb szabású értelmiségi találkozó gondolata. A találkozót konspirációs technikával a demokratikus ellenzék szervezte meg. Az 1985 júniusában tartott háromnapos összejövetel színhelye a monori kemping volt. A monori találkozón a demokratikus ellenzék képviselőin kívül ötvenhatosok, reformközgazdászok, történészek, népi írók, a Kádár-rendszerrel szemben álló művészek vettek részt. Az előadók közül Csurka István volt az, aki elsősorban ötvenhat jelentőségével, a forradalom utáni tragikus helyzettel foglalkozott.

Donáth Ferenc hamarosan hozzákezdett a következő évben tartandó, kifejezetten ötvenhatos tárgyú konferencia előkészítéséhez. A tervezett „második monori találkozó" azonban a Csurka vezette „népiek" visszakozása miatt meghiúsult. Mindamellett 1986 végén – immár Donáth halála után – más formában mégiscsak sor került (Eörsi István lakásán) egy – alább tárgyalandó – 1956-tal foglalkozó találkozóra.

1986. október 6-ra az Inconnu művészcsoport *A harcoló város* címmel képzőművészeti kiállítást tervezett, amelyet azonban a rendőrség az utolsó percben betiltott, és a képeket lefoglalta. A kiállítás mégis megnyílt, a kiállítandó képek helyére a rendőrségi betiltó végzés egy-egy másolatát tették ki.

A forradalom harmincadik évfordulója alkalmából a demokratikus ellenzék által szerkesztett illegális *Beszélő* két teljes számát (a 18. és a 19. számot) ötvenhatnak szentelte, érdekes és változatos cikkek, dokumentumok közlésével. Itt jelent

meg Rainer M. János „Fényes Elek" álnéven írt cikke, amely elsőnek ismertette tudományos alapossággal, konkrét adatokkal az 56-ot követő megtorlást. És hogy az 56-ról történő megemlékezés nemcsak kegyeleti vagy történetkutatói célzattal történt, azt mutatja a 19. szám bevezetéseként olvasható néhány sor: ez a kiadvány „az 56-os forradalmat követő restauráció és a mai politikai válság összefüggéseit keresi. 1956–57 morális kérdésből politikai kérdéssé vált."

1986. október 23-án Nagy Jenő lakásán ötven-hatvan fő vett részt a forradalom harmincadik évfordulóján tartott illegális megemlékezésen.

1986. december elején került sor a már említett, Donáth Ferenc által 1985-ben kezdeményezett ötvenhatos konferenciára. Az összejövetelt konspiratív módon készítették elő, olyan sikeresen, hogy a politikai rendőrség előzetesen valószínűleg nem is szerzett róla tudomást. Az Eörsi István lakásán tartott kétnapos konferencián körülbelül hatvan meghívott jelent meg. A börtönből szabadult ötvenhatosokon és a demokratikus ellenzék tagjain kívül először vettek részt ilyen jellegű összejövetelen kutató történészek. A népi írók vezéralakjai (Csurka, Csoóri) a meghívás ellenére nem jöttek el. A népieket Lezsák Sándor, Tornai József, Für Lajos képviselte. Érdekes esemény volt, hogy az ellenoldal, a forradalom által megdöntött rákosista hatalom egy volt tagja – Hegedüs András egykori miniszterelnök – is megjelent, és önkritikusan felszólalt a konferencián.

Az új idők közeledtét jelezte, hogy a két illegális összejövetelt nem követték szigorú megtorló intézkedések.

A feléledő ötvenhatos szellem erősségét mutatja, hogy a Kádár-rendszer az addigi elhallgatási taktika helyett szükségesnek látta nyílt ellentámadásba átmenni. Ennek jele volt Berecz János televíziós sorozata, a „Velünk élő történelem", továbbá az, hogy az úgynevezett munkás–paraszt kormány megalakulásának harmincadik évfordulóján „ünnepi ülést" tartottak Szolnokon. Ezek a lépések azonban nem érték el céljukat, hatásuk inkább ellentétes volt: mindenesetre újra felkeltették a nem politikai irányultságú emberek érdeklődését is a forradalom iránt.

A következő esztendőkben 1956 emlékének felidézése az évfordulók alkalmával és évfordulóktól függetlenül is szinte mindennapos történés lett a társadalom különböző szegmenseiben: kisebb tüntetéseken (Batthyány-örökmécses, Műegyetem), kiadványokban, temetéseken.

1987 júniusában a *Beszélő* különszámaként megjelent Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottília írása *Társadalmi szerződés* címmel, amely Kádár távozását sürgette, és egyebek közt kimondta: „újra föl kell tenni az 1956 óta elnapolt alapkérdéseket".

1987 szeptemberében a lakiteleki sátorban tartott „baráti összejövetelen" ötvenhatos szereplők is részt vettek, de a forradalom nem került a megbeszélések középpontjába.

1988-ban elérkezett az ötvenhatos „főbűnösök" kivégzésének harmincadik évfordulója. Most már a szélesebb közvéleményt is foglalkoztatta a halálra ítélt ötvenhatos mártírok – nemcsak az 1958-ban kivégzett Nagy Imre és társai, hanem a többi, 1957-től kezdve meggyilkolt forradalmárok – titkos, jelöletlen sírgödrökben történt elföldelése. Ekkor már sokan tudomást szereztek arról, hogy a Rákoskeresztúri köztemető legtávolabbi, gazzal felvert 301-es parcellájába sok hozzátartozó és egykori harcostárs kijár, megpróbálja fellelni és gondozni a kivégzettek sírját. A hozzátartozók követelni kezdték a méltó eltemetést.

1988 legelején előbb Párizsban, majd New Yorkban bizottság alakult egy, a párizsi Père-Lachaise temetőben a kivégzések évfordulóján felállítandó emlékmű megvalósítására. Március 15-én Budapesten mintegy 15 ezren tüntettek – a preventív őrizetbe vételek ellenére – a Petőfi tér – Batthyány-örökmécses – Kossuth tér – Bem tér – Batthyány tér útvonalon, nyíltan felidézve ötvenhat emlékét és szellemét.

A kivégzettek öt közvetlen hozzátartozója és harmincnégy ötvenhatos elítélt 1988 késő tavaszán megalakította a Történelmi Igazságtétel Bizottságát. Célját a „Történelmi igazságtételt!" című felhívásban fejtették ki. „30 éve, 1958. június 16-án végezték ki Nagy Imrét, az 1956. október 23-án kirobbant magyar forradalom miniszterelnökét, két társával, Maléter Pál honvédelmi miniszterrel és Gimes Miklós újságíróval együtt. A per egy másik vádlottját, Szilágyi Józsefet titokban már korábban felakasztották. Losonczy Géza államminisztert, a másodrendűnek szánt vádlottat még a bírósági komédia megkezdése előtt, 1957 decemberében a börtönben pusztították el. A magyar társadalomhoz fordulunk: követelje velünk együtt a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, amely megörökíti a sztálinista önkény, a vele szemben vívott szabadságharc és a megtorlás áldozatainak emlékét. Felhívunk mindenkit, hogy ezen az évfordulón – 1988. június 16-án – emlékezzen a harcokban elesett, halálba hajszolt és kivégzett honfitársainkra. Aki teheti, ezen a napon helyezzen el virágot a Rákoskeresztúri temető 301-es parcellájában nyugvó mártírjaink jeltelen sírjára." Bár a felhívást csak a nyugati sajtó és rádiók ismertették, a magyar nép meghallotta, és megemlékezett az évfordulóról.

1988. június 16-án Párizsban jelentős nemzetközi és magyar részvétellel (emigrációs és hazai ötvenhatosok jelenlétében) felavatták a Rajk László tervezte és Nagy Ernő kivitelezte temetői emlékművet. Ugyanezen a napon Budapesten a forradalom óta legnagyobb ötvenhatos demonstrációkra került sor, különböző színhelyeken. A 301-es parcellában több száz főnyi tömeg előtt Rácz Sándor és Fónay Jenő tartott beszédet, Nagy Gáspár mondta el versét, Mécs Imre és Hegedűs László felolvasta a vélhetően a 301. parcellában elhantolt kivégzettek névsorát (amelynek összeállítása, mint már említettük, Rainer M. János fáradságos és kockázatos kutatómunkájának volt köszönhető). A Batthyány-örökmécsesnél tartott megemlékezést a rendőrség brutális akciókkal – veréssel, megbilincseléssel, őrizetbe vételekkel – igyekezett megakadályozni, de az itt szétoszlatott tömeg a televízió épülete elé vonult, ahol a lépcsőkről újabb beszédek hangzottak el. A gumibotos szétoszlatás után az ismét összeverődött tömeg a Vörösmarty tér felé vette útját. A Nádor utcát teljes szélességében elfoglaló tüntetők soraiból a forradalom óta először hangzott fel a kiáltás a budapesti utcán, teljes hangerővel: „Nagy Imre!" „Demokráciát!"

Ez az esztendő már az országlakosok széles körű aktivizálódásának és a hatalom egyre nagyobb zavarodottságának, tehetetlenségének, az ötvenhatos szellem és emlékek nyílt felszínre jutásának és erősödő hatásának jegyében telt el. Már érezhető volt a közelgő rendszerváltás lehelete.

Az 1988-as és a rákövetkező évben az ötvenhatos forradalom felelevenedésének egyenes következményeként sorra megalakuló új civilszervezetek, pártok, mozgalmak kifejezetten 56-ra hivatkoztak. A sajtóban, különféle rendezvényeken, sőt az MSZMP-én belül is napirendre került 56 értékelése, története, jelentősége. Az ötvenhatos forradalom szellemének újjáéledése Nagy Imre és mártírtársai végre kikényszerített kihantolásában, azonosításában és óriási, százezres demonstrációként megvalósult újratemetésén öltött testet.

Valószínűleg a kivégzetteknek most már az egész ország tudomására jutott névtelen, jeltelen, aljas, a kegyelet minden jelét nélkülöző elföldelése lehetett az emberek elemi erővel feltörő felháborodásának és igazságtételi követelésének fő indítéka. Ebben az időben nem a győzelmes hangulatú október 23-i felvonulás és a Sztálin-szobor ledöntése, nem a fegyveres ellenállás eseményei, hanem elsősorban a gyász, az elesettekre, kivégzettekre, az áldozatokra való emlékezés érzése mozdította meg a tömegeket. Ezek az érzelmek és indulatok élesztették fel újult erővel 56 emlékét, és váltak a rendszerváltás közvetlen érzelmi előkészítőjévé.

Ezt az összefoglaló jellegű évfordulós megemlékezést a 2006. november 8-án elhunyt Litván György súlyos betegsége utolsó heteiben írta, de már nem tudta személyesen előadni; a szöveget más olvasta fel.

Válogatott bibliográfia

Szabó Ervin válogatott írásai. (Szerk.) [Litván György bebörtönzése miatt szerkesztőként R. Török Piroska neve szerepel.] Bp. 1958. MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Kossuth, 508. p.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1 – 2. (Szerk., Remete Lászlóval), Bp. 1970., 1975. MTA Szociológiai Kutatócsoport – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 547 p., 647 p.

A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. I-II. (Válogatta és a bevezető tanulmányt írta, Szűcs Lászlóval.) Bp. 1973. 585, 581 p. (Társadalomtudományi Könyvtár)

Szabó Ervin. Bp. 1974. Akadémiai, 274 p., 2. kiadás 1978. (Életek és korok)

Szerette az igazságot. Károlyi Mihály élete. (Jemnitz Jánossal.) Bp. 1977. Gondolat, 450 p. (11-270. oldal: Károlyi a magyar politikában)

Szabó Ervin levelezése. 1 – 2. (Szerk., Szűcs Lászlóval, Perlusz Katalin közreműködésével), Bp. 1977., 1978. Kossuth, 694 p., 1041 p.

„Magyar gondolat – szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a századeleji Magyarországon. Bp. 1978. Magvető, 163 p. (Gyorsuló idő.)

Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920. Bp. 1978. Akadémiai, 806 p.

Socialism and Social Science. Selected Writings of Ervin Szabó 1877–1918. (Szerk., J. M. Bakkal.) London – Boston – Henley, 1982. Routledge and Kegan Paul, VII, 215 p.

Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás. (Szerk., Varga F. Jánossal), Bp. 1982. Magvető, 590 p.

Az 1956-os magyar forradalom kronológiája. 1953. márc. – 1963. márc. [Hegedűs B. Andrással, Kozák Gyulával, Pető Ivánnal és Szabó Miklóssal.] Kiadó és év nélkül [1986] 69 p., 3. kiadás [a szerzők nevével] In: 1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája. Szerk. Varga László. Bp. 1990. 1956-os Intézet – Századvég – Atlanti

Jászi Oszkár válogatott levelei. (Szerk., Varga F. Jánossal), Bp. 1990. Magvető, 624 p.

Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak. (Szerk., Bak Jánossal, Kozák Gyulával, Rainer M. Jánossal), Bp. 1991. Tankönyvkiadó, 223 p.

Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp. 1993. Századvég, 283 p. (Századvég biográfiák)

Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Bp. 1996. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 379 p.

The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963 (Ed. by – –) English version ed. and transl. János M. Bak, Lyman H. Leghters. Afterward Peter Kende. London – New York, 1996. Longman

Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. Paul Mantoux tolmácstiszt feljegyzései.(Szerk., sajtó alá rendezte.) Bp.1998. MTA Történettudományi Intézet, 263 p.

Jászi Oszkár naplója, 1919–1923. (Sajtó alá rendezte.) Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézet, 415 p.

Jászi Oszkár. Bp. 2003. Osiris, 508 p. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.)

A Twentieth-century Prophet: Oscar Jászi, 1875–1957. Bp. – New York, 2006. CEU Press, XIX. 550 p.

Litván György (1929-2006) műveinek bibliográfiája: Történelmi Szemle, 2007. 1. sz. 119–160.p. Összeállította: Pótó János

Rövidítések

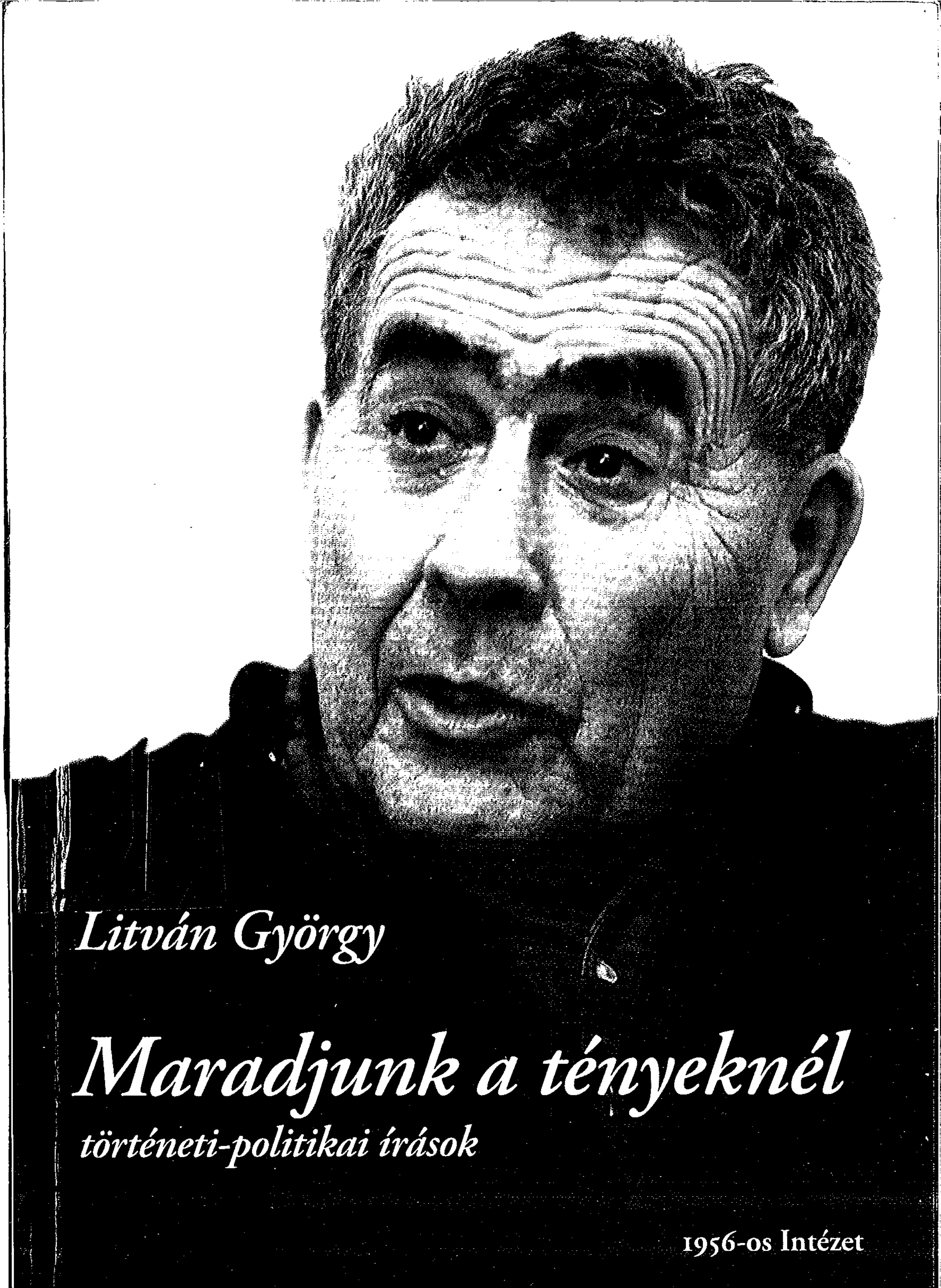
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
BM	Belügyminisztérium
CGT	Conseil Général du Travail (a legnagyobb francia szakszervezeti szövetség)
CIA	Central Intelligence Agency (az Egyesült Államok hírszerzési hivatala, a Központi Hírszerző Ügynökség)
CSEKA	a szovjetorosz, majd szovjet politikai rendőrség első (1917-től 1922-ig érvényes) elnevezése; „az ellenforradalom és a szabotázs elleni harcra" alakított rendkívüli bizottság orosz elnevezésének kezdőbetűiből képzett betűszó
DIMÁVAG	Diósgyőri Gépgyár
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
Fidesz	Fiatal Demokraták Szövetsége
FKgP	Független Kisgazda Párt
KB	Központi Bizottság
KEI	Kormányzati Ellenőrzési Iroda
KGB	a szovjet politikai rendőrség 1954-től 1991-ig használt elnevezése; az orosz Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Bizottság) kezdőbetűiből képzett betűszó

KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen)
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MÉP	Magyar Élet Pártja
MIÉP	Magyar Igazság és Élet Pártja
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNFF	Magyar Nemzeti Függetlenségi Front
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
MTV	Magyar Televízió
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NÉKOSZ	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
NP	Nemzeti Parasztpárt
PB	Politikai Bizottság
PDP	Polgári Demokrata Párt
SZDP	Szociáldemokrata Párt (az MSZDP hivatalos neve 1938. jún.–1948. jún. között)
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
Szerk.	szerkesztette
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága

A 2006-ban elhunyt Litván Györgyöt a szélesebb olvasóközönség elsősorban mint tudományos szakírót ismeri, ezen belül is, mint a 20. század elején szerepet játszó történelmi személyiségekről (Jászi Oszkárról, Károlyi Mihályról, Szabó Ervinről) készült monográfiák szerzőjét. E kötet írásaiban ezzel szemben a szaktörténész bensőjében munkálkodó *politikus honpolgár* szólal meg, s fejti ki véleményét azokról a politikai kérdésekről, amelyek őt úgy is, mint kortársat, de úgy is, mint a tények tiszteletében munkálkodó elmét szakírói minőségében izgatják. Még a napisajtó számára készült írásait is áthatja a szaktörténésznek az a meggyőződése, hogy tisztességes szerző nem torzítja el a tényeket, s álláspontja kialakításában minden fontos körülményt figyelembe vesz.

Ezzel a kötettel, amely egy életműsorozat első darabjának készült, az 1956-os Intézet egyik alapítójának emléke előtt tisztelег. A kötet nemcsak Litván György legfontosabb politikai írásait teszi hozzáférhetővé, hanem azokat a rövidebb történeti fejtegetéseit is, amelyek szorosan kapcsolódnak a jelenkor valamilyen politikai problémájához. A könyv *három* témablokkra oszlik, amelyek közül az első *(Történész a politikában)* a történész mesterségbeli és etikai problémáit, a második *(Politika a történelemben)* a közelmúlt aktuálpolitikai vonatkozásait tárgyalja, míg végül a harmadik *(Ezerkilencszázötvenhat)* Litvánnak az ötvenhatos forradalom tárgykörében közzétett, rövidebb-hosszabb írásait gyűjti össze.

Litván György
Maradjunk a tényeknél
történeti-politikai írások
1956-os Intézet